Shivaji University Sanskrit and Prākrit Series

Volume I

VANAMĀLIMIŚRA'S

ŚRUTI-SIDDHĀNTA-DĪPIKĀ
and
ŚRUTI-SIDDHĀNTA-PRAKĀŚA

EDITED BY
PT. BALACHARYA KHUPERKAR
AND
PROF. R. P. NIPANIKAR

Shivaji University, Kolhapur
1968

Shivaji University Sanskrit and Prākrit Series

Volume I

VANAMĀLIMIŚRA'S

ŚRUTI-SIDDHĀNTA-DĪPIKĀ
and
ŚRUTI-SIDDHĀNTA-PRAKĀŚA

EDITED BY

PT. BALACHARYA KHUPERKAR

AND

PROF. R. P. NIPANIKAR

Shivaji University, Kolhapur

1968

EDITORIAL BOARD

1. Dr. A. N. UPADHYE, M.A., D.LITT.
   Dean, Faculty of Arts,
   (Chairman and General Editor).
2. Dr. G. V. KULKARNI, M.A., PH.D.
   Chairman, Board of Studies in Sanskrit.
3. Chairman, Board of Studies in Ardhamāgadhī and Apabhraṁśa.

First Edition: Copies 1000

1968

Printed by S. R. Sardesai, Veda-Vidya Mudranalaya,
41 Budhwar, Poona 2

and

Published by Dr. (Smt.) Usha Ithape, Registrar,
Shivaji University, Kolhapur 4

शिवाजी–विद्यापीठ–संस्कृत–प्राकृत–ग्रन्थमाला

प्रथमं पुष्पम्

श्रीवनमालिमिश्रविरचितग्रन्थद्वयम्

श्रुतिसिद्धान्तदीपिका
श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशश्च ।

संपादकः

महामहोपाध्याय-विद्यानिधि-काव्यालङ्कारभूषणेत्याद्युपाधिविभूषितः
खुपेरकरोपाह्वमाधवाचार्यात्मजो बाळाचार्यः

सहकारिसंपादकः

'एम्.ए.', 'एल्एल्.बी.' पदवीविराजित ईश्वरपुरस्थ-
कर्मवीर-भाऊराव-पाटील-महाविद्यालये
संस्कृतप्राकृतादिविषयाणां प्राध्यापकपदमलङ्कुर्वाणो
निपाणीकरोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजो राघवेन्द्रशर्मा

प्रकाशकाः

कोल्हापुरस्थशिवाजीविद्यापीठस्य कुलसचिवाः

मुद्रकः

पुण्यपत्तनस्थवेदविद्यामुद्रणालयस्याधिपतिः

शकाब्दः १८९०   मूल्यम्–द्वादश रूप्याणि   खिस्ताब्दः १९६८

Shivaji University Sanskrit and Prākrit Series

VOLUME 1

ŚRUTI-SIDDHĀNTA-DĪPIKĀ
AND
ŚRUTI-SIDDHĀNTA-PRAKĀŚA
of
VANAMĀLIMIŚRA

EDITED
With a Prefatory Note on the Mss. used and the Author, and a Table of Contents etc.

By

Pt. BALACHARYA MADHAVACHARYA KHUPERKAR
(Mahāmahopādhyāya, Vidyānidhi etc.)

AND

Prof. RAGHAVENDRA PANDURANGA NIPANIKAR, ,
M.A., LL.B.
Professor of Sanskrit, Prākrit and Mercantile Law,
K. B. P. College, Urun-Islampur.

1968

PRICE Rs. 12/-

अन्तरङ्गम्

			पृष्ठाङ्काः
१.	कुलगुरूणां निवेदनम् ।	...	vii–viii
२.	प्रधानसंपादकीयम् ।	....	ix–x
३.	संपादकीयं किंचित् स्वल्पं निवेदनम् ।	....	xi–xiv
४.	वनमालिमिश्राणामैतिह्यम् ।	....	xiv–xvii
५.	आङ्ग्लभाषात्मिका प्रस्तावना ।	...	xviii–xxix
६.	श्रुतिसिद्धान्तदीपिकाया विषयानुक्रमणी ।	...	xxx–xxxii
७.	श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशस्य विषयानुक्रमणी ।	....	xxxiii–xxxv
८.	श्रुतिसिद्धान्तदीपिका ।	....	१– ५२
९.	श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशः ।	....	१–१४२
१०.	प्रथमं परिशिष्टम्—ग्रन्थद्वयस्थोद्धृतवाक्यानां सूची ।		१४३–१७१
११.	द्वितीयं परिशिष्टम्—श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशस्थविषयाणां सूची ।		१७२–१७३
१२.	शुद्धिपत्रम् ।		१७४

FOREWORD

Ancient Indian literature, especially in Sanskrit, is rich in religious ideas. But all this was more or less a sealed book to a general reader, outside the religious folds, till the establishment of the three Universities in India, in the year 1857, after which the doors of Sanskrit knowledge were flung open to one and all. This is an epoch-making event in the history of education in India. Important Sanskrit texts began to be studied both in the West and the East by earnest students of literature, philosophy and religion. Sanskrit, as a language, secured an important position in the pattern of global linguistic study. These studies have enabled scholars to understand sympathetically how the religio-philosophical ideas have grown on the Indian soil for centuries together. In ancient times, the religious texts of other schools were studied more with a view to criticising than to understanding them. But today the comparative and historical method of study has changed this perspective.

Whether a text belongs to the Vaidika or Avaidika Darśanat or it belongs to Dvaita or Advaita, for a serious student of philosophy, these are different facets of religious speculation with which the Indian mind was occupied for centuries together. So today, it is necessary that different branches of Indian literature are rescued from oblivion and studied critically to understand and appreciate our rich cultural heritage.

It gives me pleasure to note that the Shivaji University is adding one more dimension to its manifold academic activities which it is steadily undertaking not only for the widening of the fields of knowledge but also for spreading it. The starting of the Sanskrit and Prākrit Series by the University is a modest step in that direction.

It augurs well that the first volume is being presented here by an eminent Sanskrit scholar, PT. BALACHARYA KHUPERKAR SHASTRI, Kolhapur. The two texts edited and published here are *Śrutisiddhānta-dīpikā* and *Śrutisiddhānta-prakāśa* of Vanamāli Miśra, the zealous exponent of the Dvaita Vedānta. They present the details of the Dvaita school and also refute the tenets of the Advaita school.

PANDIT BALACHARYA KHUPERKAR SHASTRI is a well-known Sanskrit scholar. Even at the age of eightyseven he has such a devotion to learning and so much zeal for study that he is a model for the younger generation to emulate. It is a matter of satisfation that the Sanskrit and Prākrit Series of the Shivaji University is inaugurated by the contribution of this learned scholar who combines in himself all that is the best in the traditional learning with modern scholarship ; and he is the symbol of the continuity of Sanskrit learning for which Kolhapur is well-known all along I wish his example is followed by others and this Series will be richly nourished by other scholars working in the field of Sanskrit and Prākrit learning.

Shivaji University, Kolhapur
13-9-1968

A. G. PAWAR
Vice-Chancellor.

GENERAL EDITORIAL

The Sanskrit and Prākrit Series of the Shivaji University, Kolhapur, aims at bringing out critical editions of valuable works in Sanskrit and Prākrit (including Pāli and Apabhraṁśa) languages which are so far unpublished, or the critically edited texts of which are not available, or the publication of which has become nccessary for some reason or the other.

There is still a large number of Sanskrit and Prākrit works lying in Mss. and awaiting critical editing and publication. Many of them contain rich cultural data and linguistic material which will contribute to a better understanding of our national heritage. In this volume, the first of the Series, two Sanskrit works are being published : *Śruti-siddhānta-dīpikā* and *Śruti-siddhānta-prakāśa* of Vanamāli Miśra who flourished between *c.* A.D. 1575 and 1650. It will be seen from the table of contents that these two works present a lucid exposition of a number of tenets of the Dvaita School, either by way of statement or by way of refutation, thus bringing out the Dvaita point of view in its proper perspective. The first work gives an exposition of Īśa (i.e., Brahman), Jīva and Pradhāna; and further explains the nature of the world and Mokṣa as conceived in the Dvaita School of Vedānta, in the light of Upaniṣadic texts. The second work tries to establish Dvaita principles by refuting the Advaita stand (primarily with the ***Advaita-siddhi*** of Madhusūdana Sarasvatī in view) and by suitably interpreting the Vedic texts.

PANDIT BALACHARYA KHUPERKAR SHASTRI is well-known not only for his eminence of deep scholarship but also for his wide and sympathetic understanding of the various systems of Indian philosophy. In spite of scanty Mss. material, he has ably edited these works for the first time and in a standard form. His Introduction sheds necessary light on the biography and literary

activities of Vanamāli Miśra whose *Brahmasūtra-Siddhānta-Muktāvali* was edited by him nearly a quarter of a century back. On behalf of the Shivaji University, the General Editor records his thanks to Pt. BALACHARYA KHUPERKAR and also to his associate, PROF. R. P. NIPANIKAR, for enriching this Series by these two works of Vanamāli Miśra along with the necessary accessories like introductions, indices etc. Our thanks are due to SHRI. S. R. SARDESAI, Veda-Vidya Mudranalaya, Poona 2, for his co-operation in carrying this work through the press.

I am greatful to DR. A. G. PAWAR, Vice-Chancellor, Shivaj. University, Kolhapur, for the keen interest shown by him in starting this Series and for his kind Foreword for the Fist Volume

Kolhapur :
September 15, 1968

A. N. UPADHYE

श्रीशः शरणम्

संपादकीयं किंचित् स्वल्पं निवेदनम् ।

अयि भोः, गीर्वाणवाणीप्रणयिनस्तत्त्वदर्शनरसिका महाभागाः! नितरां मोदतेऽस्माकं हृदयमद्य श्रीमतां रसिकवराणां करनले **श्रीमज्जगद्गुरुपूर्णप्रज्ञाचार्य-प्रवर्तिते द्वैतसिद्धान्ते** कृतभूरिश्रमाणां **श्रीवनमालिमिश्राणां श्रुतिसिद्धान्त-दीपिका-श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशा**भिधं दार्शनिकं प्रबन्धरत्नद्वयं **कोल्हापुरस्थ-श्रीशिवाजीविद्यापीठ**द्वारा प्रवर्तितायाः **संस्कृत-प्राकृतग्रन्थमालायाः** प्रथमं पुष्पमिति मुद्राप्य प्रदत्तवताम् ।

प्रतिकूलकालवशादेतावत्कालपर्यन्तमेतयोर्ग्रन्थयोरुपलब्ध्यभावेनात्र प्रतिपादिततत्त्वस्य पठनपाठनप्रचारो नैवाभवत् । किं तु वास्तववेदान्ततत्त्वबुभुत्सूनां विशेषतस्तत्रापि भक्तिसिद्धान्तजिज्ञासूनां सद्भाग्योदयवशादुपरिनिर्दिष्टग्रन्थयोर्हस्तलिखित-द्वयमकस्मादस्मत्करतले समापतितम् । तदैवास्माभिरेतद्ग्रन्थद्वयं साद्यन्तं सावधानतया समनुवाच्यास्य प्रकाशनार्हता समवधारिता ।

परं तु केवलं मनोरथैनैव कार्याणि नैव सिध्यन्ति; तदर्थं समुद्यमस्यावश्य-कतास्तीत्येतन्मनस्यानीय तदर्थं कथं कार्यारम्भो विधेयः, कुत्र वा गन्तव्यम्, को वा धनिकः प्रार्थयितव्यः, कश्चोदारचित्तः स्वीयं सायासाधिगतं स्वजीवितसर्वस्व-भूतं धनमेतद्ग्रन्थप्रकाशनकार्यार्थे व्ययीकर्तुं समुद्यतो भवेत्, इत्येताभिर्नैकविध-चिन्ताभिः समाकुलमभूदस्माकमन्तःकरणम् ।

समुत्पन्ने चैतादृशे व्यतिकरे श्रीहरिगुरुप्रसादाद्ग्रन्थद्वयस्यास्य प्रकाशनमनन्त-रायं भवेदिति काचित् सुवार्तास्मदीयश्रवणपथं समायाता । सोऽयमित्थंभूतः प्रकारः।

एकदा केनचित् प्रसङ्गेन साक्षात्कृतानां कोल्हापुरपत्तनेऽचिरादेव प्रवर्ति-तस्य **शिवाजीविद्यापीठस्य** कुलगुरूणां **डॉ. आप्पासाहेब पवार**महाशयानां सविधेऽस्माभिरेवं समभिहितम्—यदस्मदीयगृहस्थितहस्तलिखितपुस्तकसंग्रहे दार्श-निकविषयकाणि महत्त्वपूर्णानि पुस्तकान्यद्याप्यलब्धमुद्रणसंस्काराणि तथैव पतितानि वर्तन्ते; तेषु महत्त्वपूर्णानि निर्धार्य यदि शिवाजीविद्यापीठद्वारा संमुद्र्य प्रकाशितानि भवेयुस्तर्हि महान् किल समुपयोगः स्यात् तेन संस्कृतभाषाध्येतॄणां विद्याव्यसनिनां जनानाम् । भारतवर्षे सर्वत्र यथान्यैर्विद्यापीठैरप्रसिद्धसंस्कृतप्राकृतग्रन्थानां प्रकाशनार्थं स्वीया ग्रन्थमालाः प्रवर्तिता दृश्यन्ते, तथैव शिवाजीविद्यापीठेनापि संस्कृतप्राकृत-ग्रन्थमाला प्रकाशयितव्या इति । कुलगुरुभिस्तस्मिन्नेव क्षणेऽस्मदीयं निवेदनमङ्गीकृत्य

कार्यकारिणीसमितिस्थ(Syndicate)सभ्यैः सह सुदृढं विचार्य च विद्यापीठद्वारा प्रकाशयानीयमानायाः संस्कृतप्राकृतग्रन्थमालायाः प्रथमपुष्पसंपादनेऽस्मभ्यमेव समादेशः प्रदत्तः । एवं कुलगुरूणां समादेशानन्तरमस्माभिः पूर्वमेव संकल्पितं श्रीवनमालिमिश्राणामेव पूर्वनिर्दिष्टं ग्रन्थद्वयं संपादनार्थं हस्ते गृहीतम् । तत्रैका श्रुतिसिद्धान्तदीपिका, अपरश्च श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशः । दीपिकाया मातृकास्मद्गृहस्थितापि भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थहस्तलिखितस्य प्रतिलिपिरूपैवासीत् । सा चैषा क्वचित् क्वचित् लेखनप्रमादादशुद्धिदूषिता सती संशोधनमपेक्षमाणैवासीत् । प्रकाशस्य मातृका गृहेऽस्मदीय एकैवासीत् । सापि आदिमग्रन्थशून्या, अपपाठप्रचुरा अन्तरान्तरा त्रुटिताक्षरा क्वचिदशुद्धियुता चाभवत् ।

मातृकाद्वयस्यैतादृशीमवस्थामवलोक्यास्माभिर्मातृकान्तरोपलब्धये भारतवर्षे सर्वत्र देशान्तरे च महान् किल प्रयत्नः पत्रद्वारा विहितः । कृतेऽपि बहुशः प्रयत्ने दीपिकाया मातृकाद्वयं प्रकाशस्यैकैवान्या मातृका समुपलब्धा । एतावतीं सामग्रीं समवलम्ब्य समनुक्रान्तमस्माभिः संपादनकार्यम् ।

तदैतस्मिन् संपादनकार्ये सहकारिसंपादकत्वेनास्मत्सुहृद्वर्यैरीश्वरपुरस्थकर्मवीर–भाऊराव–पाटील–महाविद्यालयीनसंस्कृतप्राकृतभाषाप्रधानाध्यापकपदमलंकुर्वद्भिः ‘ एम्. ए. ’ ‘ एल्एल्. बी. ’ इति बिरुदधारिभिर्निपाणीकरोपाभिधै राघवेन्द्रशर्मभिर्भूयानेव परिश्रमांशः स्वीकृतः । तथा चानयोरुभयोर्ग्रन्थयोर्मुद्रणयोग्यं लेखनं मुद्रितशोधनं च विधातुं विद्वद्वराणामेतेषां साहाय्यमत्र नाभविष्यच्चेत् संपादनकार्यारम्भानन्तरमकस्मादेव संजातदृष्टिविकलैरस्माभिः स्वीकृतमेतत्संपादनकार्यं मध्य एव विहतमभविष्यत् । अत एवैतेषां निपाणीकरमहाभागानामयमुपकारभरः कदापि विस्मर्तुं नैव शक्यः ।

इत्येवं च प्राक्तनं निवेदनं परिसमाप्यातः परमस्माभिरेतयोर्ग्रन्थयोः परिशोधनार्थं त्रुटितांशपरिपूरणार्थं च स्वीकृतानामादर्शमातृकाणां स्वरूपं विदुषां पुरतो यथावद्वर्ण्यते ।

श्रुतिसिद्धान्तदीपिका — १. पुण्यपत्तनमातृका — सेयं मातृका पुण्यपत्तनस्थभाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्था, साद्यन्ता, देवनागरीलिपिनिबद्धा, सुवाच्याक्षरयुता प्रायशः शुद्धा च । अस्या मातृकाया आदित आरभ्यान्तपर्यन्तमष्टाविंशतिपत्राणि, प्रतिपत्रं षोडशपङ्क्तयः, प्रतिपङ्क्ति पञ्चचत्वारिंशत्संख्याकानि क्वचित् क्वचिच्च द्विपञ्चाशत्परिमितान्यक्षराणि । ग्रन्थान्ते वर्तमानं समाप्तिवाक्यमेवम् —

इति श्रीवनमालिब्रह्मचारिविरचिता वेदान्तसिद्धान्तदीपिका संपूर्णतामगात् । शमेधताम् । संवत् १७४८ वर्षे वैशाषसुदी पौर्णिमा बुद्धिवारे लिखितं श्रीमधुपुरीध्रुवस्थाने । सुभमस्तु । श्रीकल्याणमस्तु ॥ श्रीराधाकृष्ण जयति ।

" पुण्यपत्तनमातृका " इत्यभिधानेनेयमुपयुक्तात्र ग्रन्थे सर्वत्र ।

२. **काशीमातृका** —" काशीमातृका " इत्येवं नाम्ना द्वितीया मातृकास्माभिरुपयुक्तासीत् । सेयं न साक्षात् समुपलब्धा । अतिजीर्णत्वादस्याः प्रेषणं वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थसरस्वतीभवनाधिपतीनां संमतं नैवासीत् । किं तु तैस्तत्रत्येन केनचिल्लेखकेन लिप्यन्तरं कारयित्वा संप्रेषिता । सेयं प्रतिलिपिरौदीच्येन केनचिन्नव्येन लिपिकरेण लिखिता, तस्मान्नास्माभिर्दाक्षिणात्यैरायासमन्तरा वाचयितुं सुकरा । तथापीष्टस्थलेषु बहुप्रयत्नैर्वाचनं विधाय त्रुटितांशाः शुद्धपाठाश्चानुमिताः । अस्याः प्रारम्भवाक्यम् —" **श्रुत्यर्थदीपिका** " इति । समाप्तिवाक्यं च " **इति श्रीवनमालिब्रह्मचारिविरचिता वेदान्तदीपिका संपूर्णतामगात् । ग्रन्थसंख्या ॥ १००० ॥ शुभमस्तु । संवत् ९१ ।**

इयं च मातृका "काशीमातृका" इत्यनया संज्ञया तत्र तत्रास्माभिर्निर्दिष्टा ।

इत्थं मातृकाद्वयेनैव श्रुतिसिद्धान्तदीपिकाया मुद्रणमस्माभिः परिसमाप्तम् ।

द्वितीयो ग्रन्थः **श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशः** । प्रकाशस्यास्यैका मातृकास्मदीयगृहस्थितैव । अस्याः आदिमो ग्रन्थः संशोध्यापि नोपलब्धः। अन्तरान्तरा त्रुटितांशेन सहाशुद्धिबाहुल्यं चाप्यत्रासीत् । बहुत्र शोधनेन यद्यपि शुद्धमातृकान्तरस्योपलब्धिर्नैव संजाता, तथापि ग्रन्थस्यास्य वेदान्तसिद्धान्ते महत्त्वपूर्णत्वादेतावन्तं कालपर्यन्तमनासादितमुद्रणसंस्कारत्वाच्च यथास्थित एवायं मुद्रणसंस्कारेणावश्यं प्रकाशमानेतव्य इति मनस्युद्भूतया बलवदुत्कण्ठया समारब्धमस्माभिरस्य मुद्रणकार्यम् । समुपक्रान्ते च मुद्रणकार्ये द्वितीया मातृका छायाचित्ररूपेण परिणतास्मदधीना समभवत् । सा महिषपुरस्थराजकीयसंस्कृतग्रन्थालयाधिपतिभिः कृपया प्रेषिता । इयं च मातृका केवलमादिमपरिच्छेदद्वयात्मिका देवनागरीलिपिनिविष्टा, प्रायः सर्वत्र शुद्धा, समीचीनपाठान्विता च वर्तते । किं त्वस्या अपि मातृकायाः आदिमो ग्रन्थः नास्त्येव । तथा चान्तरान्तरापि कानिचित् पत्राणि गलितान्यासन् । एवं चान्तिमान्यपि कानिचित् पत्राणि छायारूपेण प्रतिबिम्बितान्यपि स्फुटाक्षरत्वाभावान्नैव सम्यक्तया वाचयितुं शक्यन्ते । एवं स्थितेऽपि मातृकेयं त्रुटितांशपूरणे, अशुद्धपाठसंशोधने च प्रभूतं साहाय्यमनुतिष्ठतीति मत्वा समारब्धेऽपि मुद्रणे

कृतोऽस्माभिरस्याः सर्वत्र मुद्रणे समुपयोगः । अस्या मातृकाया अभिधानं " महिषपुरमातृका " इति ।

अस्या मातृकायाः प्रेषणं महिषपुरस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयाधिपतिभिर्दीर्घकालेन यद्यपि कृतं तथापि तदत्युपयोगि संजातमित्यतस्ते भृशं धन्यवादार्हाः।

वेदविद्यामुद्रणालयाधिपतिभिरनयोर्द्वयोर्ग्रन्थयोर्मुद्रणसौष्ठवे महत्कौशलं प्रदर्शितम् । अतस्तेषामृणभरोऽवश्यं स्मरणीयोऽस्तीति कथनं नावश्यकम् । मुद्रितशोधने द्वित्रिवारं सूक्ष्मदृशास्माभिः प्रयत्ने कृतेऽपि क्वचित् क्वचिदशुद्धिर्दृश्यत एव । तथापि सा सहृदयैः सुधीभिः कृपया क्षन्तव्यपक्षे निक्षेप्तव्या ।

श्रीशः शरणम्

श्रीवनमालिमिश्राणां किंचिदैतिह्यम्

श्रीभगवत्कार्यसाधनार्थमस्मिन् भारतवर्षे समवतीर्णैः पूर्णप्रज्ञापरनामधेयैः श्रीमन्मध्वाचार्यैः प्रचारिते द्वैतसिद्धान्तप्रतिपादके भक्तिसाम्राज्ये टीकाकृच्चरणकमलैः प्रणीतां वादावलिमाश्रित्य पूर्वं ये परमतखण्डनपूर्वकं स्वमतमण्डनार्थं न्यायामृत–तरङ्गिण्यादयो वादग्रन्थाः समभवन् तेष्वेव श्रुतिसिद्धान्तदीपिका–श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशाभिधमेतत् कोल्हापुरस्थशिवाजीविद्यापीठद्वारा प्रकाश्यमानं ग्रन्थद्वयं समावेशनमर्हति । तदस्य ग्रन्थद्वयस्य विरचयितारः श्रीवनमालिमिश्राः श्रीमाध्वसांप्रदाये पण्डितप्रकाण्डत्वेन यद्यपि प्रसिद्धास्तथाप्येते कदा कस्मिन् कुले कस्मिन् दिने च समभूवन्, कंचनोपाध्यायमाश्रित्य दार्शनिकं ज्ञानमेभिः संपादितम्, इत्येतन्निखिलं सुनिपुणं संशोध्यापि नैतावत्कालपर्यन्तमस्माभिः साकल्येन याथार्थ्येन च विदितमासीत् । तथापि केवलमेतत्कृतग्रन्थसमाप्तिवाक्येभ्यः श्रीगोकुलक्षेत्राद् वृन्दावनक्षेत्राद्वा प्राग्दिशि वर्तमाने ग्रामे निवसतां भारद्वाजगोत्रोत्पन्नानां द्विजवराणां कुले संभवोऽभूदेतेषामिति ज्ञायते । तानि तानि भिन्नभिन्नग्रन्थस्थानि समाप्तिवाक्यानि निम्नस्थल एवास्माभिरुद्धृतानि सन्ति ।

" श्रीगोविन्दविहारभूषितभुवः श्रीगोकुलात् प्राग्दिशि
क्रोशानां त्रियुगे पुरे द्विजवरा वंशे भरद्वाजतः ।
श्रीसन्नाहमुचो वसन्ति विबुधो वर्णी कुलेऽभूत्ततः
ग्रन्थो मारुतमण्डनेऽस्ति परितः पूर्णः कृतोऽविघ्नतः ।। १ ।। "

मध्वमुखालंकारे ।

" श्रीगोविन्दविहारभूषितभुवो वृन्दावनात् प्राग्दिशि
क्रोशानां त्रियुगे पुरे सुभुवि ये विप्रा भरद्वाजजाः ।
श्रीसन्नाहभुवो वसन्ति सुकुले तेषां सुजातेन वै
वर्णिश्रीवनमालिना श्रुतिनये वृत्तिः समा प्राकृता ।। २ ।। "

ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमुक्तावल्याम् ।

"कृतनिगमविभागं केशवांशं मुनीन्द्रं यतिगुरुमरुदंशं देशिकाचार्यवर्यम् ।
कुमतवनकृशानू श्रीजयव्यासतीर्थौ प्रणमति वनमाली तत्प्रसादैककामः ।।३।।
श्रीमध्वशास्त्रदुग्धाब्धेर्यन्न्यायामृतमुत्थितम् ।
श्राव्यते तस्य सौगन्ध्यं स्वश्रुतस्य शुश्रुत्सया ।।४।। " न्यायामृतसौगन्ध्ये ।

उपरिनिर्दिष्टाद्ग्रन्थत्रयादुद्धृतेनावतरणत्रयेण वनमालिमिश्राणां श्रीमाध्वसांप्रदायित्वमद्वैतमतखण्डनपूर्वकद्वैतसिद्धान्तकार्यप्रचारकारित्वं चानुमीयते । द्वैतसिद्धान्तानां सर्वत्र प्रचारार्थमेतैर्माध्वशास्त्रनिपुणैर्नैकग्रन्था विरचिता अभवन् । तत्रास्मत्करतले समागता अधोनिर्दिष्टा ग्रन्थाः —

१. **ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमुक्तावलिः**— द्वैतवेदान्तविषयकोऽयं ग्रन्थः । द्वैतमेव सत्यमद्वैतं तु कल्पितमित्यानन्दतीर्थापरपर्यायमध्वाचार्याणां मतम् । तदेतद्द्वैतमतं लोकान् प्रत्याययितुं श्रीमन्मध्वाचार्या ब्रह्मसूत्रोपरि स्वमतानुसारेण भाष्यमारचयांबभूवुः । तस्यास्य भाष्यस्य नैकविधतर्कजालजटिलत्वान्मध्यमाधिकारिणां दुर्बोधतामाकलय्य सर्वेषामपि तद्याथार्थ्यबोधनाय श्रीवनमालिमिश्रैः सारसंग्रहात्मिका ब्रह्मसूत्रोपरि या सुबोधा वृत्तिर्लिखिता, सेयं **ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमुक्तावलिः** । इयं च १८६४ तमे शकाब्दे पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रममुद्रणालये मुद्राप्य **श्रुतिसिद्धान्तदीपिकाश्रुतिसिद्धान्तप्रकाश**ग्रन्थसंपादकेनैव संशोध्य पूर्वं प्रकाशितासीत् ।

२. **मध्वमुखालंकारः**— अयं च ग्रन्थः श्रीअप्पय्यदीक्षितकृतमध्वतन्त्रमुखमर्दनाभिधग्रन्थस्य खण्डनरूपः प्रकरणसप्तकात्मकः । ख्रिस्ताब्दस्य १९३६

तमे वत्सरे पण्डितशिरोमणिभिर्वरखेडनरसिंहाचार्यैः संशोधनपूर्वकं काश्यां मुद्राप्य सरस्वतीभवनद्वारा प्रकाशमानीतः ।

३. **श्रुतिसिद्धान्तदीपिका**:— इयं च त्रिपञ्चाशदधिकशतश्लोकात्मिका स्वोपज्ञवृत्तिसहिता । एतावत्कालपर्यन्तमप्रसिद्धा चेयं संप्रति **शिवाजीविद्यापीठ**-द्वारा संमुद्र्य प्रकाशमानीयते ।

४. **श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशः**—गद्यमयोऽयं ग्रन्थो विदुषां समाजे वादग्रन्थ इति मान्यतां लभेत । श्रीमाध्वसांप्रदाये स्वीयपाण्डित्यपूर्णग्रन्थनिर्मित्या प्रधानपदं भूषितवतां श्रीमदाचार्यवर्याणां **टीकाकृत्पादानां वादावलि**नामकं वादग्रन्थमाश्रित्य विरचितोऽयं **श्रीवनमालिमिश्र**चरणैः **श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशाभिधो ग्रन्थः । वादावलि**ग्रन्थसत्त्वे पुनरस्य ग्रन्थस्य निर्माणे प्रयोजनाभाव इति चेत्, न । **वादावलि**ग्रन्थस्य सरणिमनुसृत्य पूर्वं मायावादिभिर्द्वैतखण्डनार्थमुद्भावितानां दूषणाभासानां निरासाय जगद्गुरुपदाधिष्ठितैः **श्रीव्यासरायस्वामि**पादैर्**न्यायामृत**-नामको बहुलाभिस्तर्ककर्कशयुक्तिभिः परिपूर्णः सविस्तरो नवीन एकोऽपूर्वग्रन्थः प्रणीतः । तमिमं **न्यायामृत**ग्रन्थमवलोक्यास्य खण्डनार्थं **श्रीमधुसूदनसरस्वती**-भिर्महता कष्टेन पराक्रम्य, **अद्वैतसिद्धि**नामकमेकं ग्रन्थं रचयित्वा **श्रीव्यास-रायाणां** निकटे प्रेषितः । **न्यायामृत**खण्डनपरमिमं ग्रन्थं समवलोक्य स्थाविर-भावेनातीवक्षीणशक्तिकैरासन्नसमाधिकालै**र्व्यासरायस्वामिभिः** केवलमेवमेवो-च्चारितं यत् "अचिरादेवास्मत्समानधर्मा विद्वद्वरेण्यः कोऽप्युत्तरभारत एव समुत्पन्नो भवेत्, स एव चास्माभिर्न्यायामृते यदेव सिद्धान्तितम्, तदेव पुनश्च नैकग्रन्थप्रणयनेन दृढीकर्तुं प्रयतेत ।" तामिमां सिद्धवचसां **व्यासराय**मुनीनां पुण्यां वाणीं यथार्थां विधातुमेतैः **श्रीवनमालिमिश्रैः श्रुतिसिद्धान्तप्रकाश**स्तथा **न्यायामृतसौगन्ध्यं** चेति ग्रन्थरत्नद्वयं निर्मितम् । तस्मादस्मिन् श्रुतिसिद्धान्त-प्रकाशग्रन्थे मधुसूदनसरस्वतीभिः स्वीयाद्वैतसिद्धिनामके ग्रन्थे यस्मिन् यस्मिन् वादविषये खण्डनाभासाः समुद्भावितास्तेषामखिलानां निरसनं तर्ककर्कशयुक्तिभिः श्रुत्यादिप्रमाणवचनैश्च कृत्वा न्यायामृतगतो द्वैतसिद्धान्त एव स्थिरीकृतः । वेदान्तदर्शने तत्त्वजिज्ञासूनामतीवोपकारकमप्यदृष्टवशादेतावत्कालपर्यन्तं निगूढाव-स्थायां निलीनममुं महत्त्वपूर्णं ग्रन्थं मुद्रणसंस्कारेण प्रकाशमानीय शिवाजी-विद्यापीठेन महत् किल कार्यं सुसंपन्नं कृतम् ।

५. **न्यायामृतसौगन्ध्यम्**—श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशवदयमपि वादग्रन्थो

मधुसूदनसरस्वतीनामद्वैतसिद्धिखण्डनार्थमेव विरचितः श्रीवनमालिमिश्रचरणैः। अयं च ग्रन्थः कलकत्ताप्राच्यग्रन्थमालायां प्रकाशित इति श्रूयते ।

६. **श्रुतिसिद्धान्तसंग्रहः**—श्रुतिसिद्धान्तदीपिकावदयमपि ग्रन्थः श्लोकात्मको वृत्तिसहितश्च । अयं काश्यां चौखम्बाग्रन्थमालायां प्रकाशितः ।

एवमस्माभिर्दृष्टपूर्वाणामेतेषां श्रीवनमालिमिश्रविरचितानां षड्ग्रन्थानां स्वरूपमुपवर्ण्य केवलमस्मत्कर्णपथमागतानां कतिपयग्रन्थानां नामनिर्देश एव क्रियते । ते चेत्थम्—

७. **मारुतमण्डनम्**
८. **भक्तिरत्नाकरः** (श्रीमद्भगवद्गीताटीका ।)
९. **तरङ्गिणीसौरभः**—ब्रह्मानन्दीयगुरुचन्द्रिकाखण्डनरूपः ।
१०. **चण्डमारुतः**—अद्वैतसिद्धान्तखण्डनग्रन्थः ।
११. **विष्णुतत्त्वप्रकाशः**—विष्णुसर्वोत्तमत्वपरोऽयं ग्रन्थः ।
१२. **जीवेश्वराभेदधिकारः**
१३. **प्रमाणसंग्रहः**
१४. **अभिनवपरिमलः**
१५. **अद्वैतसिद्धिखण्डनम्**

श्रीवनमालिमिश्राणां ग्रन्थकर्तृत्वविषयमधिकृत्योपरिकृतं लेखनं परिसमाप्यैतेषां समयविषये पूर्वतरैतिहासिकैर्निर्धारितः खिस्ताब्दस्य षोडशशतकस्यान्तिमपादमारभ्य सप्तदशशतकार्धपर्यन्तमेव (१५७५–१६५०) तेषां स्थितिकालः स्यादिति संमन्यतेऽस्माभिः ।

इतः परमधिकं चरितं समुपलब्धं चेत्, तदन्यत्र प्रकाशमानेष्यामः ।

करवीरक्षेत्रम् । **खुपेरकरोपाह्वबाळाचार्यः**

INTRODUCTION

1. *Vanamālimiśra, the Author and his Life.*

As is the case with most of the writers in Sanskrit, very little is known about Vanamālimiśra, although a dozen or even more works are found to be to his credit. Traditionally, he is recognised to be a great Paṇḍita in the Mādhva Sampradāya. The little information that we get from his own works is as follows :—

Vanamālimiśra was a resident of north India and was born in a family of Brāhmaṇas belonging to the Bhāradvāja Gotra.[1] The name of his native place is unknown ; but one thing is certain that it was at a distance of six Krośas to the east of Gokula or Vṛndāvana, where Lord Śrīkṛṣṇa is said to have spent his childhood. Dr. B. N. K. SHARMA, however, gives Triyugapura to be the name of his village. (Vide his 'A History of Dvaita School of Vedānta and its Literature' Vol. II pp. 155-162.) He was a follower of the Dvaita School of Vedānta, founded by Śrī Madhvācārya, and not a follower of Nimbārka, as stated by Prof. S. N. DASGUPTA (History of Indian Philosophy, Vol III pp. 440-444), as can be seen from the following circumstances :—

(i) At the opening of his works he pays homage to Lord Hayagrīva or Lord Viṣṇu in his horse-necked form.[2] God Viṣṇu, in this particular form, it may be noted, is worshipped mostly among the Mādhva Vaiṣṇavas, who follow the Dvaita School of Vedānta.

(ii) Not only does he pay tributes to Ānandatīrtha or Madhvācārya, but also he bows down to Jayatīrtha and Vyāsa-

1. Vide the concluding stanzas of his works, quoted in the Introduction in Sanskrit. See also the concluding stanzas of Śruti-siddhāntaprakāśa.

2. वाच्यो यः सर्वशब्दानामहेयगुणसंश्रयः ।
वाजिग्रीवः कृपासिन्धुः सोऽव्यात्त्वः सुखविग्रहः ॥—The opening stanza of his ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमुक्तावलि.
See also the opening stanzas of श्रुतिसिद्धान्तदीपिका & the स्वोपज्ञ-वृत्ति thereon.

tīrtha , popularly known as Ṭīkācārya and Vyāsarāya, respectively, two worthy pontiffs in the Mādhva sect. Moreover, he regards Śrī Madhvācārya as the incarnation of the god Vāyu.[4] No other sect has recognised him to be an Avatāra or Aṁśa of the god Vāyu.

(iii) A stanza from his *Nyāyāmṛtasaugandhya* is even more explicit on this point. It describes the philosophy of Madhva as a 'Milky Ocean' and the *Nyāyāmṛta* of Vyāsatīrtha as the nectar emanated from it.[5]

All these things go to prove that he was an ardent follower of the Dvaita School of Vedānta.

One more fact that we come to know, from his works, is that he was neither a house-holder (*gṛhastha*) nor a monk (*sannyāsin*); but was a bachelor throughout, because at the end of the manuscripts of his works he is styled as 'Vanamālibrahmacārin'; and he has described himself as a 'Varṇin'[6] i.e. a celibate, in the concluding stanzas of his *Brahmasūtrasiddhāntamuktāvali* and *Madhvamukhālaṅkāra*. No other details of his life are available.

2. *His Scholarship*

We are completely in the dark as to where and from whom he received instruction in the different Śāstras; but the works composed by him are quite eloquent about his learning.[7] He was well-acquainted with the Vedic literature in general and the Upaniṣads in particular. In his *Śrutisiddhāntaprakāśa*, he often quotes from the Saṁhitā portion of the Vedas, and

---

3. श्रीमद्द्वैपायनं वन्दे मरुदंशमरिंदमम् ।
कुमताब्धेरगस्त्यं च जयतीर्थं मुनीश्वरम् ॥—ब्र. सू. सि. मु. १. १. २.
कुमतवनकृशानू श्रीजयव्यासतीर्थौ प्रणमति वनमाली तत्प्रसादैककामः ।
न्यायामृतसौगन्ध्यः

4. यतिगुरुमरुदंशं श्रीमदानन्दतीर्थं मतिनिधिजयतीर्थं व्यासतीर्थं च वन्दे । —
ब्र. सू. सि. मु. ४. ४.

5. श्रीमध्वशास्त्रदुग्धाब्धेर्यन्न्यायामृतमुत्थितम् ।
श्राव्यते तस्य सौगन्ध्यं स्वश्रुतस्य शुश्रुत्सया ॥—न्या. सौ.

6. See the stanzas quoted in the Introduction in Sanskrit.

7. While reading this section, the attention of the readers is invited to the indices of the texts cited by the author, given separately in the Appendix.

tries to interpret them in a different way. Quotations from the various Upaniṣads are too numerous to make a mention of them. The other two works viz. the *Bhagavadgītā* and the *Brahmasūtras*, which go to complete the Prasthānatrayī are at the tip of his tongue and he profusely quotes from these works also. The *Mahābhārata*, the *Viṣṇupurāṇa*, the *Bhāgavata-purāṇa*, *Pāñcarātra*, *Skandapurāṇa* are other works quoted by him, which he calls Smṛtis.

As regards his knowledge of other systems of philosophy, it goes without saying that he perfectly knew the Kevalādvaita Vedānta, founded by Śaṅkarācārya, because it is the main target of his criticism. Here and there he quotes from such Advaitic works as *Śārīrakamīmāṁsā-bhāṣya* of *Śaṅkarācārya*, *Bhāmatī*, *Saṅkṣepaśārīraka* etc. But his attacks are mainly directed against Madhusūdanasarasvatī, whom he may be referring to as '*gauḍādhama*' and Appayya Dīkṣita, the former, a northerner and the latter, a southerner.

His proficiency in the 'Nyāya' way of argumentation is visible throughout his works and he even quotes from such Nyāya works as '*Maṇi*' (i. e. *Tattvacintāmaṇi*) and *Dīdhiti* (a commentary on '*Maṇi*'). His acquaintance with the Mīmāṁsā system of Jaimini is also clearly seen in his *Śrutisiddhāntaprakāśa.* He frequently uses some technical terms in Mīmāṁsā and makes a mention of some Sūtras and Adhikaraṇas in the Mīmaṁsā system. Particularly, whenever he wants to give an interpretation of a Śruti or Vedic text, he tries to prove that the dualistic interpretation is the only interpretation supported by the Mīmāṁsā rules of interpretation. He has not displayed his knowledge of other systems like the Sāṁkhya and Yoga systems, to the extent to which he has done in the case of Nyāya and Mīmaṁsā. But it would not be improper to infer that he had acquired fairly sound knowledge of these systems as well.

The author must have attained a considerable mastery over grammar also; because his works abound in quotations not only from Pāṇini and Patañjali, but also from such other works and authors on grammar, as *Kaśikā-vṛtti*, *Nyāsa*, Kaiyaṭa, Vardhamāna etc. It is no wonder if he relies upon

lexicons like *Nāmaliṅgānuśasana* of Amarasiṁha. But when we see that his quotations go to such Buddhist works as *Bauddhādhikāra* and *Mādhyamikaśāstra*, we have to admit that his learning was not limited to the traditional lores alone. Thus it would be clear that his scholarship had a very wide range to traverse.

3. *The Works of Vanamālimiśra*

Vanamālimiśra is credited with the composition of at least fifteen works, only six out of which have been published so far. They are as under :—

(i) *Brahmasūtrasiddhāntamuktāvali* :—This is a short commentary on the *Brahmasūtras* of Bādarāyaṇa. In this commentary he follows Madhvācārya and his Dvaita Vedānta. At the outset, he states that he has simply summarised the writings of Madhvācārya and his worthy commentator, Jayatīrtha, for the understanding of the dull. This book was edited by Pt. Bāḷācārya KHUPERKAR Śāstrī, the editor of the present volume and was published in the Ānandāśrama Sanskrit Series, Poona, in 1942. This is perhaps identical with *Vedāntasiddhāntamuktāvali*, referred to by Dr. B. N. K. SHARMA (*op. cit.*).

(ii) *Madhvamukhālaṅkāra*—This is a refutation of the *Madhvatantramukhamardana* of the celebrated Advaitic writer, Appayya Dīkṣita and consists of seven chapters or Prakaraṇas. It has been edited by the late Pt. Narasiṁhācārya VARAKHED and has been published by Sarasvatī-Bhavan, Varanasi, in 1936.

(iii) *Śrutisiddhāntadīpikā*—This is a book in verse and is commented upon by the author himself. There are 153 verses in all dealing with the exposition of the tenets of Dvaita Vedānta and the interpretations of the principal Upaniṣadic texts, which are supposed to support the Advaita Vedānta. This book forms the first part of the present volume and is being published for the first time by the Shivaji University, Kolhapur.

(iv) *Śrutisiddhāntaprakāśa*—This is another book of the author, intended to be a refutation of *Advaitasiddhi* of Madhusūdana Sarasvatī. It is mainly based upon the *Vādāvali* of Jayatīrtha. In order to remove certain objections raised by

the Advaitins against the *Vādāvali*, Vyāsatīrtha (or Vyāsarāya, as he is popularly known) wrote his *Nyāyāmṛta,* which has no parallel to this day. Madhusūdana Sarasvatī wrote his *Advaitasiddhi* in refutation of this *Nyāyamṛta* and is said to have sent it to Vyāsatīrtha. But then Vyāsatīrtha being too old to refute this new work of Madhusūdana, merely said that like Madhusūdana, it would be some northerner Paṇḍita only who would refute the work of Madhusūdana and would reinstate the principles enunciated in his *Nyāyāmṛta.* These words of Vyāsatīrtha came true and Vanamālimiśra, a northerner, as indicated by his title 'Miśra', composed his two works viz. *Śrutisiddāntaprakāśa* and *Nyāyāmṛtasaugandhya.* It is therefore quite natural that the present work is full of refutations of the arguments advanced by Madhusūdana Sarasvatī in his *Advaitasiddhi*. The importance of this work lies in the fact that Vanamālimiśra has taken note of the objections and refutations, which were levelled against Dvaitism and given cogent replies to them. Thus our author has done a good deal for the cause of Dualism founded by Srī Madhvācārya and it is the Shivaji University which must be given the credit of publishing such an important work in the field of philosophy.

(v) *Nyāyāmṛtasaugandhya*—This work also is intended to be the refutation of the *Advaitasiddhi* of Madhusūdana Sarasvati. A manuscript of this work is deposited in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. It is reported to have been published in the Calcutta Oriental Series (No. ix).

(vi) *Śrutisiddhāntasaṅgraha*—This work is similar to the author's *Śrutisiddhāntadīpikā.* It is in verse and is commented upon by the author himself. It gives the tenets of Dvaita Vedānta and not those of Nimbārka School, as stated by Prof. S. N. Dasgupta (*op. cit.*). It is published in the Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi.

Other works viz. (ii) *Taraṅgiṇīsaurabha*—a criticism of the *Gurucandrikā* of Brahmānanda, (viii) *Caṇḍamāruta*—a refutation of some unidentified Advaita work, (ix) *Viṣṇutattvaprakāśa*—a work establishing the supremacy of God Viṣṇu, (x) *Bhaktiratnākara*, (xi) *Jīveśvarābhedadhikkāra*—possibly a reply to the *Bhedadhikkāra* of Nṛsiṁhāśrama, (xii) *Pramāṇasaṅgraha* (xiii) *Abhinavaparimala* (xiv) *Advaitasiddhikhaṇḍana*, and (xv) *Māruta*-

maṇḍana, are also said to be the compositions of the author. Dr. B. N. K. SHARMA has opined that *Mārutamaṇḍana* and *Madhvamukhālaṅkāra* as also *Advaitasiddhikhaṇḍana* and *Taraṅgiṇīsaurabha* are the same (*op. cit.*). Nothing more can be said with regard to these works, for I had no occasion to go through any of them.

4. *The Language and Style of the Author.*

The style of the author is full of vigour and is quite suited to works intended for refutation. His prose is on the whole lucid ; but here and there it is full of logical intricacies, whenever he is required to indulge in refutation. As to the texts that he has cited from, it appears that he relies upon his memory and he might have rarely referred to the original works. This may explain the fact that there are certain misquotations or some unusual splittings of words. This would seem to be quite natural, since books were not readily available in those days. At times he shows a little bad taste when he calls his opponents *adhama*; but this is not peculiar to our author, because many other writers like Jagannātha etc. have used even more coarse language towards their opponents. Occasionally he appears to be rather inaccurate in his use of words and we come across some forms for which there can hardly be any grammatical justification. But such cases are few, and might have perhaps resulted from the carelessness of the scribes. Any way the author had attained fairly good mastery over Sanskrit prose.

This is not the case with his verse. The author seems to be very careless in his versification. The result is that a number of flaws have crept in. Sometimes we find that the author cannot handle even such an easy metre as Anuṣṭubh, properly. Even the primary rule that a line of Anuṣṭubh should not contain more than eight syllables is found to be not followed. Other faults regarding the shortness (*laghutva*) and longness (*gurutva*) of syllables are to be seen practically in every verse. Grave faults like *yatibhaṅga* are also not quite uncommon. Two defences may come forth to explain this. Firstly, the author is a writer on philosophy and not a poet and is therefore under no obligation to observe the rules of prosody very

strictly. But considering that everyone is expected to observe some minimum standards in every field, this defence cannot be accepted. Secondly it may be contended that these flaws are nothing but scribal errors. But this is highly improbable, considering the large number of such mistakes. In many places, we find that a little alteration in the order of words or a mere substitution of a synonym can remove many of these faults. It is really a mystery why our author failed to do such a simple thing. Taking into account, his learning and his mastery over Sanskrit prose, it is hard to believe that this simple remedy did not occur to him. But as things stand, there is no explanation for his faulty versification, except that the author chose to be careless.

5. *Date of the Author*

As to the date of Vanamālimiśra, we may consider our selves fortunate, because scholars like the late Dr. P. K. GODE have succeeded in giving the date of the author with a fair amount of certainty. His date has been fixed somewhere between 1575 A.D. to 1650 A.D.[8] We have to content ourselves with this much, at least for the time being. Unless some additional material in this respect comes before us, it is not possible for us to be more exact regarding the date of the author.

6. *A Brief Summary of Śrutisiddhāntadīpikā*

After offering his salutations to God Hayagrīva, the author proceeds to give the four Anubandhas for his work and states how the Advaita preached by Śaṅkarācārya is devoid of *anubandhas*.

The Grace of Brahman alone leads to Emancipation and this Grace can be had by the realisation of Brahman. Hence it is necessary to inquire into His realisation.

8. Vide Dr. GODE's paper on Vanamālin, in श्रीमहाराबलरजतजयन्ती-अभिनन्दनग्रन्थ pp. 288–293. His conclusion is mainly based upon two circumstances viz. (i) Vanamālin mentions Vyāsatīrtha (1478–1539 A.D.) and Dīdhiti of Raghunātha Śiromaṇi (1477–1547 A.D.) and (ii) the MSS of his Mārutamaṇḍana and Śrutisiddhāntadīpikā, deposited in the BORI, Poona, are dated 1685 A.D. and 1692 A.D. respectively. In view of the above evidence, it is a mystery, as to why Dr. B. N. K. SHARMA fixes his date between 1650 and 1720 A.D. (*op. cit.*).

The Sruti lays down the existence of three Padārthas viz. Īśa (i.e. Brahman), Jīva and Pradhāna. The *lakṣaṇa* of Brahman as given in the Sruti, is the *svarūpalakṣaṇa* and not *taṭasthalakṣaṇa.* Jīva and Īśa are distinct from one another and this is supported both by experience and all the Vedic texts—even by the so-called Advaitic texts. He has interpreted all such Srutis as favouring Dvaita. There is no text which supports Vivartavāda.

Brahman is possessed of an eternal body. He is the Creator and Destroyer of the world. Nirguṇatva (i.e. attributelessness) etc. in Brahman as conceived by the Advaitins are really inconsistent with their own theory. He is possessed of mysterious powers, which explain all apparent contradictions in Him.

The Jīvas are atomic in size and are distinct *inter se.* They retain their individuality even in Mokṣa. Jīvas bear similarly with Brahman, in certain respects and are controlled by Him. Hence the Advaitic theory that Jīva is nothing but Brahman, as conditioned by Upādhi, is not tenable.

The Prakṛti or Pradhāna is the material cause and the Brahman is the effecient cause of the world.

The world is a real entity and not merely an appearance, as contemplated by the Advaitins. As it is created etc. by Brahman it can never be unreal.

Mokṣa is the enjoyment of one's own natural Bliss and can be had by the Grace of Brahman. It is four-fold. The gradation (*tāratamya*) among the Jīvas continues even in Mokṣa. But there is no jealousy etc. among them, as no nescience (*avidyā*) is left with them. The Prāṇas of an emancipated soul do not depart.

7. *The Śrutisiddhāntaprakāśa—A Synopsis.*

This book is divided into four chapters or Paricchedas and every Pariccheda consists of several topics. The author might have adopted this sort of frame-work on the analogy of the *Vedāntasūtras* of Bādarāyaṇa. The following is the topic-wise synopsis of the work :—

CHAPTER I

(i) Brahman and Jīva are two distinct entities.

(ii) The five-fold distinction (*pañca bheda*) can be proved by direct perception.

(iii) Bheda or distinction can be proved by inferences also.

(iv) The Jīvas are many in number.

(v) The Vedic texts that enjoin *bheda* or distinction do not merely repeat what is proved by other means of knowledge (i.e. *pramāṇas*).

(vi) Vedic texts lay down distinction which is real or *pāramārthika*.

(vii) The six criteria that lead to the drift (*tātparyaliṅgas*) are in favour of Bheda.

(viii) The identity (of Brahman and Jīva) held by the opponent (i.e. Advaitin) is refuted.

(ix) The authorities in favour of identity (*aikya*) are refuted.

(x) The view that the Vedic texts are in favour of identity is refuted.

(xi) The inferences that lead to identity are refuted.

(xii) The view that Jīva being a part of Brahman, is identical with Him is refuted.

(xiii) The view that Jīva being the reflection (*pratibimba*) of Brahman, is identical with Him, is refuted.

(xiv) The atomic size of Jīva can be proved.

(xv) That Brahman is possessed of real and innumerable qualities can be proved.

(xvi) There is no authority to hold that Brahman is devoid of any *viśeṣas* or specific attributes.

(xvii) God is possessed of an eternal body.

(xviii) God is not the material cause of the world but is only its efficient cause.

(xix) That Brahman is the efficient cause of the world, is inconsistent with Advaitism.

(xx) The authorities in favour of Brahman being the material cause of the world, are refuted.

(xxi) The view that the *lakṣaṇa* or definition of Brahman is devoid of any parts is refuted.

(xxii) The concept of partless meaning (*akhaṇḍārtha*) is refuted.

(xxiii) The view that Brahman cannot be expressed in words (*avācya*) is refuted.

(xxiv) 'Self-luminousness' or *svaprakāśatva* according to Dvaitism is logical.

(xxv) The meaning of *aham* is self.

(xxvi) The view that agency (*kartṛtva*) is superimposed, is refuted.

(xxvii) The view that the identity of body and self is superimposed is refuted.

Chapter II

(i) The description (*nirukti*) of falsity is refuted.

(ii) Falsity of the world is refuted.

(iii) Visibility (*dṛśyatva*) as a ground for falsity is refuted.

(iv) Nonsentiency (*jaḍatva*) as a ground for falsity is refuted.

(v) Limitedness (*paricchinnatva*) as a ground for falseness is refuted.

(vi) Being possessed of parts (*aṁśitva*) as a ground for falsity is refuted.

(vii) Inference cannot supercede perception.

(viii) Verbal testimony cannot supercede perception.

(ix) The present case (viz. that of reality of the world) has no semblance with the maxim in *apaccheda*.

(x) Liṅga etc. cannot supercede perception.

(xi) The reality of the world can be proved by inferences.

(xii) The Vedic texts stating the reality of the world are not mere repetitions and hence are not redundant.

(xiii) The view that a non-existent can prove something is refuted.

(xiv) The view that the relation between the perceiving self (*dṛk*) and the perceived (*dṛśya*) is not tenable, is refuted.

(xv) Pratikarmavyavasthā is refuted.

(xvi) Inferences go against the falsity of the world.

(xvii) The view that the fact of bondage being destroyed by knowledge cannot be explained, unless it is assumed that it (i.e. bondage) is unreal, is refuted.

(xviii) The Vedic text, *ekameva* (one only) is explained.

(xix) The Vedic text, *neha nānā* (here there are not many), is explained.

(xx) The Vedic text, *yatra tvasya* (where, on the contrary, to him) is explained.

(xxi) The Vedic text, *yaddvaitaṁ na paśyati* (whereas he does not see duality), is explained.

(xxii) The Vedic text, *vācārambhaṇam* (generated by speech), is explained.

(xxiii) The Vedic text, *idaṁ sarvaṁ yadayamātmā* (all this whatsoever, is Self), is explained.

(xxiv) The Vedic text, *tameva* (Him alone), etc. is explained.

(xxv) The Smṛti texts which describe the non-existence of the world are explained.

(xxvi) The Vedic text, *prāṇā vai* (the prāṇas verily), etc. is explained.

(xxvii) The theory of *dṛṣṭisṛṣṭi* is refuted.

(xxviii) There can be no abode for nescience in Advaitism.

(xxix) There can be no object for nescience in Advaitism.

(xxx) The authorities in favour of the indescribability of nescience are refuted.

(xxxi) The view that silver is created (on the conch-shell) is refuted.

(xxxii) The view that illusion (*bhrama*) consists of two-fold knowledge is refuted.

(xxxiii) The theory of three-fold existence is refuted.

CHAPTER III

(i) The Vedic text, *ātmā vā are draṣṭavyaḥ* (The Self, verily, O dear! should be seen) etc. is not an instance of *niyamavidhi* as stated in Vivaraṇa; but it is an *apūrvavidhi*.

(ii) The injunction (*vidhi*) regarding listening to (*śravaṇa*) etc. of the Self is impossible in the opposite view i.e. Advaitism.

(iii) The view that verbal testimony is capable of bringing about direct perception (*aparokṣa*) is refuted.

(iv) The aphorism, *athāto brahmajijñāsā* (B. S. 1. 1. 1.), has got the injunction of thinking (*manana*), as its basis.

CHAPTER IV

(i) The gradation (*tāratamya*) among the liberated souls is proved.

(ii) Emancipation during the life-time of a person (*jīvanmukti*) as held by the Advaitins is refuted.

(iii) Destruction of nescience (*avidyā*) according to Advaitism is illogical.

(iv) Means of destruction of nescience (*avidyā*) according to Advaitism is also impossible.

(v) The state of Bliss, non-different from the sentient (i.e. self) cannot be the goal of one's life (*pumartha* or *puruṣārtha*); because one desires to be happy and does not desire to be happiness.

8. *Gratitude*

All these days, I was working on these two works of Vanamalimiśra, under the able guidance of my revered Guru, Pt. Bāḷācārya KHUPERKAR Śāstri of Kolhapur. It has been my previlege to contribute the English Introduction, more or less based upon that in Sanskrit by the revered Panditji. However, I could not make my Introduction more exhaustive, due to limited library facilities in a mofussil place like Islampur. I take this opportunity to record my sense of gratitude towards the authorities of the Shivaji University, Kolhapur. I am specially thankful to Dr. A. G. PAWAR, Vice-Chancellor of the Shivaji University, Pt. Balacarya KHUPERKAR Śastri, the Editor of the present volume, and Dr. A. N. UPADHYE, Dean of the Faculty of Arts, Shivaji University, for giving me this opportunity to render my humble services towards the cause of the Shivaji University. I am proud that I had the good fortune of being a pupil at the feet of all these three Gurus.

Karmaveer Bhaurao Patil College,
Urun-Islampur (Dist. Sangli),
(Maharashtra State).

R. P. NIPANIKAR.

श्रुतिसिद्धान्तदीपिकागतविषयानुक्रमणिका

		श्लोकसंख्या
१	मङ्गलाचरणम्	१
२	अनुबन्धचतुष्टयम्	२-३
३	शांकरमतेनानुबन्धचतुष्टयाभावः तस्य च विशदीकरणम्	३-६
४	भगवत्प्रसाद एव मोचकः	७
५	भक्तिलक्षणम्	८
६	मोक्षहेतुर्ज्ञानमेव, न प्रसाद इत्याक्षेपः	९
७	एवकारस्य तात्पर्यम्	९-१०
८	नित्यस्य प्रसादस्य संबन्धनिरूपणम्	११-१२
९	ईशादिपदार्थत्रयं श्रौतमेव	१३
१०	ब्रह्मापरोक्षजः प्रसादो मोक्षहेतुः, न कर्मजः	१४
११	ब्रह्मापरोक्षार्थं विचारः	१५
१२	ब्रह्मापरोक्षार्थस्य शक्यता	१६
१३	ब्रह्मलक्षणम्	१७
१४	सत्यज्ञानादिशब्दैर्ब्रह्मगुणानामेव निरूपणम् ...	१८
१५	तटस्थलक्षणे दोषः	१९-२१
१६	ब्रह्मणो बोधो महावाक्याज्जायते चेत् सखण्डता स्यात्	२२
१७	वृत्तिं विना शब्दस्य न बोधकत्वम् ...	२३
१८	गुणविशिष्टब्रह्मज्ञानान्मुक्तिः	२४
१९	भेदे श्रौतस्मार्तप्रमाणबाहुल्यम् ...	२५-३४
२०	भेदनिषेधे श्रुतिवैयर्थ्यम्	३५
२१	सापेक्षनिरपेक्षयोर्नैव कदाप्यैक्यम्	३६
२२	"एकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतिगताद्वितीयशब्दस्य वास्तवार्थनिरूपणम्	३७-४०
२३	द्वितीयाभावबोधेऽद्वैतहानिः	४१-४२
२४	'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुत्यर्थः	४३-४६
२५	सुषुप्तौ स्वयमेव स्वात्मानं पश्यति	४७
२६	"इन्द्रो मायाभिः", "अतोऽन्यदार्तम्" "य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते" इत्येतासां श्रुतीनां भावार्थः	४८-४९

२७ "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इत्यस्याः श्रुतेरर्थः 'एकाकी न रमते' इतीमां श्रुतिमनुसृत्यैव विधेयः ५०-५१
२८ एकाद्वैतशब्दयोरर्थनिरूपणम् ५२
२९ वाचारम्भणमिति श्रुत्यर्थः ५३-५५
३० अन्यदेवतानामुपासनापेक्षया ब्रह्मोपासनायाः फलस्याधिक्यम् ५६-५७
३१ वाचारम्भणश्रुतौ गृहीता दृष्टान्ताः विवर्तवादविरुद्धाः ५८-५९
३२ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थदृष्टान्तनवकस्यापि भेद एव तात्पर्यम् ६०-६८
३३ अतत्त्वमसीति पदच्छेदः ६९
३४ पदद्वयलक्षणापेक्षया एकदेशे विभक्त्यर्थे लक्षणाया लाघवम् ७०-७१
३५ ऐक्यस्याधिकार्थत्वे श्रुतेः सखण्डतार्थता, मिथ्यात्वे द्वैतसत्यत्वम् ७२
३६ निर्विशेषात्मवादिना त्वया ज्ञानकल्पितस्यैक्यादेरज्ञानविषयत्वं नाङ्गीक्रियते ७३
३७ नारायणादन्यदेवोपासकः पशुरेवान्यदेवानाम् ७४
३८ भगवतो दर्शनस्य गूढता ७५-७८
३९ भगवतो जगज्जन्मादिकर्तृत्वम् ७९
४० अशरीरत्वरहस्यम् ८०
४१ निर्गुणनिरञ्जनावाच्यशब्दानां तात्पर्यम् ८१-८४
४२ ब्रह्मणोऽवाच्यत्वे लक्ष्यत्वमपि नास्ति ... ८५
४३ मायिनां निर्गुणत्ववर्णनं वदतो व्याघातः ८६
४४ सत्यानृताद्यभेदवज्जीवेशाभेदो नेष्यते ८७
४५ कालसापेक्षा जगदुत्पत्तिः ८८
४६ अन्तर्यामितयैवेशस्य बहुभवनम् ८९-९०
४७ ब्रह्मणि लोकविलक्षणा एव गुणाः ९१
४८ जीव एवाज्ञः नेशः ९२
४९ जीवा ज्ञानानन्दात्मरूपा अणवः प्रतिशरीरं भिन्ना अविद्यावृताश्च ९३
५० जीवस्याणुत्वेऽपि दीपप्रभावत् सर्वत्र गुणतो व्याप्तिः संभवति ९४-९८
५१ मोक्षेऽपि भेदोऽस्ति ९९
५२ प्रतिबिम्बलक्षणम् १००
५३ कर्तुरपि जीवस्य पारतन्त्र्यादकर्तृत्वम् १००
५४ उपाधिखण्डनम् १०१-१०२
५५ जीवब्रह्मैक्ये शुकादिमुक्तिप्रतिपादकश्रुतिवाक्यानां वैयर्थ्यम् १०३

५६ क्वचित् श्रुतिषु स्मृतिषु जीवस्य जात्यभिप्रायेण एकवचनेन निर्देशः १०४-१०६
५७ मान्तमहमित्यव्ययं यद्यपि नानार्थं तथापि दान्तस्याहमिति
शब्दस्यात्मवाचकत्वमेव १०७-११०
५८ जगतः प्रकृतिरेवोपादानकारणं परमात्मा च निमित्तकारणम् १११-११६
५९ ईश एव मोक्षेच्छुभिर्जिज्ञास्यः ११७
६० निर्धर्मके ब्रह्मणि सदसद्विलक्षणत्वं व्याहतम् ... ११८
६१ निवृत्तिर्न मिथ्यात्वप्रयोजिका ११९
६२ निष्प्रकारकं ब्रह्मज्ञानं कथं भ्रमं निवर्तेत १२०-१२१
६३ अप्रमेये, निर्विशेषे, शुद्धे, सर्वमानातिगे च ब्रह्मणि
मिथ्यात्वम्, न तु जगति १२२
६४ मिथ्यात्वस्य सत्यमिथ्यात्वस्वीकारे उभयथापि हानिः १२३
६५ चित्यपि वृत्तिविषयतास्ति १२४
६६ ब्रह्मणः सविषयत्वनिर्विषयत्वचर्चा १२५
६७ विषयस्य भ्रमप्रमात्वयोरस्तितादिविचारः १२६
६८ त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं चितोऽपि नास्ति १२७
६९ जगतो मिथ्यात्वे तत् सर्वज्ञकर्तृकं न स्यात् १२८
७० कल्पकविरहात् जगत्सत्यम् १२९
७१ जगतः सत्यत्वे प्रमाणचर्चा ... १३०-१३७
७२ अज्ञानाभञ्जकं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं वृथा १३८
७३ ज्ञानस्य संबन्धो ज्ञेय एवाज्ञाने न १३९
७४ अध्यासे प्रमाणं नास्त्येव १४०-१४३
७५ उपादेयेनोपादानस्य न निवर्तनम् ... १४४
७६ वेदान्तवाक्यस्याखण्डतार्थता नास्ति १४५
७७ स्वरूपस्य सदा भानात् न तस्य जिज्ञासा १४६
७८ मुक्तिस्वरूपम् १४७
७९ साधनभेदात्तस्याश्चातुर्विध्यम् १४८-१४९
८० मुक्तानां न मात्सर्यादि ... १५०
८१ तेषां न प्राणोत्क्रमणादि ... १५१
८२ ग्रन्थसमाप्तिः १५२-१५३

श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशगतविषयानुक्रमणिका

प्रथमः परिच्छेदः

	पृष्ठसंख्या
१ भेदखण्डनोद्धारः —	३-९
२ भेदपञ्चके प्रत्यक्षम् —	९-१०
३ भेदेऽनुकूलतर्काः — ...	१०-१२
४ जीवैक्यभङ्गः —	१३-१५
५ भेदश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः —	१६-१७
६ श्रुतेः पारमार्थिकभेदपरत्वम् —	१७-१९
७ भेदे षड्विधतात्पर्यलिङ्गम् —	१९-२०
८ पराभिमतैक्यभङ्गः —	२०-२१
९ ऐक्यप्रामाण्यभङ्गः —	२१-२३
१० आगमस्यैक्यपरत्वभङ्गः —	२३-२६
११ ऐक्येऽनुमानभङ्गः —	२६-२८
१२ अंशत्वेनैक्यभङ्गः —	२८-२९
१३ जीवस्य प्रतिबिम्बत्वेनैक्यभङ्गः ...	२९-३०
१४ जीवाणुत्वोपपत्तिः —	३०-३२
१५ सदनन्तगुणे ब्रह्मणि प्रमाणम् —	३३-३८
१६ निर्विशेषे प्रमाणभङ्गः —	३८
१७ ईश्वरस्य नित्यविग्रहोपपत्तिः — ...	३९-४१
१८ निमित्तोपादानत्वभङ्गः —	४१
१९ परमते निमित्तत्वभङ्गः — ...	४२
२० ब्रह्मणो विश्वोपादानत्वे प्रमाणभङ्गः	४२-४५
२१ अखण्डलक्षणभङ्गः —	४५-४६
२२ अखण्डार्थभङ्गः —	४६-५३
२३ अवाच्यत्वभङ्गः —	५३-५४
२४ स्वाभिमतस्वप्रकाशत्वोपपत्तिः —	५४-५६
२५ अहमर्थस्यात्मत्वम्	५६-५९
२६ कर्तृत्वाध्यासभङ्गः	५९-६२
२७ देहात्मैक्यारोपभङ्गः	६२-६३

द्वितीयः परिच्छेदः

१	मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गः	...	....	६४-६६
२	मिथ्यात्वभङ्गः	....	....	६६
३	दृश्यत्वभङ्गः	....	....	६६-६८
४	जडत्वहेतुभङ्गः	....	....	६८-६९
५	परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्गः	...	....	६९-७०
६	अंशित्वहेतुभङ्गः	...	....	७०
७	अक्षस्यानुमानबाध्यत्वे बाधकम्		....	७१-७५
८	अक्षस्यागमबाध्यत्वे बाधकम्	....	....	७५-७६
९	अपच्छेदन्यायवैषम्यम्	...	....	७६-७७
१०	अक्षस्य लिङ्गादिबाध्यत्वे बाधकम्		....	७७-७९
११	जगत्सत्यत्वानुमानानि	....	....	७९-८२
१२	सत्त्वश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः	...	....	८२-८५
१३	असतः साधकत्वभङ्गः	...	....	८५-८८
१४	दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तिभङ्गः		....	८८-९१
१५	प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गः	....	....	९१-९३
१६	मिथ्यात्वानुमाने प्रतिकूलतर्काः		....	९३-९७
१७	ज्ञाननिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिभङ्गः		....	९७-९८
१८	" एकमेव " इति श्रुत्यर्थः	....	....	९८-१००
१९	" नेह नाना " इति श्रुत्यर्थः	...	....	१००-१०२
२०	" यत्र त्वस्य " इति श्रुत्यर्थः	....	....	१०२-१०४
२१	" यद्द्वैतं न पश्यति " इति श्रुत्यर्थः		...	१०४-१०५
२२	" वाचारम्भणम् " इति श्रुत्यर्थः		...	१०५-१०८
२३	" इदं सर्वं यदयमात्मा " इति श्रुत्यर्थः		....	१०८-१०९
२४	" तमेव " इत्यादिश्रुत्यर्थः		....	१०९-११०
२५	जगदसत्यत्वादिस्मृत्यर्थः		....	११०
२६	" प्राणा वै " इत्यादिश्रुत्यर्थः		....	११०-१११
२७	दृष्टिसृष्टिभङ्गः	...	....	१११-११२
२८	अज्ञानाश्रयत्वभङ्गः	...	....	११३-११४
२९	परमते अविद्याविषयत्वभङ्गः	...	....	११४-११५

३० अनिर्वाच्यत्वे प्रमाणभङ्गः ११५-११९
३१ आविद्यके रूप्योत्पत्तिभङ्गः १२०-१२१
३२ भ्रमस्य द्व्यात्मकत्वभङ्गः १२१-१२२
३३ सत्तात्रैविध्यभङ्गः १२२

तृतीयः परिच्छेदः

१ विवरणोक्तनियमविधित्वभङ्गः १२४-१२६
२ परमते श्रवणादिविधिभङ्गः १२६
३ शब्दापरोक्षत्वभङ्गः १२७-१२९
४ जिज्ञासासूत्रस्य मननविधिमूलत्वम् १३०-१३२

चतुर्थः परिच्छेदः

१ मुक्तानां तारतम्यसिद्धिः १३३-१३५
२ परमते जीवन्मुक्तिभङ्गः १३५-१३८
३ परमतेऽविद्यानिवृत्तिभङ्गः १३८-१३९
४ परमतेऽविद्यानिवर्तकत्वभङ्गः १३९-१४०
५ चिदभिन्नसुखरूपतायाः पुमर्थत्वभङ्गः १४०-१४१

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

वनमालिमिश्रविरचिता

श्रुतिसिद्धान्तदीपिका

श्रीहयकन्धरं वन्दे जगद्योनिं रमापतिम् ।
मुमुक्षूणां सदा ज्ञेयं मुक्तानां परमां गतिम् ॥ १ ॥

स्वोपज्ञा लघुवृत्तिः

वन्दे श्रीहयकन्धरं श्रुतिशिखाभिर्गीतकीर्तिं समं
नित्यानन्तगुणालयं विगतहेयं मुक्तवृन्दैर्नुतम् ।
हेषाभिः परिकम्पयन्तमसुरांश्चानन्दयन्तं सुरान्
श्रीव्यासं श्रुतिसागरं मरुतमाचार्यं तथान्यान् सतः ॥ १ ॥

प्राचीनोक्तीर्विभाव्येयं श्रुतिसिद्धान्तदीपिका ।
प्रबोधाय मुमुक्षूणां तन्यते वनमालिना ॥ २ ॥

स्वकृतकारिकाभिर्येऽर्थाः संक्षेपतयोदिताः ।
वैशद्यं क्रियते तेषां बालबोधाय कौतुकात् ॥ ३ ॥

निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिकामनया कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ निबध्नाति । **श्रीहयकन्धरम्** इत्यादि । ननु कृतमङ्गलस्यापि ग्रन्थासमाप्तिदर्शनादकृतमङ्गलस्य नास्तिकादेर्ग्रन्थस्य समाप्तिदर्शनादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारान्न मङ्गलस्य समाप्तौ विघ्नध्वंसे वा हेतुतेति चेन्न । मङ्गलं सफलम् , अविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् , दर्शादिवदिति तस्य सफलत्वे सिद्धे हि उपस्थितत्वात् समाप्तिरेव फलं कल्प्यते । कृतमङ्गलस्य ग्रन्थासमाप्तिस्तु मङ्गलापेक्षया विघ्नबाहुल्यादकृतमङ्गलस्य जन्मान्तरीयमङ्गलाद् ग्रन्थसमाप्त्यादि । जगदित्यनेन नमस्कार्यताप्रयोजकं सर्वजगज्जन्मादिकर्तृत्वमुक्तं, रमापतित्वेनापि तदेव दृढीकृतम् ॥ १ ॥

शमदमादिसंपन्नो माधवे भक्तिमान्नरः ।
इहामुत्रविरक्तश्चेहाधिकारी गुरुप्रियः ॥ २ ॥
सदनन्तगुणैः पूर्णो विषयः स्यात् प्रयोजनम् ।
मोक्षो वाचकवाच्यत्वं संबन्धः कथ्यते बुधैः ॥ ३ ॥
स्वरूपस्य सदा भानादधिकं भासते न ते ।
विषयी नास्त्यभातो ह्यतोऽधिकार्यपि नास्ति ते ॥ ४ ॥
महावाक्यजबोधे ते यद्यधिकं प्रकाशते ।
स्यात्सखण्डार्थतापत्तिर्नोचेच्छास्त्रं वृथा भवेत् ॥ ५ ॥

ग्रन्थेऽधिकार्याद्यनुबन्धमाह । **शमदमादि** इत्यादिना । ‘ शान्तो दान्तस्तितिक्षुरुपरतः’, ‘परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ’ ‘ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ’ गुरुःप्रियो यस्य, गुरोः प्रियो वा स तथोक्तः ॥ २ ॥ ननु जीवोऽहमिति प्रत्यक्षसिद्धः । ईशोऽप्यनुमानेन सामान्यतः सिद्ध इत्यज्ञातविषयाभावादनारम्भ्यो विचार इत्यत आह । **सदनन्त** इत्यादि । ‘ तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ’ इति जिज्ञास्ये श्रूयमाणो गुणपूर्तिवाची ब्रह्मशब्दोऽज्ञातं विषयं बोधयतीति भावः । ‘अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म, बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः ’ इति श्रुतेः । ‘बृहृ बृंहि वृद्धौ’ ‘ बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाद्ब्रह्म ’ इत्यादिस्मृतेश्च । वक्ष्यमाणो मोक्षः प्रयोजनम् । वाच्यवाचकभावः संबन्धः ॥ ३ ॥ परमते विषयाभावमाह । **स्वरूपस्य** इत्यादि । स्वरूपस्य ज्ञानाद्यधिष्ठानतया सुखादिसाक्षितया सदा भानम् । ‘यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म’ ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ’ इत्यादिश्रुतेः । ‘ सर्वप्रत्ययवेद्ये परे ब्रह्मणि व्यवस्थितः ’ इति तदीयवाक्याच्च । अतोऽधिकार्यादिकमप्ययुक्तम् ॥ ४ ॥ ननु यथा षड्जादयो गान्धर्वशास्त्राभ्यासात् प्राक् न स्फुरन्ति, शास्त्रश्रवणादिना वासितश्रोत्रेण च स्फुरन्त्येवं शास्त्रश्रवणादेः प्रागस्फुरदपि शुद्धं ब्रह्म वेदान्तवाक्यजन्यब्रह्मैक्याकारवासनया वासितान्तःकरणेन ब्रह्मभावाभिव्यक्तिरित्यत आह । **महावाक्यज** इत्यादि । षड्जत्वादिविशेषस्येव शास्त्रजन्यज्ञानात् प्रागज्ञातस्य धर्मस्य ब्रह्मण्यभावात् स्वरूपातिरिक्तमैक्यादिकं ते नास्ति । विशिष्टस्य भाने विशेषणभानमावश्यकम् । न हि दण्डिनि भाते पुरुषो न भासते । स्वरूपान्यस्यैक्यादेर्विशेषणतयोपलक्षणतया वा भानेऽखण्डार्थकत्वहानिः ॥ ५ ॥

कण्ठस्थमणिलाभे न प्रयोजनं सुखस्य वा।
दुःखाभावादिकस्यैव प्राप्तिस्तत्रास्ति ते कियत् ॥ ६ ॥
प्रसाद्यतां सदा विष्णुर्मुमुक्षुभिः स बन्धभित्।
मोचकस्तु प्रसादः स्याद् भक्त्यैव नान्यथा महान् ॥ ७ ॥
सर्वोत्तमत्वधीयुक्ताविच्छिन्ना स्नेहसंततिः।
हरेः प्रसादिका भक्तिस्तद्धेतुः श्रवणादिकम् ॥ ८ ॥
ज्ञानादेव हि कैवल्यं प्रसादः क्वोपयुज्यते।
व्यवच्छेद्यो ह्ययोगोऽत्र नान्ययोगः कथंचन ॥ ९ ॥

स्वरूपस्य सदोपलब्धेस्तदन्यस्य फलस्याभावात् प्रयोजनाभाव इत्युक्ते परेण प्रयोजनसमर्थनायोक्तं दृष्टान्तं निरस्यति। **कण्ठस्थमणि** इत्यादि। सुखं दुःखाभावो वा फलं, तच्चास्ति दृष्टान्ते नास्ति दार्ष्टान्तिक इति भावः ॥ ६ ॥ ननु यदज्ञानाद्बन्धः स एव स्वरूपोऽन्वेष्टव्यो रजतादिनिवृत्त्यर्थिना शुक्तिरिवेति, किं तदतिरिक्तेश्वरज्ञानेनेत्यत आह। **प्रसाद्यताम्** इत्यादि। तथा च सत्यस्य बन्धस्येशप्रसादादेव निवृत्तिः। 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इत्यादिश्रुतेः 'मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्।' 'तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते। समाश्रिताद् ब्रह्मतरोरनन्तान्निःश्रेयसं पक्वफलं प्रयात ॥' 'एवं विज्ञातो भगवाननादिः पुरुषोत्तमः। प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥' इत्यादिस्मृतेश्च। बद्धसमसत्ताकस्यैव बन्धस्य निगडादेर्निवृत्तिर्दृष्टा। न तु बद्धन्यूनसत्ताकस्य। ज्ञानजन्यमहाप्रसाद एव मोक्षहेतुः। 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः।' इति स्मृतेः। 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इत्यनुसाराद्भक्तिरेव महाप्रसादद्वारा मोक्षहेतुरित्याह। **भक्त्यैव** इति ॥७॥ ननु हरेः प्रसादिका भक्तिरेव कर्तव्या, किं ज्ञानेन तत्साधनश्रवणादिना वेत्यत आह। **सर्वोत्तमत्वधी** इत्यादि। सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकप्रेमप्रवाहो भक्तिः। तादृशज्ञानं तु श्रवणादित एवेत्यावश्यकः शास्त्रारम्भः ॥ ८ ॥ ननु 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते' इति श्रुत्या ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुक्तं, किं प्रसादेनेत्याशङ्क्य समाधत्ते। **ज्ञानादेव** इति। तथा चैवकारेण ज्ञानाजन्यप्रसादहेतुत्वं व्यवच्छिद्यते। ज्ञानाहेतुकस्य कर्मादिजन्यस्य मोक्षहेतुत्वं नास्तीत्यर्थः। यथा

दण्डेनैव घटः शङ्खः पाण्डुरेवेतिवच्छ्रुतौ ।
ज्ञानकारणकादेव प्रसादान्मोचनं हरेः ॥ १० ॥
नित्यस्यापि प्रसादस्य संबन्धो जायते क्वचित् ।
प्रागभावस्य नाशो हि धीविशेषस्य कथ्यते ॥ ११ ॥
व्यापिकायाश्रितो योगो घटादौ वृत्तिहेतुकः ।
सर्वगस्यापि गोत्वादेर्योगो व्यक्तौ क्वचिद्यथा ॥ १२ ॥
प्राप्यप्रापकभावेनोभौ त्यक्तव्यतया परम् ।
ईशो जीवः प्रधानं चेति कथ्यन्ते त्रयः श्रुतौ ॥ १३ ॥

'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादावुक्तानां व्रीहीणां यागं प्रति पुरोडाशादिना नान्यथासिद्धिस्तथा प्रसादेन ज्ञानं नान्यथासिद्धं, व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धेरभावात् ॥ ९ ॥ एवकारस्यायोगव्यवच्छेदे दृष्टान्तमाह । **दण्डेनैव** इति । घटत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डस्यायोगो व्यवच्छिद्यते न त्वन्यस्य कारणान्तरस्य योगो व्यवच्छिद्यते । तथा मुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानस्यायोगो व्यवच्छिद्यते न त्वन्यस्य योगः । ज्ञानहेतुकादेव हरेः प्रसादान्मुक्तिर्नान्यहेतुकादिति भावः ॥ १० ॥ ननु नित्यस्येश्वरज्ञानादिविशेषस्य प्रसादस्य ज्ञानादिना जन्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह । **नित्यस्यापि** इति । प्रसादस्य नित्यत्वेऽपि संबन्धो जायते । जीवेषु धीविशेषस्य स्नेहप्रवाहपूर्वकब्रह्मापरोक्षस्य यः प्रागभावस्तस्य नाश एव संबन्धः ज्ञानतद्ध्वंसान्यतररूपः[1] । 'समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥' इति स्मृतेः ॥ ११ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह । **व्यापिकायाः** इत्यादि । यथा मायिनां व्यापकस्यापि चैतन्यस्य घटाद्याकारवृत्त्यैव घटादौ संबन्धो जायते, तार्किकमते नित्यस्य सर्वगतस्य गोत्वादेः सास्नादिमत्त्वावच्छेदेनैव संबन्धो नान्यत्र, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ १२ ॥ त्रय एव पदार्था मुमुक्षोर्विवेच्याः मुख्यतयेत्याह । **प्राप्यप्रापकभावेन** इत्यादि । 'तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे प्रकेतम्' 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' इत्यादिश्रुतेः । 'प्रकृतिर्या मया ख्याता

---

१. 'ज्ञानतद्ध्वंसान्यतरस्य स्वपुत्रः पण्डितो जात इतिवत् नित्यस्यापि प्रसादस्य संबन्धोऽस्त्यन्यैव संबद्धस्योत्पत्तिरिति भावः ।' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

हेतुर्महाप्रसादः स्यान्मुक्तौ ब्रह्मापरोक्षजः ।
नात्र कर्मादिजः साक्षाद्धेतुरन्यत् फलं ततः ॥ १४ ॥
अतो ब्रह्मापरोक्षार्थं विचारः क्रियतां नरैः ।
पूर्णानन्तगुणाब्धेर्नान्यथा परोक्षता क्वचित् ॥ १५ ॥
अतिभावनया स्याच्च परोक्षस्यापि वस्तुनः ।
आपरोक्ष्यं मृताया हीव स्त्रियो विधुरस्य तत् ॥ १६ ॥

व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥ परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तमः । स विष्णुनामा वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥' इति वैष्णवोक्तेश्च ॥ १३ ॥ ननु कर्मादिना हरिः प्रसाद्यः किं ज्ञानेनेत्यत आह । **हेतुः** इति । मोक्षहेतुर्महाप्रसादो ज्ञानजन्य एव । कर्मादिजन्यस्तु फलान्तरहेतुः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।' इति स्मृतेश्च ॥ १४ ॥ **अतः** इति ॥ यतः सत्यस्य बन्धस्य महाप्रसादान्निवृत्तिः प्रसादश्च ब्रह्मापरोक्ष्यादापरोक्ष्यं शास्त्रविचारादतो विचारः कर्तव्यः । सदा परोक्षस्य **पूर्णानन्तगुणालयस्य** हरेरापरोक्ष्यार्थं विचारः ॥ १५ ॥ ननु परोक्षस्वभावस्य कथमापरोक्ष्यमित्यत आह । **अतिभावनया** इति । यथा विधुरस्यातिभावनया स्त्रिया आपरोक्ष्यं तथा परोक्षस्यापि वस्तुन आपरोक्ष्यं भवतीत्यर्थः । यथा प्राक् परोक्षाणां षड्जादीनां गान्धर्वशास्त्रवासितश्रोत्रेणापरोक्ष्यं, तथा वेदान्तोपदेशवासितेन मनसा तदापरोक्ष्यम् । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' 'यन्मनसा न मनुते' इति श्रुतिद्वयस्य वासितावासितमनोविषयत्वेनोपपत्तिः । न च मनसापरोक्ष्यं न स्यादिति वाच्यम् । बाह्यापरोक्षाभावेऽप्यान्तरस्य संभवात् । ब्रह्म चान्तरम् । सिद्धान्ते तु साक्षिरूपमेव ब्रह्मापरोक्ष्यम् । न च तस्येदानीमपि सत्त्वेन मोक्षापत्तिः । वेदान्तजन्यवृत्तिप्रागभावध्वंसविशिष्टस्यैव साक्षिणः प्रसादद्वारा मोक्षहेतुत्वात् । तत्प्रसादयुक्तेन्द्रियान्तरेणाप्यापरोक्ष्यम् । 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।' 'मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।' इति स्मृतेः । न च जीवस्य कर्तुरुदासीनत्वे सति द्रष्टृत्वरूपं साक्षित्वमसंभवमिति वाच्यम् । लोके विश्वासार्थमौदासीन्यस्योपयोगेऽपि प्रकृते तदनुपयोगात् । प्रत्युत कर्तुरेव व्यवहर्तव्यभानाय साक्षाद्द्रष्टृत्वापेक्षणात् । यत्तु देहद्वयाधिष्ठानं कूटस्थः साक्षीति तन्न ।

यतो भवन्ति भूतानि येन जीवन्ति सर्वदा ।
लीयन्ते यत्र तद् ब्रह्म परं ज्ञेयं सदा बुधैः ॥ १७ ॥
सत्यज्ञानादिभिः शब्दैरुक्ताः सत्त्वादयो गुणाः ।
मुमुक्षूणां यथा ज्ञेयास्ते कर्तृत्वादयस्तथा ॥ १८ ॥

कूटस्थप्रकाशितेऽर्थे जीवस्य व्यवहारानुपपत्तेः । न चान्योन्यैक्यारोपेणोपपत्तिः । कर्तुरैक्यारोपेण कूटस्थस्यापि कर्तृत्वापत्त्या साक्षित्वानुपपत्तेः । न चाविद्योपाधिको जीवः साक्षाद्द्रष्टृत्वादुदासीनत्वात् साक्षी, तस्यान्तःकरणतादात्म्यापत्त्या कर्तृत्वेऽपि स्वतोऽकर्तृत्वादिति वाच्यम् । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यादौ जीवस्य कर्तृत्वोक्तेः । अस्माकमपि जीवस्येशाधीनकर्तृत्वेऽपि स्वतोऽकर्तृत्वात् साक्षित्वोपपत्तेः । सुषुप्त्यादावन्तःकरणस्याभावे सुखाद्यनुभवादिकं प्रति कर्तृत्वानुपपत्तेश्च । न च विशिष्टत्वेन कर्तृत्वमुपहितत्वेन साक्षित्वम् । स्वरूपेण साक्षित्वं, ज्ञातृत्वादिना कर्तृत्वमित्यस्माकमुपपत्तेः ॥ १६ ॥ 'तमेव विदित्वा' इति श्रुत्या 'ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' इति स्मृत्या च भगवज्ज्ञानमेव मुक्तिहेतुरित्युक्तम् । तच्च निर्विचिकित्सितमेव मोक्षहेतुः । 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति स्मृतेः । तच्चेतरव्यावर्तकलक्षणं विना न संभवतीत्यतो लक्षणमाह । **यतः** इति । 'उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषात्तस्मात् स हरिरेकराट् ॥' इति स्कान्दोक्त्या सूत्रस्थादिपदेन च नियत्यादयोऽपि लक्षणानि सन्ति । जन्मादिकर्तृत्वं प्रत्येकं लक्षणं, न तु समुदितमेकमेव व्यावर्त्याभावात् । न हि सर्वजगज्जन्मकारणं स्थित्याद्यकारणं किंचिदस्ति । विषयोपपादकगुणपूर्तिसिद्धये जीवाद्भेदके प्रसिद्धे जन्मादित्रितयहेतुत्वेऽभिहितेऽपि प्रयोजनसिद्धये मोक्षदत्वस्यापि वक्तव्यत्वात्तस्य बन्धकत्वं विनायोगात्तयोश्च तद्धेतुज्ञानाज्ञानदत्वं विनानुपपत्तेस्त्रितयहेतुत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् पुनश्च दीपस्तम्भ इव ज्ञानमज्ञानं निहन्तीति किमीशेनेत्याशङ्कायां दीपज्ञानादिस्वभावोऽपि भगवन्नियत इति वाच्यत्वात् प्रकृतोपयोगितयाष्टकोक्तिः ॥ १७ ॥ ननु जगज्जन्मादिकर्तृत्वादिकं तटस्थलक्षणं शाखाचन्द्रन्यायेन शुद्धं ज्ञापयति, सत्यत्वादिकं स्वरूपलक्षणमित्यत आह । **सत्यज्ञानादि** इति । तथा च सत्यादिवज्जन्मादिकर्तृत्वादिकमपि स्वरूपलक्षणं मुमुक्षुज्ञेयमिति भावः ॥ १८ ॥

कर्तृत्वादेस्तटस्थत्वे स्यात्सत्यत्वादिकं तथा ।
स्वरूपान्यत्वे मृषा स्यान्नोचेल्लक्षणताक्षतिः ॥ १९ ॥
अभिन्नस्यापि तत्त्वेन स्यात् कर्तृत्वादिकं तथा ।
प्रमाणसिद्धयोर्मध्ये तारतम्यं न विद्यते ॥ २० ॥
सत्यादिपदलक्ष्यं चेदसत्यादि तदा भवेत् ।
अगङ्गादि यथा तीरं गङ्गादिपदलक्षितम् ॥ २१ ॥

तारतम्यं निरस्यति । **कर्तृत्वादेः** इति द्वाभ्याम् । अत्रेदं बोध्यम् । स्वरूपतटस्थलक्षणे न तावल्लक्ष्यगतागते । आनन्दादेः स्वरूपभिन्नस्य त्वयानङ्गीकारात् स्वरूपस्य लक्षणत्वायोगाच्च । ननु कल्पित आनन्दादिरस्तीति चेत् कर्तृत्वादेरपि तादृशस्य सत्त्वेन विशेषोऽसिद्धः । शाखाज्ञाप्यप्रकृष्टप्रकाशस्थानीयस्य स्वरूपातिरिक्तस्य व्यक्तिसमसत्ताकस्य धर्मस्य ब्रह्मण्यसत्त्वात् । यत्तु विषयानवच्छिन्नमादित्यादिवदर्थप्रकाशनसमर्थं ज्ञानं स्वरूपलक्षणमिति, तन्न । स्वरूपभिन्नस्य ज्ञानादेरभावात् स्वरूपस्यालक्षणत्वात् । कल्पितस्य कर्तृत्वतुल्यत्वात् । किं च जन्महेतुत्वेनोपलक्षणेनोपलक्ष्यज्ञानसिद्धेः । स्थित्यादिहेतुत्वमुपलक्षणान्तरं व्यर्थम् । अस्माकं तु जन्महेतुत्ववत्स्थित्यादिहेतुत्वादेरपि मुमुक्षुज्ञेयत्वात् । अतो यावल्लक्ष्यभाविस्वरूपलक्षणमेव कर्तृत्वादिकम् । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतेः । 'सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः' इति स्मृत्यनुसारान्निर्गुणश्रुतिः प्राकृतगुणाभावपरा । निष्क्रियत्वश्रुतिरपि 'न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।' इत्यनुसारान्निर्लेपपरा ॥१९–२०॥

सत्यादिपदवाच्यं चेत् सत्यत्वादयो धर्मा अपर्यायतार्थं स्वीकार्याः । नो चेत् पदान्तरं व्यर्थम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्हि सामानाधिकरण्यम् । लक्ष्यत्वे त्वसत्यत्वाद्यापत्तिरित्याह । **सत्यादि** इति । ननु गङ्गापदलक्ष्यस्यागङ्गात्वं युक्तं, जहल्लक्षणात्वात्, प्रकृते तु जहदजहल्लक्षणात्वादसत्यत्वादिकं न युक्तमिति चेन्न । काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ दध्युपघातके लक्षणा । काकपदवाच्यं काकत्वविशिष्टं, तत्र काकत्वस्य त्यागो व्यक्तेरत्याग इति भवति जहदजहल्लक्षणापि, तत्रांशे काकभिन्नत्वस्येव प्रकृतेऽपि सत्यादिभिन्नत्वापत्तेः । शाक्तबोधविषयादधिकस्याभाने लक्षणावैयर्थ्यात् ॥ २१ ॥

महावाक्यजबोधे ते चिदधिकं प्रकाशते ।
सखण्डार्थकता स्यान्नोचेत्स्यात्पदान्तरं वृथा ॥ २२ ॥
निमित्ताभावतो न स्तो वृत्ती शक्तीतरे तव ।
नासमर्थस्य शब्दत्वमतः शास्त्रं वृथा भवेत् ॥ २३ ॥
ज्ञात्वा तमेव मुच्यन्तेऽन्य उपायो न विद्यते ।
सहस्रशीर्षत्वाद्यैर्हि युक्तो हरिस्तदोच्यते ॥ २४ ॥
भेदे जीवेशयोर्मानं साक्षी स्यान्मानशेखरः ।
नाहमीशो न सर्वज्ञ इति धीः सार्वलौकिकी ॥ २५ ॥
तिष्ठत्यात्मनि विज्ञाने च नियच्छति योऽन्तरः ।
जीवं जीवो हि यद्देहो जीवो न वेत्ति यं हरिम् ॥ २६ ॥

महावाक्यजन्यबोधोऽपि निरर्थक इत्याह । **महावाक्यज** इति । पदार्थोपस्थितिविषयादधिकाभाने वाक्यं व्यर्थम् । भाने सखण्डार्थता इति भावः ॥२२॥ त्वन्मते शास्त्रं व्यर्थमित्याह । **निमित्त** इति । निमित्ताभावान्न शक्तिः, शक्तेरभावान्न लक्षणापि । वृत्तिं विना तु न शब्दस्य बोधकत्वमिति भावः ॥२३॥ ननु 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' इत्यादौ निर्विशेषज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वमुक्तमिति तदन्यथानुपपत्त्या निर्विशेषण[1] एव शक्तिः स्वीकार्येत्यत आह । **ज्ञात्वा** इति । सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टमेव तदा तत्पदेन परामृश्यते तस्यैव प्रक्रान्तत्वात् । एवकारेण तद्भिन्नस्य जीवादेर्धर्मिणो ज्ञानं व्यावर्त्यते न तु तद्गतधर्मज्ञानं व्यावर्त्यते । रसनं रसमेव गृह्णातीत्यत्र धर्म्यन्तरस्य स्पर्शादेर्व्यावृत्तिर्न तु तद्गतरसत्वादेः । एवं राजानमेव पश्यतीत्यत्र धर्म्यन्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु धर्मादेस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥२४॥ ननु जीवभिन्ने ब्रह्मणि मानाभाव इत्यत आह । **भेदे** इति । नाहमीश्वर इति साक्षिप्रत्यक्षं जीवनिष्ठेशप्रतियोगिकभेदे मानम् । न च 'ज्ञाज्ञौ' इत्यादिभेदश्रुतेरनुवादकतापत्तिः । जीवप्रतियोगिकेशनिष्ठस्येशप्रतियोगिकजीवान्तरनिष्ठस्य भेदस्याप्रत्यक्षत्वेन तत्परत्वेन सार्थक्यात् ॥ २५ ॥ जीवेशभेदे श्रुतिमाह । **तिष्ठति** इति । आत्मविज्ञानशब्दवाच्ये 'यस्तिष्ठति आत्मा जीवो यस्य शरीरमिव शरीरं, जीवोऽयं न वेत्ति' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे स्पष्टो भेदः ॥ २६ ॥

१. 'निर्विशेष' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

काण्वा माध्यंदिनाश्चेत्थं भेदेनैव पठन्ति तम् ।
जीवादात्मस्थितं वेत्ति तं यो मुक्तो भवेन्नरः ॥ २७ ॥
ज्ञाज्ञौ जुष्टं यदा वेत्त्यन्यं स्वस्मादीश्वरं तदा ।
तदीयं महिमानं चेति निर्मुक्तत्वलक्षणम् ॥ २८ ॥
आत्मानं तत्पृथङ्मत्वा प्रेरितारं पृथग्घरिम् ।
तत्प्रसादयुतो जीवोऽमृतत्वं याति नापरः ॥ २९ ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
अन्यश्च परमो राजंस्तथान्यः पञ्चविंशकः ॥ ३० ॥
प्राप्य ज्योतिः परं [1]जीवस्तिष्ठति निजरूपतः ।
तत्र पर्येति जक्षंश्च क्रीडंश्च रमते च सः ॥ ३१ ॥
विधूय पुण्यपापे च समतां परमां हरेः ।
कर्तारमीश्वरं पश्यन् जीवो यातीति वेदगीः ॥ ३२ ॥

'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' इति सूत्रमाह । **काण्वा** इति ॥२७॥ श्रुत्यन्तरमाह । **ज्ञाज्ञौ** इति । न च चिन्मनसोरेव ज्ञाज्ञाविति पदेनोक्तिः । जडस्य मनसोऽज्ञत्वासंभवात् । ज्ञसदृशस्यैवाज्ञपदेनोक्तेः । यदा जीवः स्वस्माद्भिन्नं हरिं पश्यति तदा तदीयं महिमानं साम्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ **उत्तमः पुरुषः** इति । 'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥' इति भेदज्ञानमेवोत्तमभजनं मोक्षहेतुश्चेति भगवतोक्तम् । 'यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विज । तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् । जन्ममृत्युभयाद्भीता योगाः सांख्याश्च काश्यप ॥ षड्विंशमनुपश्यन्ति शुचयस्तत्परायणाः ।' इति स्मृत्या स्वाभाविको मुमुक्षुज्ञेयो भेद उक्तः ॥ ३० ॥ मुक्तौ भेदमाह । **प्राप्य** इति । परं ज्योतिः परमात्मानं प्रसन्नं प्राप्य स्वेन रूपेण विज्ञानानन्दरूपेण निष्पन्नो भवति । तत्र वैकुण्ठे ऐच्छिकविग्रहं प्राप्य जक्षन् क्रीडन् पर्येति ॥ ३१ ॥ **विधूय** इति । 'विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ।' निर्मुक्तत्वादिनेति शेषः ।

---

1. 'जीवस्तिष्ठते' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव मम साधर्म्यमागताः ।
अनाहारा अनिन्द्रियाः सर्वे ते समतेजसः ॥ ३३ ॥

अवतारादिभेदं नेहेति निषेधति श्रुतिः ।
अन्तर्यामितया प्राप्तं लोकादितोऽपि वा हरेः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मभिन्ननिषेधे तु स्याच्छ्रुतिर्व्याहता स्वतः ।
भिन्नाभावोऽपि भिन्नः स्यान्नोचेच्छ्रुतिर्वृथा भवेत् ॥ ३५ ॥

स्वरूपस्य सदा सिद्धेर्निरपेक्षचिदात्मना ।
सापेक्षस्य निषेधस्य न स्यादेव कथंचन ॥ ३६ ॥

एकं मुख्यत्वतो ब्रह्माद्वितीयं समशून्यतः ।
सहायाभावतो वा स्यान्न द्वितीयस्य वर्जनात् ॥ ३७ ॥

वेदगीराहेति शेषः ॥ ३२ ॥ **ते प्राप्नुवन्ति** इति । 'सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।' इति । तेषां प्राकृतेन्द्रियादि नास्त्यप्राकृतं चास्तीत्याह । **अनाहाराः** इति ॥ ३३ ॥ **अवतारादि** इति । 'नेह नाना' इत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः । नानात्वमिह ब्रह्मणि नास्ति । भेदप्रसक्तिरवतारादिना । यद्वा नाना विना नास्ति ब्रह्माविनाभूतमस्ति । तादात्म्येन प्रपञ्चो व्याप्यो नियम्यनियामकत्वसंबन्धेन ब्रह्म व्यापकम् । 'नाना विष्णुं मोक्षदो नास्ति' इति क्षीरस्वामिनोदाहृतत्वात् ॥ ३४ ॥ न च ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नस्याभावो बोध्यत इति वाच्यम् । अभावस्यैव ब्रह्मभिन्नत्वेन व्याघातात् । अभावस्याधिकरणरूपत्वे स्वरूपनित्यसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् । स्वरूपज्ञानस्य द्वैताविरोधित्वात् ॥ ३५ ॥ न चाभावत्वेन ब्रह्मज्ञानं द्वैतविरोधीति वाच्यम् । अभावत्वेनैवाद्वैतहानेरित्याशयेनाह । **स्वरूपस्य** इति । ब्रह्म निरपेक्षं, अभावः सापेक्षः । ब्रह्माभ्रमकालनिश्चितं, अभावस्त्वनिश्चित इति न तयोरैक्यमिति भावः ॥ ३६ ॥ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्युक्त्वा 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्याद्यनेककालादिद्वैतबोधकानेकपदसंवलितमद्वैतपदं नाद्वैतपरम् । सदविकृतं सूक्ष्मं यत्तदेव सृष्टेः पूर्वकाल आसीत् । प्रकृत्यादेर्जडस्य स्वरूपेणैव विकृतत्वम् । जीवस्याप्यस्वाभाविकं तत् तथा च

रामद्वितीयः सौमित्रिरसिद्वितीयः पाण्डवः ।
संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धताम् ॥ ३८ ॥

महाभाष्यकृता ह्युक्ता सहाये शक्ततास्य च ।
स्वगतो[1] गुणभेदो हि गोशृङ्गवन्निवार्यते ॥ ३९ ॥

एकद्वितीयतादीनां ब्रह्मत्वे व्याप्तिरुच्यते ।
दैशिकी सा भवेत् पाण्डुरेव दरो यथा परम् ॥ ४० ॥

चिन्मात्रं बोध्यते शब्दैरेकाद्यैरविरोधतः ।
विश्वं सत्यं भवेदित्थं पदान्तरं[2] वृथा भवेत् ॥ ४१ ॥

'स विशेषणे हि' इति न्यायेन विकारस्यैव निषेध इत्याशयेनाह । **एकम्** इति । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरवचनात् इति । समाभ्यधिकशून्यत्वादद्वितीयम् । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इति स्मृतेः । असहायत्वाद्वाद्वितीयम् । ॥ ३७ ॥ **रामद्वितीयः** इति । रामो द्वितीयः सहायो यस्य सः । असिर्द्वितीयः सहायो यस्य सः । संकर्षणो द्वितीयः सहायो यस्य सः ॥ ३८ ॥ ननु रामद्वितीयः सौमित्रिरित्यादौ कथं द्वितीयशब्दस्य सहायार्थतेत्याशङ्कां परिहरति । **महाभाष्यकृता** इति । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे महाभाष्ये 'असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवः, संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतां, इत्यादावर्धतृतीया इतिवत् द्विवचनं प्राप्नोति' इति चोदयित्वा 'नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दः पूरणे वर्तते अस्ति च सहायवाची । तद्यः सहायवाची तस्य चेह ग्रहणमसिद्वितीयोऽसिसहाय इति गम्यते' इत्यादिमहाभाष्यग्रन्थेन, चकारात् 'प्रयतपरिग्रहद्वितीयः' इत्यादिमहाकविप्रयोगेण च द्वितीयस्य सहायार्थतावसीयत इत्यर्थः स्पष्टः ॥ ३९ ॥ **एक** इति । शङ्खः पाण्डुरेवेत्यादौ विशेषणसंगतैवकारेण विशेष्यतावच्छेदकशङ्खत्वव्यापकत्वं पाण्डुत्वस्य बोध्यते । न ह्यत्र पार्थ एव धनुर्धर इतिवद् विशेष्यसंगत एवकारो येनान्यव्यवच्छेदकः संभाव्येत ॥ ४० ॥ एकादिपदैश्चिन्मात्रबोधे तर्कान्तरस्य द्वैताविरोधित्वात् विश्वं सत्यं स्यात् ।

---

१. 'अयोगवर्जतीर्थेनात्रैवकारेण वै स्फुटम् ।' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

२. 'वाक्ये वैयर्थ्यमापतेत्' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

द्वितीयाभावबोधे स्यात्तेनैव सद्वितीयता ।
अद्वितीयपदादेव [1]सिद्धावन्यत् पदं वृथा ॥ ४२ ॥
इदमग्रे सदेवासीन्निर्विकारत्वतो लये ।
स विकारो न किंचित्त्वासीद्यज्जीवजडादिकम् ॥ ४३ ॥
आसीत्तमस्तदाच्छन्नो जीवो विश्वमदस्ततः ।
सृजते मायिनेत्थं च विकारस्यैव वर्जनम् ॥ ४४ ॥
नास्ति नासीद्भविष्यन्नेति त्रैकालिकशून्यताम् ।
वदतस्तेऽग्रशब्दो हि व्यर्थः संकोचने समम् ॥ ४५ ॥
किंचिदग्रे मिषन्नासीदन्यदात्मैव केवलः ।
इति श्रुत्यन्तरे विश्वमिषत्त्वं नैव वार्यते ॥ ४६ ॥
सुषुप्तौ यत्र सर्वं स्वमेवासीज्ज्ञानसाधनम् ।
तदा कं केन पश्येत् स किं त्वात्मना स्वमेव हि ॥ ४७ ॥
माया विचित्रशक्तिः स्यादिन्द्रः प्रतीयते तथा ।
अन्तर्यामी बहुत्वेनातोऽन्यदार्तं दुःखिजन्तुकम्[2] ॥ ४८ ॥

पदान्तरं च वृथेत्याह । **चिन्मात्रम्** इति ॥४१॥ **द्वितीयाभाव** इति । स्वविहितद्वितीयाभावं निषेधति चेद् व्याघातः । नोचेदभावेनैवाद्वैतहानिरित्यपि बोध्यम् । न चाभावरूपं द्वितीयं स्वीक्रियते न भावरूपमिति वाच्यम् । अभावत्वाधारत्वाधेयत्वादीनां भावानां सत्त्वापत्तेः ॥ ४२ ॥ **इदम्** इति व्याख्यातं प्राक् ॥४३॥ ननु स्वरूपेणैव निषेधोऽस्तु किमर्थं संकोच इत्यत आह । **आसीत्** इति । तमः प्रधानं तदावृतो जीव अस्मात्प्रधानादेतद्विश्वमीशः सृजतीत्यर्थः । तदनुरोधात् संकोच इति भावः ॥ ४४ ॥ परस्यापि संकोचादिकमावश्यकमित्याह । **नास्ति** इति । कालत्रयं निषेधवादिनस्तेऽग्रपदं व्यर्थम् ॥ ४५ ॥ रूपान्तरेणैव निषेधो न तु स्वरूपेणेत्यत्र श्रुतिमाह । **किंचित्** इति । तथा च मिषत्त्वेन विकसितत्वेनैव निषेधो न स्वरूपेणेति भावः ॥ ४६ ॥ 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति श्रुत्यर्थमाह । **सुषुप्तौ** इति । तथा च ज्ञानं तत्साधनं तद्विषयश्च सुषुप्तौ स्वयमेवासीदिति भावः ॥४७॥ **माया** इति । इन्द्र ईश्वरो मायाभिर्विचित्रशक्तिभिरन्तर्या-

१. 'सिद्धौ पदान्तरं तथा ।' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।
२. 'दुःखितंतुकम्' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

कुरुतेऽन्तरमीषद्यो भयं प्राप्नोति सोऽबुधः ।
इत्यन्तर्यामिणि प्राप्ता भेदधीर्निन्द्यतेऽनया ॥ ४९ ॥

समाभ्यधिकतो लोके विरुद्धाद् दृश्यते भयम् ।
द्वितीयाद्भयमेतीत्यनुवदति श्रुतिः परम् ॥ ५० ॥

एकाकी रमते नैव सहायं वाञ्छतीतरम् ।
इति पूर्वोत्तराणां च वाक्यानामनुसारतः ॥ ५१ ॥

जले द्रष्टा स्थितोऽद्वैतः समाभ्यधिकशून्यतः ।
एकं मुख्यत्वतो ब्रह्मान्यथा जलाद्यसंभवः ॥ ५२ ॥

मृत्पिण्डो मृण्मयादिश्च लोहमयं निकृन्तनम् ।
सादृश्य एव दृष्टान्तस्तच्चाबाध्यत्वतो हरेः ॥ ५३ ॥

वाचारम्भणशब्देन भाषाशब्दः प्रकीर्त्यते ।
यो व्याकरणनिष्पाद्यो वाचैव जन्यते हि सः ॥ ५४ ॥

मितया बहुधा प्रतीयत इत्यर्थः । अतो ब्रह्मणः सकाशादन्यज्जीवजातं आर्तं दुःखि । ‘ आर्तं वाभिदीक्षन्ते । ’ ‘आर्तो जिज्ञासुः’ इति श्रुतिस्मृतिभ्यामार्तपदस्य दुःखिपरत्वोक्तेः ॥ ४८ ॥ ‘ यदुदरमन्तरं कुरुते ’ इति श्रुत्यर्थमाह । **कुरुते** इति । स्पष्टम् ॥४९॥ ‘ द्वितीयाद् वै भयं भवति ’ इति श्रुत्यर्थमाह । **समाभ्यधिक** इति । लोकसिद्धार्थस्यानुवादिकेयं श्रुतिर्न विधायिकेति भावः ॥ ५० ॥ पूर्वोत्तरवाक्यानुसारादयमर्थ इत्याह । **एकाकी** इति । स्पष्टम् ॥ ५१ ॥ ‘सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवति ’ इति श्रुत्यर्थमाह । **जले** इति । यत्तु सलिल एव सलिलः स्वच्छ इति, तन्न । सलिलपदस्य प्रथमान्तत्वे नपुंसकत्वापत्तौ संभवन्त्यां गत्यां छान्दसत्वायोगात् । द्रष्टृत्वस्य दृगाश्रयत्वरूपस्यासंभवाच्च ॥ ५२ ॥ एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवतीत्यर्थकश्रुतिं व्याख्याति । **मृत्** इति । मृत्पिण्डादिज्ञानेन सर्वं मृण्मयं तत्सदृशं विज्ञातं भवति तथा यद्यज्ज्ञातव्यं तद् ब्रह्मज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति । विवर्तवादिनो मृत्पिण्डादयो दृष्टान्ता असंगताः । न हि शुक्तितत्त्वज्ञानेन रजतं ज्ञातं भवति किं तु नष्टम् । अनाद्यविद्यादीन् प्रत्युपादानत्वेन तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधाच्च । मृत्तिकातदवच्छिन्नचैतन्ययोर्मिथ्यात्वेन ‘मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ इत्यसंगतेश्च ॥५३॥ **वाचारम्भण** इति । वाचारम्भण-

देशादिभेदतो नानाविकृतो मृत्तिकेति च ।
संस्कृतं चैकरूपं न विकारि तेन सिध्यति ॥ ५५ ॥

व्यवहारस्ततो यः स्यात् सोऽधिकश्चास्ति संस्कृतात् ।
तथान्योपासनाया यत् फलं तदधिकं हरेः ॥ ५६ ॥

ज्ञेयान्तरधियो यद्यत् फलं तत्सर्वमाप्नुयात् ।
ब्रह्मज्ञानादिति प्राहैकविज्ञानश्रुतिः परम् ॥ ५७ ॥

विवर्तवादिनः सर्वे दृष्टान्ता हि विरोधिनः ।
न मृत्पिण्डविवर्तोऽस्ति घटो निकृन्तनस्य वा ॥ ५८ ॥

लोहशुक्तित्वबोधेन रूप्यं ज्ञातं भवेन्न हि ।
निवर्तेत घटस्तेऽथ मृत्पिण्डज्ञानतः सदा ॥ ५९ ॥

शब्दस्य मिथ्यात्वे योगरूढयोरभावात् । वाचारब्धकाव्यादेर्मिथ्यात्वासंप्रतिपत्तेः । वाचा व्याकरणनिरपेक्षवागिन्द्रियेणारब्धं भाषाशब्दरूपविकारो विकृतं देशादिभेदात् । मृत्तिकेति संस्कृतशब्दः सत्यं नित्यं भाषारूपनानाशब्देन यत्कार्यं तत्ततोऽधिकं संस्कृतेन भवति यथा तथान्योपासनया यद्यत्फलं तत्ततोऽधिकं च ब्रह्मोपासनया भवतीत्यत्र मृत्तिकेति दृष्टान्तः । 'यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥' इति स्मृतेः मृत्तिकेत्यत्रेतिशब्दः शब्देऽर्थप्रकरणत्वात् । उक्तं हि "'न वेति विभाषा' इत्यत्रेतिकरणः क्रियते,सोऽर्थनिर्देशार्थस्तद्यथा'गौरित्ययमाह' इत्यत्र गोशब्दः स्वार्थं त्यक्त्वा शब्दपरः, तथा 'न वा' इत्यत्र शब्दप्रकरणेऽर्थपरः" इति । नामधेयं नाममात्रमिति मात्रपदाध्याहारदोषाच्च । नखनिकृन्तनदृष्टान्तोऽसंगतः । नखनिकृन्तनस्यान्त्यावयवित्वात् । तथा चैकसदृशज्ञानात् सर्वेषां च सदृशानां ज्ञानमित्यत्र मृत्पिण्डनखनिकृन्तनादयो दृष्टान्ताः, प्रधानस्य ज्ञानादप्रधानस्य ज्ञानं भवतीत्यत्र संस्कृतापभ्रंशदृष्टान्त इति भावः ॥ ५४–५८ ॥ ननु तत्त्वमस्याद्यनेकश्रुतिसिद्धोऽभेदः कथमपलप्यत इति चेन्न । नवदृष्टान्तेषु भेदोक्त्यातत्त्वमसीति च्छेदनात् । तत्रादावीशजीवयोरत्यन्तभेदबोधनायासहायस्येशस्य तेजोबन्नादिकारणत्वं जीवेष्वसंभाव्यमानं माहात्म्यमुक्तं, तच्चागमैकवेद्यं न प्रत्यक्षमिति जागरे जीवस्य स्वातन्त्र्याभिमानात् स्वापे तदभावात् तत्र जीवस्येशाश्रितत्वमानुभविकं कर्तुं 'स्वप्नान्तं सोम्य विजानीहि' इत्युपक्रान्तम् ।

सूत्रबद्धो यथा शङ्कुमध्यास्ते परिवृत्य विः ।
ब्रह्माधीनस्तथा जीव इत्याहाद्यनिदर्शने ॥ ६० ॥

संगृहीता यथा भृङ्गै रसा भेदं न मन्वते ।
स्वकं जीवस्तथेशं न वेत्तीत्यनन्तरे स्थितम् ॥ ६१ ॥

यथाब्धिं सरितः प्राप्य गङ्गाहं यमुना त्वियम् ।
इति भेदं न जानन्ति तथा जीवस्तृतीयके ॥ ६२ ॥

जीवो मुञ्चति यां शाखां सैव शुष्यति नापरा ।
तथा जीवः पराधीन इति तुर्ये स्फुटं स्थितम् ॥ ६३ ॥

वटबीजे स्थितो वृक्षः सूक्ष्मत्वाच्च न दृश्यते ।
जीवस्थं च तथा ब्रह्मेति स्थितं पञ्चमे स्फुटम् ॥ ६४ ॥

तत्र जागरस्वप्नयोः शरीरेन्द्रियमनसाभिमतस्ततो विक्षेपेण श्रान्तस्य श्रमापनोदाय स्वापे परेशाश्रयणमभिधाय तत्र दृष्टान्तमाह । **सूत्रबद्धः** इति । विः पक्षी सूत्रबद्ध इतस्ततः परिवृत्य शङ्कुमेवाध्यास्ते । तथा जागरादौ श्रान्तो जीवः स्वापे परेशमाश्रयते ॥ ६० ॥ नन्वस्मिन् देहे मत्तोऽन्यश्चेतनोऽस्ति चेन्मया कुतो नोपलभ्यत इत्यत आह । **संगृहीताः** इति । यथा मधुकरैरेकीकृता नानावृक्षरसा विद्यमानमपि विवेकममुष्याम्रस्याहं रसोऽयं त्वन्यस्येति न विदुरेवं परस्परभेदं सोम्येमाः प्रजा जीवा ईशशक्तिभिरेव मोहिताः सति संपद्यामह इति न विदुः स्वभिन्नं परेशं च न विदुरित्यनन्तरे द्वितीयदृष्टान्ते प्रमेयं स्थितम् ॥ ६१ ॥ नन्वचेतनै रसैर्मा ज्ञायि मया चेतनेन कुतो न ज्ञायेतेत्यत आह । **यथा** इति । यथा नद्यो देवताः समुद्रादुत्पद्य समुद्रमेवाभियन्ति तत्रेयं गङ्गाहं यमुनेति न विदुस्तथा सोम्येमाः प्रजा न विदुरिति तृतीये दृष्टान्ते स्थितम् ॥ ६२ ॥ नन्वस्वतिरिक्त ईशो जीवस्तदधीनः कुत इत्यत आह । **जीवः** इति । यथा वृक्षस्य सुखिनैव मया स्थेयमितीच्छास्ति विघातिनि संनिहितेऽपीशानुग्रहात्तथावस्थानम् । तदभावे च छेदकासंनिधानेऽपि स्वशरीरशोषणादिना च नाश एव, एवं जीवेन परमात्मनाधिष्ठितदेहो जीवः पेपीयमानस्तिष्ठति नान्यथेति चतुर्थे स्थितिः ॥ ६३ ॥ नन्वेवं जीवसत्ताप्रदः परेशो जीवेन कुतो न ज्ञायते, सूक्ष्ममपि स्वस्वरूपं जानात्येव इत्यत आह । **वटबीजे** इति । बीजे स्थितोऽपि समग्रो वटो बीजे

सामर्थ्ये दृश्यमानेऽपि लवणं दृश्यते न हि।
तथा जीवगतो विष्णुरिति षष्ठे स्फुटं स्थितम् ॥ ६५ ॥
बद्धाक्षः पुरुषः कश्चिच्चौरैर्नीतो दिगन्तरे।
पृष्ट्वैति स्वभुवं जीवस्तथेदं सप्तमे स्थितम् ॥ ६६ ॥
संनिपाती यथा जीवो न हि जानाति किंचन।
तथा परेण संपन्नः सुषुप्तावष्टमे स्थितम् ॥ ६७ ॥
अहं ब्रह्मेति मन्वानो दण्ड्यश्चौरो यथा परम्।
भिन्नं स्वमपि जानन्नदण्ड्य इत्यन्तिमे स्थितम् ॥ ६८ ॥
दृष्टान्तेषु नवस्वप्येवं भेदोक्त्यनुरोधतः।
अतत्त्वं छिद्यतां सुज्ञैर्नज् सादृश्यपरः स्फुटम् ॥ ६९ ॥

दृश्यमानेऽपि यत्प्रभावान्न दृश्यते, स च जीवगतो जीवे दृश्यमानेऽपि न दृश्यते इति पञ्चमे स्थितम् ॥ ६४ ॥ ननु वटावस्थानादिकार्येण परेशसामर्थ्ये दृश्यमाने स कथं न दृश्यत इत्यत आह। **सामर्थ्ये** इति। यथा जले निक्षिप्तं यल्लवणं तद्गुणे दृश्यमानेऽपि तन्न दृश्यते, तथा सामर्थ्ये दृश्यमानेऽपि परेशो न दृश्यत इति षष्ठे स्थितम् ॥ ६५ ॥ नन्वेवंभूतो हरिरविद्यावद्भिः कथं दृश्येत कथं प्राप्येत चेत्यत आह। **बद्धाक्षः** इति। यथा कश्चन पुरुषः चौरैर्बद्धाक्षः देशान्तरं नीत्वा मुक्तो लोकान् पृच्छन् ग्रामाद् ग्रामान्तरं व्रजन् गान्धारानेवायाति, तथेशानुग्रहाज्जातजिज्ञासो गुरूपदेशं लब्ध्वा श्रवणादीन्यनुष्ठाय स्वजन्मभूमिं हरिं पश्यति प्राप्नोति चेति सप्तमे स्थितम् ॥ ६६ ॥ ननु वृक्षशरीरे पराधीनत्वं प्रागुक्तं मानुषादिशरीरे कथं परेशाधीनत्वं जीवस्य विज्ञायते इत्यत आह। **संनिपाती** इति। यथा संनिपातादिरोगग्रस्तः पार्श्वस्थान्न जानाति तथा सुषुप्त्यादौ परेण संपन्नो न जानातीत्यष्टमे स्थितम् ॥ ६७ ॥ नन्वेवं सर्वप्रेरकं हरिमत्यन्तभेदेन यः सोऽहमित्यभेदेन च य उपास्ते तयोः कीदृशं फलमिति जिज्ञासायामाह। **अहं ब्रह्मेति** इति। यथा राजभटाः कंचित् पुरुषं गृहीत्वा नयन्ति चौरोऽयमिति, यदा स चौरस्तदा दण्ड्यो, यदा न भवति तदा न, तथा परेशनिष्ठब्रह्मत्वस्य योऽपहर्ता ब्रह्माहमस्मीति स दण्ड्यो, यो मत्तः परेशः पृथगिति स न दण्ड्य इति नवमे स्थितम् ॥ ६८ ॥ उपसंहरति। **दृष्टान्तेषु** इति। यथा

प्रथमाया विभक्त्यर्थे लक्षणा ज्यायसी मम ।
त्वत्प्रातिपादिकीयाया लक्षणायाः पदद्वये ॥ ७० ॥
स्यात् समस्तं पदं तत्त्वं वा पूर्वपदलक्षणम् ।
लक्षणापि वृथा ते स्यादज्ञातार्थस्य वर्जनात् ॥ ७१ ॥
ऐक्यं ते यदि भिन्नं चेत् स्यात् सखण्डार्थता श्रुतेः ।
मिथ्यात्वे द्वैतसत्यत्वमप्रामाण्यं भवेच्छ्रुतेः ॥ ७२ ॥
अज्ञानकल्पितत्वाच्च तस्याज्ञानं न युज्यते ।
विषयतादिभागात्मैव[1] निर्विशेष एव ते ॥ ७३ ॥
श्रीनारायणतोऽन्यां यो देवतां सेवते नरः ।
पशुरेव स देवानां सम्यग्वेत्ति न मन्दधीः ॥ ७४ ॥

निर्मुक्तशुद्धबुद्धानन्दस्वरूपो हरिस्तादृशो जीवोऽपि। ब्राह्मणाद्यन्यथाभावस्तस्याविद्ययेति भावः ।।६९।। पदद्वये प्रातिपदिके लक्षणापेक्षया पदस्यैकदेशे विभक्तौ लक्षणा लघीयसीत्याह। **प्रथमायाः** इति। तस्य, तस्मिन्, तेन, तस्मात्, त्वमसीत्यर्थः। 'सुपां सुलुक्' इति वेत्यर्थः ।। ७० ।। तस्य त्वं तत्त्वमिति पूर्वपदं समस्तं लाक्षणिकं वास्तु। पदद्वयलक्षणापेक्षया लघुत्वादित्याह। **स्यात्** इति। प्रत्येकं पदजन्यपदार्थोपस्थितिविषयादधिकार्थस्य महावाक्यजबोधेऽभानात् लक्षणापि वृथेत्याह। **लक्षणापि** इति ।।७१।। नन्वैक्यं मे महावाक्यजबोधे भासत इत्यत आह। **ऐक्यम्** इति। स्पष्टम् ।। ७२ ।। 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला' इति वदता परेणाज्ञानकल्पितस्यैक्यादेरज्ञानविषयत्वं नाङ्गीक्रियत इत्यत आह। **अज्ञान** इति। ऐक्यस्योपलक्षणतया विशेषणतया वा शाब्दबोधाभाने भेदभ्रमनिवृत्त्यसंभवेन शास्त्रारम्भो व्यर्थः। भाने त्वद्वैतहानिः, श्रुतेः सखण्डार्थकत्वमित्यपि बोध्यम् ।। ७३ ।। ननु 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति' इति श्रुतिरभेदपरेति चेन्न। नदीनां नामरूपानुपलब्धावप्यैक्यासिद्धेः। जले प्रक्षिप्तजलस्यैक्ये वृद्ध्याद्यनापत्तेः। न हि वालुकाराशौ निक्षिप्तानां कतिपयवालुकानां विविच्यानुपलब्धावप्यैक्यमस्ति। यथा तिलराशौ क्षिप्तदेवदत्ततिलानां देवदत्तीयत्वानुपलब्धावपि

1. 'विषयतादिभागात्मा स्यात्' इति पाठः काशीमातृकायाम्।

नात्यन्तैक्यं, तथा मुक्तानां परमं साम्यं गतानां ब्राह्मणादिसंज्ञानुपलब्धावपि नैक्यम्। 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' इति श्रुत्या बृहद्गुणविशिष्टशुद्धजीवस्वरूपाविर्भावस्योक्तेः कीटभृङ्गन्यायात्। ननु 'योऽन्यां देवतामुपास्ते' इति श्रुत्या भेदोपासनं निन्दितमित्यत आह। **श्रीनारायणतः** इति। ब्रह्मातिरिक्तेन्द्रादिदेवोपासकस्तेषां पशुः जीविका। न तु हरिसेवकस्तथा। 'देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन्। सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कृत्यम्॥' इति श्रीभागवतोक्तेः। 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादिश्रुतिर्न विरुद्धा। सर्वं जलं लवणमितिवत् सर्वव्याप्त्या, 'ब्राह्मणोऽस्य मुखं' इतिवत् सर्वनिमित्तत्वेन वा 'यस्मिन् द्यौः' इत्यादिश्रुतेः, 'ब्राह्मणो वै सर्वा देवता' इतिवत् सर्वाश्रयत्वेन वा सामानाधिकरण्योपपत्त्या यः पुरुषः स स्थाणुरितिवत् यत्सर्वत्वेन प्रतीतं तन्न किं त्वात्मैवेति पदद्वयलक्षणा नाध्याहारादेरन्याय्यत्वात्[1]। 'पुरुष एवेदं सर्वं' इत्यादिश्रुतिरपि 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इत्यनुसारात् पुरुषस्य सर्वव्याप्तिमाह। किं च लक्षणयापि द्वितीयाभावविशिष्टस्योपलक्षितस्य वा बोधेऽखण्डार्थकत्वहानिर्द्वितीयाभावस्याबोधे[2] द्वैतस्य सत्यत्वापत्तिः[3]। न चावान्तरतात्पर्येण द्वितीयाभावसिद्धिः। अवान्तरतात्पर्यविषयस्य द्वितीयाभावस्य चाधिकाभावेनाद्वैतहानिः[4]। अवान्तरतात्पर्यजन्यबोधागृहीतविषयस्य महातात्पर्यजन्यबोधेऽभानान्महातात्पर्यस्य तज्जन्यबोधस्य च वैयर्थ्यम्[5]। न हि निश्चित एवार्थे तात्पर्यं बोधो वा सार्थकः। 'यस्मात्परं नापरमस्ति' इत्यादिश्रुतिः यस्मात्परं श्रेष्ठं नास्ति, अपरं त्वस्ति, 'मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय।' इत्यनुसारादुत्कृष्टनिषेधपरा। 'तेनेदं पूर्णं' इति विरोधाच्च। 'परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते। तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम्॥' इत्यस्य 'अनाशी परमार्थः' इत्यनुसारात् परमार्थो निर्विकारस्त्वमेव जीवस्य स्वरूपेण निर्विकारत्वेऽप्यविद्यासंबन्धेन सविकारत्वान्निर्विकारस्त्वमेवेत्यर्थः। 'यदेतद् दृश्यते मूर्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव। भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः॥' इत्यस्य तव संबन्धि मूर्तं जगद्रूपमयोगिनो विपरीतं स्वतन्त्रं स्वायत्तं[6] पश्यन्ति न त्वदधीनमित्यर्थः। 'ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः। अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे॥'

---

१. 'न चाध्याहारादे°' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम्। 'नंजाद्यध्याहारादे°' इति पाठः काशीमातृकायाम्। २. '°हानोर्द्वितीया°' इति पाठः काशीमातृकायाम। ३. 'सत्यत्वापत्तेः तवावान्तर°' इति पाठः काशीमातृकायाम्। ४. 'बाधकाभावेनाद्वैतहानेः' इति पाठः काशीमातृकायाम्। ५. 'वैयर्थ्यात्' इति पाठः काशीमातृकायाम्। ६. 'स्वीयत्वेन' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम्।

इत्यस्य ज्ञायतेऽनेनेति करणे ल्युट्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्तर्यामिविषयकज्ञानसाधनं विश्वम्, अर्थ्यते फलत्वेनेत्यर्थः परमार्थः ज्ञानसाधनं विश्वं परमार्थत्वेन मन्यन्त इत्यर्थः। 'ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत्। ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥' इति। ज्ञानसाधनयाथात्म्यविदः। रूप्यतेऽनेनेति रूपं ज्ञानात्मकं ज्ञानसाधनमित्यर्थः। 'विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोर्विश्वमिदं जगत्। द्रष्टव्यमात्मनस्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥' इति। यतः सर्वभूतविस्तार आत्मनो विष्णोर्भवति तस्माद्विचक्षणैरभेदेनाद्वेषेण विश्वं द्रष्टव्यम्। यथाश्रुताभेदस्य सर्वमानविरुद्धत्वात् पदद्वयलक्षणादुष्टत्वाच्च। 'ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च। नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वो यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥' इति। 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इत्यनुसाराज्ज्योतिरादिव्यापकत्वात् तत्पदवाच्यो विष्णुरित्यर्थः। यदस्ति विद्यमानं यन्नास्त्यतीतानागतादि तत्सर्वस्य व्यापको विष्णुरित्यर्थः। यद्वा प्रथमायाः सप्तम्यर्थे लक्षणा, त्वदीयपदद्वयलक्षणापेक्षया लघुत्वात्। 'ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः' इति। ज्ञानस्वरूपो यतोऽशेषमूर्तिरसौ ज्योतिरादिवस्तुभूतो वस्त्वभिन्नो न भवति, तस्य जडत्वात्। यद्वाशेषः मूर्तिः प्रतिमास्थानीयो यस्य न तु वस्तुभूतः तदभिन्न इत्यर्थः। 'ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदाञ्जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि' इत्यादिना 'स ऐक्षत' इत्याद्यनुसाराद्विज्ञानहेतुकत्वमुच्यते। त्वंपदार्थस्वरूपमाह 'यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम्। तदा हि संकल्पतरोः फलानि भवन्ति नोऽवस्तुषु वस्तुभेदाः ॥' इति। सर्वं जीवजातं प्रारब्धादिक्षये यदा निर्विघ्नं भवति तदैव तदीयात् संकल्पाद्भगवतो वा सर्वाणि भवन्ति। 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' इति श्रुतेः। अवस्तुषु परिणामिषु देहादिषु वस्तुबुद्धयो न भवन्ति। 'विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम्।' इति। विज्ञानमेकाकारं, जडमेकाकारं नास्ति, विकृतत्वात्। अनादिकर्मप्रवाहरूपाविद्यया विभिन्नचित्तैर्ब्राह्मणादिरूपेणाभ्युपेतं न तु स्वाभाविकमित्यर्थः। सर्वभूतेषु स्थितस्यात्मजातस्य ज्ञानादिरूपेणैकाकारत्वाद् व्यावर्तकजात्याद्यभावेन 'सोऽहम्' इत्यादि प्रश्नप्रतिवचने न युज्येते इत्याह 'यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम। तदैषोऽहमयं चान्य इति वक्तुमपीष्यते ॥ यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः। तदा को (नु) भवान् सोऽहमित्येतद्विफलं वचः ॥' इति। परः विलक्षणः

जात्यादिना सर्वदेवादिदेहेष्वेकाकारः व्यक्तिनानात्वमङ्गीकृत्याकारभेद एव निषिध्यते । अन्यथैकस्मिन्नन्यपरपदद्वयप्रयोगोऽसंगतः स्यात् । ‘ निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ’ इति श्रुतेरीशस्यापि ज्ञानानन्दादीनि [1]तदेकाकारत्वादिति भावः । तदेवाह । ‘ पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः । शरीराकृतिभेदास्तु य एते कर्मयोनयः॥’इति । ‘ ध्यानं चैवात्मनो भूप न परमार्थशब्दितम् । भेदकारिपरेभ्यस्तत्परमार्थो न भेदवान् ’॥ ध्यानं विशदविशदतरत्वादिना भेदापन्नं सत् परेभ्यो भेदज्ञानजनकम् । परमार्थस्तु न तथा । ‘परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीक्षताम् । तदन्यद्द्रव्यं हि नैति तदन्यद्द्रव्यतां यतः ॥’ इति । योगस्तादात्म्यं जीवेशयोर्न परमार्थः । नन्वनुषङ्गान्मिथ्यात्वात् । यतोऽन्यद्द्रव्यमन्यद्द्रव्यतामन्यद्द्रव्याभिन्नतां नैति । ‘परो ज्ञानमयोऽसद्भिर्जातिनामादिभिर्विभुः । न योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते ॥ तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि तत् । विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः॥’ इति । ज्ञानस्वरूपः परेशः । असद्भिरसाधुभिरस्वाभाविकैर्वा धर्मैः कालत्रययुक्तो न भवतीत्यर्थः । ‘ सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।’ इति स्मृतेः । तत्र विज्ञाने परमात्मनि अवताराद्यन्तर्यामित्वादिना ये भेददर्शिनस्ते मिथ्याज्ञानिन इत्यर्थः । क्व निवास इति प्रश्नप्रतिक्षेपमिषेण शुद्धजीवस्वरूपं निरूपयति । ‘ कुतः कुत्र क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत् कथम् । सोऽहं गन्ता न चागन्ता नैकदेशनिकेतनः ॥ त्वं चान्ये च न च त्वं त्वं नान्येऽन्ये नाहमप्यहम् । ’ इति । सोऽहमन्नादिजन्यतृप्तिशून्यो ज्ञानानन्दरूपः तृप्त्याद्यर्थं न गमनादिकर्ता पूर्णत्वादतस्तृप्त्यादिविषयकप्रश्नस्तव कथमर्थवान् । यथा प्रकामस्येशस्य लीलयैव प्रवृत्तिर्न तु प्रयोजनमुद्दिश्य तथा मुक्तस्य तत्साम्यं गतस्य प्रवृत्तिरिति भावः । त्वमपि तथान्येऽपि तथा । नन्वहमन्नादिजन्यतुष्टिमानस्मि तथान्येऽपि दृश्यन्त इत्यत आह । त्वम् इति । त्वं ब्राह्मणादिर्न भवसि किंतु ज्ञानानन्दपरिपूर्णस्वरूपः स्वानन्दानुभवेनैव तुष्टस्तथान्ये तथाहमित्यर्थः । ‘एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् । वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥’ इति वासुदेवस्य स्वरूपं ‘ सदैकरूपरूपाय’ इत्युपक्रान्तं सदैकाकारं विद्धि । न सकलं जगदेकाकारं, विकारित्वात् । किंतु भेदि नानावस्थावत् । ‘सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः । भ्रान्तिदृष्टिभिरात्मापि तथैव च पृथक् पृथक् ॥’ इति । सत्त्वादिगुणयोगाद् भ्रान्तैरविद्यावद्भिर्देवब्राह्मणादिरूपेण पृथक् पृथग्दृश्यते, ज्ञानानन्दस्वरूपो न दृश्यत इत्यर्थः । ‘एकं समस्तं यदिहास्ति किंचित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् । सोऽहं स च त्वं स च सर्व-

१. ‘ सदैकाकारत्वा° ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

मेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥ ' इति । इह यत्किंचिदस्ति, तदच्युते स्थितत्वादच्युतः । ततोऽच्युतात्परं श्रेष्ठं नास्ति । ' अन्यश्च परमो राजंस्तथान्यः पञ्चविंशकः । तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः ॥ ' इति मोक्षधर्मोक्तेः । ' सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ' इत्यनुसारात् सर्वव्यापकत्वेन सर्वरूपताच्युतस्योच्यते । अस्तु वा प्रथमायाः सप्तम्यर्थे लक्षणा । पदद्वयलक्षणापेक्षया लघुत्वात् । अतः शत्रुमित्रबान्धवादिभेदमोहं त्यक्त्वोक्तभेदरहितं चिदानन्दाकारं यदात्मतत्त्वं तत्परो भवेत्यर्थः । अहंपदार्थश्चिज्जडग्रन्थिरच्युतः सर्वज्ञस्तयोरभेदो यथाश्रुतः सर्वमानविरुद्धः । ' तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥ ' इति । परमात्मनो भावस्य चिन्तने यस्तत्परः, स आविर्भूतब्रह्मगुणो यथा कीटो भृङ्गभावनया भृङ्गाभेदी भवति, तथा ब्रह्मधर्माक्रान्तत्वादभेदी भवति इत्यर्थः । भेदः संसारित्वासंसारित्वपूर्णत्वापूर्णत्वादिना परमात्मविषयकापरोक्ष्याभावकृतः, ' तमेव विद्वानमृत इह भवति ' इति श्रुतेः । घटाकाशमठाकाशयोर्बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदाभावात् परस्यानुपपत्तिरेव । नाश एव हि तन्मते जीवस्य न त्वभेदः । परमात्मना सहाभेदं व्युत्पाद्य जीवजातस्य तादृशाभेदं व्युत्पादयति । ' विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ' बृहद्गुणतां गतस्य शुद्धस्वरूपस्य जीवस्य अज्ञाने परेशापरोक्षप्रागभावे नष्टे असन्तमस्वाभाविकं देवब्राह्मणादिरूपं भेदं तादृशभेदबुद्धिं कः करिष्यतीत्यर्थः । ' विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव । प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः ॥ क्षेत्रज्ञः करणी तत्र करणं तेन तस्य तत् । निष्पाद्यं मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यो निवर्तते ॥ ' इत्यशेषभावनाहीनस्य निरविद्यस्य प्राग्भेदप्रतिपादनात् । ' तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः परः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते । स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ॥' इति तत्रैव स्थलान्तरे भेदोक्तेः । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा' इति मोक्षेऽपि भेदश्रुतेः । ब्रह्मणा चतुर्मुखेन । ब्रह्मणो मुक्तिकाले सर्वानानन्दादीन् प्राप्नोतीत्यर्थः । ' ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । तस्यान्ते ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥' इति स्मृतेः । यत्त्वन्तःकरणातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानो जीवः परमात्मनो न भिद्यते, तत्त्वंपदार्थत्वाच्चेतनत्वात् परेशवदिति, तन्न । जीवः परस्माद्भिद्यते विरुद्धधर्माधिकरणत्वाद्यदेवं

नित्यदेहो हरिः कर्ता [1]योऽन्यथा स भवेत् कथम् ।
मानं सहस्रशीर्षोऽयं परस्तात्तमसो विभुः ॥ ७५ ॥
ततो विराज उत्पत्तिरेष स्वर्णमयः परः ।
दृश्यते पुरुषः सूर्ये [2]हिरण्यश्मश्रुतास्य च ॥ ७६ ॥
पुण्डरीकमिवाक्षिणी[3] केशाः स्वर्णमया विभोः ।
विश्वतश्चक्षुरङ्घ्रिः स्यात् तथा श्रुतिकरादिकः ॥ ७७ ॥
पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥ ७८ ॥
स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकालेऽपि च संजहर्ति ।
संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं कृत्वाप्सु[4] शेते जगदन्तरात्मा ॥ ७९ ॥

तदेवं, दहनतुहिनवदिति प्रतिरोधात् ॥ ७४ ॥ ब्रह्म सविग्रहं स्रष्टृत्वात् कुलालादिवदित्याह । **नित्यदेहः** इति । न च नित्यत्वे किं मानम् । धर्मिग्राहकमानेन नित्यत्वेनैव सिद्धिरन्यथा परकायप्रवेशेनैव कर्तृत्वाद्युपपत्तौ विग्रहासिद्धेः । नाशप्रागभावादौ मानाभावात् ॥ ७५ ॥ ननूपासनार्थं विराड्रूपमेव ‘ सहस्रशीर्षा ’ इत्याद्युक्तमित्यत आह । **ततः** इति । ‘एष आदित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते’ इत्यत्र लडन्तेन वर्तमानतयापरोक्षविषयत्वमुक्तम् । न तु तत्रारोपरूपोपासनमात्रम् ॥ ७६ ॥ तस्य संस्थानमाह । **पुण्डरीकम्** इति । हिरण्यकेशः स्पृहणीयकेशादिः, नतु तैजसकेशादिः, ‘ तमसः परस्तात् ’ इति विरोधात् ॥ ७७ ॥ **पश्य** इति । स्पष्टम् ॥ ७८ ॥ **स सर्ग** इति । प्राकृतप्रलयेऽपि विग्रहसत्त्वेनाप्राकृतत्वसिद्धिः । एतेन ‘ भगवद्विग्रहो न नित्यो, महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् सावयवत्वाद्विग्रहत्वाद्वास्मद्विग्रहवत् ’ इति गौडाधमस्य प्रलापो निरस्तः । प्राकृतत्वस्योपाधित्वाच्च । भगवतो दृष्टभोगाद्यभावेन जन्यविग्रहत्वे मानाभावाच्च । ‘ अणोरणीयान्महतो महीयान् ’ इत्याद्यनुसारादणुत्वं महत्त्वं च धर्मद्वयमस्तु । अहिकुण्डलाधिकरणन्यायेन विग्रहश्च स्वरूपाभिन्नः क्वाचित्को भेदव्यवहारोऽचिन्त्यशक्त्या भेदप्रतिनिधिरूपयोपपाद्यः। यथा जात्यादेः सर्वगतस्यापि प्रतिव्यक्ति समाप्तिस्तथा सर्वगतस्यापीशस्याणुत्वं गमनादिकं चोपपद्यते । यथा सर्वगतान्तरे दृष्टमपि[5] जातिरूपं सर्वगतं

१. ‘ यो यथा संभवेत् कथम् ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. ‘ हिरण्यश्मश्रु तस्य ’ इति पाठः काशीपुण्यपत्तनमातृकायोः । ३. ‘ पुण्डरीकेक्षिणी तस्य ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. ‘ कृत्वा सुशेते ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । ५. ‘ जातिरूपे सर्वगते ’ इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । ‘ जातिरूपसर्वगते ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

प्राकृताभावतोऽपाणिस्तथापादादिको हरिः ।
निष्क्रियोऽप्यत एवातो विग्रहशून्यतागिरः ॥ ८० ॥
लेपाभावादकर्ता स्याद्दोषाभावान्निरञ्जनः ।
निर्गुणः प्राकृताभावान्निर्विशेषोऽत एव च ॥ ८१ ॥
अद्भुतत्वादवाच्यः स्यात् साकल्यादथवा हरिः ।
वेदैस्सर्वैरहं वेद्यो नान्य इत्याह माधवः ॥ ८२ ॥

एकैकव्यक्तिसमाप्ति,[1] एकदर्शनेऽपि जातिप्रतीतेः, सर्वगतान्तरे दृष्टमपि क्रियादिमत्त्वं ब्रह्मण्यस्तु। 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतेः। क्रियायामपकृष्टपरिणामवत्त्वमेव तन्त्रं, न तु महत्त्वाभावोऽपि, गौरवात्, गुणादौ क्रियापत्तेश्च। भगवन्निष्ठाणुत्वमहत्त्वयोः प्रादेशिकत्वेन दृश्यमानस्योदरेऽनन्तब्रह्माण्डानि पश्यतां श्रीयशोदार्जुनादीनां प्रत्यक्षमपि मानम्। न ह्याप्ततरेण 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' इति वदता ऐन्द्रजालिकवन्मायां प्रदर्श्य स्वैकाश्रयाः प्रतारणीयाः। न च विभुद्रव्ये पूर्वदेशविभागादिफलाभावान्न क्रियेति वाच्यम्। सुखदुःखेच्छाप्रयत्नसंस्काररूपफलाभावादीशे ज्ञानाभावापत्तेः। अणुत्वमहत्त्वादीनां लोके विरुद्धानामैश्वर्याविरोधिन्याचिन्त्यशक्त्या हरौ समावेश उपपाद्यः। 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि' इति सूत्रात्, 'विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणः' इति श्रुतेश्च। न चाज्ञत्वादिकमपि तत्रास्तु, मानाभावादैश्वर्यविरोधादित्वाच्च। यत्त्वात्मन्यविद्यायां विचित्रा शक्तिरिति तन्न। 'तमेकमेवात्मानं जानथ' इत्यत्रोक्तरीत्यात्मपदस्य वेदान्तिनां परमात्मनि मुख्यत्वात्, 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इति सूत्राच्च ॥७९॥ ननु 'अशरीरं' इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह। **प्राकृत** इति। प्राकृतदेहाद्यभावेऽप्यप्राकृतमस्तीति भावः ॥ ८० ॥ **लेप** इति। 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति।' इति स्मृतेः। 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुत्या तु साक्षित्वादयो धर्मा एवोच्यन्ते। न च निषेधायानुवादः। चकारासंगतेः। निर्गुणत्वस्यैव गुणत्वेन मूकोऽहमिति व्याघाताच्च ॥ ८१ ॥ ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुत्या तस्यावाच्यत्वोक्त्या निर्गुणत्वसिद्धिरित्यत आह। **अद्भुतत्वात्** इति। यथाम्ररसः कीदृशो वक्तुं न शक्यते तद्वत्। 'वेदैश्च

1. 'एकैकव्यक्तिसमाप्तिः' इति पाठः काशीपुण्यपत्तनमातृकयोः।

पुरुषमीक्षते लोकः पुरिशयं परात्परम् ।
ईक्षणविषयत्वान्नावाच्यं ब्रह्म कथंचन ॥ ८३ ॥

अवाच्यपदवाच्यं चेत्तेनैव वाच्यता दृढा ।
अवाच्यं चेद्भवेद्वाच्यं सुतरां नान्यथा गतिः ॥ ८४ ॥

यत्पदवाच्यताहानिः शास्त्रारम्भोऽपि ते वृथा ।
सर्वैः पदैरवाच्यत्वे[1] न लक्षणा क्वापि दृश्यते ॥ ८५ ॥

निर्गुणत्वं परेषां हि मूकोऽहमितिवद्भवेत् ।
ब्रह्मैवेदं जगत्सर्वमित्याद्याः श्रुतयः परम् ॥ ८६ ॥

व्यापकत्वात्तदात्मत्वं हरेराहुर्न चैक्यतः ।
सत्यानृताद्यभेदो हि परेणापीष्यते न च ॥ ८७ ॥

सृष्टिकालाद्यभावान्न सृष्टिः सदा प्रसज्यते ।
ईशेच्छादेस्तवोत्पत्तौ स्यादनवस्थितिर्वृथा ॥ ८८ ॥

सर्वैरहमेव वेद्यः ’ इति स्मृतेः ॥ ८२ ॥ **पुरुषम्** इति । ‘ पुरिशयं पुरुषमीक्षते ’ इति श्रुत्या तस्येक्षणमुक्तं, तच्च न प्रत्यक्षतो, वाक्यादेव तत्स्यादतः सिद्धा वाच्यता ॥८३॥ वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह । **अवाच्यपद** इति । तेनैवावाच्यपदेनैव । अवाच्यपदावाच्यं चेदवाच्यपदभिन्नपदवाच्यमेव ॥ ८४ ॥ **यत्** इति । ननु लक्ष्यमेव ब्रह्मेत्यत आह । **सर्वैः** इति । अवाच्यशब्देनापि लक्ष्यत्वे अवाच्यत्वरूपमुख्यार्थाभावाल्लक्षणापि न स्यात् । अवाच्यपदेन लक्ष्यत्वे गङ्गापदलक्ष्यस्यागङ्गात्ववदवाच्यपदलक्ष्यभिन्नत्वापत्तेश्च । ब्रह्म किंचित्पदवाच्यं लक्ष्यत्वात्तीरवत् ॥ ८५ ॥ ननु निर्गुणश्रुतिविरोधात् प्रवृत्तिनिमित्ताभावादवाच्यत्वमित्यत आह । **निर्गुणत्वम्** इति । गुणाभावस्यैव गुणत्वेन गुणसामान्याभावबोधासंभव इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ ‘ सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ’ इत्यनुसारात् सर्वव्यापकत्वाद् ब्रह्मणः सर्वात्मकतोच्यते । परमते सत्यानृतयोर्यथाश्रुताभेदोऽनुपपन्न एव । ब्रह्मणोऽनृताभिन्नत्वेऽनृतत्वापत्तेः ॥ ८७ ॥ ननु जगदुत्पत्त्यादिकर्तृत्वलक्षणमनुपपन्नं भगवतो ज्ञानेच्छाकृत्यादेर्नित्यत्वेन सर्वदा सृष्ट्याद्यापत्तेरित्यत आह । **सृष्टिकालादि** इति । ‘ प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥

---

१. ‘ सर्वपदैरवाच्येत त्वलक्षणा क्वापि ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

नित्यस्यापि भवेद्योगो ज्ञानादेः कालहेतुकः ।
बहुभवनं चेशस्याप्यन्तर्यामितया भवेत् ॥ ८९ ॥
एकधा मूलरूपेणान्तर्यामी बहुधा हरिः ।
दृश्यतेऽनेकधा चन्द्रो जले खे च यथैकधा ॥ ९० ॥

द्विपरार्धात्मकः कालः कथितोऽयं मया तव । तदहस्तस्य मैत्रेय विष्णोरीशस्य कथ्यते ।। व्यक्ते च प्रकृतौ लीने प्रकृत्यां पुरुषे तथा । तत्र स्थिते निशा चान्या तत्प्रमाणा महामुने ।। नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः । उपचारस्तथाप्येष तस्येशस्य द्विजोच्यते ॥ ' इति वैष्णवोक्त्यनुसारात् सृष्टिप्रलयात्मको द्विविधः कालश्चक्रवत् परिवर्तते । स[1] चाजन्य एव, प्रकृतिप्राकृतयोः प्रलये लीनत्वात् । तथा चेशेच्छादेर्नित्यत्वे सहकारिणः कालस्याभावान्न सदा सृष्ट्यादि । ईशेच्छादेरुत्पत्त्यङ्गीकारे तत्रापीच्छादि कारणमित्यनवस्था स्यादित्यर्थः ॥ ८८ ॥ नित्यस्यापीच्छादेः संबन्धः कालेन सृष्ट्याद्यनुगुणो जायते इत्यर्थः । ननु निमित्तकारणमेव हरिरुपादानं प्रकृतिः ' मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।' 'निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।' इत्यादिस्मृत्युक्तसिद्धान्तोऽनुपपन्नः । ' एकोऽहं बहु स्यां ' ' तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् ' इत्यादि श्रुतिविरोधादित्यत आह । **बहुभवनम्** इति । ' स तपोऽतप्यत, तपस्तप्त्वा इदमसृजत । तत्सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् ।' इत्यादिश्रुतावाविर्भूतसत्यत्वादिविशिष्टस्यैवान्तर्यामितया बहुभवनमुक्तम् । न हि उपादेये सृष्ट्यनन्तरमुपादानस्य प्रवेशः संभवति । न च रूप्याद्युत्पत्त्यनन्तरं शुक्त्यादेस्तत्र प्रवेशः । न च मुखं व्यादाय स्वपितीतिवदुपपत्तिः । मुखव्यादानोत्तरकालिकस्वापाभिप्रायेण वैयाकरणैस्तत्प्रयोगस्य समर्थितत्वात् । ब्रह्मण उपादानत्वे मानाभावाच्च । न च लयोक्तिरेव मानं, अनुपादाने जगतो लयासंभवादिति वाच्यम् । अनुपादाने लूतादावेव हि लयो दृष्टः । न हि लूता जालोपादानं, तन्नाशे जालानां विद्यमानत्वात् । उपादानत्वे विकारापत्तेश्च । न चातात्त्विकोऽधिष्ठानासमसत्ताको वान्यथाभावो विवर्तः स्वीक्रियते इति न विकारादिर्दोष इति वाच्यम् । अन्यथाभावो ह्यन्यथाभानमेव । तच्चावरणं विना न संभवतीत्यावरणस्यापि विवर्तत्वेनावरणान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेः । ' स ऐक्षत ' इत्याद्युक्तेक्षापूर्वककर्तृत्वानुपपत्तेश्च । न हीक्षापूर्वकं शुक्ती रूप्यं सृजति ॥ ८९ ॥ न चैकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति जीवस्येश-

१. ' स...लीनत्वात् ' वाक्यमिदं नास्ति काशीमातृकायाम् ।

आत्मनि चैवमित्युक्ता विचित्राः शक्तयो हरौ ।
विरुद्धानामनेकेषां विरोधभञ्जिका हि ताः ॥ ९१ ॥
अज्ञत्वादिकमेतस्य स्यादैश्वर्यविरोधकम् ।
नास्तीशे तदतः स्याच्च जीवेऽपरोक्षतः पुरा ॥ ९२ ॥
अणवो[1] जीवसंघाः स्युर्भिन्नाः प्रतिशरीरतः ।
ज्ञानानन्दात्मकाः[2] सर्वेऽविद्यावृताः कदाचन ॥ ९३ ॥

प्रतिबिम्बत्वमित्यनयोर्भेदः काल्पनिक इत्यत आह । **एकधा** इति । यथैकः खचन्द्रः प्रतितरङ्गमनेकधा प्रतीयते तथैको हरिः प्रतिजीवमन्तर्यामितयानेकधा प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ९० ॥ नन्वेकस्मिन् कथमनेकरूपत्वमित्यत आह । **आत्मनि** इति । अचिन्त्यशक्त्यैव सर्वमुपपाद्यमित्यर्थः ॥ ९१ ॥ नन्वज्ञत्वसंसारित्वादिकमपि तयैवोपपाद्यतामित्यत आह । **अज्ञत्वादिकम्** इति । परमैश्वर्यविरोधित्वादज्ञत्वादिकं नास्तीशे । ईशविषयकापरोक्ष्यात् प्राग्जीवेऽज्ञत्वादिकमस्ति । ईशप्रसादान्निवर्तत इति भावः । नन्वीशस्य ज्ञानानन्दादयो गुणास्ततोऽभिन्ना भिन्ना वा । नाद्यः । गुणत्वहानेः । न द्वितीयः । तद्भेदोऽपि भिन्नस्तद्भेदोऽपीत्यनवस्थापत्तेरिति चेन्न । भिन्ना एव गुणाः । अनवस्थायाः प्रामाणिकत्वात्, तत्रापि व्यावहारिकगुणस्वीकारेण समाधानस्य तुल्यत्वात् । न च मया गुणा मिथ्याभूताः स्वीक्रियन्ते, तत्र तर्कहतत्वमनुकूलमेवेति वाच्यम् । व्यावहारिकेषु निर्मर्यादत्वस्य त्वयानङ्गीकारात् । ममापि तर्कहतस्याचिन्त्येशशक्त्यैवोपपाद्यत्वात् । न च मिथ्याभूतस्वाप्नैन्द्रजालिकपदार्थेष्वघटघटना दृष्टा, न सत्येष्विति वाच्यम् । सत्यस्य मन्त्रौषधनिद्रादेरेव हि तन्माहात्म्यम् । मृषाभूतस्य साधकत्वमेव नास्ति । अघटनघटनापटीयस्त्वं दूरतो निरस्तम् । न च ज्ञानादेर्धर्मत्वे स्वरूपस्य जडत्वापत्तिः । ‘ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ’ इति प्रमाणानुरोधेन धर्मिणोऽपि ज्ञानादिरूपत्वात् । न च प्रयोजनाभावः, प्रमाणेन प्रयोजनमुखानिरीक्षणात् । न च धर्मधर्मिणोर्ज्ञानादिरूपत्वे भेदो न स्यात् । धर्मिणीच्छादिमत्त्वं द्रव्यत्वं, धर्मे तदभावो हि भेदकः । गुणगुणिनोर्भेदो नाङ्गीक्रियते, किं तु भेदप्रतिनिधिविशेषः स्वीक्रियत इति सांप्रदायिकाः ॥ ९२ ॥ परेशं निरूप्य जीवं निरूपयति । **अणवः** इति । ननु किमत्र मानम् । ‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः’

1. ‘ अणवः सर्वजीवाः ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । 2. ‘ ज्ञानानन्दात्मकास्ते चाविद्यावृताः ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

गुणतो वपुषि व्याप्तिर्युगपद्भोजनं ततः ।
एकदेशस्य दीपस्य प्रभा स्याद्व्यापिनी यथा ॥ ९४ ॥
एकदेशस्थितो बिन्दुश्चन्दनस्य करोति हि ।
शैत्यं कृत्स्नशरीरे[1] तत्तथा जीवस्य भोजनम् ॥ ९५ ॥

'अणुर्ह्येष आत्मा यं[2] पापं पुण्यं च सिनीतः' 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥' इत्यादि-श्रुतिः, जीवोऽपकृष्टपरिमाणः उत्क्रान्तिमत्त्वाद्गतिमत्त्वात्खगशरीरवदित्यनुमानं च । न चासिद्धिः । 'सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमधिगच्छति, अमुष्मादिमं लोकमागच्छति' इति श्रुतेः, 'तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ।' इत्यादि-स्मृतेश्च । न च बुद्धिगतं गमनादिकं, तदवच्छिन्ने उपचारात् श्रुतिराहेति वाच्यम् । 'स एनान् ब्रह्म गमयति', 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इत्यादिश्रुतौ 'विहारोपदेशात्' इति सूत्रे च 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ।' 'तस्मादपि विनिर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः । ततो मुक्ता मनो भूत्वा प्रद्युम्नस्य तनौ स्थिताः ॥ प्रद्युम्नाच्चापि निर्मुक्ता जीवं संकर्षणं ततः । ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ॥ एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति वै ॥' इति महाभारते च प्राकृतांशरहितानां गमनोक्तेः । 'मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन् पिबन्नास्ते' इति श्रुतौ मनस उत्क्रमेऽप्यात्मनस्तदभावोक्तेः । न च परेशस्य व्यापकत्वेन तं प्रति गमनासंगतिः । निःशेषतयाविद्यानिवृत्त्यर्थं प्रकृत्या स्पृष्टलोकस्य रूपविशेषप्राप्तेरेव श्रुत्यादिनोक्तत्वात् ॥ ९३ ॥ नन्वेकस्याणोर्व्यवहितदेशद्वयावच्छेदासंभवात् पादे मे सुखं शिरसि वेदनेत्यादियुगपदनुभवोऽनुपपन्न इत्यत आह । **गुणतः** इति । गुणिनो गुणत्वेऽपि दीपप्रभावद् गुणव्याप्त्यानुभवोपपत्तेः । ननु गुणिव्यतिरेकेण गुणस्यावस्थानं न युक्तं, अन्यथा घटादिव्यतिरेकेण रूपादेरवस्थानं स्यादिति चेन्न । धर्मिणं विना जातिसमवायादेररुणादिरेकैकव्यक्तिरिति मीमांसकमते [3]अरुणादेरवस्थानान्न च जात्यादिवज्ज्ञानादेरपि व्यापकत्वं स्यात् । स्यादेव हि यदि मानं स्यात् । देह एव तत्कार्योपलब्ध्या तावद्व्याप्तिकल्पनात् । यत्तु दीपस्य प्रभा द्रव्यान्तरमेव न गुण इति, तन्न । दीपे नष्टे क्षणचतुष्टयाद्यवस्थानापत्तेः ॥९४॥ **एक** इति । यथा देहैकदेशे पतितश्चन्दनबिन्दुः सर्वस्मिन् देहे शैत्यं जनयति, तथैकत्र

१. 'कृष्णोशरीरेण तथा' इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. 'यं पापं पुण्यं च सिनीतः' इति नास्ति काशीमातृकायाम् । ३. 'अरुणादेरवस्थानात्' अस्मात् परवर्ती ग्रन्थः 'तावद्व्याप्तिकल्पनात्' एतदन्तो नास्ति काशीमातृकायाम् ।

गन्धो गच्छति भागांश्च विहाय पार्थिवान् यथा ।
तथा जीवातिरेकेण स्थितिर्गुणस्य युज्यते ॥ ९६ ॥
द्रव्यस्य गमने स्याद्धि तुलया न्यूनता क्वचित् ।
न मानं पुनरुत्पत्तौ गौरवं चाधिकं भवेत् ॥ ९७ ॥
एकया यात्यनावृत्तिमन्यथावर्तते पुनः ।
उत्क्रान्तिस्तस्य चेत्थं स्यात् सूपपन्नान्यथा क्षतिः[1] ॥ ९८ ॥

स्थितो जीवो ज्ञानादिव्याप्तिं तनोतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ **गन्ध** इति । केतक्यादेः परितो गन्धोपलब्ध्या गुणिनं विना गुणावस्थानं युक्तम् । न च केतक्यवयवानां परितः प्रसरतां गन्धः, केतक्यादेरवयवानां गमने केतक्यादेः क्षयापत्तेः । न चावयवान्तरप्रवेशान्न क्षयः । स्फटिककरण्डिकास्थकस्तूर्यादौ तत्प्रवेशे मानाभावात् । न च समवायिकारणं विना स्थितौ कार्यकारणभावहानिः, उत्पत्तेः समवायिहेतुत्वं विनानङ्गीकारात् । [2]वस्तुतस्तु जलूकादिवत् संकोचविकासस्यान्तःकरणे सुखदुःखादिक्षेत्रे हस्तपादाद्यवच्छेदेनोत्पन्नं सुखदुःखादिकमविद्यासहकृतस्वामित्वसंबन्धेन जीवे वर्तते इत्यहं सुखी दुःखी मम शिरसि सुखं पादे च वेदनेत्याद्यनुभवो योगिनः कायव्यूहे भोगश्च सूपपन्नः । आत्मनो व्यापकत्वे सर्वाणि शरीराणि सर्वस्यैव भोगायतनानि स्युः । सर्वशरीरेन्द्रियादीनां सर्वात्मसंयुक्तत्वात् कर्मणामपि साधारणदेहादिकृतत्वेनासाधारण्यायोगात्[3] । अहंत्वारोपादेरपि नियामकाभावे नैयत्यायोगात् । न च तव सर्वगतेशस्य सर्वशरीराणां भोगायतनत्वापत्तिः । 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति । इत्यादिना भोगनिषेधात् । 'नत्वहं तेषु ते मयि' इत्यायतनत्वनिषेधाच्च । अविद्यातत्प्रयुक्ताभिमानयोरभावाच्च । अविद्यावतां क्वचिद्भोगायतनेऽभिमानो जायते । तत्र विनिगमकचिन्ताया आवश्यकत्वात् । न च भोगजनकाङ्कुरादेरदृष्टजन्यत्वादात्मसमवेतस्य चादृष्टस्य साक्षादङ्कुरासंबन्धादात्मद्वारकः संबन्धो वाच्य इति तस्य विभुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रभोगाहेतोरप्यङ्कुरादेरात्मद्वारकसंबन्धसत्त्वेऽपि तदजन्यत्वेनातन्त्रत्वात् । न च स्वजनकादृष्टनिरूपितात्मद्वारकसंबन्धः फलोन्नेयः, स च सर्वत्र नास्तीति वाच्यम् । एवमणोरेव संबन्धान्तरस्य कल्प्यत्वाच्च ॥ ९६ ॥ **द्रव्यस्य** इति । व्याख्यातम् ॥९७॥ स्वानुगुणां स्मृतिमाह । **एकया** इति । अणोरेव गमनमुपपद्यते, न महतः । मध्यमपरिमाणत्वे त्वनित्यत्वं स्यादिति भावः ॥ ९८ ॥

१. 'क्षितिः' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । २. नास्तीदं वाक्यं पुण्यपत्तनमातृकायाम् ।
३. '°देहाधिकृतत्वेनासाधारण्यायोगात् ।' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

मोक्षेऽपि भेदका धर्माः सन्ति तेषामनेकधा ।
प्रतिबिम्बत्वमेतेषां यत् क्वचिदुच्यते श्रुतौ ॥ ९९ ॥

तदधीनस्य सादृश्यं कथ्यते प्रतिबिम्बनम् ।
कर्तॄणामप्यकर्तृत्वं[1] स्वातन्त्र्याभावतो भवेत् ॥ १०० ॥

नोपाध्यन्तर्गतस्य स्यात् क्वचित्तु[2] प्रतिबिम्बनम् ।
बहिःष्ठं व्याहृतं तस्य सदेशत्वप्रसङ्गतः[3] ॥ १०१ ॥

ननु मोक्षे जीवानां परस्परं परेशाच्च भेदकाभावात् कथं भेदोऽत आह । **मोक्षेऽपि** इति । जीवेशयोस्तु जगत्कर्तृत्वादिकमेव भेदकं, 'जगद्व्यापारवर्जं' इति सूत्रात् । जीवानां तु स्वाभाविका धर्मा एव विविधा भेदकाः । 'जक्षन् क्रीडन्'इत्यादि श्रुतेः । ननु 'उपमा सूर्यकादिवत्' इति न्यायेन जीवः प्रतिबिम्ब एव परेशस्येत्यत आह । **प्रतिबिम्ब** इति ॥९९॥ तदधीनत्वे सति तत्सादृश्यमेव प्रकृते [4]प्रतिबिम्बपदार्थ इत्याह । **तदधीनस्य** इति । पराधीनत्वात् कर्तुरपि जीवस्याकर्तृत्वमुच्यत इत्यत आह । **कर्तॄणां** इति । 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥' इति स्मृतेः ॥ १०० ॥ यथाश्रुतप्रतिबिम्बत्वे दोषमाह । **नोपाधि** इति । जलाद्युपाध्यनन्तर्गतस्यैव वृक्षादेः प्रतिबिम्बनं दृष्टं, न तदन्तःस्थस्य । ब्रह्मणोऽविद्यादिबहिःस्थत्वं तव न युक्तं, अन्यथा सदेशत्वापत्तिः । आकाशस्य प्रतिबिम्बस्त्वसिद्धः । जलादौ प्रतीयमानः प्रभामण्डलस्यैव प्रतिबिम्बोऽन्यथा चाक्षुषता न स्यात् । अचाक्षुषाकाशादेः प्रतिबिम्बस्य चाक्षुषत्वे वायुकालधर्माधर्मादिप्रतिबिम्बस्यापि चाक्षुषतापत्तेः । अस्त्वाकाशस्योपाधिबहिःस्थस्य प्रतिबिम्बस्तस्य परिच्छिन्नत्वात् सदेशत्वात् । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणविरोधाच्च । न हि बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्रावस्थानमस्ति । बिम्बसमसत्ताकेऽन्यूनसत्ताके वोपाधौ प्रतिबिम्बो जायते । न तु न्यूनसत्ताके । मरुमरीचिकाजले सूर्यादिप्रतिबिम्बादर्शनात् । तथा चाधिकसत्ताकस्य पारमार्थिकस्य ब्रह्मणः कथं न्यूनसत्ताकाविद्यादौ प्रतिबिम्बः ॥१०१॥

---

१. 'कर्तॄणामकर्तृत्वं' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । 'कर्तॄणामस्वमित्याह कर्तृत्वं' इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. 'प्रतिबिम्ब न कुत्रचित्' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । ३. 'सदेशता०' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. 'बिम्बपदार्थ' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

उपाधिना किमाच्छाद्यं कृत्स्नं ब्रह्मोत देशतः ।
आद्ये कृत्स्नं भवेज्जीवोऽन्त्ये स्यात् सदेशता चितः ॥१०२॥

जीवैक्ये स्युर्वृथा वाचः शुकादेर्मुक्तिगास्तव ।
सुखाद्यनुभवस्य स्यात् संकरश्च परस्परम् ॥ १०३ ॥

चेतनश्चेतनानां स्याद्बहूनामेक एव च ।
कामान् यो विदधातीशः सर्वभूताशयस्थितः ॥ १०४ ॥

नन्वस्त्वविद्यावच्छिन्न ईशोऽन्तःकरणाद्यवच्छिन्नो जीव इत्यत आह । **उपाधिना** इति । कृत्स्नस्यावरणे जीव एव कृत्स्नं स्यादिति श्रुतिविरुद्धा निरीश्वरवादापत्तिः । जीवानां भोगसांकर्यापत्तिश्च । एकदेशावरणे सदेशतापत्तिरित्यर्थः ॥ १०२ ॥ नन्वेक एव जीवोऽन्ये चिदाभासा इत्यत आह । **जीवैक्ये** इति । शुकादिमुक्तिप्रतिपादकानेकश्रुतिवैयर्थ्यमित्यर्थः । तच्छ्रुतेर्वैयर्थ्ये तु जीवैकत्वपरत्वेनाभिमतश्रुतेरपि वैयर्थ्यापत्तेः । औपाधिकभेदेऽपि कायव्यूहस्थले योगिनः सर्वदेहेषु भोग इवैकजीवस्यापि सर्वदेहेषु सुखाद्यनुभवः स्यात् । सुषुप्तावुपाधेर्लीनत्वात्तत उत्थितानामीषत्सुप्तस्य बहुसुप्तोऽहं बहुसुप्तस्येषत्सुप्तोऽहमित्यनुभवसांकर्यापत्तिः । ब्रह्मण एव जीवत्वे नित्यमुक्तत्वादिश्रुतिविरोधश्च । न च मुक्तेः स्वरूपत्वेन, बन्धस्य मिथ्यात्वेन चोभयोपपत्तिः । अकल्पितबन्धस्य त्वन्मतेऽभावेन कल्पितबन्धाभावस्यैव नित्यमुक्तश्रुतिविषयस्य त्वया वक्तव्यत्वात् । एकस्यानेकदेहेषु प्रत्यक्त्वपराक्त्वायोगाच्च । न च भिन्नान्तःकरणभेदारोपात्तदुपपत्तिः । तथा सति सर्वत्राहमित्येव प्रतीत्यापत्तेः । न हि योगिनः कायव्यूहेऽन्तःकरणभेदारोपेऽपि पराक्त्वादिव्यवहारः । ' अविद्यायां वर्तमानाः ' इति कर्मबन्धः, ' सति संपद्य न विदुः ' इति सुषुप्तिः, ' वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः ' इति तत्त्वज्ञानम्, ' परिमुच्यन्ति सर्वे ' इति मुक्तिश्च चेतनधर्मोऽनेकेषूक्तस्तवानुपपन्नः ॥१०३॥ **चेतनः** इति । 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' इति श्रुतेः । ' बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।' ' इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । ' 'ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्यच्छ्वेतद्वीपनिवासिनाम् ॥' ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा । एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति वै ॥ ' इति स्मृतेश्च । न चोक्तश्रुतिस्मृतीनामनुवादकत्वम् । मुक्तौ जीवबहुत्वस्य तल्लक्षणस्य

ते प्राप्नुवन्ति मामेव मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ १०५ ॥
एकवचनमेतेषां जात्यभिप्रायतः क्वचित् ।
राजा नीतिपरो विप्रो नियमवान् भवेद्यथा[1] ॥ १०६ ॥
न चाहमीश्वरो नाहं चैत्रो मैत्रो भवाम्यहम् ।
ईशात् परस्पराच्चेत्थं भेदसिद्धिश्च साक्षिणाम्[2] ॥ १०७ ॥
अहंधीविषयो ह्यात्मा सुषुप्त्यै तत्प्रवृत्तितः ।
तस्यात्मभिन्नतायां न स्यात् प्रेमास्पदता भृशम् ॥ १०८ ॥

चाप्राप्तत्वेनानुवादकत्वासंभवात् । न च मुक्त्यंश एवाप्राप्त इतरांशस्तु प्राप्त एवेति वाच्यम् । मुक्तेः स्वस्वरूपात्मिकायाः सुषुप्तावनुभूतत्वेन बहुकर्तृकत्वप्राप्तेरेव विधानात् ॥ १०४ ॥ ननु 'अनाद्यविद्यया सुप्तः' इत्येकवचनानुरोधाज्जीवैक्यमित्यत आह । **एक** इति । राजा नीतिपरो भवेत् , 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यथैकवचनम् , तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । किं च गुरुशिष्यादिव्यवहारानुपपत्तिः । न च स्वाप्निकगुरुशिष्यवदुपपत्तिः । कल्पकस्य निश्चिताद्वैतत्वे शास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यात् । नो चेद् भ्रान्तप्रतारकत्वापत्तेः । 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।' इति स्मृतिविरोधाच्च । किं च श्रुतिसिद्धतत्त्वविदां शुकादीनां यथा मुक्तिर्नासीत्तथा ममापि न भविष्यतीत्यविस्रम्भेण श्रवणादौ बह्वायाससाध्यनिष्कम्पा प्रवृत्तिर्न स्यात् । न च शास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति । तेषां मुक्तिबोधकशास्त्रस्य निरर्थकत्ववज्जीवैकत्वपरत्वाभिमतशास्त्रमपि निरर्थकमिति शङ्कासंभवात् । त्वदभिमतसर्वज्ञानां गौडपादादीनां मुक्तिर्नासीत्तदुपदेशात् तव भविष्यतीति त्वमेव विभावय । 'पुरत्रये क्रीडति जीव एकः' इति श्रुतिस्तु जीवयतीति जीव इति परेशपरा । 'जीवः संकर्षणः प्रोक्तः' इति स्मृतेः । अन्यथा[3] परतन्त्रजीवस्य क्रीडनोक्त्ययोगात् ॥ १०६ ॥ जीवेशयोर्जीवानां च भेदे प्रत्यक्षप्रमाणमाह । **न च** इति । स्पष्टम् ॥ १०७ ॥ नन्वहंप्रत्ययवेद्यो नात्मा, यदाकदाचिदप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वाद् दृश्यत्वाद्वा शुक्तिरूप्यवदित्यत आह । **अहम्** इति । अहमर्थातिरिक्तात्मनः प्रतीत्यभावेन यदाकदाचिदप्रतीयमानत्वं हेतुरसिद्ध इति भावः । यद्यहमर्थो नात्मा स्यात्,

---

१. 'स्यात् सदा यथा' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । २. 'साक्षिणा' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ३. 'अन्यार्थापरतन्त्रजीवस्य' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् ।

अन्यथा सुखमस्वाप्सं किंचिन्नावेदिषं तदा ।
स्मृतेरसंभवः स्यात्ते मनसोऽभावतस्तदा ॥ १०९ ॥
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमाद्यं च मध्यं च मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ ११० ॥

तदा सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शो न स्यात् । तदा सुषुप्तौ मनसोऽभावात् । न चेच्छादिगुणविशिष्टस्यैवाहंकारस्य ग्रहणात् सुषुप्ताविच्छाद्यभावात् कथमहमर्थानुभव इति वाच्यम् । आत्मनोऽपि सुखादिग्रहणं विना क्वापि न ग्रहणमिति । तस्यापि तदानीमप्रकाशापत्तेः । तदानीमहमर्थाभावेऽहं निर्दुःखः स्यामित्यहमर्थस्य सुषुप्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । न च कृशोऽहं स्थूलः स्यामितिवदुपपत्तिः । योऽहं कार्श्ययुक्तः स एवाहं स्थौल्ययुक्तः स्यामिति सम्यगेव, अहमर्थस्योभयाश्रयत्वात् । प्रकृते तु दुःखयुक्ताहमर्थस्य दुःखाभावासंबन्धित्वात् । कार्श्यादिसंबन्धस्त्वहमर्थे आरोपितोऽन्यथा वेत्यन्यदेतत् । सुषुप्तावहमर्थनाशात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्च । न च ‘ महाभूतान्यहंकारः ’ इति स्मृत्याहमर्थस्यानात्मत्वमुक्तम् । मान्ताव्ययस्यानेकार्थत्वेऽपि दान्तस्यात्मवाचकत्वात् । ‘अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मा परात्परः । योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् ॥ सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः ।’ इति मोक्षधर्मोक्तेः । किं च अहमर्थस्यानात्मत्वे प्रेमास्पदत्वं न स्यात् । न च प्रेमास्पदात्मैक्यारोपात् तदुपपत्तिः । आरोप्यस्य सर्पस्य भीषणत्वादिधर्मै [1]रज्जोर्भीषणत्ववदहमर्थगताप्रेमास्पदत्वेनात्मनोऽप्रेमास्पदत्वापत्तेः । न च दुःखितो ममात्मेति प्रतीत्याभेदसिद्धिः । तत्रात्मपदस्य देहादिपरत्वात् । ‘हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः ।’ ‘तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि ।’ इति श्रुत्या ‘ अहमात्मा गुडाकेश ’ ‘ मामेव ये प्रपद्यन्ते ’ ‘मत्तः परतरं नान्यत् ’ ‘ मयि सर्वमिदं प्रोतम् ’ ‘ येन मामुपयान्ति ते ’ ‘ मत्स्थानि सर्वभूतानि ’ ‘ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । ’ ‘ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च [2]परंतप ॥’ ‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ’ ‘ ते प्राप्नुवन्ति मामेव ’ ‘ तेषामहं समुद्धर्ता ’ ‘ यो मद्भक्तः स मे प्रियः ’ ‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकम् ’ इति स्मृत्याहमर्थस्यात्मत्वोक्तेः ॥ (१०८–१०९ ॥) **अहम्** इति । व्याख्यातम् ॥ ११० ॥

---

१. ‘ रज्ज्वा ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. ‘ परंतप ’ इति नास्ति पुण्यपत्तनमातृकायाम् ।

अव्यक्तं कारणं यत्तत्प्रधानमृषिसत्तमैः ।
प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥ १११ ॥
अक्षरं[1] नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवम् ।
हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने ॥ ११२ ॥
शुक्ललोहितकृष्णाद्या भेदास्तस्या गुणात्मकाः ।
भासयत्यन्यथा जीवं परेशं चान्यथा सदा ॥ ११३ ॥
जीवं वपुरभिन्नं च[2] तत्साम्येन हरिं मुधा ।
मायाविद्यापदैर्वाच्या स्यात् सैव गुणभेदतः ॥ ११४ ॥
सा स्याज्जगदुपादानं [3]निमित्तं कारणं हरिः ।
निमित्तमात्रमेवायं सृज्यानां [4]सर्गकर्मणि ॥ ११५ ॥
तपस्तप्त्वा स सृष्ट्वेदं प्रविश्य सच्च त्यच्च यत् ।
निमित्तस्यैव तद्युक्तं नोपादानस्य सर्वथा ॥ ११६ ॥

ब्रह्मणी निरूप्य प्रधानं निरूपयितुं श्रीविष्णुपुराणमुदाहरति । **अव्यक्तम्** इति । स्पष्टम् ॥ १११ ॥ ११२ ॥ 'अजामेकाम्' इत्यादिश्रुत्यर्थमाह । **शुक्ल** इति । सत्त्वरजस्तमोमयी 'दैवी ह्येषा गुणमयी' इति स्मृतेः ॥ ११३ ॥ 'जीवेशावाभासेन करोति, माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इतिश्रुत्यर्थमाह । **जीवम्** इति । जीवेशावाभासेन युक्तौ करोति । योगो विषयविषयिभावः । आभासोऽन्यथाज्ञानम् । जीवं देहाभिन्नं ब्राह्मणः स्थूलोऽहमित्यादि भासयति । ईशं जीवतुल्यतया भासयति, 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।' इति स्मृतेः। मायाविद्यापदवाच्या सैव भवति । शक्तिशक्तिमतोरभेदात् ॥ ११४ ॥ गुणसाम्यावस्था प्रधानं, ततो महत्तत्त्वं, ततोऽहंकारः, स त्रिविधः, सात्त्विकादिभेदात् । सात्त्विकात्मनो देवाश्च राजसादिन्द्रियाणि तामसाद्भूतानि तन्मात्राश्चेति सृष्टिक्रमः । व्युत्क्रमेण लयश्च । तत्र प्रधानं परिणामि कारणं, परेशो निमित्तहेतुरित्याह । **सा** इति । स्पष्टम् ॥ ११५ ॥ सृष्ट्यनन्तरं प्रवेशो निमित्तकारणस्यैव

---

१. 'अक्षा येनान्यदाधार°' इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. 'चेशं तत्साम्यतया' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । ३. 'निमित्तकारणं' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. 'सर्वकर्मणि' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

सत्याशेषजगद्धेतुः सत्यबन्धहरो हरिः ।
जिज्ञास्यतां सदा सर्वैर्मुमुक्षुभिर्गुणालयः ॥ ११७ ॥
व्याहतः [1]सदसद्भेदो नास्ति निर्धर्मके परे ।
त्रैकालिकनिषेधे[2] स्यात् तुच्छता शशशृङ्गवत् ॥ ११८ ॥

लूतादेर्दृष्टो नोपादानस्येति भावः ॥ ११६ ॥ दूष्यं मतमुत्थापयितुं पूर्वोक्तार्थमनुवदति । **सत्याशेष** इति । सत्यो बन्धो हरिप्रसादादेव निवर्तते । प्रसादस्तदापरोक्ष्यात्तच्च विचारादिति भावः ॥११७॥ ननु मिथ्यैव विश्वम् । तथा हि विमतं मिथ्या, दृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरूप्यवदिति चेन्न । मिथ्यात्वनिरुक्तेरसंभवात् । ननु सदसदभिन्नत्वं मिथ्यात्वमित्यत आह । **व्याहतः** इति । ननु त्रिकालाबाध्यत्वं सत्त्वं, क्वचिदुपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्त्वं, तयोरभावः प्रपञ्चे स्थास्यतीति चेन्न । असतो भानाङ्गीकारे क्वचिदुपाधावपि भानसंभवात् । सत्त्वाभावोऽसत्त्वमसत्त्वाभावः सत्त्वम् । लाघवात् । दोषवशात्तुच्छस्यापि शुक्तिरूप्यादेरापरोक्ष्यसंभवात् । क्वचिदुपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वं ब्रह्मणोऽपि त्वयाङ्गीकृतम् । तस्याप्यसत्त्वापत्तेः । इष्टापत्तौ लक्षणे सद्भिन्नत्वं व्यर्थम् । निर्विशेषे ब्रह्मण्यपि सदसत्त्वाभावसत्त्वाच्च । किं च निर्धर्मकब्रह्मणः सत्त्वाभावेऽपि सद्रूपत्ववत् प्रपञ्चे सद्रूपत्वोपपत्तेः । न चैकब्रह्मसत्त्वेनैवोपपत्तौ प्रपञ्चे सत्त्वस्वीकारो व्यर्थः । तवापि सद्ब्रह्मेत्यत्र पारमार्थिकं, सन् घट इत्यत्र व्यावहारिकं, सद्रूप्यमित्यत्र प्रातीतिकमिति सत्त्वैक्याभावात् । लाघवात् प्रातीतिकसत्त्वेनोपपत्तौ पारमार्थिकसत्त्वासिद्ध्यापत्तेश्च । नापि सार्वदेशिकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव [3]प्रतीयमानत्वं वा तत्, प्रपञ्चस्य तुच्छत्वापत्तेरित्याह । **त्रैकालिक** इति । अभावो मृषा चेत् प्रपञ्चः सत्यः स्यात् । सत्यश्चेत्तेनैवाद्वैतहानिः । अभावप्रतियोगिनोरुभयोर्मिथ्यात्वं त्वसंभवि । न च स्वप्नदृष्टगजगजाभावयोरुभयोर्जागरे बाधः । [4]गजस्य बाधेऽपि तदभावस्याबाधात् । न हि स्वप्ने यद्यद् दृष्टं तद्बाध्यते । आत्माविद्यादेरपि तदानीं दर्शनात् । अस्तु वा तदानीं प्रतीतप्रातीतिकगजाभावस्य बाधो, गजो नास्तीति प्रतीतिविषयो जागरे गजाभावोऽन्योऽस्त्येव ॥ ११८ ॥

१ 'सदसद्भेदोत्रास्ति' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । 'सदसद्भेदान्नास्ति' इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. इयं पङ्क्तिस्तथा च 'सत्यस्यैवांहसो' इत्यादिः श्लोको नास्ति काशीमातृकायाम् । ३. 'एवाप्रतीयमानत्वं' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. 'जगस्याभावेऽपि' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

सत्यस्यैवांहसो ध्वंसः सेत्वादेर्दर्शनाद्भवेत् ।
अप्रामाण्यमवस्थानं शुक्तिरूप्यादितोऽस्तु ते ॥ ११९ ॥
भ्रमागृहीततत्त्वस्य ज्ञानं भ्रमनिवर्तकम् ।
तच्च ब्रह्मणि ते नास्ति ब्रह्मधीर्बाधिका कथम् ॥ १२० ॥
विरुद्धाकारकं ज्ञानं भ्रमनिवर्तकं भवेत् ।
निष्प्रकारकचिज्ज्ञाने[1] तन्नास्ति ते कथंचन ॥ १२१ ॥

नन्वस्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्यत आह । **सत्यस्य** इति । सेतुदर्शननिवर्त्यब्रह्महत्यादेरिव सत्यस्य जगतो ब्रह्मज्ञानेन निवृत्तिः स्यादित्यर्थः । न च सेतुदर्शनं न ज्ञानत्वेन निवर्तकं, किं तु विहितक्रियात्वेनेति वाच्यम् । 'तरति शोकमात्मवित्' इति प्रकृतेऽपि विहितक्रियात्वेनैव निवर्तकत्वात् । न च ज्ञाने विध्यभावः । सेतुदर्शनेऽपि तुल्यत्वात् । न च दुरितादेर्न सर्वथा निवृत्तिः कारणात्मनावस्थानादिति वाच्यम् । शुक्तिरूप्यादेरपि तथा वक्तुं शक्यत्वेन दृष्टान्तासिद्धेः । न च तस्य दूरगमनच्छत्रपादुकाद्यभावादिनियमापेक्षत्वान्न केवलस्य निवर्तकत्वमिति वाच्यम् । त्वन्मते ज्ञानस्य सदा सत्त्वेन श्रवणादिनियमापेक्षस्यैव निवर्तकत्वात् । न चासंभावनादिनिवृत्तौ नियमापेक्षा । प्रकृतेऽपि अश्रद्धादिनिवृत्तौ तदुपयोगात् । न च 'सेतुं दृष्ट्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इति चाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वं, न तु ज्ञानत्वेनेति वाच्यम् । 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते' इतिवदपरोक्षमात्रस्यैव [2]दर्शिनोक्तत्वाज्ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य च [3]जीवन्मुक्तावनुवृत्ताविद्यालेशेऽभावात् । चिरसंचिताद्वैतवासनयैव तन्निवृत्तेः । [4]नापि साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं, तत्परोक्षज्ञाननिवर्त्येऽपरोक्षभ्रमेऽव्याप्तेः । [5]शुक्तिरूप्यादितः शुक्तिरूप्यादेः ॥ ११९ ॥ १२० ॥ ब्रह्मापरोक्षस्य सदा सत्त्वेन तदधिकस्य श्रौतज्ञानेऽप्यभानाद् ब्रह्मज्ञानस्य तव निवर्तकत्वमपि न संभवतीत्याह । **विरुद्धाकारकम्** इति । तदभावावगाहि तदभावव्याप्यवत्तावगाहि तदभावावच्छेदकधर्मावगाहि ज्ञानं

१. 'चिद्धाने तत्रास्ति ते कथं वने' इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. 'दर्शिनोक्त°' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ३ 'जीवन्मुक्तावनुवृत्त्या°' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. 'नन्वसाक्षात्त्वेन' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ५. 'ननु सेतुदर्शनादिना ब्रह्महत्यादेर्न निःशेषतया निवृत्तिः, कारणात्मनावस्थानात् । प्रपञ्चस्य तत्कारणाज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानेन निवर्तनादशेषतया निवृत्तिरत आह । शुक्तिरूप्यादिकस्य इति । तथा दृष्टान्तासंभवः ।' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

प्रमाणसिद्धभिन्नत्वं विश्वस्मिन्नास्ति चास्ति[1] ते ।
सर्वमानातिगे शुद्धे सद्रूपे निर्विशेषके ॥ १२२ ॥
मिथ्यात्वं यदि मिथ्या स्याज्जगत्सत्यं तदा भवेत् ।
मिथ्यात्वं यदि सत्यं स्यादद्वैतभञ्जनं तदा ॥ १२३ ॥
वृत्तिविषयता[2] चित्यप्यस्ति चिद्भास्यता घटे ।
नास्ति मे स्वप्रकाशत्वं तथा चिद्भिन्नता चितः ॥ १२४ ॥

तन्निवर्तकम् । तच्च तव श्रुतिजन्ये निर्विकल्पके ज्ञाने नास्तीत्यर्थः । [3]विशिष्टभाने विशेष्यस्य भानमावश्यकम् । विशिष्टज्ञानस्य विशेष्याज्ञाननिवर्तकत्वमप्यावश्यकम् । न हि दण्डिनि पुरुषे दृष्टे पुरुषो न दृष्टो, न वा तदज्ञानादिक न निवर्तते । किं चाज्ञानोपादेयस्य ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वमप्यसंभवि । न ह्युपादेयेन पटादिना क्वाप्युपादानस्य तन्त्वादेर्निवृत्तिर्दृष्टा ॥ १२१ ॥ ननु प्रामाणिकत्वं सत्त्वं, तादृक् सद्भिन्नत्वं मिथ्यात्वमित्यत आह । **प्रमाण** इति । सर्वप्रमाणवेद्ये प्रपञ्चे तन्नास्ति, सर्वमानावेद्ये स्वप्रकाशे ब्रह्मणि चास्ति तादृक् मिथ्यात्वमित्यर्थः । न च प्रमाणत्वं दोषासहकृतकरणत्वम् । क्लृप्तदोषाभावस्य चक्षुरादावपि सत्त्वात् । कल्प्यदोषस्य श्रुत्यादावपि सत्त्वात् ॥ १२२ ॥ **मिथ्यात्वम्** इति । विमतं सत्यं मिथ्या, मिथ्यात्वकत्वात् ब्रह्मवत् । मिथ्यात्वस्य सत्यत्वेनैत्राद्वैतहानिरुभयोर्मिथ्यात्वं न संभवतीति भावः ॥ १२३ ॥ दृश्यत्वहेतुं निराकरोति । **वृत्ति** इति । वृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वं ब्रह्मणि व्यभिचारी । न च शुद्धं न दृश्यं, 'यत्तदद्रेश्यम्' इति श्रुतेरिति वाच्यम् । यत्तत्पदेनैव ज्ञेयत्वादन्यथा धर्मिज्ञानाभावात् तत्र दृश्यत्वनिषेधासंभवात् । प्रमाणावेद्यत्वे शुद्धासिद्ध्यापत्तेश्च । न च स्वप्रकाशत्वेन स्वतः सिद्धं तदिति वाच्यम् । शशशृङ्गादेरपि सिद्ध्यापत्तेः । शुद्धं स्वप्रकाशमिति वृत्तौ भानाभानाभ्यां शुद्धत्वहानेश्च । यत्तु शुद्धं स्वप्रकाशमित्यस्याशुद्धत्वमस्वप्रकाशत्वव्यापकमित्यर्थः, तथा चाशुद्धत्वव्यावृत्त्या शुद्धे स्वप्रकाशतासिद्धिरिति, तन्न । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाय शुद्धस्यापि ज्ञेयत्वात् । त्वया विशिष्टस्य सर्वप्रत्ययवेद्यत्वाङ्गीकाराद्विशेष्यस्यापि वेद्यत्वात् । न च विशेष्यतापन्नं मिथ्यैव । विशेष्यतापन्नस्य

1. 'चास्तु' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । २. अयं श्लोको नास्ति काशीमातृकायाम् ।
३. 'विशिष्टाभाने' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

ज्ञानं सविषयं ब्रह्मेत[1] नेति नोभयं यतः ।
आद्येऽद्वैतमृतिश्चान्त्ये ज्ञानत्वानुपपन्नता ॥ १२५ ॥

मिथ्यात्वेनातिरिक्ते मानाभावेन शून्यतापत्तेः । अत एव [2]शब्दजन्यवृत्तिविषयत्वं सप्रकारकज्ञानविषयत्वं वा दृश्यत्वं हेतुरिति निरस्तम् । [3]धर्मादावसिद्धेश्च । न च योगिनां प्रत्यक्षं, चोदनैकप्रमाणत्वात् । 'मनसैवानुद्रष्टव्यं' इति श्रुत्या शब्दाजन्यवृत्तिवेद्यत्वोक्तेश्च । सप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वात् । न च विशेष्यतापन्नेऽस्ति, न तु शुद्धे । विशेष्यतापन्नातिरिक्तशुद्धे मानाभावात् । ननु चिद्भास्यत्वं दृश्यत्वं, तच्च यथाकथंचित्संबन्धित्वं प्रपञ्चेऽस्ति, चिति नास्ति, इति चेन्न । घटादौ चित्संबन्धित्वे मानाभावेनासिद्धेः । अत एव स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियमो दृश्यत्वम् , संवित्पदेन विषयाभिव्यक्तं वा वृत्तिप्रतिबिम्बितं वा शुद्धं वा चैतन्यमात्रमभिप्रेतम् , तथा च नित्यातीन्द्रिये घटादौ साक्षिभास्ये च सुखादौ स्वातिरिक्तचित्सापेक्षः सर्वो व्यवहार इति निरस्तम् । चरमवृत्तिवेद्यचित इव घटादेरपि स्वातिरिक्तचिदपेक्षाया अलीकत्वात् । स्वतोऽज्ञानाविरोधित्वस्य ब्रह्मघटयोस्तुल्यत्वात् । न च वृत्त्यारूढा चिदज्ञानविरोधिनी । स्वाकारवृत्त्यारूढो घटादिः स्वाज्ञानं निवर्तयतीति वक्तुं शक्यत्वात् । यच्च स्वप्रकाशादृश्यत्वं स्वप्रकाशत्वमनन्याधीनापरोक्षत्वं, तच्च ब्रह्मण्येवेति, तन्न । अज्ञानाविरोध्युक्तापरोक्षत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् । अज्ञाननिवृत्त्यर्थं वृत्त्यपेक्षाया ब्रह्मण्यपि सत्वाच्च । मन्मते चिद्भास्यता अस्वप्रकाशत्वं च घटे नास्तीत्यर्थः । नन्वस्तु चिद्भिन्नत्वं हेतुरित्यत आह । **चित्** इति । कल्पितश्चिद्भेदश्चित्यप्यस्ति । [4]अकल्पितो भेदस्तव नास्तीति भावः । न च धर्मिसमसत्ताको भेदो हेतुः । धर्मिपदेन ब्रह्मोक्तौ तत्समसत्ताकभेदस्य तवाप्रसिद्धत्वात् । तद्भिन्नोक्तौ तत्समसत्ताकस्य मृषाभेदस्य त्वन्मते ब्रह्मणि सत्त्वात् । [5]प्रातीतिके शुक्तिरूप्यादौ चिद्भेदस्य व्यावहारिकत्वेन दृष्टान्तासिद्धेश्च । [6]प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धौ तदन्तर्गतत्वेन हेतोर्मिथ्यात्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च व्यभिचाराभावेन प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेश्च ॥ १२४ ॥

जडत्वं हेतुं निरस्यति । **ज्ञानम्** इति । जडत्वं ज्ञानभिन्नत्वं, तच्च ब्रह्मण्यपि तवास्ति । तथाहि । ब्रह्म सविषयं निर्विषयं वा । आद्येऽद्वैतहानिः, द्वितीये ज्ञानमेव न स्यात् । घटादिवदित्यर्थः । अभावे सप्रतियोगिकत्ववदिच्छादिषु

१. 'ब्रह्मेति' इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. 'शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वं सत्त्वं सप्रकारक०' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ३. 'धर्मादावसिद्धेश्च ।......शब्दाजन्यवृत्तिवेद्यत्वोक्तेश्च ।' अयमंशो नास्ति काशीमातृकायाम् । ४. 'कल्पितो' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ५. इदं वाक्यं नास्ति काशीमातृकायाम् । ६. इदं वाक्यं पुण्यपत्तनमातृकायां नास्ति ।

प्रमात्वे विषयः सत्यः स्यान्नोचेद्दोषतोऽजनिः ।
उभयभिन्नतायां स्याद् ब्रह्मणो ज्ञानताक्षतिः ॥ १२६ ॥
न कालतः परिच्छेदोऽविद्याध्वंसदिगादिषु ।
परिच्छेदश्चितोऽप्यस्ति वस्तुतो देशतः सदा ॥ १२७ ॥

सविषयकत्ववज्ज्ञानेऽपि[1] समसत्ताकं स्वाभाविकं[2] सविषयत्वं वाच्यम् । तच्च ब्रह्मणि नास्ति । न च ज्ञाने[3] सविषयकत्वं विषयसंबन्धः, स चाध्यासिक एव, न तात्त्विक इति वाच्यम् । मिथ्यात्वसिद्धेः पूर्वमाध्यासिकत्वेन विषयसंबन्धासिद्ध्या हेतोः साध्यतुल्यत्वात् । किं च ज्ञातुरभावादपि न ब्रह्म ज्ञानरूपम् । अनादेः प्रागभावस्य प्रतियोगिनि जातेर्व्यक्तौ जीवब्रह्मविभागस्य धर्मिप्रतियोगिनोरज्ञानस्य चाश्रयविषययोरपेक्षितत्वात् । यत्र तादात्म्येन ज्ञानं तत्र [4]विषयत्वेन विषयः, यदापरोक्षं ज्ञानं तदा विषयत्वावच्छिन्नो विषय इति [5]व्याप्तेश्च । न चेशज्ञाने व्यभिचारः । विषयत्वावच्छिन्नयत्किंचिद्विषयस्य तदानीमपि सत्त्वात् ॥ १२५ ॥ **प्रमात्वे** इति । ज्ञानं प्रमा तद्भिन्नं वाद्ये तद्वेद्यस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वापत्तिरन्त्ये त्वसंभवः । दोषाजन्यत्वात् । उभयभिन्नत्वे ज्ञानमेव न स्यादित्यर्थः । ईशज्ञानस्योभयभिन्नत्वे[6] तु ब्रह्मज्ञानं भ्रमस्तद्भिन्नं वा । नाद्यः । दोषाजन्यत्वात् । नान्त्यः । तद्वेद्यस्य सत्यत्वापत्तेः । भ्रमतद्भिन्नज्ञानाभ्यां भिन्नत्वे ज्ञानमेव न स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ॥ १२६ ॥ ननु परिच्छिन्नत्वं हेतुः । तच्च देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्यत आह । **न** इति । देशतः परिच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपं, वस्तुतः परिच्छिन्नत्वमन्योन्याभावप्रतियोगित्वरूपं ब्रह्मण्यप्यस्ति । कालतः परिच्छिन्नत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वरूपमविद्याध्वंसादिषु नास्तीत्यर्थः । न चान्योन्यात्यन्ताभावयोः प्रतियोगिसमसत्ताकत्वेन विशेषणान्न ब्रह्मणि व्यभिचारः, पारमार्थिकब्रह्मणोऽभावस्य व्यावहारिकत्वादिति वाच्यम् । ब्रह्मातिरिक्तमिथ्यात्वसिद्धौ तदन्तर्गताभावस्यापि मिथ्यात्वेन प्रतियोगिसमसत्ताकत्वाभावेनाव्यभिचारसिद्धिस्तत्सिद्धौ मिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । नन्वननुगतं घटादिकं सन् घट इत्यनुगते सत्या-

---

१. ‘सविषयकत्ववद् भानेऽपि’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. ‘स्वाभाविकं’ इति नास्ति काशीमातृकायाम् । ३. ‘ज्ञानं’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. ‘विषयित्वेन’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । ५. ‘व्याप्तिश्च’ इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । ६. ‘ईशज्ञानस्योभयाभिन्नत्वहेतु’ इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

विश्वं यदि मृषा स्यान्न सर्वज्ञकर्तृकं तदा ।
[1]प्रवृत्तेर्गोचरो न स्यादन्यथात्मविदां क्वचित् ॥ १२८ ॥
कल्पकविरहात् सत्यं विशिष्टं न च कल्पकम् ।
तस्याज्ञानाद्यधीनत्वादसङ्गत्वान्न शुद्धचित् ॥ १२९ ॥
विश्वं सत्यमिति प्राह विश्वत्वेन हि सत्यताम् ।
प्रत्यक्षं हि घटत्वेन श्रुतिर्नेत्यनुवादिनी ॥ १३० ॥

रोपितमिति चेन्न । अयं सर्पोऽयं सर्प इत्यननुगतरज्जुमालादिष्वनुगतसर्पादेरारोपदर्शनात् । खण्डो गौर्मुण्डो गौरित्यनुगतगोत्वादौ व्यक्तेरारोपापत्तेश्च । न च मम ब्रह्मातिरिक्तं सामान्यं गोत्वादिकं नास्तीति वाच्यम् । घटादिविशिष्टस्य हि जातित्वमङ्गीक्रियते शुद्धस्य वा । नाद्यः । विशिष्टे व्यक्तिसमसत्ताके व्यक्तेरनध्यासात् । अधिष्ठानस्याध्यस्ताधिकसत्ताकत्वनियमात् । नान्त्यः । घटाद्यविशिष्टस्य पटादिसाधारणस्य पटादिव्यावृत्तघटोऽयं घट इत्यनुगतप्रतीतिविषयत्वासंभवात् ॥१२७॥ सत्यत्वेऽनुमानमाह । **विश्वम्** इति । विमतं सत्यं सर्वज्ञकर्तृकत्वाद् व्यतिरेकेण शुक्तिरूप्यवत् । विमतं ब्रह्मण्यनध्यस्तं, ब्रह्मापरोक्षवत्प्रवृत्तिविषयत्वात् । यदेवं तदेवं, यथा घट.परोक्षवत्प्रवृत्तिविषयः [2]पटो न घटेऽध्यस्तः ॥१२८॥ **कल्पक** इति । विमतं सत्यं कल्परहितत्वात्[3] संमतवत् । न च शुद्धं कल्पकम् । सदोषस्यैव कल्पकत्वात् । न वा विशिष्टं कल्पकम् । [4]तस्य कल्पितत्वात् । कल्प्याधिकसत्ताकमेव हि कल्पकं लोके दृष्टम् ॥१२९॥ विश्वसत्यत्वे[5] श्रुतिमुदाहरति । **विश्वम्** इति । 'ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः। सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् ॥' इति महाभारतमपि जगत्सत्यत्वमाह । 'नाभाव उपलब्धेः ।' 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ।' इत्यादिसूत्राणि[6] च । न च सूत्रेण शून्यवादो निराक्रियते इति वाच्यम् । अर्थक्रियाकारित्वादिना शशशृङ्गादिवैलक्षण्यस्य जगति शून्यवादिनापि स्वीकारात् । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेन वैलक्षण्यस्य त्वन्मतेऽप्यभावात् ।

१. 'प्रवृत्तिगोचरो न स्याद् ब्रह्मविदां तदा क्वचित् ।' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । ' २. 'घटो' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ३. '° घटितत्वात्' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. 'निषेधतस्य कल्पितत्वात्' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ५. 'नास्तीदं वाक्यं काशीमातृकायाम् । ६. '° सूत्रं' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् ।

व्यावहारिकसत्त्वेन[१] स्वप्नवैलक्षण्यस्य तैरप्यङ्गीकारात् सूत्रे स्वप्नवैलक्षण्योक्त्ययोगाच्च[२] । ‘ द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां [३]कर्मदेशना । लोके संवृतिसत्यत्वं[४] सत्यं च परमार्थतः ॥’ ‘ सत्त्वं[५] (तु) द्विविधं प्रोक्तं सांवृतं पारमार्थिकम् । सांवृतं व्यवहार्यं स्यान्निवृत्तौ पारमार्थिकम् ॥ ’ इति बौद्धोक्तेः । ननु प्रत्यक्षगृहीतसत्त्वग्राहित्वेन श्रुतिरनुवादिकेत्यत आह । **विश्वत्वेन** इति । घटः सन् पटः सन्निति प्रत्यक्षं घटत्वादिना सत्त्वं[६] गृह्णाति, शब्दस्तु विश्वत्वादिना सत्त्वं बोधयतीति भिन्नरूपेण बोधकत्वान्नानुवादकत्वमिति भावः । न च निषेधश्रुतिविरोधान्न सत्त्वश्रुतिः स्वार्थपरेति वाच्यम् । ‘ बहूनामनुग्रहो न्यायः ’ इति निषेधश्रुतेरेव दुर्बलत्वाद्बहुत्वं हि सत्त्वप्रमाणस्य प्रत्यक्षमादाय । न च सत्त्वश्रुतिर्व्यावहारिकसत्त्वपरा, निषेधश्रुतिस्तु पारमार्थिकसत्त्वनिषेधपरेति विरोधाभाव इति वाच्यम् । अनिषिद्धस्य व्यावहारिकसत्त्वस्यैव तात्त्विकत्वापत्तेः । ‘ अतिरात्रे षोडशिनं [७]नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ’ इत्यादौ ग्रहणं व्यावहारिकमग्रहणं तात्त्विकमित्यापत्तेश्च । किं च निषेधश्रुत्या ब्रह्मभिन्नद्वितीयाभावबोधेऽद्वैतहानिश्चिन्मात्रबोधने हि न सत्त्वश्रुतिविरोधः । न हि धर्मिमात्रज्ञानं धर्मवैशिष्ट्यज्ञानविरोधि । न च निष्प्रपञ्चतायाः सुषुप्तौ पुरुषार्थत्वदर्शनान्निष्प्रपञ्चश्रुतिः पुरुषार्थपरत्वात् प्रबलेति वाच्यम् । मूर्च्छादौ निष्प्रपञ्चतायाः पुरुषार्थत्वादर्शनेन सुखस्यैव पुरुषार्थत्वात् । किं च सुखं दुःखाभावो वा पुरुषनिष्ठतया हि पुरुषार्थः, स च तत्र नास्तीति । क्वचिदसत्त्वोक्तिरसाधुत्वात् । ‘ नासत्पुरुषमाश्रयेत् । ’ इत्यादिवत् । ‘ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते’ इति स्मृतेः । ‘सच्छब्दः साधुवाचकः’ इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । अस्वातन्त्र्याद्वा असत्त्वम् । ‘ सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे । अस्वातन्त्र्यात्तदन्येषामसत्त्वं विद्धि भारत ॥’ इति भारतोक्तेः । अवस्तुत्वोक्तिरपारमार्थिकत्वोक्तिश्च परिणामित्वात् विनाशित्वाच्च । ‘ यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥ अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । ’ इति विष्णुपुराणोक्तेः । मिथ्या-

---

१ ‘ व्यावहारिकतत्त्वेन ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. ‘ विलक्षण्योक्त्ययोगाच्च ’ इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । ३. ‘कर्मदेशानां कर्मदेशना’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. ‘ संवृत्ति ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । ५. ‘तत्त्वं’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । ६. ‘ सत्यं ’ इति पाठः काशीमातृकायाम् । ७. ‘ नातिरात्रे षोडशिनं ’ इति नास्ति काशीमातृकायाम् ।

हेतुरर्थक्रियायां न मृषा वस्तु कथंचन ।
स्वप्नादीनां च धीर्हेतुर्न तेषां हेतुता क्वचित् ॥ १३१ ॥
स्यादन्यथा मृगादीनां [1]मरुवारि तृषान्तकम् ।
गुञ्जारोपितवह्निः स्यात् कप्यादेः शीतभञ्जकः ॥ १३२ ॥
अमृतबुद्धितो भुक्ताद्विषान्न मरणं भवेत् ।
प्रातीतिकद्विजस्यापि वेदाधिकारिता भवेत् ॥ १३३ ॥

त्वोक्तिश्च वृथात्वात् । 'मिथ्यैष व्यवसायस्ते' इति स्मृतेः । अतात्त्विकोक्तिस्तु विकारित्वात् । 'तद्वदेव[2] स्थितं यत्तु तात्त्विकं तत्प्रचक्षते ।' इति कौर्मोक्तेः । अविद्यमानत्वोक्तिस्तु जीवासंबन्धित्वात् । 'अविद्यमानं जीवस्य प्रतिभाति तदीयवत् ।' इति स्कान्दोक्तेः । स्वप्नादिसाम्योक्तिः अनित्यत्वात् । 'अनित्यत्वविकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः । स्वप्नादिसाम्यं जगतो न च बोधनिवर्त्यता ।।' इति स्मृतेः । मायामयत्वोक्तिः प्राकृतत्वात् ।'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इति श्रुतेः ।।१३०।। अर्थक्रियाकारित्वान्यथानुपपत्त्या सत्यत्वमाह । **हेतुः** इति । ननु स्वाप्निकस्त्रीसंगमात्सुखादिकं भवतीत्यत आह । **स्वप्नादीनाम्** इति । तेषां ज्ञानमेव सुखादिजनकमित्यर्थः ।। १३१ ।। मृषापदार्थानां साधकत्वे बाधकमाह । **स्यात्** इति । मरुमरीचिकाजलेन मृगादीनां तृष्णानिवृत्तिः, गुञ्जारोपितवह्निना शीतनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः ।। १३२ ।। **अमृत** इति । अमृतबुद्ध्या भुक्ताद्विषान्मरणं न स्यात् । शूद्राद् ब्राह्मण्यां जातस्य चाण्डालस्य ब्राह्मणत्वेन ज्ञातस्य वेदाधिकारः स्यात् । कृतज्योतिष्टोमस्य तस्य स्वर्गादिकं स्यात् । उक्तं भट्टपादैः । 'साधनं चेदवश्यं च परमार्थास्तिता भवेत् । सिद्धिर्नापरमार्थेन परमार्थस्य युज्यते ।।' इति । नन्वसत्यमपि प्रतिबिम्बं बिम्बस्य, स्वाप्नार्थः शुभाशुभयोः, रेखारोपितवर्णश्चार्थस्य, वर्णदैर्घ्यादिकं च नगो नाग इत्यर्थभेदस्य, शङ्काविषं मरणस्य, सवितृसुषिरादि चारिष्टादेः साधकं दृष्टमिति चेन्न । [3]बिम्बाभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेः प्रतिबिम्बे सत्त्वात्तज्ज्ञानस्यैव सतो बिम्बानुमितिजनकत्वाच्च । 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति' इति श्रुतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां च स्वाप्नज्ञानस्यैव सूचकत्वात् । रेखायाश्च वर्णे पदस्यार्थ इव संकेतितत्वेन रेखास्मारितवर्णस्यैव बोधकत्वात् । रेखावर्णभेदज्ञानवतामपि तथा बोधात् । दीर्घत्वादिकं वर्णगतं सत्यमेव । तार्किकमते नानादीर्घादयो न नित्या वर्णाः । सिद्धान्ते

---

१ 'मरुजलं' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।　२. 'तद्वदेवं स्थिते' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।　३. 'किं चाभाववृत्तित्व' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

आरोपितात्मतादेश्च देहादेः श्रवणादितः ।
मुक्तिः स्यात् स्वाप्निकाद्यज्ञात् स्वर्गादिश्च[1] सदा तत्र ॥१३४॥
विमतं यदि मिथ्या स्यात् तत्पालनं कथं हरेः ।
न ह्यभ्रान्तस्य तद् दृष्टमन्यथा त्वीशताक्षतिः ॥ १३५ ॥
मन्त्रौषधबलादेव सतोऽतीतान् भविष्यतः ।
भावान्[2] प्रदर्शयत्येवैन्द्रजालिको द्रुमादिकान् ॥ १३६ ॥

तु नित्या एव नानाह्रस्वदीर्घादयो वर्णाः । त्वन्मते त्वनित्या एव वर्णाः । शास्त्रयोन्यधिकरणे वेदानित्यत्वस्य त्वयाङ्गीकारात् । दीर्घत्वादिज्ञानस्यैव हेतुत्वेन मतान्तरेऽप्यनुपपत्त्यभावात् शङ्काविषेऽपि शङ्कानिमित्तभयजन्यधातुव्याकुलतैव हि मरणहेतुर्न विषम् । भारतयुद्धादौ घटोत्कचादिभिः शक्तिविशेषात्सृष्टमर्थक्रियाकारि गजादिकं सत्यमेव । सवितृसुषिररज्जुसर्पज्ञानमेवारिष्टभयादिहेतुः । सत्यप्यर्थे तदज्ञाने भयाद्यभावात् । न च विषयावच्छिन्नज्ञानस्य साधकत्वे विषयस्यापि साधकत्वमिति वाच्यम् । घटावच्छिन्नस्य घटात्यन्ताभावध्वंसादेर्घटदेशकालाभिन्नवृत्तित्वेऽपि घटस्य तदभाववत् घटेच्छाब्रह्मज्ञानयोर्घटज्ञानवेदान्तसाध्यत्वेऽपि घटब्रह्मणोस्तदभाववद्विहितनिषिद्धकरणाभावयोः प्रत्यवायादिकं प्रति, स्वर्गकामनायाश्च यागं प्रत्यतीतस्मृत्यादेर्दुःखादिकं प्रति, असद्विषयकपरोक्षज्ञानस्य च तद्व्यवहारं प्रति हेतुत्वेऽपि अवच्छेदकस्य विहितनिषिद्धकरणयोः स्वर्गस्यातीतादेरत्यन्तासतश्च तदभाववत् । ब्रह्मज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेऽप्युदासीनस्वभावस्य ब्रह्मणस्तदभाववत् , ब्रह्माज्ञानस्य जगत्परिणामिहेतुत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदभाववत् , अर्थावच्छिन्नस्य ज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्यवच्छेदकस्यार्थस्य कुरूणां क्षेत्रे वसतीत्यत्र कुरूणामिवोपलक्षणत्वेनोपपत्तेः । न चासर्पज्ञानात्सर्पज्ञानं[3] व्यावृत्तं, तत्र विषयस्यैवासतो व्यावर्तकत्वमिति वाच्यम् । स्वकारणभेदात् स्वकार्यभेदाच्च । ज्ञानस्य ज्ञानान्तराद्भेदसिद्धेः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

मिथ्यात्वहेतुषु[4] प्रतिकूलतर्कमाह । **विमतम्** इति । सर्वज्ञस्याधिष्ठानज्ञानवतो हरेर्मिथ्यावस्त्वापरोक्ष्याभावात्तत्पालनमनुपपन्नं स्यात् । मिथ्यावस्त्वापरोक्ष्ये स भ्रान्तः स्यात् । तस्य भ्रान्तत्वं तु श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः ॥ १३५ ॥ नन्वैन्द्रजालिकवत्तस्य मिथ्यावस्तुपालनं भवत्वित्यत आह । **मन्त्रौषध** इति । मन्त्रौषधादिबलादतीतानागतान्

---

१. ' स्वर्गादिकं ' इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. ' भवान् ' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । ३. ' च सर्प° ' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. ' मिथ्यात्वानुमाने श्रुतिकृततर्कमाह । ' इति पाठः काशीमातृकायाम् । '

अस्मान्मन्त्रादितो लोका भ्राम्यन्तीत्थमिति प्रभुः ।
[1]जानन्नाम्रमिमं लोकान् पश्यन्त्वित्ति ब्रवीति हि ।। १३७ ।।
ज्ञानं तु वृत्तिरेव स्यादज्ञानभञ्जकं दृढम् ।
अज्ञानाभञ्जकं ज्ञानं ब्रह्मात्मकं वृथा तव ।। १३८ ।।
ज्ञेये ज्ञानस्य संबन्धश्चाभावप्रतियोगिनोः ।
अज्ञेयाज्ञानयोः सत्यो यथा तथा भवेन्मम ।। १३९ ।।

देशान्तरस्थितांश्च सत एव पदार्थान् प्रदर्शयत्येव स, न त्वपरोक्षतया जानाति पालयति वा ।। १३६ ।। नन्वैन्द्रजालिकस्य स्वमायया मोहितस्य तदापरोक्ष्याभावे पश्यन्त्विदमाम्रफलमित्यादिव्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह । **अस्मात्** इति । यथा वैद्यो गुरूपदेशादिना ज्ञातौषधप्रभावो रोगनाशाद्यापरोक्ष्याभावेऽपीदमौषधमिमं रोगमाशु नाशयति, पश्यन्त्विति वदति, तथैन्द्रजालिकोऽप्यस्मान्मन्त्रादेरेवं भ्राम्यन्तीति ज्ञातमन्त्रादिप्रभावः पश्यन्त्विदमिति वदति । न चैन्द्रजालिकोऽप्यैन्द्रजालिकान्तरात् स्वसृष्टान् रक्षतीति वाच्यम् । भ्रमजनकस्वमन्त्रौषधादिगतसामर्थ्यस्यैव रक्षणात् ।। १३७ ।। ननु ज्ञानं ब्रह्मात्मकं ज्ञेयं च घटादिकमनयोराध्यासिकः संबन्धः स च सत्ययोर्न संभवतीति विश्वस्य मिथ्यात्वमित्यत आह । **ज्ञानम्** इति । वृत्तिरेव ज्ञानं, तत एवाज्ञाननिवृत्तेः । स्वतोऽज्ञानाविरोधि[2] ब्रह्मात्मकं ज्ञानं वृथैव । वृत्तिघट-योर्नाध्यासिकः संबन्ध इत्यर्थः । किं च ब्रह्माकारचरमवृत्तौ ब्रह्मण आध्यासिकसंबन्धं विना यथा प्रकाशस्तथा घटादेरप्यस्तु । न च ज्ञाने ज्ञेयस्याध्यासाभावेऽपि ज्ञानस्य ज्ञेयेऽध्यास इति वाच्यम् । अन्तःकरणावच्छिन्ने अविद्यावच्छिन्ने वा [3]वृत्तेरध्यासे शुद्धेऽनध्यासात् । अन्यथा घटादिज्ञानानामपि ब्रह्मण्यध्यासे ततोऽपि ब्रह्माज्ञाननिवृ-त्त्यापत्तेः ।। १३८ ।। [4]ननु विषयत्वादिवास्तवसंबन्धासंभवादन्यथानुपपत्त्याध्यासिक-संबन्धः स्वीकार्य इत्यत आह । **ज्ञेये** इति । यथाभावप्रतियोगिनोः मोक्षमुमुक्ष्वोश्च त्वदुक्तदूषणदूष्ययोः त्वदुक्तवाक्यार्थयोः वेदान्तशक्तितात्पर्ययोश्च ब्रह्मणा, जीवा-श्रिताज्ञानस्याज्ञेयेन ब्रह्मणा, व्यवहारस्य व्यवहर्तव्येन, ज्ञानज्ञेययोः संबन्धो नेति त्वद्वाक्येन संबन्धाभावस्य तात्त्विकः[5] संबन्धस्तथा ज्ञानज्ञेययोरपीत्यर्थः ।।१३९।।

---

१. 'जानन्नाम्रमिमं लोकात्' इति पाठः काशीमातृकायाम् । 'जानान्निमं नु पश्यन्त्विति ब्रवीति प्रतारकः ।' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । २. 'ज्ञानविरोधि' इति पाठः काशीमातृ-कायाम् । ३. 'वृत्तेरध्यासेन' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. नास्तीदं वाक्यं पुण्यपत्तनमातृकायाम् । ५. 'तात्त्विकस्तथा' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् ।

ब्रह्मणि जगदध्यासे मानं न विद्यते क्वचित् ।
भान्तमेवानुभातीदं सर्वं तं तारकादिकम् ॥ १४० ॥
तस्यैव प्रक्रमान्नो चेदनुपदं वृथा भवेत् ।
शता भानाश्रये शक्तः षष्ठी तस्येति ते वृथा ॥ १४१ ॥
सामान्यतः प्रतीतस्य विशेषतोऽप्रतीतता ।
अधिष्ठानत्वे हि[1] बीजं निर्विशेषे न विद्यते ॥ १४२ ॥

ब्रह्मणि इति । 'तमेव भान्तं' इति श्रुतिः सूर्यादिप्रकाशस्येशाधीनत्वमाह । न त्वस्मदादिगतघटादिज्ञानस्य ब्रह्मत्वम् ॥ १४० ॥ ननु कुत एतदित्यत आह । **तस्य** इति । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं' इत्यादिना सूर्यादेः प्रक्रान्तत्वात् । सर्वपदस्य [2]हारि भोजनं सर्वे लिप्सन्त इति न्यायेन प्रकृतपरत्वात् । एतद्वाक्यनिर्णायके 'अपि च स्मर्यते' इति सूत्रे त्वद्भाष्येऽपि 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिस्मृतेरेवोदाहृतत्वाच्च । गच्छन्तमनुगच्छतीत्यादौ हि गमनादिभेदे सत्येवानुशब्दो दृष्टः । त्वन्मतेऽपि नित्यातीन्द्रियस्य चित्प्रकाशत्वाभावेन सर्वशब्दसंकोचावश्यकत्वम् । प्रकृतपरेदंपदसमभिव्याहाराच्च । शता शतृप्रत्ययः आश्रये शक्तः । संबन्धे षष्ठी । त्वन्मते भानमात्रे ब्रह्मणि द्वयमप्यसंगतम् ॥ १४१ ॥ विश्वं यद्यारोपितं तर्हि साधिष्ठानं स्यात्तन्न संभवतीति प्रतिकूलतर्कमाह । **सामान्यतः** इति । सामान्यतो ज्ञातत्वे [3]सत्यज्ञातविशेषवत्त्वमधिष्ठानत्वे तन्त्रम् । तच्च निर्विशेषे निःसामान्ये ब्रह्मणि [4]नास्तीत्यर्थः । ननु स्वरूपेण ज्ञातत्वे सति विशेषेणाज्ञातत्वमधिष्ठानत्वे प्रयोजकम् । अज्ञातविशेषवत्त्वस्याप्रयोजकत्वात् पुरुषो न वेति संशयधर्मिणः स्थाणोरपि सामान्यतो ज्ञातस्याज्ञानविशेषवत्त्वं नास्ति । किं त्वन्यत्र ज्ञातस्थाणुत्वरूपविशेषवत्त्वस्यैव सत्त्वात्तत्राज्ञातविशेषवत्त्वं न प्रयोजकम् । विशेषत्वेनाज्ञातत्वस्यैव लघुत्वादिति चेन्न । यज्ज्ञानादध्यासबाधस्तादृशस्यैव धर्मस्य तन्निष्ठस्याज्ञानं ह्यधिष्ठानत्वे तन्त्रम् । तत्राविद्यमानधर्माज्ञानस्य सदा सत्त्वात् । यत्तु निःसामान्ये निर्विशेषे च ब्रह्मणि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानात् परिपूर्णत्वानन्दत्वादिना चाज्ञानादधिष्ठानत्वमुपपन्नमिति, तन्न ।

१. 'बीजं ते निर्विशषे' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । २. 'हीरि योजनं सर्वे लिप्स्यन्त' इति पाठः काशीमातृकायाम् । 'हारि योजनं सर्वे लिप्स्यन्तें' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । ३. 'सत्यज्ञान°' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. 'सामान्यतः' इत्यस्य श्लोकस्य वृत्तिग्रन्थोऽस्मात्परो न लभ्यते काशीमातृकायाम् ।

आरोप्याधिकसत्ताकमारोपे कारणं स्थितम् ।
विश्वारोपे च तन्नास्ति कथमारोपितं जगत् ।। १४३ ।।

निर्विशेषे पूर्णानन्दत्वादेरतिरिक्तस्याभावात् स्वरूपस्य सदा भासमानत्वात्। यत्तु कल्पितसत्त्वानन्दत्वादीनामेव कल्पितव्यक्तिभेदेन सामान्यत्वं तादृशं परिपूर्णानन्दत्वादीनां च विशेषत्वमिति, तन्न। कल्पितस्य ज्ञानाविषयत्वात् । यद्विषयकं ज्ञानं बाधकं, तादृश एवाज्ञातो हि विशेषो वाच्यः। अन्यादृशस्याज्ञातस्याप्यकिंचित्करत्वाद्बाधकज्ञानविषयस्य बाधासंभवेनाद्वैतहानेः। यत्तु भ्रमविरोधिज्ञानाभाव एवाधिष्ठानत्वे तन्त्रं, न स्वज्ञानविशेषवत्त्वमिति, तन्न। भ्रमागृहीततन्निष्ठविशेषज्ञानस्यैव भ्रमविरोधित्वात्। किं च क्वचिद् दृष्टस्यैवान्यत्रारोपः। यत्तु सजातीयविषयकसंस्कार एवारोपहेतुः, स तु मिथ्याभूतपूर्वप्रपञ्चविषयक उत्तरारोपे हेतुरिति, तन्न। अधिष्ठानस्याज्ञानमेवारोपहेतुरित्यधिष्ठानस्यापि सत्त्वासिद्धेः। नन्वधिष्ठानस्य ज्ञानद्वारा भ्रमाहेतुत्वेऽप्यज्ञानद्वारा भ्रमहेतुत्वेन सत्त्वसिद्धिर्भ्रमोपादानाज्ञानविषयो ह्यधिष्ठानं, तच्च सत्यमेवासत्यस्याज्ञानविषयत्वादिति चेन्न। स्वकल्पितस्य स्वविषयत्वे ह्यनुपपत्तेः। पूर्वपूर्वाज्ञानकल्पितस्योत्तरोत्तराज्ञानविषयत्वे बाधकाभावात् । अध्यस्ताधिकसत्ताकस्याधिष्ठानसमसत्ताकस्य वा दोषास्याभावान्न विश्वमध्यस्तम्। न चानाद्यज्ञानाद्यध्यासो दोषापेक्षोऽप्रामाण्यस्वतस्त्वापत्तेः। अनाद्यविद्यादेर्दोषानपेक्षत्वे ह्यधिष्ठानापेक्षापि न स्यात्। न च जनकत्वेन तदनपेक्षत्वेऽप्याश्रयत्वेन तदपेक्षेति वाच्यम्। भ्रमविषयत्वं ह्यधिष्ठानत्वं, तच्च दोषं विना न संभवतीति तत्रापि दोषापेक्षा। अन्यथा दोषाजन्यज्ञानवेद्यस्याप्यविद्यादेस्तात्त्विकत्वापत्तेः। साद्यध्यासेऽपि शुक्तिरूप्यादावारोप्याधिकसत्ताको दोषो दृष्टः। स तु तव विश्वारोपे नास्तीति कथमारोपः। किं च बाधकं ज्ञानं सत्यं वाच्यमन्यथा तस्यापि बाधकं, तस्यापीत्यनवस्थापत्तेः। न च वेदान्तवाक्यजन्यवृत्तेः कतकरजोन्यायेन स्वपरबाधकत्वमिति वाच्यम्। कतकरजसः कर्दमस्य चोभयोरधस्तादवस्थानेन कस्यापि नाशाभावात् । न च यथा गुहायां न शब्द इति शब्दः स्वमपि निषेधति, तथा वृत्तिरपीति वाच्यम्। यत्र स्वयं तिष्ठत्याकाशादौ तत्र स्वानिषेधात्। विश्वं यद्यारोपितं तदा तन्निवर्तकज्ञाने श्रवणादिनियमादृष्टापेक्षा न स्यात् ।। १४२ ।। **आरोप्य** इति। आरोप्याधिकसत्ताकं दोषसंस्कारसंप्रयोगप्रधानादिकमारोपे हेतुस्तच्च विश्वारोपे

उपादेयेन[1] युक्तं नोपादानस्य निवर्तनम् ।
कथमज्ञानभङ्गस्ते ज्ञानात्तत्कार्यतो भवेत् ॥ १४४ ॥
अखण्डार्थकता[2] नैव वेदान्तानां कथंचन ।
स्वरूपस्य सदा भानात्तत्प्रश्नादि न युज्यते ॥ १४५ ॥

नास्तीत्यर्थः ॥ १४३ ॥ अज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानेन परमते निवृत्तिर्न संभवतीत्याह । **उपादेयेन**[3] इति । न हि पटादिना तन्त्वादिनिवृत्तिः क्वापि दृष्टा ॥ १४४ ॥ लक्षणवाक्यादीनामखण्डार्थकत्वं पराभिप्रेतं निरस्यति । **अखण्डार्थ**[4] इति । यत्तु द्विविधमखण्डार्थकं वाक्यं पदार्थनिष्ठमेकं 'सत्यं ज्ञानं' इत्यादि, वाक्यार्थनिष्ठं चापरं 'तत्त्वमसि' इत्यादि, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादि, सोऽयं देवदत्त इत्यादि च । अपर्यायशब्दानां संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं तेषामेकप्रातिपादिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं वाखण्डार्थकत्वमिति, तन्न । शीतोष्णस्पर्शवन्तौ पयःपावकावित्यादावतिव्याप्तेः । सत्यज्ञानपदजन्यबोधे[5] धर्मान्तरसंसर्गभानेऽखण्डार्थकत्वहानेरभानेत्वपर्यायत्वाभावात् । यौगिकार्थौपगवादिप्रश्नोत्तरे श्यामो दीर्घो लोहिताक्षः औपगव इत्यादावनेकार्थात्मकसेनावनादिप्रश्नोत्तरादौ एकदेशस्था वृक्षा वनमित्यादिलक्षणवाक्येऽव्याप्तेश्च । यत्तूक्तं द्विविधं वाक्यं ब्रह्मव्यक्तिमात्रनिष्ठं तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवदिति, तन्न । दृष्टान्तद्वये सखण्डार्थस्यैव बोधनात् । स्वरूपज्ञानं विना संशयबुभुत्सयोरभावेन प्रश्नाद्यसंभवापत्त्या स्वरूपस्य सदा [6]भानाद्धर्मांश एव प्रश्नोत्तरपर्यवसानात् । किं च धर्मिज्ञानाधीनसप्रकारकसंशयादिनिवर्तकं मोक्षहेतुं सप्रकारकज्ञानं प्रति साधनत्वेन विहितवेदान्तविचारस्यान्यथानुपपत्त्या वेदान्तवाक्यस्य सखण्डार्थकत्वनिश्चयाबाधात्[7] । व्यावृत्ताकारज्ञानमेव हि संशयादिनिवर्तकम् । तच्च सप्रकारकमेव । किंधर्मविशिष्टश्चन्द्रपदवाच्यः इति प्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टश्चन्द्रपदवाच्यः, अयं स न वेत्यनन्तरं स एवायमिति तद्देशकालसंबन्ध्ययमेवेति प्रश्नोत्तरे युज्येते । अन्यथा कश्चन्द्रः, अयं स

१. 'उपादानस्य भङ्गो न वोपादेयेन युज्यते । कथमज्ञानभङ्गस्ते ब्रह्मज्ञानेन संभवेत् ॥' इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. 'चिन्मात्रस्य सदा ज्ञानं संशयाद्यनुरोधतः । धर्म एव हि सर्वत्र प्रश्नोत्तरादिगोचरः ।' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ३. 'उपादानस्य' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ४. 'चिन्मात्रस्य' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ५. '°बाधे' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ६. 'भावाद्धर्मांश' इति पाठः काशीमातृकायाम् । ७. '°निश्चयाद्बाधात्' इति पाठः काशीमातृकायाम् ।

तदज्ञाने[1] बुभुत्सायाः संशयादेश्च वर्जनात् ।
प्रश्नाद्यनुपपत्त्या न स्वरूपे वाक्यमर्थवत् ॥ १४६ ॥
मुक्तिः स्वरूपतो वृत्तिरानन्दानुभवः सदा ।
सा[2] च लोकान्तरं प्राप्य हरिप्रसादतो भवेत् ॥ १४७ ॥
सलोकत्वं समीपत्वं सायुज्यं च सरूपता ।
उक्ता चतुर्विधा मुक्तिर्हरिप्रसादभागिनाम् ॥ १४८ ॥
चातुर्विध्यादिभेदास्तु तेषां साधनभेदतः[3] ।
तारतम्यं स्वरूपाणां साधनैरभिव्यज्यते ॥ १४९ ॥

न वायमित्येव प्रश्नोत्तरे स्याताम् ॥ १४५ ॥ **तत्** इति । व्याख्यातम्[4] ॥१४६॥ 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।' 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यादिभिर्निःशेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वकं निजरूपेणावस्थितिरूपो मोक्षः प्रतिपाद्यत इत्याह। **मुक्तिः** इति। यद्यपि ब्रह्म व्यापकं सर्वत्रैवास्ति, तथापि निःशेषाविद्यानिवृत्तिः प्रकृतेः परं लोकविशेषं प्राप्यैव, 'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुतेः। 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः।' इति स्मृतेश्च ॥ १४७ ॥ मुक्तेश्चातुर्विध्यमाह। **सलोकत्वम्** इति। सलोकत्वं समानलोकवासो, यथा हरिलोकस्थशुकसारिकादीनाम्। सामीप्यं विग्रहविशेषस्य निकटावस्थानं, यथा गरुडादीनाम्। सायुज्यं ज्ञानानन्दत्वनिर्भुक्तत्वादिधर्मैः साम्यम्। 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतेः, 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥' इति स्मृतेश्च। सह[5] युनक्तीति सयुक्। सयुजो भावः सायुज्यमिति युजिर् योगे धातो रूपमेतत्। सारूप्यं चतुर्भुजत्वादिकं, यथा नन्दसुनन्दादीनाम्। तत्र केषांचिच्चतस्रो मुक्तयः। केषांचित्तिस्रः। केषांचिद् द्वे। केषांचिदेकैवेति ॥ १४८ ॥ ननु निरविद्यानां चातुर्विध्यं कथमत्राह। **चातुर्विध्य** इति। वस्तुतस्तेषां रूपमेव तारतम्ययुक्तं, स्वरूपयोग्यतानुसारात् तेषां साधनसंपत्तिस्तया तारतम्ययुक्तमेव स्वरूपमभिव्यज्यत इत्यर्थः ॥ १४९ ॥

---

१. 'अखण्डार्थकता नैव वेदान्तानां कथंचन। तथात्वे वाक्यताभङ्ग आकाङ्क्षादेरसंभवात् ॥' इति श्लोकोऽधिकः काशीमातृकायाम्। तदनन्तरं चायं श्लोकः 'तदज्ञाने' इति। २. 'स च' इति पाठः काशीमातृकायाम्। ३. 'साधनतः भवेत्' इति पाठः काशीमातृकायाम्। ४. 'स्पष्टम्' इति पाठः काशीमातृकायाम्। ५. 'सह......रूपमेतत्' अयमंशो नास्ति काशीमातृकायाम्।

स्वयोग्यत्वेन पूर्णानामविद्यादेरभावतः ।
परसाम्यं गतानां न मात्सर्यादि हि विद्यते ॥ १५० ॥
तस्यासवो न गच्छन्तीहैव स्वकारणे स्थिताः ।
ध्वस्तलिङ्गः स यात्यूर्ध्वं [1]सुषुम्णानुपथा परम् ॥ १५१ ॥

ननु तेषां मात्सर्यं स्यान्मुक्तेः सातिशयत्वेन नाशादिकं च स्यादित्यत आह । **स्वयोग्यत्वेन** इति । सातिशयस्य कार्यस्यैव नाशस्तेषां तु स्वरूपमेव तादृशमविद्यानिवृत्तावभिव्यक्तं भवति । अविद्यातत्कार्ययोरभावान्न मात्सर्यादिकं गुर्वाद्युत्कर्षस्य दुःखाद्यजनकत्वसुखजनकत्वयोर्दर्शनाच्च । घटकरकशरावादीनामिव सर्वेषां पूर्णत्वाच्च । जगत्कर्तृत्वाकर्तृत्वादिना विभुत्वाणुत्वादिना चेशजीवयोस्तारतम्यस्य स्फुटत्वात् । 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः । ' इति स्मृत्या, 'सैषानन्दस्य मीमांसा ' इत्यादिश्रुत्या मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तेषूत्तरोत्तरशतगुणत्वरूपतारतम्यं जीवानामुक्तम् । न चौपाधिकं तत् । उपाधिनैकदेशोऽवच्छिद्यते कृत्स्नं वा । आद्ये सदेशत्वापत्तिः । द्वितीये उपाधिना भेदासिद्धिः[2] ॥ १५० ॥

ननु 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतिविरोध इत्यत आह । **तस्य** इति । तस्य प्राणाः प्राणोपलक्षितमिन्द्रियादिकं तेन सह न गच्छन्ति, किंत्वत्रैव स्वकारणेषु लीयन्ते । स तु मुक्तो ध्वस्तलिङ्गशरीरः सुषुम्णामार्गेण परं परमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । ' तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति । ' 'स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानवाप्यामृतः समभवत्' इति श्रुत्या, 'ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ ' इति स्मृत्या च मुक्तस्य गत्युक्तेः । ' न तस्य ' इत्यादिना मुक्तसंबन्धिप्राणानामनुत्क्रमणं ह्युक्तम् । न तु जीवस्याप्यनुत्क्रमणम् । ' योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति ।' इति शाखान्तरीयवाक्यस्य पुनस्तस्मात् प्राणोत्क्रमणं न भवतीत्यर्थः । ' न जायते म्रियते वा विपश्चित् ।' इत्यादिश्रुतेः । न च जीवनित्यत्वपरेयं श्रुतिर्न तु प्राणोत्क्रमणरूपमरणाभावपरेति वाच्यम् । ' विपश्चित् ' इति वैयर्थ्यापत्तेः । स्वरूपनित्यताया अज्ञसाधारण्यात् । ' विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽ-

1. ' सुषुम्णः तु पथा ' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् । ' सुषुम्ना यथा परम् ' इति पाठः काशीमातृकायाम् । 2. ' भेदासिद्धेः ' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् ।

ध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।। ' ' एष देवपथो ब्रह्मपथः। एतेन
प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते। ' ' ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्र व्यव-
स्थितः। यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ।। यमाहुः सर्वभूतानां परमं ३
प्रकृतिं ध्रुवम्। अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ।। ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं
स्थानं प्रकाशते। न देवा अपि पश्यन्ति सर्वतेजोमयं शुभम् ।। अत्यर्कानलदीप्तं
तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः। स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ।। यत्र भूतेश्वर- ६
स्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः। भासयन् सर्वभूतानि सुश्रियाभिर्विराजते[1]।। नात्र ब्रह्मर्षय-
स्तात कुत एव महर्षयः। प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम ।। न तं ज्योतींषि
सर्वाणि प्राप्य भास्वन्ति पाण्डव। अचिन्त्यात्मा स्वयंभूश्च तत्र द्युतिविराजते ।। ९
यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्ता नारायणं हरिम्। परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः
शुभैः ।। योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः। तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति
भारत ।। स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम्। स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्ष- १२
यमव्ययम् ।। अर्चिरादिना तत् प्राप्यते ' इति भारतादौ मुक्तप्राप्योऽप्राकृतो भग-
वल्लोक उक्तः। 'योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत। ' इति परमे पृष्टे ' शृणु
शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्मगुह्यमिदं परम्। पुरुषं शाश्वतं विष्णुं यं तं वेदविदो विदुः ।। १५
सर्गप्रलयकर्तारमव्यक्तं शाश्वतं समम्। अन्तकाले ह्युपासन्ते तपसा दग्धकल्मषाः ।।
मर्त्यलोकाद्विमुच्यन्ते विद्यासंसक्तमानसाः। ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परं
पदम् ।। भगवन्तमजं विष्णुमनाद्यव्यक्तसंज्ञितम्। भावेन यान्ति तृप्ता ये ज्ञानतृप्ता १८
निराशिषः ।। ' इति भगवत्प्राप्तिर्मुक्तानामुक्ता। ' ये हि निष्कलुषा लोके
पुण्यपापविवर्जिताः। तेषां वै क्षेममध्वानं गच्छतां कुरुसत्तम ।। सर्वलोकतमोहन्ता
आदित्यो द्वारमुच्यते। आदित्यादग्धसर्वाङ्गा अदृश्या केनचित् क्वचित् ।। २१
परमाणुभूतास्ततो गत्वा तं देवं प्रविशन्त्युत। तस्मादपि विनिर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ
स्थिताः ।। मनोभूतास्ततो गत्वा प्रद्युम्ने प्रविशन्त्युत। प्रद्युम्नाच्च विनिर्मुक्ता जीवं
संकर्षणं ततः ।। विशन्ति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह। ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते २४
परमात्मानमञ्जसा ।। समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः। एकान्त-

१. ' सुश्रियैवाभिराजते ' इति पाठः काशीमातृकायाम्।

भावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ॥' इति मोक्षधर्मे हि मुक्तानां स्फुटगमनमुक्तम्। 'अप पुनर्मृत्युं जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति' इति श्रुत्या भगवद्विग्रहे[1] संश्लेषविशेष एवोक्तो, न तु पराभिमतैक्यम्। 'यद्देवानां महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं गच्छति पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं गच्छति।' 'अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति।' इति श्रुत्यैकत्र सायुज्यं प्राप्तानामन्यत्र सायुज्योक्तेः। न ह्येकत्रैक्यं प्राप्तस्यान्यत्र गमनादिकं संभवति। 'ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम। तेषां लक्षणमेतद्धि श्वेतद्वीपनिवासिनाम् ॥ तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः। अनिन्द्रिया अनाहारा निष्पन्दाश्च[2] सुगन्धिनः ॥ एकान्तिनस्ते पुरुषा श्वेतद्वीपनिवासिनः। न तत्राभ्यधिकः कश्चित् सर्वे ते समतेजसः ॥' इति भारते श्वेतद्वीपनिवासिनां दृष्टान्तेन मुक्तानां प्राकृतेन्द्रियादिरहितानां सविग्रहत्वमुक्तम्। समत्वं सर्वेषां पूर्णत्वादिना। 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च।' 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च।' इति सूत्रैरपि तदुक्तम्। 'यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ते' इति श्रुत्या साधनान्तरनैरपेक्ष्येण संकल्पादेव मुक्तानां सर्वकामावाप्त्युक्तेः। 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' इति श्रुतेश्च। 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्ति, एतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति।' इति श्रुतेश्च। यथा मायिनां व्यापकस्यापि चैतन्यस्यान्तःकरणवृत्त्यैव घटादिसंबन्धः संपाद्यते तथा सर्वगतस्यापीशस्य संश्लेषविशेषः सायुज्यादिकं वेदान्तजन्यचरमापरोक्षवृत्तिप्रागभावध्वंसेन संपाद्यते। आनन्दाविर्भावो मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिरेव वा। अन्ये तु दुरितनिवृत्तिर्मोक्षः दुःखनिवृत्तिरित्यपरे। मायिमते मुक्तिरनुपपन्ना। सा हि ब्रह्मरूपा तद्भिन्ना वा। आद्येऽसाध्यत्वापत्तिः। द्वितीये सत्यत्वेऽद्वैतहानिर्मिथ्यात्वे निवृत्तिप्रतियोगिनो बन्धस्य[3] सत्यत्वापत्तिः। न च शुद्धस्यासाध्यत्वेऽपि वृत्त्युपलक्षितस्य साध्यत्वम्। उपलक्षणनाशे उपलक्ष्यस्यापि विनाशापत्तेः। वृत्तिरूपोपलक्षणेनोपस्थाप्यधर्मान्तरस्य ब्रह्मण्यभावेन तस्योपलक्ष्यत्वासंभवाच्च। स्वरूपमात्रस्य

---

१. 'साम्यमेवोक्तम्' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम्। २. 'अनित्यदा' इति पाठः काशीमातृकायाम्। ३. 'द्वैतस्य' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम्।

वृत्तेः प्रागपि सत्त्वात्। सिद्धस्यापि पाकस्येच्छोपलक्षितस्येष्टत्वापत्तेः। कृत्युपलक्षितस्य कृतिसाध्यत्वापत्तेश्च। यत्त्वविद्याविरोधिनी [1]वृत्तिरेवाविद्यानिवृत्तिः, यावत्कार्योत्पत्तिविरोधिकार्यमेव ध्वंस इति, तन्न। वृत्तौ नष्टायां ध्वंसान्तरानुत्पत्तौ पूर्वकार्यस्योज्जीवनापत्तेः। ध्वंसान्तरोत्पत्तौ तेनैवाद्वैतहानेश्च। न च ध्वंसो ब्रह्मरूपः। जन्यध्वंसनित्यात्मनोरैक्यासंभवात्। किं च भ्रमागृहीतविषयकं[2] ज्ञानमज्ञानादिनिवर्तकं, तच्च तत्रासंभवि। अज्ञानाद्यधिष्ठानतया चितः सदा भानादधिकस्य वेदान्तजन्यवृत्तावप्यभानाच्च। श्रवणादिजन्यविजातीयज्ञानत्वेन निवर्तकत्वे दृष्टान्तासिद्धेरिच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवत् सत्त्वापत्तेश्च[3]। किं च सुखस्वरूपता न पुरुषार्थः किं तु सुखित्वम्। अहं सुखी स्यामितिवदहं सुखं स्यामितीच्छाया अदर्शनात्। पुरुषार्थत्वस्येच्छानियम्यत्वात्। अन्यथा बौद्धमतसिद्धात्मनाशोऽपि पुमर्थः स्यात्। न च साक्षात्क्रियमाणं न सुखं पुमर्थः, किंतु स्वनिष्ठत्वेनैव ज्ञानं, गौरवादिति वाच्यम्। योगिपरेशाभ्यां साक्षात्क्रियमाणस्यास्मदादिसुखस्य तयोः पुमर्थत्वापत्तेः। सुखरूपात्मनस्तत्प्रकाशरूपत्वानुपपत्तेः। सुखापरोक्षमपि तत्रानुपपन्नम्। मुक्तौ स्वभिन्नज्ञानस्याभावात् स्वविषयत्वस्य त्वयानङ्गीकाराच्च। मोक्षो जीवन्मुक्तानामानुभविकस्ते स्वशिष्यानुपदिशन्ति। 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति स्मृतेः। जीवन्मुक्तिस्तु निःशेषाविद्यानिवृत्तावपि दण्डे नष्टेऽपि चक्रादिभ्रमिवत् प्रारब्धकर्मभोगाय देहाद्यवस्थानम्। 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' इति श्रुतेः। 'क्षीयन्ते चास्य' इति श्रुतिः प्रारब्धभिन्नपरा। परेषां तु जीवन्मुक्तिर्न संभवति। उपादानस्याज्ञानस्य निःशेषतया निवृत्तौ तदुपादेयस्य देहादेः स्थित्यसंभवात्। न च समवायिकारणनाशेऽपि क्षणं गुणादेः स्थितिरस्तीति वाच्यम्। एकस्मिन्नेव क्षणे कार्यकारणयोर्नाशः। क्षणभेदेनेत्यत्र त्वया शपथनिर्णेयत्वात्। अविनश्यदवस्थस्य क्वाप्यवस्थानादर्शनाच्च। [4]प्रथमज्ञानेनानिवृत्तस्याध्यस्तस्यानधिकविषयकेण ज्ञानान्तरेण निवृत्त्ययोगाच्च। यत्त्वविद्यालेशानुवृत्त्या देहाद्यनुवृत्तिरिति, तन्न। निरवयवाया अविद्याया भागेन निवृत्त्यानिवृत्त्योरसंभवात्। न चावरण-

---

१. '° विद्यावृत्तिः' इति पाठः काशीमातृकायाम्। २. 'भ्रमागृहीताधिकविषयकं ज्ञानादिनिवर्तकं' इति पाठः काशीमातृकायाम्। ३. 'सत्यत्वापत्तेश्च' इति पाठः काशीमातृकायाम्। ४. 'प्रथम' इति नास्ति पुण्यपत्तनमातृकायाम्।

शक्तिर्निवृत्तापि विक्षेपशक्तिरनिवृत्तेति वाच्यम् । अविद्याया अवस्थाने जीवन्मुक्तेर्नाममात्रत्वात् । अन्यथा तस्याः सदावस्थानेऽपि[1] मोक्षोपपत्त्या निवृत्त्यनापत्तेश्च । अत एवाज्ञानस्य सूक्ष्मावस्थालेश इति निरस्तम् । तस्याज्ञानभिन्नत्वे स्थितेरकिंचित्करत्वात् । अज्ञानत्वे स्थितेरसंभवात् । ज्ञानानिवर्त्यस्य सत्यत्वापत्तेश्चेति ॥ १५१ ॥

भगवतोऽङ्घ्रिकञ्जस्य श्रीगोपालस्य रेणवः ।
क्रियासुर्वैभवं वाचामघराशेश्च शोधनम् ॥ १५२ ॥

[2]श्रुत्यर्थदीपिकाव्याघ्री कृता श्रीवनमालिना ।
मायावादिगजप्रोद्यत्कुम्भस्थलविदारिका ॥ १५३ ॥

इति श्रीवनमालिब्रह्मचारिविरचिता श्रुतिसिद्धान्तदीपिका संपूर्णतामगात् ।

॥ शमेधताम् ॥

१. 'तदावस्थानेऽपि' इति पाठः काशीमातृकायाम् । २. 'श्रुतिभावार्थभाव्याघ्री' इति पाठः पुण्यपत्तनमातृकायाम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

वनमालिमिश्रविरचितः

श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशः

प्रथमः परिच्छेदः

ग्रन्थस्यास्य प्राप्तमातृकाद्वयेऽप्यादिमस्य कस्यचिदंशस्यानुपलब्धत्वात्तस्य मुद्रणं कर्तुं न पारितम् । प्रस्तावलेखेऽस्य विषयस्य विवरणं द्रष्टव्यं सुधीभिः ।

१. भेदखण्डनोद्धारः

(ज्ञानादे)व मोक्षश्रवणात् किं मध्ये प्रसादेनेति वाच्यम् । शङ्खः पाण्डुर एवेतिवदेवकारेणायोगव्यवच्छेदबोधनात् । न च प्रसादस्य मोक्षहेतुत्वे मानाभावः । 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः', 'यस्य प्रसादात् परमार्तिरूपात् संसारान्मुच्यते नापरेण' इत्यादिश्रुतेः, 'मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्' इत्यादिस्मृतेश्च मानत्वात् । मोक्षहेतुर्महाप्रसादश्च ज्ञानादेव, 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।' इति स्मृतेः । नित्यस्यापीश्वरेच्छादिरूपस्य प्रसादस्य वेदान्तवासितमनोजन्यस्वयोग्याशेषभगवद्विशेषापरोक्षवृत्तिप्रागभावध्वंसवति जीवे संबन्धो जायते यथा मायिनां वृत्तिश्चिदुपरागार्थेति मते व्यापकस्यापि चैतन्यस्य घटाकारवृत्तिसंबन्धो जायते, नान्यत्र । यथा तार्किकमते व्यापकस्यापि गोत्वादेः सास्नादिमत्येव संबन्धो, नान्यत्र, तद्वत् । वृत्तिप्रागभावध्वंसश्च वृत्तितद्ध्वंसान्यतररूपः । अतो मोक्षहेतुरीश्वरप्रसादस्तद्धेतुरीशापरोक्ष्यं तद्धेतुर्विचारस्तदर्थं शास्त्रारम्भः कार्यः । मायिनां तु शास्त्रारम्भो व्यर्थ एव, विषयप्रयोजनाद्यभावात् । यदुक्तं भामत्यां—'यद्यपि जीव एव ब्रह्म स चाहमिति ज्ञाने भासत एव ।' इति संदिग्धत्वाभावान्न शास्त्रस्य विषयः । नाप्यविद्यानिवृत्तिः प्रयोजनम् । उक्तरीत्या आत्मनि ज्ञायमानेऽपि तदनिवृत्तेः । तथापि वेदान्तवाक्यैर्ज्ञानानन्दैकरसाद्वितीयोदासीनस्वभाव आत्मोपक्रमादिभिः प्रतिपाद्यते प्रत्यक्षेण तु प्रादेशिकानेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतं गृह्यतेऽत आरभ्यो विचारः । न चाक्षविरोधादप्रामाण्यं श्रुतेः । प्रत्यक्षं हि संभावितदोषमपौरुषेयेण निर्दोषेणागमेन बाध्यते । तेन वेदान्तवेद्यः शुद्धो नाहंप्रत्यये भातीति विषयादिसिद्धिरिति तन्न । निर्विशेषे भाताभातविभागस्यासंभवात् । अभासमानत्वेन देहात्मनोर्भेदस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावस्य जीवब्रह्माभेदस्य द्वितीयमात्राभावस्य वा त्वदभिमतस्यात्मनो भिन्नत्वे सत्त्वे च अद्वैतहानिर्मृषात्वे तद्बोधकश्रुतेरप्रामाण्यापत्तेः शरीरभेदादेः सत्यत्वापत्तेश्च । न चाभावो द्वितीयो मयाङ्गीक्रियते न भाव इति वाच्यम् । अभावत्वाधेयत्वाधारत्वादीनां भावानामपि सत्त्वापत्तेः । सप्रतियोगिकस्याभावस्य भावापेक्षयातिशयेनाद्वैतविरोधित्वाच्च । द्वितीयमात्रनिषेधकस्याद्वितीयपदस्य भावनिषेधपरत्वसंकोचे स्वतन्त्रद्वैतनिषेधपरत्वेनैव संकोचापत्तेः । देहभेदादीनां भासमानात्माभिन्नत्वेऽभानासंभवात् । न च कल्पितभेदेनागृहीत इव भातीति वाच्यम् । तत्त्वतो गृह्यमाणेऽधिष्ठाने भेदकल्पनाया

अगृहीतत्वादारोपस्य चासंभवात् । न च मिथ्याभूतेन द्वितीयाभावादिनोपलक्षित आत्मा शास्त्रवेद्यः स च सत्य इति वाच्यम् । स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धात्मात्रबोधार्थमुपलक्षणोक्त्ययोगात् । गृहे काकोत्थाप्योत्तृणत्वादिवत्तदुत्थाप्यधर्मस्य ब्रह्मण्यसत्त्वेन धर्मान्तरमुत्थाप्य व्यावर्तकत्वरूपोपलक्षणत्वासंभवाच्च । स्वप्रकाशस्याप्यविद्यावशादभानाङ्गीकारे जगदान्ध्यापत्तेः । ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ।’ इत्यादिश्रुतिं व्याकुर्वता त्वया जगद्भानस्य ब्रह्मप्रकाशात्मकत्वाङ्गीकारात् । शुद्धस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिकप्रपञ्चाधिष्ठानत्वाङ्गीकारेण तद्भानं विनाध्यस्तस्य विश्वस्य भानायोगाच्च । न च स्वरूपचितः प्रकाशेऽपि तस्याज्ञानाविरोधित्वात् विरोधिन्याश्च वृत्तेरभावेनाविद्यावृतत्वात् संदिग्धत्वमिति युक्तम् । स्वरूपचितोऽज्ञानाविरोधित्वे तद्वेद्ये दुःखादावज्ञानप्रसंगात् । दुःखाद्याकारवृत्त्यङ्गीकारे चैतन्यस्य ज्ञानत्वे मानाभावापत्तेः । सुखादेः क्षणमज्ञातत्वापत्तेश्च । न चाहंप्रत्यये विशिष्टमेव भाति न शुद्धमिति वाच्यम् । विशिष्टभाने विशेष्यभानावश्यकत्वेनात्मनोऽसंदिग्धत्वेन विषयत्वासंभवात् । ननु यथा षड्जादयो गान्धर्वशास्त्राभ्यासात् प्रागविस्फुरन्तस्तद्रूपेणानुल्लिखिता न श्रोत्रेण व्यज्यन्ते, व्यज्यन्ते तु शास्त्रवासितेन तेन, एवं वेदान्तवाक्यजन्यब्रह्मैक्याकारवासितान्तःकरणेन तद्भावाभिव्यक्तिः, न प्रागिति चेन्न । तत्र प्रागस्फुरतः पश्चाच्च स्फुरतः षड्जत्वादिजातिविशेषस्यैव, प्रकृते तस्याभावात् । अत एव प्रयोजनमप्यसंभवीति । न च कण्ठस्थस्य प्राप्तस्य विस्मृतस्य मणेरुपदेशवन्नित्यप्राप्तस्वरूपोपदेशः सार्थक इति वाच्यम् । मण्युपदेशस्य हि सुखं दुःखाभावश्च फलम् । न च प्रकृते स्वरूपभिन्नप्राप्यं त्वन्मतेन संभवति ।

ननु जीवभिन्ने शास्त्रविषयत्वेन भवदभिमते सदनन्तगुणपूर्णे ब्रह्मणि मानाभाव इति चेन्न । ‘तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म’ इति जिज्ञास्यस्य गुणपूर्तिं वदन् ब्रह्मशब्द एव ह्यल्पगुणवत्त्वेनानुभूयमानाज्जीवाद्भिन्ने परेशे मानम् । प्रत्यक्षमपीशप्रतियोगिकजीवानुयोगिकभेदे मानम् । नाहमीश्वरो न सर्वज्ञ इत्यनुभवात् । योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोग्याधिकरणकान्योन्याभावो हि योग्यः । अस्ति चेश्वरत्वं जगदुत्पत्त्याद्यनुकूलकृत्यादिमत्त्वं प्रतियोगितावच्छेदकमधिकरणजीवस्तदुभयं च योग्यम् । ननु भेदः किमधिकरणस्वरूपस्तद्भिन्नो वा । नाद्यः । सापेक्षस्य भेदस्य निरपेक्षेणाधिकरणेनैक्यासंभवात् । नान्त्यः । भेदभेदोऽपि भिन्नस्तद्भेदोऽपि भिन्न इत्यनवस्थाद्यापत्तेः । कुम्भस्य स्तम्भाद्भेदे प्रतीते प्रतियोगित्वेन ज्ञानं तज्ज्ञाने च स्तम्भस्य कुम्भाद्भेदधीरित्यन्योन्याश्रयाद्यापत्तेश्चेति चेन्न । भूतलत्वादिना निरपेक्षत्वेन भेदत्वेन सापेक्षत्वेन चाधिकरणात्मत्वे क्षतेरभावात् । न च भेदत्वभेदमादायानवस्था ।

तद्भेदस्याप्यधिकरणरूपत्वात् । न चैवं भेदत्वमादायानवस्थापत्तिः । भूतलादौ घटत्वावच्छिन्ननिरूपितमेकं भेदत्वावच्छिन्ननिरूपितं चैकं भेदत्वमित्यनवस्था-भावात् । भूतलनिष्ठघटनिरूपितभेदत्वस्य स्वनिरूपितभेदत्वस्य भिन्नत्वेनाप्युपपत्तेश्च । समवायवन्निरूपकभेदेन भेदत्वस्य भिन्नत्वाभावात् । भेदस्य भिन्नत्वेऽपि हि न क्षतिः, अनवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषत्वात् । भेदप्रत्यक्षे प्रतियोगिता-वच्छेदकस्तम्भत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वेनान्योन्याश्रयासंभवात् । न हि भेदप्रत्यक्षे भेदाश्रयाद्भिन्नत्वेन प्रतियोगिज्ञानं हेतुः । अन्यथा जीवस्य ब्रह्मैक्यप्रतीतौ ब्रह्मणो जीवैक्यधीरित्यैक्येऽप्यन्योन्याश्रयः स्यात् । किं च अन्योन्याश्रय उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा बाधकः । नाद्यः । भेदस्यानादित्वात् । न द्वितीयः । भेदप्रतीतेस्तत्राप्यावश्य-कत्वात् । अन्यथा भेदभ्रमनिरासाय श्रवणाद्ययोगात् । भेदाप्रतीतौ बहुयत्नैस्तन्नि-रासायोगाच्च । स्वपरपक्षदूषणभूषणादेर्भेदाप्रतीतौ बहुविप्लवापत्तेश्च । भेदः स्वरूपं धर्मो वेति विकल्पायोगाच्च । ब्रह्मण्यनृतजडपरिच्छिन्नभेदस्यासिद्ध्यापत्तेश्च । दूषणस्य भूषणत्वं, परपक्षस्य च स्वपक्षत्वं स्यात् । साधनचतुष्टयान्तर्गतनित्या-नित्यवस्तुविवेकस्यासिद्धिः स्यात् । किं च भेदबाधकं भेदमेव विषयीकरोत्युता-भेदम् । यद्वा यत्किंचित् । निर्विषयकज्ञानासंभवात् । नाद्यः । भेदावगाहिनो भेदाबाधकत्वात् प्रत्युत भेदसाधकत्वाच्च । द्वितीये तदन्यस्तद्विरोधी तदभावो वा नञर्थो वाच्यः । पक्षत्रयेऽपि दुःखपरिहरो भेदः । तदन्यत्वे तद्विरुद्धतदभावत्वा-योगात् । भेदाभावग्राहिणापि स्वस्मात्प्रतियोगिनश्च भिन्नतयैव स्वविषयस्य ग्राह्यत्वाच्च । औदासीन्येन प्रवृत्तस्येदमिति ज्ञानवदबाधकत्वात् । अत एव न तृतीयः । किं च नायं भेद इति वा नास्त्यत्र भेद इति वा अन्यदेव भेदात्मना प्रत्यभादिति वा बाधकज्ञानेन भवितव्यम् । नेदं रजतमित्यादिवत्तदेतत्सर्वथा भेदावगाहीति कथं तद्भेदमात्रबाधकम् । एवं च ‘ भेदाद्भिन्नतया स्वार्थं बाधधीर्गा-हते न वा । आद्ये भेदः स्थितोऽन्त्ये तु न सा स्याद्भेदबाधिका ॥ ’ अतः क्लृप्त-विषयत्वादेतन्नान्योन्याश्रयतादेरुत्थानं, उत्थितस्य च भवेदाभासत्वम् । न च मया-निर्वाच्यो भेदोऽङ्गीक्रियते तत्र स्वरूपान्तर्भावबहिर्भावाभ्यां सदसत्त्वाभ्यां वा अन्येनापि धर्मेण वानिर्वाच्यत्वमनुकूलमेवेति वाच्यम् । तर्कबाध्यत्वमात्रेणानिर्वाच्यत्वे ऐक्य-स्यापि तत्प्रसंगात् । न चैक्यं ब्रह्मस्वरूपमेव तद्बाधे शून्यापत्तिः । भेदस्याप्यधि-करणात्मकत्वेन तन्मात्रबाधे शून्यतायास्तुल्यत्वात् स्वरूपस्याज्ञानाद्यधिष्ठानतया सदैव भानादुपदेशवैयर्थ्यात् स्वरूपज्ञानस्य भेदादिज्ञानाविरोधित्वाच्च । न हि भूतलमिति धीर्घटवत्त्वस्य घटवद्भेदस्य वा धियो विरोधिनी किं च ब्रह्मण्यनृतादि-

भेदो ब्रह्मज्ञानाबाध्यो वाच्यः। शून्याद्यनात्मकघटादौ शून्यादितः स्वज्ञानाबाध्यभेददर्शनात्। न च ब्रह्मणः स्वेतरसर्वाधिष्ठानत्वादनृतादिभेदस्तद्धीबाध्य एव घटस्यानधिष्ठानत्वान्न तद्धीर्भेदबाधिकेति वाच्यम्। यत्र तादात्म्येन यदध्यस्तं तत्प्रतियोगिकभेदं प्रति तस्याधिष्ठानताया व्याहतत्वात्। न हि शुक्त्यध्यस्तरूप्यप्रतियोगिकभेदं प्रति शुक्तिरधिष्ठानम्। न च घटे कल्पितघटान्तरभ्रमस्थले तादात्म्यमपि कल्पितम्। कल्पितघटप्रतियोगिकभेदस्य वास्तवघटे वास्तवत्वात्। एकस्मिन् भेदमात्रस्य कल्पने त्वभेदस्यैव वास्तवत्वात्। भेदाभावे गुरुशिष्यादिव्यवस्थानुपपत्तेश्चेति। न च तात्त्विकभेदाभावेऽपि कल्पितभेदेन गुरुशिष्यस्वपक्षपरपक्षदूषणभूषणसत्यानृतादिव्यवस्थोपपत्तिरिति वाच्यम्। कल्पितेन भेदेनाकल्पिताभेदकार्यप्रतिबन्धासंभवात्। न च कल्पितयाविद्यया स्वप्रकाशरूपब्रह्मकार्यं कल्पितकान्तया विश्लेषकार्यमिव प्रतिबद्ध्यत इति वाच्यम्। परमार्थसतः कल्पितकान्ताज्ञानस्यैव विश्लेषकार्यप्रतिबन्धकत्वात्। किं च व्यावहारिकसत्त्वार्थं त्वयाप्यन्योन्याश्रयादिकमुद्धरणीयं परस्परसापेक्षेण व्यवहारस्याप्यभावात्। न हि व्यावहारिकमृदः स्वजन्यघटसापेक्षत्वम्। न च ममाविद्यासामर्थ्यात् सर्वानुपपत्तिपरिहारः। अविद्यासहितप्रपञ्चं प्रत्यविद्याया एवाधिष्ठानत्वापत्तेरात्माश्रयदोषस्य विद्यासामर्थ्येनैव निरासात्। यत्त्वविद्यादिद्वितीयनिवृत्त्यत्यन्ताभावजीवब्रह्मैक्यादेः सापेक्षस्य निरपेक्षब्रह्मात्मकत्वं यथा तथा सापेक्षभेदस्य निरपेक्षघटादिरूपत्वमित्ययुक्तम्। अविद्यानिवृत्त्यादेः सापेक्षत्वस्याविद्यकतया तात्त्विकनिरपेक्षत्वाविरोधित्वादिति, तन्न। निवृत्त्यादिनिष्ठसापेक्षत्वस्य बाधकाभावेनाविद्यकत्वे मानाभावात्। न हि निवृत्त्यादिकं प्राक्सापेक्षमिदानीं नेति बाधधीः कदाप्यस्ति। न वा बाधं विनान्यदाविद्यकत्वे मानमस्ति। अन्यथा त्वदभिमतं ब्रह्माप्यसच्छुत्युक्तं, सत्त्वं च तस्याविद्यकमिति स्यात्। किं च यत्र यदध्यस्तं तत्र तद्विरोधितज्ज्ञानाबाध्यं, यथा शुक्तावरूप्यत्वम्। यत्र यदैक्यं वाध्यस्तं तत्र तद्भेदस्तज्ज्ञानाबाध्यः यथा दूरस्थवनस्पत्योर्भेदः। यत्र यदध्यस्तं तत्र तद्विरोधि तात्त्विकम्। यथा ब्रह्मण्यनृतत्वस्याध्यस्तत्वे सत्यत्वं तात्त्विकमिति व्याप्तेः जीवेशाद्यैक्यस्याध्यस्तत्वे भेदस्तात्त्विकोऽनध्यस्तत्वे त्वैक्यप्रतियोगिकभेद एव तात्त्विकः स्यात्। न चैक्यस्य ब्रह्मभेदो नाङ्गीक्रियत इति वाच्यम्। ऐक्यस्य निरपेक्षब्रह्माभिन्नत्वे तत्त्वंपदार्थपराणां 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' 'विज्ञानघन' इत्यादीनामैक्यपरमहावाक्यैकवाक्यत्वाभावेन वैयर्थ्यापत्तेः। न चैक्यस्य स्वप्रकाशब्रह्माभिन्नतया स्थितिप्रतीत्यादौ निरपेक्षत्वेऽपि लक्षितार्थभेदभ्रमनिवर्तकवृत्तिजनने पदार्थ-

सापेक्षतया स्वरूपपरवाक्यानामेकवाक्यतायाः सत्त्वात् भेदरूपप्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्र सापेक्षत्वव्यवहार इति वाच्यम् । निर्विशेषब्रह्माभिन्नैक्यस्य कुत्रापि सापेक्षत्वासंभवात् चिदतिरिक्तविषयकवृत्तेर्भेदभ्रमनिवर्तकत्वासंभवाच्च अभाव-सादृश्यादेः सप्रतियोगिकत्ववदैक्ये सापेक्षतायाः स्वाभाविकत्वात् । एतेन मन्मतेऽविद्यानिवृत्त्यद्वैतयोः सापेक्षयोरपि ब्रह्मैक्यमस्तु तत्राभावत्वसापेक्षत्वा-देर्मायिकत्वेन विरोधाभावात् भवतां सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोस्तात्त्विकत्वेन विरोधस्य दुष्परिहरत्वादिति निरस्तम् । त्वदभिमताद्वैतश्रुतिबोध्यस्याभावत्वादेः कल्पितत्वायोगात् । श्रुतेरप्रामाण्यापत्त्याद्वैतनिवृत्त्यादेरसिद्ध्यापत्तेः ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन दण्डादेः कारणत्वेनाभावसादृश्येच्छादेस्तत्त्वेन सापेक्षत्वेऽपि प्रमेयत्व-दण्डत्वादिना निरपेक्षत्वोपपत्तेश्च नह्यस्माभिरेकरूपेणोभयमङ्गीक्रियते । न च भेदस्याधिकरणरूपत्वे संशयानुपपत्तिः । धर्मिज्ञाने भेदाज्ञानाभावात्तदज्ञाने संशयहेतोर्धर्मिज्ञानस्याभावादिति वाच्यम् । भेदत्वेनाज्ञानेऽपि इदंत्वादिना घटत्वदण्डत्वादिना ज्ञानात्संशयोपपत्तेः । चैतन्ये स्वप्रकाशे सदा भासमाने तदभिन्नस्य जीवैक्यद्वितीयाभावानवच्छिन्नानन्दादेरप्रकाशस्य निर्विशेषवादेऽ-नुपपत्तेः । न चैक्यादीनां स्वप्रकाशब्रह्माभिन्नत्वेऽपि तस्याज्ञानतत्कार्य-प्रतिपत्त्यादीन् प्रत्यविरोधितया तद्गोचरवृत्तिरेव तद्विरोधिनीति वाच्यम् । अज्ञानाद्यधिष्ठानस्य शुद्धस्य वृत्तेरपि सत्त्वात् । तत्तदैन्द्रियिकाधिष्ठानज्ञानं विना तत्तदिन्द्रियजन्याध्यस्तज्ञानासंभवात् । यत्तु भेदस्याधिकरणात्मत्वे घटभेदयोरेक-तरपरिशेषापत्तिर्घट इति विलक्षणव्यवहारो न स्यादिति तन्न । घटत्वभेदत्वादीनां निमित्तानां भेदादेकतरपरिशेषाभावविलक्षणव्यवहाराद्युपपत्तेः । ननु भेदत्वं निर्वक्तुमशक्यम् । तद्धि न तावज्जातिः, सामान्यादिसाधारणत्वात् । नापि तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिरूप उपाधिः । तादात्म्यस्या-भेदरूपत्वे अन्योन्याश्रयापत्तेः । तन्निष्ठासाधारणधर्मरूपत्वे तदवच्छिन्नप्रतियो-गिताकात्यन्ताभावे अतिव्याप्तेस्तस्यापि स्वरूपत्वे अनुगतिव्यवहारानापत्तेरिति चेन्न । भेदत्वादेरखण्डोपाधित्वात् । किं च निर्विशेषवादिमते 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इत्यादिविलक्षणव्यवहारानुपपत्तिः । न च कल्पितधर्ममादाय विलक्षण-व्यवहारोपपत्तिः श्रुतिबोध्यानां कल्पितत्वासंभवात् । श्रुतेरखण्डार्थकत्व-हानेश्च । न हि ब्रह्म सत्यज्ञानादिरूपमिति बाधकमस्ति येन सत्यत्वादिकं कल्पितम् । न चारोपे बाधं विनान्यन्मानमस्ति । न च श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावः, व्यावहारिकस्यापि सत्यत्वादेरसिद्ध्यापत्तेः । न हि 'यजमानः प्रस्तरः' इति

वाक्यतात्पर्यविषयो यजमानप्रस्तरयोरभेदो व्यावहारिकः सिध्यति । नन्विदमस्माद्भिन्नमिति वा अस्यामुष्माद्भेद इति वा धर्मिप्रतियोगिघटितत्वेन भेदग्रहणेऽन्योन्याश्रयः । धर्मिप्रतियोगिज्ञाने भेदज्ञानं तस्मिन् सत्यस्यामुष्मादिति विलक्षणधर्मिप्रतियोगिज्ञानमिति घटपटौ भिन्नाविति घटपटविशेषणतया तयोर्भेद इति तद्विशेष्यतया वा ग्रहणेऽप्यन्योन्याश्रय एव घटपटप्रतीतौ तद्विशेष्यत्वादिना भेदग्रहः, भेदग्रहे च द्वित्वावच्छिन्नघटपटप्रतीतिरिति चेन्न, व्यावहारिकभेदप्रतीतेस्त्वयाप्यङ्गीकारात् । किं च अस्तीदं न जानामि ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' इत्यादिषु साक्षिसिद्धकालविषय(यादि ?)सर्वैः सह वस्त्वज्ञानाभेदानामिवेहापि साक्षिसिद्धेन प्रतियोगिना सहैव व्यावृत्तिप्रतीतेर्नान्योन्याश्रयः । ननु विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानाजन्यत्वेऽपि अभावज्ञानं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात्साक्षी च प्रमाणमनपेक्ष्य प्रतियोगिघटादिकं धर्मिभिन्नतया न गृह्णातीति कथं साक्षिसिद्धप्रतियोगिना भेदग्रहोपपत्तिरिति चेन्न । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकघटत्वप्रकारकनिर्णयस्यैव हेतुत्वात् । घटभेद इत्यादौ घटादिर्विशेषणं घटत्वादि विशेषणतावच्छेदकं, तत्प्रसारकनिर्णयो हेतुर्न तु धर्मिभिन्नत्वादिप्रकारकः । एतेन धर्मितावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकयोर्भेदाज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकतया अभावनिरूपकत्वस्यैवासंभवः । अन्योन्यभेदधर्मज्ञाने च विशिष्य स्तम्भात्कुम्भस्य भेदप्रतीतौ कुम्भात्स्तम्भस्य भेदधीरित्यन्योन्याश्रय इति निरस्तम् । तवापीदमनेनाभिन्नमस्यामुष्मादभेदः, इमे अभिन्ने, एतयोरभेद इत्येवं हि जीवब्रह्मणोरैक्यप्रतीतिः स्यात् । तथा च धर्मिप्रतियोगिभावधीर्द्वित्वावच्छिन्नधीश्च भेदज्ञानाधीनेति तद्विरुद्धाभेदज्ञानानुपपत्तिः । न च काल्पनिकभेदज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिभावद्वित्वावच्छिन्नज्ञाननिर्वाहकस्य तात्त्विकाभेदज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्तीति वाच्यम् । विषमसत्ताकाभेदज्ञानभेदज्ञानयोर्विरोधाभावेन भेदज्ञानस्यानुच्छेदापत्तेः । भेदमिथ्यात्वसिद्धौ बाधकाभावाज्जीवब्रह्मणोर्वास्तवमैक्यं सिध्येत, तत्सिद्धौ च भेदस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । न चाभेदज्ञानेन धर्मिप्रतियोगिज्ञानापेक्षा, तस्य निष्प्रतियोगिकवस्तुस्वरूपत्वात् सप्रतियोगिकत्वव्यवहारस्तु निरूपकभेदस्य सप्रतियोगिकत्वेनेति वाच्यम् । निष्प्रतियोगिकस्यापि घटादेः स्वभावाभावत्वेन भाने सप्रतियोगिकत्वात् । अन्यथा महावाक्यार्थभेदप्रतियोगिसमर्पकसत्यादिवाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । निरपेक्षवस्त्वभिन्नस्य भेदस्य निरपेक्षत्वं सापेक्षत्वव्यवहारस्त्वभेदरूपप्रतियोगिसापेक्षत्वादित्यापत्तेश्च । ननु भेदः किं भिन्ने वर्तते, उताभिन्ने । आद्य आत्माश्रयोऽन्योन्याश्रयो वा, द्वितीये विरोध इति चेन्न । अभेदो भिन्ने उताभिन्ने ।

आद्य आत्माश्रयाद्यापत्तेः । द्वितीये विरोधात् । एवमनिर्वाच्यत्वं तद्वति वर्तते तदभाववति । आद्ये आत्माश्रयाद्यापत्तेर्द्वितीये विरोधात् । न चाभेदस्य स्वरूपत्वेन तत्र तद्विकल्पानवकाशः । अनिर्वाच्यत्वादावस्य विकल्पस्यानिर्वाच्यत्वप्रयोजकस्य मदनुकूलत्वादिति वाच्यम् । भेदस्याप्यधिकरणरूपत्वात् । उक्तविकल्पप्रतिघातेन व्यावहारिकानिर्वाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः ।

इति भेदखण्डनोद्धारः ॥ १ ॥

२. भेदपञ्चके प्रत्यक्षम् ।

नन्वीश्वरस्याप्रत्यक्षत्वात्तत्प्रतियोगिकस्तद्धर्मिकभेदो न प्रत्यक्ष इति चेन्न । ईशधर्मिकभेदस्य जीवाप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वधर्मिकभेदो हि जीवप्रत्यक्षः । नाहं सर्वज्ञो नाहमीश्वर इत्यनुभवात् । योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोग्याधिकरणकोऽन्योन्याभावो हि योग्यः । प्रतियोगिनः पिशाचस्यायोग्यत्वेऽपि स्तम्भः पिशाचो नेति तद्भेदस्य प्रत्यक्षत्वात् । अधिकरणस्य स्तम्भादेः प्रतियोगितावच्छेदस्य च पिशाचत्वस्य जातिरूपस्य योग्यत्वात् जातिमात्रप्रत्यक्षयोग्यत्वात् । व्यक्तेरयोग्यत्वात् पिशाचत्वस्य न प्रत्यक्षम् । यत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्य सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र तदवच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो योग्यः । प्रकृते च प्रतियोगितावच्छेदकमीश्वरत्वं सर्वविषयकज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वम् । तच्च योग्यमेव । ईशधर्मिकजीवभेदेऽपि 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप', 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादितद्वचनानुमितिप्रत्यक्षं मानम् । ननूक्तानुभवस्यान्तःकरणाद्यवच्छिन्नचैतन्येऽविद्याद्यवच्छिन्नचैतन्यप्रतियोगिकभेदावगाहितया शुद्धचैतन्यधर्मिकनिर्दुःखादिप्रतियोगिकभेदानवगाहित्वमिति चेन्न । योऽहमस्वाप्सं यस्य ममाज्ञानं संसारादि सोऽहं निर्दुःखो नेति सुषुप्तिकालीनान्तःकरणाभेदेनाज्ञानाद्याश्रयाभेदेन च प्रत्यभिज्ञायमाने शुद्धे भेदप्रतीतेः । संसाराधारस्य तदनाधाराद्भेद एव ह्यावयोर्विवादो न तु चैतन्यस्य चैतन्यात् । न चैतावता ज्ञानावच्छिन्न एव भेदग्रहो न तु शुद्धे । न हि सुषुप्तिकाले अन्तःकरणानवच्छिन्नत्ववदज्ञानानवच्छिन्नत्वमप्यस्तीति वाच्यम् । अज्ञानाकल्पितस्य शुद्धस्यैवाज्ञानाश्रयत्वात्, 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला ।' इति तवोक्तेः । नाहं चैत्रो नाहं मैत्र इति जीवभेदप्रत्यक्षम् । न च साक्षिप्रत्यक्षं अध्यस्तसाधारणमिति न तेन तात्त्विकभेदसिद्धिः । साक्षिसिद्धे दुःखादौ संदेहाद्यभावेन तस्य प्रमाणेषु श्रेष्ठत्वात् ।

न च जीवो न साक्षी, तस्य कर्तृत्वात् , उदासीनद्रष्टा हि साक्षीति वाच्यम् । लोके विश्वासायौदासीन्यस्योपयोगेऽपि प्रकृते तदनुपयोगात् । विश्वासास्पदानां वादिनामपि युधिष्ठिरादीनां साक्षित्वप्रसिद्धेः । व्यवहर्तव्यदुःखादिभानाय व्यवहर्तुर्जीवस्यैव साक्षित्वौचित्यात् । घटो न ब्रह्म, घटो न पटो, नाहं घट इत्यादि पञ्चापि भेदाः प्रत्यक्षाः ।

इति भेदपञ्चके प्रत्यक्षम् ॥ २ ॥

३. भेदेऽनुकूलतर्काः ।

जीवेश्वरौ स्वसमसत्ताकपरस्परभेदवन्तौ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् । दहनतुहिनवत् । न च दुःखादेरन्तःकरणधर्मत्वेन स्वरूपासिद्धिः । यथा हि क्षेत्रवृक्षाद्युत्पन्नधनदण्डादिना पुरुषस्य धनित्वं दण्डित्वं च, न क्षेत्रादेस्तथान्तःकरणोत्पन्नदुःखादेरविद्यासहकृतस्वामित्वसंबन्धेन जीवे विद्यमानत्वात् । अन्यथा दुःखादिबन्धोऽन्तःकरणे जीवे च मुक्तिरिति वैयधिकरण्यापत्तेः । न च निर्दुःखत्वदुःखवत्त्वयोरवच्छेदकभेदेनोपपत्त्या धर्मिभेदासाधकत्वमिति वाच्यम् । अवच्छेदकेन हि कृत्स्नं ब्रह्मावच्छिद्यत एकदेशो वा । आद्ये कृत्स्नस्य जीवत्वमीशत्वं वा स्यादिति न तेन भेदसिद्धिः । अन्त्ये सदेशत्वापत्तिः । नित्यस्य सार्वज्ञ्यस्याव्याप्यवृत्तित्वे मानाभावाच्च । अहमज्ञो दुःखीत्यज्ञानाश्रय एव दुःखित्वप्रतीतेस्तस्य चाज्ञानाकल्पितत्वेन शुद्धत्वात् । जीवस्तत्त्वतो ब्रह्माभिन्नो न । सर्वज्ञत्वाभावात् । घटवत् । न च सर्वेतिविशेषणमसिद्धिवारकत्वाद्व्यर्थम् । केवलाभावापेक्षया विशिष्टाभावस्य भिन्नत्वेन वैयर्थ्याभावात् । ब्रह्मजीवधर्मिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदप्रतियोग्यधिष्ठानत्वात् । शुक्तिवत् । न च यत्किंचिदभावप्रतियोगिघटादिज्ञानाबाध्यभेदप्रतियोगित्वेनात्मज्ञानाबाध्यभेदासिद्धिरिति वाच्यम् । यथा हि माता पूज्येत्यत्र स्वमातैवायाति, न तु पुत्रादिमाता, तथा पक्षे ब्रह्मप्रतियोगिको, दृष्टान्ते शुक्तिप्रतियोगिकश्च भेद आयाति । स संबन्धित्वात् । ब्रह्म जीवाद्भिन्नं, दुःखाननुभवितृत्वात् । घटवत् । न च सर्वानुभवितरि हेतोरसिद्धिः, स्वनिष्ठतयेश्वरेण दुःखाद्यनुभवितृत्वात् । न च दुःखादेरन्तःकरणनिष्ठत्वेन स्वनिष्ठतया जीवेऽनुभवितृत्वस्य व्यभिचारः । अस्मन्मतेऽन्तःकरणोत्पन्नस्यापि दुःखादेरविद्यासहकृतस्वामित्वस्य संबन्धेन जीवे विद्यमानत्वात् । त्वन्मते जपा-

कुसुमलौहित्यस्य स्फटिकनिष्ठतयेव बुद्धिनिष्ठस्य दुःखादेश्चैतन्यनिष्ठतयैवानुभवात् । ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवत्, दुःखाननुभवितृत्वात्, अभ्रान्तत्वात्, असंसारित्वात्, घटवत् । जीवो वा ब्रह्मप्रतियोगिकतादृग्भेदवान् असर्वशक्तित्वात् । व्यतिरेकेण ब्रह्मवत् । न चोपहितस्य पक्षत्वे तत्समसत्ताकभेदसिद्धौ सिद्धसाधनम् । शोधिततत्त्वंपदार्थस्य पक्षत्वात् । न च धर्मित्वासिद्धिः, धर्मित्वाभावं प्रति धर्मित्वाधर्मित्वाभ्यां व्याघातात् । न च ब्रह्मणः सर्वनिषेधस्वरूपत्वेनाव्याघातः । श्रुत्या निषेधविधानार्थं धर्मधर्मिभावस्यावश्यकत्वात् । न च धर्मिपदेन दृष्टान्तोक्तौ तत्समसत्ताकभेदे सिद्धसाधनम्, पक्षोक्तौ साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । धर्मिशब्दस्य पित्रादिशब्दवत् सम्बन्धिशब्दत्वेन यत्किञ्चिद्धर्मिसमसत्ताकतया सिद्धसाधनाद्यसंभवात् । धर्मशब्दस्थाने समभिव्याहृतपरस्वपदप्रयोगे क्षतिविरहाच्च । न चानुमाने शब्दस्वभावोपन्यासानुपयोगः परार्थानुमाने न्यायावयवार्थबोधने तस्योपयोगात् । चेतनत्वं जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवद्वृत्ति, सर्वचेतनवृत्तित्वात्, चेतनावृत्तिरहित्वात्, वाच्यत्ववत् । न चान्त्ये हेतौ जीवत्वे व्यभिचारः । तत्र जीवप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवद्वृत्तित्वस्यैव साध्यत्वात् । न च जडवृत्तित्वमुपाधिः, पक्षेतरतुल्यत्वात् । न च शुद्धं चैतन्यमनुमानागम्यं, गम्यं तूपहितं, तद्भेदे इष्टापत्तिः । तत्र त्वदीयैक्यानुमानानुपन्यासापत्तेः । न च तस्य भेदे तात्त्विकत्वमात्रं फलम् । तद्धर्मिकैक्यबोधं विना तद्धर्मिकजीवादिप्रतियोगिकभेदस्य तात्त्विकत्वभ्रमनिरासासंभवात् । ‘ व्यभिचारादिशून्यत्वादन्यथानुपपत्तितः । सर्वशक्त्यल्पशक्त्यादेर्हि भेदोऽतन्त्रता दृढा ॥ ’

यदि चेतनैक्यं स्यात्, चैत्रादिभोगसांकर्यं स्यात् । हस्तपादादिभेदेऽप्यनुसंधानदर्शनेनौपाधिकभेदो न नियामकः । न चान्तःकरणरूपोपाधिभेदोऽविद्याभेदो वा नियामकः । चैतन्यैक्ये चक्षुरादिभेदवदन्तःकरणभेदस्याप्यननुसंधानाप्रयोजकत्वात् । न चान्यकरणभेदेन तददर्शनेऽप्यन्तःकरणभेदस्य तदैक्याध्यासापन्नान्तःकरणभेदस्य अननुसंधानप्रयोजकत्वं कल्प्यते । स्वप्रकाशे निर्विशेषे ज्ञाताज्ञातविभागहीने अविद्यादेस्तादात्म्यारोपासंभवात् । अविद्याद्यारोपं प्रत्यविद्यान्तरं हेतुरित्यनवस्थाद्यापत्तेश्च । प्रत्यहं सुषुप्तावन्तःकरणविलयेन पूर्वदिनानुभूतस्याननुसंधानापपत्तेश्च । न च संस्कारात्मना अवस्थितस्यैव पुनरुद्बोधेन तत्रान्तःकरणभेदो नास्तीति वाच्यम् । संस्काररूपेण स्थितस्यानुभवस्मृत्याद्यनुपयुक्तत्वात् । अन्यथा सुषुप्तावप्यन्तःकरणवृत्त्युत्पत्तिः स्यात् । किं चानेकाविद्यासंबन्धस्य दुःखानुसंधान-

रूपस्यानर्थस्य च विशिष्टगतत्वे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापातेन शुद्धगतत्वे वाच्ये यच्छुद्धं चैत्रीयदुःखानुसंधातृ तदेव मैत्रीयदुःखानुसंधात्रिति सांकर्यतादवस्थ्यम् । न चाविद्यात्मकबन्धनिवृत्त्यात्मकमोक्षस्य शुद्धगतत्वेऽपि दुःखाद्यनुसंधातृत्वस्योपहितत्वान्न शुद्धेऽभेदापादकत्वं, दुःखानुसंधानरूपस्यानर्थस्योपहितनिष्ठत्वेन बन्धमोक्षवैयधिकरण्यतादवस्थ्यात् । बद्धस्य निवृत्तिरेव, न तु मोक्ष इत्यापत्तेश्च । न चोपाधेः कल्पितत्वेन निवृत्तावप्युपधेयस्याकल्पिततया निवृत्त्ययोगान्मोक्षान्वयित्वम् । विशिष्टस्य शुद्धभिन्नतया त्वदभिमतस्य मृषात्वेन मोक्षान्वयासंभवात् । तस्य सत्यत्वे तत्र दृश्यत्वादेर्व्यभिचारापत्तेः । न च दुःखानुसंधानस्योपहितनिष्ठत्वेऽप्यविद्यारूपो बन्धः शुद्धगतस्तत्रैव च मोक्ष इति तयोरवैयधिकरण्यम् । अविद्याया दुःखाद्यनुभवद्वारैवानर्थत्वात् । यत्र दुःखानुसंधानं स एव बद्धस्तस्यैव मोक्षौचित्यात् । न चाविद्यावच्छिन्नद्वारा अवस्थात्रयातीते शुद्धेऽप्यनुसंधानमिष्टम् । दुःखानुसंधातुरवस्थात्रयातीतत्वासंभवात् । किं चोपाधेः शुद्धगतत्वे किमेकैकोपाध्यपगमो मुक्तिरुत सर्वोपाध्यपगमः । नाद्यः । सदा मुक्तिरेव, न तु बन्ध इत्यापातात् । नान्त्यः । अधुना बन्ध एव, न कस्यापि मुक्तिरित्यापातात् । न च येनोपाधिना यच्चैतन्यस्य परिच्छिन्नत्वं तस्मिन् चैतन्ये तदुपाध्यपगम एव मोक्ष इति नानाजीववादे प्रथमकल्पो निर्दुष्ट इति वाच्यम् । एकोपाधिमुक्तस्यापि शुद्धस्योपाध्यन्तरेणावच्छिन्नत्वेन मुक्तेरसंभवात् । न हि भग्नोपाधिचैतन्यमुपाध्यन्तरोपहिताद्भिन्नम् । न चैकजीववादे सर्वोपाध्यपगमो मोक्षः । शुकादिमुक्तिबोधकशास्त्रस्याप्रामाण्यापत्त्या तन्मतस्याप्रामाणिकत्वात् । दुःखाद्यनुसंधानस्याव्यवस्थापकत्वाच्च । किं चोपाधिरेकदेशेन संबध्यते कृत्स्नेन वा । आद्ये त्वन्मते स्वाभाविकांशाभावेनौपाधिकत्वं वाच्यम् । तथा चानवस्था । अन्त्ये न भेदकता, कृत्स्नस्यैकोपाधिनैव ग्रस्तत्वात् । न च गगनवदुपपत्तिः । गगनादावपि स्वाभाविकांशाभावे घटाद्युपाधिसंबन्धो न स्यादेव । न च सर्वविकल्पासहत्वेन मिथ्याभूतस्यैवोपाधेर्मिथ्याभेदप्रयोजकत्वम् । उत्तरास्कृतौ प्रधानसंवृत्योर्विकल्पाद्यसहत्वमिति सांख्यबौद्धाभ्यामपि वक्तव्यत्वेन तन्निरासासंभवात् । मृषाभूतस्यापि व्यावहारिकस्य त्वया व्यवस्थास्वीकारात् । अन्यथा जीवजडयोर्विश्वकर्तृत्वान्तर्यामित्वादिकं निरस्येश्वरे तत्समर्थयतः समन्वयाध्यायस्योच्छेदः स्यात् । न हि तव वास्तवं कर्तृत्वमीशेऽस्ति । अतो बद्धमुक्तदुःखाद्यनुसंधानाननुसंधानानुपपत्त्या चितां वास्तवभेदः सिद्धः ।

इति भेदेऽनुकूलतर्काः ॥ ३ ॥

४. जीवैक्यभङ्गः ।

ननु स्याद्बद्धमुक्तादिव्यवस्थार्थं वास्तवो भेदो, यदि जीवनानात्वं स्यात्तदेव तु न, तस्यैकत्वात् । बन्धमोक्षगुरुशिष्यादिव्यवस्थायाः स्वप्नवद्यावदविद्यमुपपत्तिरिति चेन्न । तस्मिन्नेकस्मिन् सुप्ते सर्वजगदप्रतीत्यापत्तेः । न च सर्वाभिमानी मुख्यो न सुप्तः । सृष्टिमारभ्याप्रलयमसुप्तत्वस्य जीवे असंभवात् । किं च ब्रह्मण एव जीवत्वे तस्यैव बन्धमोक्षाविति तस्य नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधः स्यात् । न च मुक्तेः स्वरूपत्वेन बन्धस्य चाविद्यकत्वेन तदविरोधः । न हि मृगतृष्णाकल्पितोदकेन स्वभावशुष्का मरुभूमिरार्द्रीभवतीति वाच्यम् । वास्तवबन्धस्य त्वन्मतेऽभावेन ब्रह्मज्ञानोच्छेत्तव्येन कल्पितबन्धेनास्पृष्टस्य चैतन्यस्याभावेन नित्यमुक्तबोधकश्रुतिनिरर्थत्वानुद्धारात् । बन्धस्य मायिकत्वे सर्वज्ञस्य तद्दर्शनासंभवेन तदुच्छेदायोपदिष्टत्वासंभवात् । तमेव प्रति प्रत्यक्त्वपराक्त्वयोरयोगाच्च । न हि मैत्रं प्रति त्वमितिधीविषयस्य चैत्रस्य तमेव प्रत्यहमितिधीविषयत्वम् । न च भिन्नान्तःकरणाभेदाध्यासेन तत्तदन्तःकरणमादाय प्रत्यक्त्वं पराक्त्वमहंत्वमित्यादिबुद्धिविषयत्वव्यवस्थोपपत्तिः । योगिनः कायव्यूहेनान्तःकरणतादात्म्यारोपेऽप्यहमित्येव सर्वत्र प्रतीतेः । तदन्तःकरणस्यैकत्वे बाह्यकरणानामप्यैक्यापत्त्या कायव्यूहस्यैवाभावापत्तेः, निर्विशेषे स्वप्रकाशेऽन्तःकरणादितादात्म्यारोपासंभवाच्च । चैत्रस्य शुक्तिसाक्षात्कारेण रूप्यभ्रमनिवृत्तावन्येषामपि तन्निवृत्त्यापत्तेश्च । न चान्तःकरणभेदेन व्यवस्थोपपत्तिः । अन्तःकरणस्य जीवानुपाधेर्भोगाद्यव्यवस्थापकत्वात् । अन्यथा योगिनः कायव्यूहे देहोऽपि भोगभेदकः स्यात् । किं च श्रुतिषु 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः' इत्याद्यविद्यासंबन्धः, अविद्या (?)'रमणीयचरणाः' इत्यादौ कर्मसंबन्धः, 'सति संपद्य न विदुः' इत्यादौ सुषुप्तिः, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इत्यादौ तत्त्वज्ञानम्, 'परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इत्यादौ मुक्तिश्च, चेतनधर्मः कथमनेकेषूच्येत । 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।' इत्येकवचनं नीतिपरो राजा भवेत्, 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवज्जात्यभिप्रायेणोपपन्नम् । न च विभिन्नान्तःकरणाभेदारोपात्प्राप्तस्य बहुत्वस्यानुवादिका उक्तश्रुतयः । मुक्तिसुषुप्त्यादावन्तःकरणारोपाभावात् । न च जीवबहुत्वस्य प्राप्तत्वेन मुक्त्यंश एवाप्राप्तत्वपर्यवसानम् । स्वरूपात्मिकाया मुक्तेस्त्वन्मते नित्यप्राप्तत्वात् । 'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।' 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।' 'ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्धि श्वेतद्वीपनिवासिनाम् ॥ ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मा-

नमञ्जसा । विशन्ति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह ॥ '' इत्यादिस्मृतिभिर्मुक्तिप्राप्तेर्बहुकर्तृकत्वविधानात् । किं चैकस्यैव जीवस्य सर्वकल्पकत्वे जीवस्य कारणत्वं निषिध्येश्वरकारणत्वबोधकैः श्रुत्यादिभिर्विरोधः स्यात् । सर्वज्ञत्वादिबोधकश्रुतीनां निर्विषयत्वं स्यात् । जीवभिन्नेशाभावाज्जीवे सार्वज्ञ्यस्यानुभवबाधितत्वात् । न च समष्ट्यभिमानिनो जीवस्य सार्वज्ञ्यादिकं स्वीक्रियते । लोके जीवत्वेन प्रसिद्धेषु सार्वज्ञ्यादेः प्रत्यक्षादिना बाधितत्वात् । प्रसिद्धभिन्नसर्वज्ञस्वीकारे त्वस्मदिष्टसिद्धेः । न चान्तःकरणाभेदाध्यासात्तदननुभवविपरीतानुभवयोरुपपत्तिः । सर्वज्ञस्याधिष्ठानतत्त्वं जानतस्तदध्यासासंभवात् । भ्रान्तिसार्वज्ञ्ययोरेकत्र व्याहतत्वाच्च । 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ।' इति स्मृत्या जीवानभिमानिनः सार्वज्ञ्योक्तेः । 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुतेः उपदेशं विना जीवस्य तत्त्वज्ञानं ह्यनुपपन्नम् । उपदेष्टव्यादन्यस्य चैतन्यस्याभावात् । न च सत इवोपदेष्टुः कल्पितस्य उपदेष्टृत्वसंभवः । न ह्युपदेष्टृत्वं कल्पितमात्रस्य, किंतु तत्त्ववित्त्वेन कल्पितस्य । तथा चोपदेशात् प्राक् तत्त्वज्ञाने तदैव मोक्षापत्तिरुपदेशवैयर्थ्यं च । न च स्वप्नवदुपपत्तिः । स्वप्ने शब्दविशेषवक्तृत्वेनैव गुरुकल्पनात् । तत्त्ववित्त्वेनाकल्पनाच्च । न चात्रापि वाक्यविशेषवक्तृत्वेनैव गुरुः कल्प्यते । 'यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि ।' इत्यादिश्रुतेः, 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।' इत्यादिस्मृतेश्च विरोधापत्तेः । न च सामान्यतो मोक्षोपयोगिज्ञानविषयवित्त्वेनाज्ञाततत्त्ववित्त्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वेन वा कल्पितस्योपदेष्टृत्वं युक्तमन्यथा तवापि मते तत्त्ववित्त्वेन प्रमित एवाचार्योऽनुसर्तव्य इति प्रथमत एव तत्त्वज्ञाने उपदेशवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । सामान्यतो मोक्षोपयोगिज्ञानवत्त्वेन कल्पितस्य विशेषतो ज्ञानाभावेनोपदेष्टृत्वासंभवात् । अस्मन्मते सामान्यतो मोक्षोपयोगिज्ञानवत्त्वेन प्रमितस्य गुरोः शिष्याद्यज्ञातस्य विशेषज्ञानवत्त्वस्य संभवेनोपदेष्टृत्वसंभवात् । शिष्येण गुरौ सार्वज्ञ्यारोपेऽपि गुरोर्वास्तवसार्वज्ञ्याभावेनोपदेशे प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । मोक्षस्यापि स्वाप्नमोक्षवन्मृषात्वापत्तेश्च । शिष्यं स्वाज्ञानकल्पितं कल्पकं वा जानतो गुरोरुपदेशे प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च'। स्वप्ने तु तथाज्ञानादुपदेशे प्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रकृते तु गुरुशिष्ययोः कल्पितत्वस्यापि तत्त्वान्तर्गतत्वेन तत्त्वविदस्तज्ज्ञानावश्यकत्वात् । किं च कल्पको निश्चिताद्वैतश्चेच्छास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यम् । तदनिश्चये शास्त्रं प्रमामूलकं न स्यात् । न च शास्त्रस्य प्रमामूलकत्वाभावेऽप्यबाधितविषयत्वेन प्रामाण्योपपत्तिः । पौरुषेयवाक्यस्य प्रमामूलकत्वाभावेऽबाधितार्थकत्वासंभवात् । सोऽमुक इति निश्चयाभावेन बह्वायाससाध्यमोक्षार्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । ननु प्रतिदेहं बद्धोऽहमिति निश्चयसत्त्वेन

प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। एकेनैव हि चैत्रमैत्रादिदेहानां सजीवत्वं मयोपेयते। किं च कोसाविति प्रश्नस्य केनचिद्विशिष्टं शुद्धं वा विषयः, नाद्यः, तस्य कल्पितत्वेन कल्पकत्वासम्भवात्, नान्त्यः, सर्वदेहगतस्यैकत्वेन तन्निश्चयासिद्धेः, इति चेन्न। उक्तनिश्चयेऽप्रामाण्यशङ्कया निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। किं च यत्किंचिद्देहाद्यवच्छेदेन साधनं कुर्वतो मोक्षः, सकलदेहावच्छेदेन वा। आद्ये स देहो मुक्तः इति निश्चयः। द्वितीये देहान्तरेषु मोक्षसाधनमपश्यतस्तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिरेव। न च शुद्धचित एकत्वेन वस्तुतोऽसंसारित्वेऽप्यावरणविक्षेपशक्तिद्वयशालिस्वाश्रिताविद्यावशात् संसारित्वकल्पकत्वमोक्षार्थयतमानत्वाद्युपपत्तिः। निर्विशेषस्य स्वप्रकाशस्याज्ञानावरणासंभवात्। उपदेशकाभावेन मोक्षोपपत्त्यसंभवाच्च। किं चानादिसंसारे कस्यचित्तत्त्वज्ञानं मोक्षश्चाभून्न वा। आद्ये जीवस्यैकत्वेनेदानीं संसारोपलब्धिर्न स्यात्। अन्त्ये संप्रदायाभावेन तत्त्वज्ञानासंभवः। न च ज्ञानसामग्र्येव ज्ञानहेतुर्न संप्रदायः। संप्रदायस्यापि वेदतात्पर्यजन्यज्ञानसामग्र्यां निविष्टत्वात्। तत्त्ववित्त्वेन श्रुत्यादिसिद्धानां शुकवामदेवादीनां त्वदभिमतगौडपादादीनां मुक्तिर्नाभून्मम तु कथं भविष्यतीति शङ्कया वेदान्तश्रवणादौ निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च। न च शास्त्रप्रामाण्यादार्थ्यात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। श्रुतिप्रामाण्यादेव हि सदा सिद्धो जीवभेदः पूर्वमपि केषांचिन्मुक्तिश्च कुतो नाङ्गीक्रियते। श्रूयते हि ‘ यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्। ’, ‘अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः।’ ‘ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्। ’ इति। स्मर्यते च ‘ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः। ’ इति। न चोक्तवाक्यानि सार्वलौकिकभ्रमसिद्धभेदानुवादकानि, भ्रमगृहीतमात्रग्राहित्वेनात्यन्ताप्रामाण्यापत्तेः। बाधकाभावेन भेदधियो भ्रमत्वासंभवाच्च। त्वन्मते सर्वप्रत्ययविषयब्रह्मभिन्नाभेदाद्यभावेनाभेदवाक्यानामेवानुवादकत्वाच्च। ‘ अतीतानागताश्चैव यावन्तः सहिताः क्षणाः। ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक्॥ ’ इत्यादिस्मृत्यनुसारात् प्रतिक्षणमेकैकजीवमुक्तावपि न जीवानां समाप्त्या संसारसमाप्तिरतः प्रतिदेहं वास्तवजीवभेदेन बन्धमुक्तिस्वर्गनरकगुरुशिष्यादिव्यवस्थोपपन्ना।

इति जीवैक्यभङ्गः ॥ ४ ॥

५. भेदश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः ।

‘ ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ ’ ‘ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीति ॥ ’ ‘ य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोपयमयति, यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तरोपयमयति । ’ इत्याद्याः श्रुतयो भेदे मानम् । न चात्र भेदबोधकशब्दाभावः । ‘ भेदव्यपदेशाच्चान्यः । ’ ‘ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । ’ इत्यादिसूत्रैस्तच्छ्रुतीनां भेदपरतयाव्याख्यातत्वात् । ‘ यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमेति ’ ‘ पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति । ’ इत्यादिश्रुतिभिर्भेदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वोक्तेः । ‘ अस्त्यन्यो भूतात्मा स वा एषोऽभिभूतः प्राकृतैर्गुणैरित्यथाभिभूतत्वात्संमूढः संमूढत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारं नापश्यत् । ’ इति मैत्रायणीयश्रुत्या जीवेशभेदप्रतिपादनात् । ‘ स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः ।’ ‘ सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । ’ ‘ यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥’ इति श्रुतिभिर्मोक्षेऽपि भेदप्रतिपादनात् । न च पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्रागमने पुत्रस्याप्रधानतयान्वयवद्ब्रह्मणोऽपि सर्वकामभोगेऽप्रधानतयान्वयः स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्मणा हेतुना सह युगपत्सर्वान् कामान्प्राप्नोतीत्यर्थात् । यद्वा ब्रह्मणा चतुर्मुखेन सह तन्मुक्तिकाले मुक्तो भवतीत्यर्थात् । ‘ सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति । ’ इत्यत्र प्रस्तरेण सह प्रस्तरप्रहरणकाले अप्रसिद्धकालां शाखां प्रहरतीति विभक्तिव्यत्ययेन सहशब्दस्य वार्तिके कालार्थकताया उक्तत्वात् । ननु ‘ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् । अनश्नन्न्योऽभिपश्यति ज्ञः । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नमभिपश्यति । अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः । ’ इति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेन बुद्धिजीवपरतयायं मंत्रो व्याख्यात इति चेन्न । सत्त्वशब्देन जीवस्य, क्षेत्रज्ञशब्देन चेशस्योक्तेः । ‘रजनीं घोरसत्त्वनिषेविताम्’ ‘महिषीं ससत्त्वाम्’ ‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ’ इत्यादिषु जीवेशयोस्तयोः प्रसिद्धत्वात् । धान्येन धनमितिवत् येनेत्याद्यभेदे तृतीया । शारीरे जीवे य उपद्रष्टा उदासीनोऽन्तर्यामी परेशः । न च ‘ स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः ’ इति श्रुत्युक्तोऽवान्तरमोक्षः । ‘ अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । ’ इति स्वस्वरूपाविर्भावरूपपरममोक्षोक्तेः । ‘ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । ’ ‘ अजो ह्येको जुषमाणोऽ-

नुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः । ' इत्याद्याः श्रुतयः स्पष्टं भेदं वदन्ति । न च द्वौ चन्द्राविति‌वत् कल्पितभेदेनोपपत्तिः । ' अजोऽन्यः ' इत्यादेः मृषाभेदपरत्वेऽप्रामाण्यापत्तेः । एतच्छ्रुतिविरोधात्त्वदभिमतश्रुतेरन्यपरत्वोपपत्तेः । न च प्रत्यक्षप्राप्तभेदानुवादित्वाद्भेदश्रुतिर्दुर्बला । वर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षागृहीतत्रैकालिकभेदपरत्वेन श्रुतेरननुवादकत्वात् । न च 'अजोऽन्यः' इत्यादौ त्रिकालाबाध्यत्वबोधकपदाभावः । वर्तमानादिकालोदासीनतया बोध्यमानभेदस्य श्रुतिप्रामाण्यवशात् त्रिकालाबाध्यत्वसिद्धेः । ' न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतःपरम् ।। ' इति भेदव्याप्यबहुत्वस्य प्रत्यक्षायोग्यातीतादिकालसंबन्धोक्तेः । स्मृतेश्च श्रुतिव्याख्यारूपत्वात् । किं च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये तत एव भेदसिद्धिरस्तु । श्रुतेर्नित्यानुवादः । अप्रामाण्ये च न स्यादेव श्रुतेरनुवादकत्वम् । न च ज्ञातज्ञापकत्वमनुवादकत्वे तन्त्रं, न तु प्रमाणगृहीतग्राहित्वमिति वाच्यम् । अप्रमाणगृहीतमात्रग्राहित्वेन शुक्तिरूप्यबोधकवाक्यवच्छ्रुतेरत्यन्ताप्रामाण्यापत्तेः । इष्टापत्तौ च तदृष्टान्तेन वेदमात्रस्य तत्त्वापत्तेः । अनुवादकत्वेऽपि तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपयाथार्थ्यप्रामाण्याहानेश्च । न च शास्त्रवैयर्थ्यम् । यथा पिशाचभेदे प्रत्यक्षेऽपि पिशाचोऽप्रत्यक्षस्तथेशभेदे प्रत्यक्षेऽपीशस्याप्रत्यक्षत्वेन तत्परशास्त्रस्य सार्थक्यात् । किं चौपनिषदस्य ब्रह्मणः शास्त्रातिरिक्तेनाप्राप्तेस्तद्धर्मिकस्य तत्प्रतियोगिकस्य वा भेदस्य न शास्त्रनिरपेक्षप्रत्यक्षादिना प्राप्तिः । ननु प्रतियोगिग्रहार्थं शास्त्रापेक्षत्वेऽपि स्वसमानविषयकप्रमाणपूर्वकत्वानियमेन प्रत्यक्षभेदप्रमापकत्वोपपत्तिरिति चेन्न । स्वनिरपेक्षप्रमाणगृहीतग्राहित्वेनैव ह्यनुवादकत्वम् । अन्यथा स्मृतिगृहीतार्थग्राहित्वेनानुवादकत्वापत्तेः । तथा च श्रुतिसापेक्षप्रत्यक्षगृहीतग्राहित्वेन न श्रुतेरनुवादकत्वम् ।

इति भेदश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः ।। ५ ।।

६. श्रुतेः पारमार्थिकभेदपरत्वम् ।

नन्वनुवादकत्वाभावेऽपि व्यावहारिकभेदपरत्वेनैव श्रुत्युपपत्तिरिति चेन्न । श्रुतेरप्रामाण्यापत्तेः । न चार्थवादवाक्यवदुपपत्तिः । अर्थवादतात्पर्यविषयार्थस्य प्राशस्त्यादेरिव भेदवाक्यार्थस्याबाधितस्यासत्त्वात् । न चाभेदश्रुतिविरोधेन प्रतीयमानेऽर्थे अप्रामाण्यमिष्टम् । अभेदश्रुतेरखण्डचिन्मात्रपरत्वेन भेदाविरोधित्वात् ।

न हि धर्मिमात्रबोधकं मानं तत्र धर्मवैशिष्ट्यविरोधि। न चावान्तरतात्पर्येण भेदाभावो, महातात्पर्येण चाखण्डं बोध्यतेऽवान्तरतात्पर्यमादाय विरोधोपपत्तिरिति वाच्यम्। अवान्तरतात्पर्ये विषयस्य भेदाभावादेर्निषेधकाभावेन तात्त्विकत्वापत्तेः। महातात्पर्यजन्यबोधस्य सर्वाविरोधित्वात्। अवान्तरतात्पर्यजन्यबोधस्य व्याघातेन स्वविहितानिषेधकत्वात्। न च भेदाद्यभावो ब्रह्मैव। तज्ज्ञानस्य भेदाद्यविरोधित्वात्। किं च 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥' इत्यादिस्मृतौ सर्गाद्यभावोक्तेः। 'न तत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः। श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ॥' इति स्मृतौ मायानिषेधाच्च। 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्।' 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता।' इत्यत्र सर्वकामावाप्तेः शुद्धब्रह्मज्ञानफलत्वोक्तेश्च। त्वया विशुद्धब्रह्मविषयत्वेन स्वीकृतायाः भूमाविद्यायाः फलोक्त्यवसरे 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति, 'पञ्चधा सप्तधा' इति भेदोक्तेः, 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते।' 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इत्यादौ स्वरूपाभिव्यक्त्युक्तेश्च। 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति।' इत्यत्र कर्मक्षयोक्तेश्च। 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं (यस्य) महिमानं' इत्यत्र भेदोक्तेश्च। त्वन्मतेऽपि भेदभोगादिपरेषु फलाध्यायान्तपादस्थेषु 'जगद्व्यापारवर्जम्।' 'संकल्पादेव तच्छ्रुतेः।' 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च।' इत्यादिसूत्रेषु प्रक्रान्तशुद्धविद्यायाः फलस्यैव वक्तव्यत्वाच्च। 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति' इति भेदज्ञानान्मोक्षोक्तेश्चेति भेदः पारमार्थिकः। ननु सगुणोपासनया ब्रह्मलोकं गतस्यापि 'न स पुनरावर्तते।' इत्यादिश्रुत्या दैनंदिनसर्गाद्यसंबन्धो बोध्यत इति चेन्न। संकोचे मानाभावात्। न च 'न तत्र माया' इत्यनेन स्पर्धादिनिषेधः। मायाशब्दस्य स्पर्धायां लाक्षणिकत्वे मानाभावात्। न च 'यो वेद' इति श्रुतिः सर्ववैषयिकसुखानां 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति।' इति श्रुत्या ब्रह्मानन्देऽन्तर्भावोक्तेस्तदभिप्रायेति न तद्बलात् नानाकामावाप्तेः शुद्धज्ञानफलत्वमिति वाच्यम्। अशब्दार्थत्वात्। वैषयिकाणां मृषाभूतानां ब्रह्मानन्देऽन्तर्भावासंभवाच्च। न च तस्य सर्वेष्वित्यादेर्निर्गुणविद्यास्तावकत्वेनाप्युपपत्तिः। निर्गुणविद्याया एवालीकत्वात्। न च परमं साम्यमैक्यमेव। अपदार्थत्वात्। स्वरूपभिन्नैक्यस्य तत्प्राप्तेश्च तवालीकत्वाच्च। न च जुष्टमित्यत्रान्यपदेन देहादिभिन्नमिति न तेन जीवेशभेद-

सिद्धिः । योऽहं बाल्ये पितॄनन्वभूवं सोऽहं नप्तॄननुभवामीति देहात्मभेदस्य प्रत्यक्षत्वेन श्रुतेर्वैयर्थ्यापत्तेः । ईशपदास्वारस्याच्च ।

इति श्रुतेः पारमार्थिकभेदपरत्वम् ॥ ६ ॥

७. भेदे षड्विधतात्पर्यलिङ्गम् ।

षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतश्रुतिगम्यो भेदः परमार्थसन्नेत्र । तथा हि । आथर्वणे ' द्वा सुपर्णौ ' इत्युपक्रमः, ' परमं साम्यमुपैति ' इत्युपसंहारः, ' तयोरन्यः ', ' अनश्नन्नन्यः ', ' अन्यमीशम् ' इत्यभ्यासः, शास्त्रैकगम्येश्वरप्रतियोगिकस्य कालत्रयाबाध्यभेदस्य शास्त्रं विना अप्राप्तेरपूर्वता, ' पुण्यपापे विधूय 'इति फलम्, 'तस्य महिमानमेति' इति स्तुतिरूपोऽर्थवादः, अन्योऽनश्नन् इत्युपपत्तिः । अत्र ' भेदव्यपदेशात् । ' ' पृथगुपदेशात् । ' इत्यादिसूत्रैर्व्याख्यातो द्विशब्दो भेदपरस्तदाक्षेपको वा द्वित्वसंख्यैवैक्यविरोधिनीति वा भवत्युपक्रमो भेदपरः । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं तत्सादृश्यम् । नायं सः किं तु तत्सदृशः, नायं तत्सदृशः किं तु स एवेति सादृश्यैक्ययोरेकतरनिषेधेनान्यतरविधानात् । ' गगनं गगनाकारम् ' इत्यादि तु तत्सदृशवस्त्वन्तरनिषेधपरं, गगनाद्येकदेशस्य तदेकदेशसादृश्यपरं वेत्युपसंहारोऽपि भेदपरः । ' अन्यमीशम्, इत्यत्रेशतोऽन्यत्वं प्रतिपश्यतीति प्रकृतो जीव एव प्रतियोगितया संबध्यत इत्यभ्यासोऽपि भेदपरः । नन्वाथर्वणे प्रथममुण्डके ' कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । ' इति शौनकप्रश्नानन्तरं ' द्वे विद्ये वेदितव्ये। ' इति विद्याद्वयमवतार्यापरामुक्त्वा 'अथ परा ययाक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रम् ' इत्यादिपरविद्याविषयाक्षरप्रश्नोत्तरेणाभेदस्यैवोपक्रम इति चेन्न । इन्द्राद्यवान्तरार्थपरत्वे ऋगाद्या एवापरविद्या, उत्तमाक्षरपरत्वे तु ता एव पराः इत्युक्तस्य सिद्धये तदर्थस्याक्षरस्य सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादयितुं सर्वकारणत्वं ह्यक्षरस्योक्तं, न त्वभेदः । साकल्येनादृश्यत्वादिकं 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ।' इति सूत्रात् । न च द्वितीयमुण्डके ' एष एवेदं विश्वं ब्रह्मैवेदं विश्वं वरिष्ठम् ।' इति मध्येऽभेदोक्तिः । ' सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ।' इत्यनुसारात् पुरुषस्य विश्वव्यापकत्वोक्तेः । सत्ये ब्रह्मणि यथाश्रुतानृतविश्वाभेदस्यासंभवात् त्वयानङ्गीकाराच्च । न च तृतीयमुण्डकान्ते च ' परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति । ' ' स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । ' इत्यैक्यरूपफलेनोपसंहार इति वाच्यम् ।

अभूततद्भावार्थकच्विप्रत्ययेन त्वत्प्रतिकूलस्य प्रागविद्यमानस्य निर्मुक्तत्वादिना 'सायं गोष्ठे गाव एकीभवन्ति ।' इत्यादिवदेकस्थानस्थत्वादिना कीटभृङ्गन्यायेन वा जीवेशाभेदस्योक्तेः । अभेदे 'परमं ब्रह्म' इत्यसंगतेः । किं चान्तर्यामिब्राह्मणेऽपि षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतं वाक्यं भेदे प्रमाणम् । तथा हि 'वेत्थ नु त्वं काप्यतमन्तर्यामिणम् ।' इत्युपक्रमः, 'एष आत्मान्तर्यामी' इत्युपसंहारः, 'एष त आत्मा' इत्याद्येकविंशतिकृत्वोऽभ्यासः, अन्तर्यामित्वस्याप्राप्ततयापूर्वता, 'स वै ब्रह्मवित्' इत्यादिफलम्, 'तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तचान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे, मूर्धा ते पतिष्यति ।' इति निन्दारूपोऽर्थवादः, 'यस्य पृथिवी शरीरं, यं पृथिवी न वेद ।' इत्याद्युपपत्तिः । ननु 'अनेन ह्येतत्सर्वं वेद ।' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापूर्वकं 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवत् ।' इत्यभेदेनोपक्रम्य षष्ठाध्यायान्ते मैत्रेयीब्राह्मणे 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्याद्यभेदेनैवोपसंहार इति चेन्न । इन्द्रादिदेवानां ज्ञानाद्यत्फलं ब्रह्मज्ञानात्तत्तदधिकं च फलं भवतीत्येकविज्ञानश्रुत्यर्थात्।यत्र सुषुप्तौ ज्ञानज्ञेयादिकमात्मैव जीवः स्वयमेवाभूत्तत् केन साधनेन कं पश्येत् स्वेनैव स्वयमेव पश्येदित्यर्थः । तदानीं ज्ञानकरणचक्षुराद्यभावे 'यत्र' इत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यात् । अन्यथा 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ।' इत्यन्तर्यामिप्रकरणस्य भेदपरत्वं बोधयता सूत्रेण विरोधः । न च व्यावहारिकभेदपरं सूत्रम् । एवं हि बौद्धोऽपि वेदव्याख्याता, तच्छास्त्रं च वेदव्याख्यानं स्यात् । सोऽपि ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यायान्ते मिथ्यैवैषोऽर्थः, वास्तवं तु शून्यत्वमेव तत्त्वमिति भवानिव वदेत् । 'असद्वा' इत्यादिवाक्यं तस्य तात्त्विकं स्यात् ।

इति भेदे षड्विधतात्पर्यलिङ्गम् ॥ ७ ॥

८. पराभिमतैक्यभङ्गः ।

किं चैक्यं स्वरूपभिन्नं चेदद्वैतहानिः, मृषात्वे भेदस्य सत्यत्वं स्यात् । 'तत्त्वमसि' इत्यादेः सखण्डार्थकत्वं च स्यात् । स्वरूपात्मकत्वे शास्त्रवैयर्थ्यम् । अज्ञानाद्यधिष्ठानतया स्वरूपस्य सदा भानात् । ऐक्याभिन्ननिर्विशेषस्वरूपस्यावरणे जगदान्ध्यापत्तेः । किं चाभेदेऽभेदत्वपारमार्थिकत्वासद्वैलक्षण्यादीनि तत्त्वतः

सन्ति न वा । आद्ये सद्वितीयत्वापत्तिः । द्वितीये अभेदत्वहानिः । न चात्मस्वरूपाण्येव तानीति वाच्यम् । आत्मस्वरूपस्य सर्वैः स्वीकृतत्वेन त्वद्रीत्या नित्यसिद्धत्वेन च त्वच्छास्त्राविषयत्वात् । न च जीवावृत्तिधर्मानधिकरणत्वं तदिति वाच्यम् । जीवावृत्तिधर्मानधिकरणत्वस्य शून्येऽपि सत्त्वेन तस्यापि जीवाभिन्नत्वापत्तेः । न च शून्यं निस्स्वरूपमात्मा तु सस्वरूप इति वाच्यम् । स्वरूपत्वादिधर्महीनस्यैक्यस्य सस्वरूपत्ववच्छून्यस्यापि सस्वरूपत्वसौलभ्यात् । किं च तदवृत्तिधर्मनिषेधेन तद्वृत्तिधर्मविधानमेव, विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् । ननु विशेषनिषेधेऽपि न शेषाभ्यनुज्ञा । वायौ न नीलं रूपमित्यस्य रक्तं प्रत्यनभ्यनुज्ञत्वादिति चेन्न । विशेषनिषेधशेषाभ्यनुज्ञान्यप्रकारासंभवे तस्य तथात्वनियमात् । वायौ नीरूपत्वरूपतृतीयप्रकारस्य सत्त्वात् । न हि ब्रह्मणि धर्मबोधकमानवद्वायौ रूपबोधकमानमस्ति । वस्तुतस्तु जीवावृत्तिधर्मानधिकरणत्वं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टे, त्वदभिमते निर्धर्मके वा । नाद्यः । व्याघातात् । अल्पज्ञत्वेनानुभूतो यो जीवस्तदवृत्तिसर्वज्ञत्वादेस्तत्र सत्त्वात् । नान्त्यः । जीवभिन्नेऽपि निर्धर्मकत्वादेव तदवृत्तिधर्मानधिकरणत्वोपपत्तेः । न च जीवावृत्तिधर्मानधिकरणत्वोपलक्षितात्मस्वरूपं परैर्नाङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । तादृशधर्मानधिकरणत्वस्य ब्रह्मभिन्नस्योपलक्षणतया बोधे श्रुतेः सखण्डार्थकत्वापत्तेः । अबोधे ज्ञातमात्रज्ञापकत्वेन वैयर्थ्यात् । नित्यसिद्धस्य निर्विशेषस्य धर्मान्तरोत्थापनेन व्यावर्त्यत्वरूपोपलक्षितत्वायोगाच्च ।

इति पराभिमतैक्यभङ्गः ॥ ८ ॥

९. ऐक्यप्रामाण्यभङ्गः ।

किं च सार्वज्ञ्यासार्वज्ञ्यादिविशिष्टयोरैक्यमयोग्यतापराहतम् । ननु विरुद्धाकारस्याविवक्षया ब्रह्मानुभवाविषयत्वरूपस्त्यागो न त्वपायः स चरमसाक्षात्कारसाध्यः, तथा च तत्तेदंते इवानपेते अपि सार्वज्ञ्यासार्वज्ञ्ये नाश्रयाभेदविरुद्धे इति चेन्न । तत्तेदंतयोः कालभेदेनैकत्रैव संबन्धसंभवेन दृष्टान्तासिद्धेः । न हि तत्तेदंते एकत्रैककालावच्छेदेन प्रतीयेते येन विरोधः स्यात् । न च सार्वज्ञ्यादिकं कालभेदेनैकत्र वर्तते, येन सोऽयं देवदत्त इति दृष्टान्तः स्यात् । तत्तेदंतयोः प्रत्यभिज्ञायामभाने तात्कालिकैतत्कालिकपिण्डाभेदासिद्ध्यापत्त्या पिण्डस्य क्षणिकत्वापत्तेः । एतेन,

तद्देशकालविशिष्टे एतद्देशकालवैशिष्ट्यं एतद्देशकालविशिष्टे तद्देशकालवैशिष्ट्यं वा, विशिष्टयोरैक्यं वा सोऽयमिति वाक्येन प्रतिपाद्यम्; नाद्यः । तत्कालादेरिदानीं सत्त्वापत्तेः; न द्वितीयः, एतत्कालादेस्तदा सत्त्वापत्तेः; न तृतीयः, बाधादिति निरस्तम् । पक्षत्रयस्यापि निर्दुष्टत्वात् । तथा हि यदन्विततया ज्ञात एवेतरान्वयधीस्तत्त्र विशेषणं इदंतान्विततया ज्ञात एव पिण्डे तत्तान्वयधीस्तत्तान्विततया ज्ञात एवेदंतान्वयधीः सोऽयमित्येकस्मिन् पिण्डे भवतीति तत्तादिकं विशेषणम् । अत एवधीकाले विद्यमानस्यापि धर्मान्तरमुत्थाप्य व्यावर्तकस्य काकवद्गृहमित्यत्र काकस्य निर्विशेषणत्वम् । दण्डयमासीदित्यत्र दण्डस्य विशेषणत्वम् । काकोत्थापितोत्तृणत्वान्विततया च ज्ञाते गृहे देवदत्तीयत्वान्वयधीर्न तु काकान्विततया । किं च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा नाखण्डार्थविषया, तत्र प्रत्यक्षे शब्दवृत्तेर्लक्षणाया अभावात् । तत्तेदंतोल्लेखित्वेन तत्र निष्प्रकारत्वस्यानुभवपराहतत्वात् । तदनुल्लेखे त्वभिज्ञातो वैलक्षण्यानुपपत्तेः । शाब्दप्रत्यभिज्ञापि नाखण्डार्था, स्वप्रत्यभिज्ञावगतस्यैव परं प्रति बोधनात् । न च प्रत्यक्षस्य लक्षणानपेक्षत्वेऽपि बाधादेव स्वरूपमात्रविषयकत्वमिति वाच्यम् । विद्यमानतयेदंताया अतीततया तत्ताया अवगाहिनः प्रत्यक्षस्य विरोधलेशाभावात् । किं च स्वप्रकाशस्वरूपाभिन्नाभेदस्य नित्यसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् । तदस्फुरणे बुभुत्सानुपपत्तेः । भ्रमकालज्ञाताधिकाप्रतीतेर्महावाक्याद्भेदभ्रमनिवृत्त्यनापत्तेः । न च तदादिपदद्वयजन्यसार्वज्ञ्याद्युपलक्षितस्वरूपज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति वाच्यम् । स्वरूपभिन्नसार्वज्ञ्यादेरुपलक्षणतया भाने श्रुतेरखण्डार्थकत्वहानेरभाने भ्रमनिवर्तकत्वासंभवात् । यत्तु तत्त्वमसीति वाक्यस्य सत्यादिवाक्यात् तत्पदाच्च प्रमेयावैलक्षण्येऽपि धर्मिद्वयपरामर्शित्वेन भ्रमनिवर्तकत्वात् प्रामाण्यमिति तत्तुच्छम् । प्रमेयावैलक्षण्ये अज्ञातज्ञापकत्वरूपप्रामाण्यासंभवात् । धर्मद्वयावगाहित्वे प्रमेयावैलक्षण्येऽस्य श्रुतेरखण्डार्थकत्वस्य वासिद्ध्यापत्तेः । किं च श्रुत्या प्रत्यक्षसिद्धजीवमनूद्य ब्रह्मत्वं बोध्यं, श्रुतिसिद्धब्रह्मानूद्य तस्य जीवत्वं वा, उभयानुवादेनाभेदो वा विधेयः । उपजीव्यप्रत्यक्षादिविरोधात् पक्षत्रयस्यासंभवात् । न च प्रतियोग्यर्पकतयोपजीव्यमिदं रूप्यमिति नेदं रूप्यमित्यस्य बाधकं स्यादिति वाच्यम् । यत्प्रामाण्यं यत्प्रामाण्याधीनं तद्धि तस्योपजीव्यम् । न हि नेदमित्यस्य प्रामाण्यमिदं रूप्यमिति प्रामाण्याधीनम् । ब्रह्मादिरूपधर्मिज्ञानप्रामाण्याधीनमैक्यधीप्रामाण्यमिति भवति तदुपजीव्यम् । ननु सार्वज्ञ्यादिविशिष्टं न तद्धर्मि, किं तु ब्रह्मस्वरूपमात्रम् विशिष्टधर्मिज्ञानप्रामाण्यमैक्यज्ञानप्रामाण्यं नापेक्षते किं तु स्वरूपज्ञानप्रामाण्यमात्रम्; अन्यथेदं रजतमित्यस्यापि धर्मिज्ञानत्वेनोपजीव्य-

तया निषेधज्ञानप्रामाण्ये रूप्यत्वविशिष्टेदंज्ञानप्रामाण्यमुपजीव्यं स्यादिति चेन्न। इदंत्वविशिष्टस्यैव धर्मित्वेन रजतत्ववैशिष्ट्यस्य धर्मित्वाप्रयोजकत्वात् । किं चासाधारणसार्वज्ञ्यादिधर्मावच्छेदेन ब्रह्मणोऽनुद्देश्यत्वे साधारणधर्मेण स्वरूपेण वा उद्देश्यता वाच्या। न चाद्ये इष्टापत्तिः । चित्त्वादिसाधारणधर्मेणैक्यस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् । द्वितीये ब्रह्मैक्यासिद्धिः । असाधारणब्रह्मस्वरूपोद्देशस्याधारणधर्मं विनासंभवात् । न च सार्वज्ञ्यादिविशिष्टस्योद्देश्यत्वेऽपि नोपजीव्यविरोधो, विशिष्टयोरैक्यानङ्गीकारात् तत्त्वंपदलक्षितयोरैक्याङ्गीकाराच्चेति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकसार्वज्ञ्याद्यवच्छेदेन विधेयस्याभेदस्यासिद्धौ वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । न च चित्त्वेनैक्यस्येष्टत्वेऽपि तदाश्रयैक्यं न त्वदिष्टम् । आश्रयाणां सर्वज्ञत्वाज्ञत्वतत्तद्व्यक्तितत्त्वादिना भेदोऽपि चित्त्वेनाभेदेन वाक्यस्योपपत्त्याश्रयाणां तद्व्यक्तित्वादिनाभेदाबोधकत्वात् । न हि प्रमेयाभिन्नं प्रमेयमभिधेयं चेत्यत्र सकलव्यक्त्यभेदः प्रतीयते ।

इति ऐक्यप्रामाण्यभङ्गः ॥ ९ ॥

१०. आगमस्यैक्यपरत्वभङ्गः ।

'तत्त्वमसि' इत्यत्र पदद्वये प्रातिपदिकलक्षणापेक्षया पदैकदेशविभक्तौ लक्षणा लघीयसी । अस्तु वा तच्छब्दात्परत्र तृतीयादिविभक्तेः 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना प्रथमैकवचनादेशो वा लुग्वा । तथा च तेन त्वं तिष्ठसीति वा, ततः संजात इति वा, तस्य त्वमिति वा, तस्मिंस्त्वमिति वार्थः । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति । ' 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः । ' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् । ' 'सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । ' इति वाक्यशेषात् । न च सर्वज्ञत्वादिविशेषणस्य त्यागेऽपि विशेष्यांशस्यात्यागाज्जहदजहल्लक्षणा जहत्स्वार्थविभक्तिलक्षणापेक्षया ज्यायसीति वाच्यम् । जहदजहल्लक्षणाया हि वाच्यान्तर्गतत्वेन प्राग्धीस्थस्य बाधकात्त्यक्तस्य पुनः स्वीकारः । जहल्लक्षणायामधीस्थस्यात्यक्तस्यैव स्वीकारः । त्यक्तस्वीकाराद्वरमधीस्थस्वीकारः । किं च शाब्दबोधाविषयीकृतस्याभेदादेर्लाक्षणिकबोधे भानाङ्गीकारे श्रुतेः सखण्डार्थकत्वापत्तेः । तदनङ्गीकारे लक्षणावैयर्थ्यात् । यद्वा शब्दोऽनित्यः, शब्दत्वात्, घटवदित्यत्र यथा दृष्टान्तानुसारादनित्य इति पदच्छेदस्तथा भेदबोधकनवदृष्टान्तानुसारादतत्त्वमसीति पदच्छेदः । निर्मुक्तत्वपूर्णज्ञानानन्दत्वादिमा नवा सादृश्यबोधनात् । तथा हि परिभ्रमणेन

श्रान्तः सूत्रबद्धः पक्षी [illegible] श्रयति, तथा जागरे परिभ्रमणेन श्रान्तो जीवः सुषुप्तौ परेशं संश्रयतीत्याह, 'यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धः' इत्यादिना। ननु मत्तोऽन्यश्चेतनश्चेन्मया ज्ञायेत, तत्राह; यथा मधुकरैः संगृहीता रसाः अयमाम्रस्याहं पनसस्येति स्वं भेदं न जानन्ति, तथा जीवे विद्यमानोऽप्यविवेकिभिर्न स्वभिन्नतया ज्ञायते परेश इति 'यथा सोम्य मधुकृतः' इत्यादिना। ननु रसैरचेतनैर्विद्यमानो भेदो मा ज्ञायि, मया चेतनेन कुतो न ज्ञायते, तत्राह; यथा चेतनाभिरपि नदीभिः समुद्रे मिलिताभिः इयं गङ्गाहं यमुनेति स्वभेदो न ज्ञायते, तथा त्वयि स्थित ईशस्त्वया न ज्ञायत इति 'इमाः सोम्य' इत्यादिना। नन्वस्तु जीवे ईशो, जीवस्य तदधीनत्वं कुतस्तत्राह; यथा वृक्षस्य विघातिनि विद्यमानेऽपीशानुग्रहात् सुखमवस्थानं, तदभावे च विघातकाभावेऽपि शुष्कता, तथा जीवस्य मानुषादिदेहेऽपीशाधीनत्वमिति 'यथा सोम्य महतो वृक्षस्य' इत्यादिना। ननु सूक्ष्ममपि स्वस्वरूपं ज्ञायते, तथेशोऽस्ति चेज्ज्ञायेतैव, तत्राह; यथा वटबीजे महान् वटो यच्छक्त्या सन्नपि नोपलभ्यते, एवं जीवान्तर्गतो हरिर्न दृश्यत इति 'न्यग्रोधफलम्' इत्यादिना। ननु तद्धर्मे गृह्यमाणेऽपि स न गृह्यत इति कथं जानीयां, तत्राह; यथा जलप्रक्षिप्तलवणधर्मे क्षारत्वे गृह्यमाणे लवणं न गृह्यते तथा वटावस्थानहेतुसामर्थ्ये गृह्यमाणेऽपि स न गृह्यत इति 'लवणमेतदुदकेऽवधाय' इत्यादिना। ननु तर्हीशस्याज्ञेयत्वात्तज्ज्ञानसाधनवैयर्थ्यं, तत्राह; यथा चौरैः कश्चन पुरुषो बद्धाक्षो देशान्तरे नीत्वा मुक्तः, पृष्ट्वा पृष्ट्वा स्वदेशमायाति तथा दुर्ज्ञेयोऽपीशो गुरूपदेशादिना ज्ञायत इति 'यथा सोम्य पुरुषम्' इत्यादिना। ननु वृक्षदेहे जीवस्य पराधीनत्वमुक्तं, मानुषदेहे कथं तज्जानीयां, तत्राह; रोगी ग्रस्तव्यापारः पार्श्वस्थान्न वेद, तथा सुषुप्तौ संपन्नो जीवस्तं न वेदेति 'पुरुषं सोम्योपतापिनम्' इत्यादिना। ननु यो मत्तोऽन्य ईश इति जानाति, यश्चाहमेव ब्रह्मेति जानाति, तयोः कीदृशफलं तत्राह; यथा कश्चन पुरुषो राजभटैरानीतश्चौरोऽयमिति, यदा स चौरस्तदा दण्ड्यो, यदा न चौरस्तदा न, तथा योऽहं ब्रह्मेति ज्ञानी परकीयब्रह्मत्वापहारकत्वाद्दण्ड्यः, मद्भिन्नं ब्रह्मेति जानन्नदण्ड्य इति 'पुरुषम्' इत्यादिना। ननु 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' इति वाक्यमभेदपरमिति चेन्न। अहमर्थस्यानात्मतया त्वदङ्गीकृतस्य हि यथाश्रुताभेदो ब्रह्मणि बाधितः। जीवस्यापि बृहद्गुणकत्वेन कीटस्य भृङ्गाभेदवद्ब्रह्माभेदोपपत्तेः। 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये' इति श्रुतेः। 'यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्।' इत्युक्तं तद्वचनमपि

कीटभृङ्गन्यायेनोपपद्यते । ‘ अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनः । ’ इति स्मृतेर्मयि हरिः सर्वस्मिन् जनार्दन इत्यर्थः । त्वदीयपदद्वयलक्षणापेक्षया विभक्तिलक्षणाया लघुत्वात् । ‘ योऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद यथा पशुः । ’ इत्यस्य यो नारायणान्यां देवतामुपास्ते स देवानां पशुः जीविका । उपासनमाह । अन्योऽसावन्योऽस्मीत्यर्थः । हरिभक्तस्तु न तथा । ‘ देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन् । सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कृत्यम् ॥ ’ इति स्मृतेः । ‘ स यो ह वै परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । ’ इत्यत्र द्वितीयो ब्रह्मशब्दो जीवपरः । तस्य जातिजीवकमलासनाद्यनेकार्थत्वात् । ‘ द्वे ब्रह्मणी ’ इत्यादौ जीवे ब्रह्मशब्दप्रयोगाच्च । तथा च यः परमं ब्रह्म वेद स जीव एव भवति न तु परमं ब्रह्मेत्यर्थः । अत एवाद्यब्रह्मशब्दः परमत्वेन विशेषितः । न च तादृशजीवस्वरूपं प्रागेव सिद्धम् । ब्रह्म भवतीत्यस्याविर्भूतबृंहितत्वरूपब्रह्मत्वाक्रान्तो भवतीत्यर्थात् । कीटभृङ्गन्यायात् । प्रथमब्रह्मपदस्य जीवभिन्नेशपरत्वाभावे कर्तृकर्मभावानुपपत्तेः । ‘ परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति । ’ इत्यस्य, गोष्ठे गावः एकीभवन्ति, सर्वे नृपा एकीभवन्तीत्यादिवत्स्थानैक्यमत्यैक्यादिपरत्वम् । अन्यथैकस्य ब्रह्मरूपस्य प्रागेव सिद्धतयाभूततद्भावार्थकच्विप्रत्ययानुपपत्तेः । न च स्वगृहनिक्षिप्ताज्ञातनिधिवत् सतोऽप्यावृतत्वेनाभूतसत्तया च्विप्रत्ययोपपत्तिरिति वाच्यम् । सदा भासमाननिर्विशेषस्वरूपाभिन्नस्यावृतत्वासंभवात् । अन्तर्यामिप्रकरणस्थं अक्षरप्रकरणस्थं च ‘ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ’ इत्यादिवाक्यं न चाभेदपरम् । ‘ अत ’ इत्यनेन प्रस्तुतं सर्वनियन्तारं परामृश्य अन्यो द्रष्टा नास्तीत्युक्ते नियामकद्रष्ट्रन्तरनिषेधस्यैव प्राप्तेः । न तु द्रष्टृसामान्यनिषेधस्य अस्मिन् ग्रामेऽयमेव सर्वनियामकोऽतो नान्यः पुरुषोऽस्तीत्यादावन्यशब्दस्य प्रस्तुतसदृशान्यपरतया व्युत्पन्नत्वात् । ननु ‘अनेन ह्येतत्सर्वं वेद’ इति प्रतिज्ञातस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपादनार्थं अन्यत्वेन प्रतीतेन जीवेनाभेदो बोध्यत इति चेन्न । अनेनेत्यनेनान्तर्यामिणो जीवज्ञानसाधनत्वोक्त्याभेदबोधकपदाभावात् । अन्तर्यामिवाक्ये ‘ य आत्मनोऽन्तरः, ’ ‘ यमात्मा न वेद ’ ‘ यस्यात्मा शरीरं ’ ‘ य आत्मानमन्तरोपयमयति ’ इति पूर्ववाक्येन ‘ एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः । अतोऽन्यदार्तम् ’ इत्युत्तरवाक्येन च विरोधापत्तेः । तत्र परमात्मनोऽन्यं चेतनमङ्गीकृत्य तस्यार्तियुक्तत्वेनास्वातन्त्र्यस्यैवोक्तेः । न चान्तर्यामिणो भिन्नं सर्वमार्तं नश्वरं वितथं वेति वाच्यम् । ‘ आर्तं वा अभिदीक्षन्ते य एकाष्टकायामभिदीक्षन्ते । ’ इति श्रुतेः । आर्तं शीतेन दुःखं यथा स्यात्तथा दीक्षन्ते शीतेनार्ता दुःखिनो भवन्ती-

त्यर्थात् । 'आर्तो जिज्ञासुः' इत्यादिस्मृतेश्चार्तशब्दस्य दुःखिपरत्वात् । अक्षरवाक्येऽपि 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ।' इत्यादि पूर्ववाक्येन विरोधात् । न च 'द्वितीयाद्वै भयं भवति ।' इतिश्रुतिविरोधः । लोके समानादधिकाच्च विरुद्धात् प्राप्तस्य भयस्यानयानुवादात् । पूर्वत्र 'तस्मादेकाकी बिभेति ।' उत्तरत्र 'तस्मादेकाकी न रमते ।' इति भेदस्यैव प्रतिपादनात् । न च 'यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय ।' इति श्रुत्या सामान्यद्वितीयमात्रदर्शनस्यैव भयहेतुतोक्तेति वाच्यम् । द्वितीयाभावस्यैव द्वितीयत्वेन द्वितीयमात्रनिषेधासिद्धेः । मदन्यद्विरुद्धं स्वतन्त्रं नास्ति, सर्वस्येशाधीनत्वादीश्वरस्य परमाप्तत्वात्, तत एव स्वतन्त्रादीश्वरादस्य जीवस्य भयं वीयायेत्यर्थात् । 'ईश्वरः सर्वभूतानाम्' इत्यादिस्मृतेः । 'य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवत्यनेनैतस्मिन्' इति श्रवणादवतारान्तर्यामित्वादिना प्रसक्तेशभेदो निषिध्यते । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः ।' इत्येतत्तु स्पष्टं भेदपरम् । ननु 'यावन्मोहं तु भेदः स्याज्जीवस्य च परस्य च । ततः परं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥' इत्यादिस्मृत्या भेदस्याविद्यकत्वमिति चेन्न । जीवस्य भेदो हि देवब्राह्मणादिरूपेण जीवेशयोश्च निर्मुक्तत्वानिर्मुक्तत्वादिना भेदो यावन्मोहं, तदभावे तु नास्तीत्यर्थः । आत्मनो जीवस्य ब्रह्मणो बृहद्गुणतां प्राप्तस्य देवादिधीजनके ज्ञाने नष्टे सति असन्तमसाधुमस्वाभाविकं कः करिष्यतीत्यर्थः । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु' इत्यनेन स्वस्य सर्वज्ञत्वमुक्तं न तु जीवाभेदः । 'क्षेत्राणि च शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे । एतानि वेत्ति योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् । क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्तारं गुणसंवृतम् ॥' इति भारते क्षेत्रज्ञशब्दस्य सर्वान्तर्यामिसर्वज्ञपरत्वस्य स्पष्टत्वात् ।

इति आगमस्यैक्यपरत्वभङ्गः ॥ १० ॥

११. ऐक्येऽनुमानभङ्गः ।

ननु जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यन्ते, आत्मत्वात्, परमात्मवदित्यनुमानमभेदे मानमिति चेन्न । सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादेरुपाधित्वात् । भेदाभावे पक्षसाध्यदृष्टान्ताद्यसंभवात् । न च व्यावहारिकभेदमादाय पक्षदृष्टान्ताद्युपपत्तिः । कल्पितपक्षादिक-

मादायोपपत्तावाश्रयासिद्ध्यादेरदोषत्वापत्तेः । कल्पितभेदवतो जीवादेर्मृषात्वेनाभेदाधिकरणत्वाद्यसंभवाच्च । न च स्वव्यवहारे स्वभिन्नज्ञानानपेक्षत्वं वा हेतुरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । संसारदशायां स्वव्यवहारे ब्रह्मणो वृत्त्यपेक्षणात् । मोक्षे व्यवहारस्यैवाभावाच्च । न चाबाध्यत्वं हेतुः । जडे संदिग्धानैकान्त्यात् । तत एव व्यावहारिकभेदाभावसिद्ध्यापत्तेश्च । न च प्रत्यक्षविरोधान्न तदभावसिद्धिः । प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये पारमार्थिकभेदस्यैव सिद्धेः । अप्रामाण्ये तद्विरोधस्यैवासिद्धेः । विमता जीवाः चैत्रान्न भिद्यन्ते, जीवत्वाच्चैत्रवदित्यत्र विमता जीवा वस्तुतो ब्रह्मणो न भिद्यन्ते, वस्तुत्वाद्ब्रह्मवदित्यत्र च व्यवहारतोऽपि न भिद्यन्त इत्यस्यापि सिद्ध्यापत्तेः । न च विमतानि शरीराणि चैत्राधिष्ठितानि, शरीरत्वात्संमतवदित्यनेनाभेदसिद्धिः । चैत्राधिष्ठितत्वेऽप्यन्याधिष्ठितत्वसंभवेन जीवाभेदासिद्धेः । न च चैत्रमात्राधिष्ठितत्वं वा चैत्रस्यैव भोगायतनानीति वा साध्यमिति वाच्यम् । चैत्रे सुप्ते मृते च सर्वस्य स्वप्नमरणाद्यापत्तेः । भोक्तुरन्तःकरणविशिष्टस्य प्रतिशरीरं भिन्नत्वेन बाधाच्च । न च भोक्तृत्वस्य विशिष्टवृत्तित्वेऽपि विशेष्यवृत्तित्वमप्यस्तीति वाच्यम् । भोक्तृत्वाधिकरणस्यैव प्रतिशरीरं भिन्नत्वात् । विमतानि शरीराणि चैत्रमनसैव युक्तानीत्याभाससाम्याच्च । ननु विमतो भेदो मिथ्या, एकस्यां दृशि कल्पितो वा, भेदत्वात्, दृश्यत्वाद्वा, चन्द्रभेदवत्, एकस्यां दृशि क्षणिकवादिकल्पितभेदवद्वेति चेन्न । अध्यस्ताधिकसत्ताकदोषप्रयुक्तभानत्वस्यात्रोपाधित्वात् । प्रातिभासिकाप्रातिभासिकसाधारणैकभेदत्वस्यासिद्धेश्च । ब्रह्मण्यनृतादिभेदस्य मिथ्यात्वे ब्रह्मणोऽनृतत्वाद्यापत्तेश्च । विमतो भेदः परमार्थसन्, असद्भिन्नत्वे सति प्रातिभासिकभिन्नत्वात् ब्रह्मवदिति प्रतिरोधाच्च । ननु संवित् स्वान्तर्गणिकस्वाभाविकभेदहीना, उपाधिमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वात्, गगनवदिति चेन्न । इच्छादीनां घटपटाद्युपाधिभेदेनैव विभाव्यमानभेदतया तेषु व्यभिचारात् । न चेच्छादीनामेकान्तःकरणपरिणामत्वेन तत्रापि साध्यमस्तीति वाच्यम् । सावयवान्तःकरणभिन्नभिन्नभागस्यैव तदुपादानत्वादन्यथैकेच्छादिकार्येणैवान्तःकरणक्षयापत्तेः । घटाद्युपाधिभेदेनैव विभाव्यमानभेदेषु घटाद्यत्यन्ताभावादिषु व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च । यत्तु विमतोऽव्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगी, भेदत्वात्, संयुक्तभेदवत्; विमतो भेदः केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगी, पदार्थत्वात्, नित्यद्रव्यवदिति तन्न । आद्ये विमतो भेदः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगी न अव्याप्यवृत्तिभिन्नत्वे सत्यसद्भिन्नत्वे सति प्रातिभासिकभिन्नत्वात्, ब्रह्मवदिति

प्रतिरोधात् । द्वितीये प्रमेयत्वादिषु केवलान्वयिषु व्यभिचारात् । तेषामप्यभावाङ्गीकारे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे व्यभिचारात् । न चात्मत्वमेकत्वव्याप्यम्, आत्ममात्रवृत्तित्वाच्चैत्रवदिति वाच्यम् । निर्विशेषे आत्मत्वैकत्वाद्यभावेन बाधादिदोषात् । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।' इत्याद्युक्तात्मनिष्ठबहुत्वे व्यभिचाराच्च ।

ऐक्येऽनुमानभङ्गः ॥ ११ ॥

१२. अंशत्वेनैक्यभङ्गः ।

ननु 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इत्यादौ 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।' इत्यादिस्मृतौ चांशत्वोक्तेरभेदसिद्धिः । अंशत्वं तु घटाकाशस्य महाकाशं प्रतीव कल्पितप्रदेशत्वमिति चेन्न । घटाकाशादेरंशत्वादिव्यवहाराभावात् । स्वतः सांशस्याकाशस्य घटाद्यवच्छेदसंभवेऽपि स्वतो निरंशस्यासङ्गस्य ब्रह्मणस्तदसंभवात् । द्रोणो बृहस्पतेर्भागोऽश्वत्थामा शंकरस्यांशः, भ्रातॄणामंशः द्रव्यं, पुत्रः पित्रंश इत्यादिप्रयोगादंशशब्दो नानार्थः । प्रकृते तु तत्सदृशत्वे सति तदधीनत्वं जीवस्येशांशत्वम् । 'अन्ये चांशकला' इत्यादौ मत्स्यादेरभिन्नस्यापि सामर्थ्यविशेषो गौणमंशत्वं, 'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ।' इति सूत्रे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ।' 'एतदेव विदित्वा मुनिर्भवति ।' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादि भेदव्यपदेशस्य 'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्म कितवाः' इत्याद्यभेदव्यपदेशस्य 'त्वमेव माता च पिता' इत्यादि पितृपुत्रत्वादेर्नानासंबन्धस्योदाहृतत्वेन पितृपुत्रभावेनैवेशजीवयोरंश्यंशभावोपपत्तेः । दाशादीनां ब्रह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मणोऽस्य मुखम्' इतिवद्ब्रह्माभेदोपपत्तिः । ।किं च जीवस्य शुद्धचिदंशत्वं वा ईश्वरांशत्वं वा 'पादोऽस्य' इयादिना बोध्यते । नाद्यः । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुताविदंशब्देन सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टप्रकृतेश्वरस्य, 'ममैवांशः' इति स्मृतौ चेश्वरप्रयुक्तास्मच्छब्देनेश्वरस्यैवोक्तेः । नान्त्यः । त्वन्मते ईशस्याप्युपहितत्वेन घटाकाशं प्रति करकाकाशस्येवेश्वरं प्रति जीवस्यांशत्वायोगात् । न च मठाकाशस्य घटेनेवेशोपाध्यवच्छिन्नमेव जीवोपाधिनावच्छिद्यत इति वाच्यम् । तथात्वे हि मुक्तस्य शुद्धब्रह्मत्वं न स्यात् । न च सहस्रशीर्षत्वाद्युपलक्षितमेव इदंपदेन परामृश्यत इति वाच्यम् । सहस्रशीर्षत्वादेर्धर्मान्तरोत्थापनेन व्यावर्तकत्वरूपोपलक्षणत्वस्य निर्विशेषं प्रत्यसंभवात् । सहस्रशीर्षत्वादेर्विशेषणत्वे बाधकाभावाच्च । 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत

वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ ' ' सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते । ' इत्यादौ ' सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वाणि नामानि यमाविशन्ति । ' इति श्रुत्यनुसारेण समन्वयोक्तरीत्या तत्तत्पदवाच्यत्वमेवेशस्योक्तम् । यथाश्रुताभेदस्य सर्वमानविरुद्धत्वात् । यथा हि भृत्यनिष्ठजयस्य राजाधीनत्वेन राजा जयतीति व्यवहारस्तथा स्त्रीशब्दादिप्रवृत्तिनिमित्तस्येशाधीनत्वेन तत्तत्पदानां तत्र मुख्यताप्रसिद्धिः । स्त्र्यादौ त्वमुख्यतया प्रयोगः । अस्तु वा विभक्तौ सप्तम्यर्थे लक्षणा, त्वदीयपदद्वयलक्षणापेक्षया लघुत्वात् ।

इति अंशत्वेनैक्यभङ्गः ॥ १२ ॥

१३. जीवस्य प्रतिबिम्बत्वेनैक्यभङ्गः ।

ननु मुखप्रतिमुखवज्जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिः, जीवस्य प्रतिबिम्बत्वादिति चेन्न । दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः । चैत्रच्छाये भिन्ने इतिवच्चैत्रतत्प्रतिबिम्बे भिन्ने इत्येव पार्श्वे स्थितेन ग्रहणात्, स्वेनापि स्वकरतत्प्रतिबिम्बे भिन्ने इति ग्रहणाच्च । न च ग्रीवास्थं मुखं यत्सलक्षणकं प्रतिपन्नं दर्पणस्थमपि तथेत्यवधार्य तदेवेदं मुखमिति स एवायं कर इति च प्रतीतिरनुभवसिद्धेति वाच्यम् । चैत्रपादलेखाछाययोश्चैत्रस्य पादोऽयं चैत्रस्य शिरः इतिवत् काचित्कस्य बिम्बप्रतिबिम्बाभेदव्यवहारस्य गौणत्वात् । ' यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदातता । छाया यथा पुंसदृशी पुमधीना च दृश्यते ।। एवमेवात्मकाः सर्वे ब्रह्माद्याः परमात्मनः । ' इत्यादिश्रुत्या तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वरूपं जीवस्येशप्रतिबिम्बत्वमुक्तम् । न च दर्पणादिप्रतिहता दृष्टिः स्वमुखमेव प्रतिगृह्णातीति वाच्यम् । दर्पणादेर्नेत्राभिघातमात्रोपक्षीणतया मलिनदर्पणप्रतिघातेन स्वच्छदर्पणप्रतिघातेन च मुखमालिन्यप्रतीत्यनुपपत्तेः । परावृत्य स्वमुखस्यैव ग्रहणे पार्श्वस्थस्य मुखद्वयं प्रतीत्ययोगाच्च । मणिदर्पणकृपाणेषु च विरुद्धरूपानेकमुखप्रतीतेरयोगाच्च । चक्षुःपरिवृत्तिप्रक्रियाया ब्रह्मप्रतिबिम्बे जीवेऽसंभवाच्च । दर्पणस्थत्वेनैव मुखानुभवाच्च । न च दर्पणस्थत्वानुभवो भ्रमः । नात्र रूप्यमासीदितिवन्नात्र प्रतिबिम्बमासीन्नात्र प्रतिमुखमासीदिति बाधाभावात् । किं चानादेर्जीवस्योपाध्यधीनत्वस्यासंभवात् । जीवस्य प्रतिबिम्बत्वबोधकमानं तु तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वपरं, तत्त्वं तु भेदव्याप्तमेव । उक्तं हि भगवता, ' अत एवोपमा सूर्यकादिवत् । ' इति । किं चोपाधि-

उत्क्रान्तिमत्त्वाद्गतिमत्त्वात्, खगदेहवदित्यनुमानाच्च। न चासिद्धिः। 'सोऽस्माच्छरीरात्समुत्क्रम्यामुं लोकमधिगच्छति। अमुष्मादिमं लोकमागच्छति।' इत्यादिश्रुतेर्हेतुसिद्धेः। न च बुद्धिगतमुत्क्रमणादिकं श्रुत्योपहिते बोध्यते। श्रुतेर्भ्रान्तिहेतुत्वेनाप्रामाण्यापत्तेः। 'स एतान् ब्रह्म गमयति।' 'तत्र प्रयाता गच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः।' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु गतेर्मुक्तिसामान्याधिकरण्योक्तेः। न च व्यापकं ब्रह्म प्रति गमनमसंभवि। निःशेषाविद्यानिवृत्त्यर्थं लोकविशेषस्थभगवद्रूपविशेषप्राप्त्यर्थं गमनोक्तेः। 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति।' इत्यात्मनिष्ठत्वश्रुतेश्च। 'तद्यथा नः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जद्याति।' इति स्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टान्तोक्तेश्च। न च'एष' इति बुद्ध्युपहितस्यैव परामर्शः। तद्बोधकपदाभावात्। 'मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन्पिबन्नास्ते वा।' इत्यादिश्रुतौ मनउत्क्रमणेऽपि आत्मनस्तदभावश्रवणाच्च। न चोपहितस्योपाधिनिबन्धनगतिमत्त्वेऽपि बुद्ध्यनुपहितस्य गत्यभावो न विरुद्धः। बुद्धिं विनैवाशनपानादिवद्गमनस्योपपत्तेः। 'विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्।' 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते।' स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः।' इति श्रुतिषु मुक्तावपि गत्युक्तेः। एतेनोपाधिगत्योपहितगतिप्रयोग औपचारिक इति निरस्तम्। कृतहानाकृताभ्यागमाद्यापत्तेश्च। न च यद्बुध्यवच्छिन्नेन येनैवात्मना यत्कृतं तदवच्छिन्नस्य तस्यैव भोगः, आत्मनो निरवयवत्वान्निरंशत्वादेकत्वाच्चेति वाच्यम्। एकोपाधिनिर्मुक्तस्याप्युपाध्यन्तरोपहितत्वेनानिर्मोक्षप्रसङ्गात्। आत्मत्वमणुनिष्ठं द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात्, पृथिवीत्ववत्। न च व्यापकावृत्तित्वमुपाधिः। द्रव्यत्वसत्त्वादौ साध्याव्यापकत्वात्। न च तेनैव स्पर्शादिसामानाधिकरण्यमपि साध्यम्। भूतवृत्तित्वादेरुपाधित्वात्। जीवो न व्याप्तः, महाभूतेतरत्वे सति विशेषगुणवत्त्वे सत्यसर्वज्ञत्वात्, शब्देतरानित्यविशेषगुणाश्रयत्वात्, संस्काराश्रयत्वाच्च घटवत्। न चानात्मत्वमुपाधिः। उपाध्यभावेन साध्याभावस्य विभुत्वस्य साधनीयस्याहमिहैव सदने आसमिति धर्मिग्राहकेनाक्षेण बाधेनोपाधेरप्रयोजकत्वात्। विशेषगुणसंस्कारादीनामन्तःकरणोत्पन्नत्वेऽपि अविद्यासहकृतस्वामित्वादिना जीवधर्मत्वात्। न चैकस्याणोरेकदा व्यवहितदेशद्वयावच्छेदासंभवेन पादे मे सुखं, शिरसि मे वेदनेत्यादियुगपदनुभवविरोध इति वाच्यम्। गुणिनोऽणुत्वेपि गुणव्याप्त्या व्यापिसुखाद्यनुभवविरोधात्। आरुण्यादिरेकैकव्यक्तिरिति मते आरुण्यादेरिव जातिसमवायादेरिव च धर्मितोऽन्यत्र धर्मात्रस्था-

नोपपत्तेः । न च तद्वदेव व्यापकत्वापत्तिः । देहातिरिक्ते ज्ञानादिकार्यानुपलब्ध्या व्यापकत्वे मानाभावात् । गृहैकदेशस्थदीपस्य प्रभा यथा गृहव्यापिनी, तद्वज्ज्ञानादेर्देहव्याप्त्युपपत्तेः । न च प्रभा द्रव्यान्तरं, न गुणः । दीपे नष्टे क्षणचतुष्टयाद्यवस्थानापत्तेः । अस्तु वा द्रव्यमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । दीपधर्मस्य त्वनुभवसिद्धत्वात् । किं च वह्निं विहाय स्पष्टमौष्ण्यमुपलभ्यते । न च वह्निसमीपवर्त्यनुद्भूतरूपतेजसस्तदिति वाच्यम् । वह्नेरौष्ण्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । न च बाधके सति सविधे तेजोन्तरकल्पनेऽपि दृश्यमानवह्नावनुभूयमानौष्ण्यस्पर्शे बाधकाभावेन तस्मिन् तेजोन्तरीयत्वं न कल्प्यमिति वाच्यम् । वह्निसमीपे कल्प्यस्याचाक्षुषस्य तेजस एवौष्ण्याश्रयत्वोपपत्तौ वह्नेस्तदाश्रयत्वकल्पने गौरवात् । जात्यादेरिवौष्ण्यस्य वह्निं विहायावस्थाने बाधकाभावाच्च । केतक्यादिगन्धस्य द्रव्यं विहायान्यत्र प्रसरणाच्च । न च केतक्यवयवगमनेन तदुपपत्तिः । द्रव्यक्षयापत्तेः । न च पुनरवयवान्तरप्रवेशात्तदक्षयः । अप्रामाणिकावयवान्तरकल्पनापेक्षया गुणस्यैव प्रसरणाङ्गीकारे लाघवात् । वस्तुतस्तु जलूकादिवत् संकोचविकासशाल्यन्तःकरणे सुखदुःखादिक्षेत्रे हस्तपादाद्यवच्छेदेनोत्पन्नसुखादिकमविद्यासहकृतस्वामित्वसंबन्धेन जीवे वर्तत इत्यहं सुखी दुःखी मम शिरसि सुखं पादे च वेदनेत्याद्यनुभवः योगिनः कायव्यूहे भोगश्च सूपपन्नः । आत्मनां व्यापकत्वे सर्वाणि शरीराणि सर्वस्यैव भोगायतनानि स्युः । सर्वशरीरेन्द्रियादीनां सदा सर्वात्मसंयुक्तत्वात् । कर्मणामपि साधारणदेहादिकृतत्वेनासाधारण्यायोगात् । अहंकारोपादेरपि नियामकमूलसंबन्धादेरभावे नैयत्यायोगात् । न च तवापीश्वरस्य व्यापकत्वेन शरीराणां तद्भोगजनकत्वं स्यादिति वाच्यम् । ईश्वरस्य भोगमात्रं प्रति स्वरूपायोग्यत्वात् । भोगयोग्यस्यैव ह्यायतनचिन्ता, न तु तदयोग्यस्य । न च चैत्रभोगजनकाङ्कुरादेस्तददृष्टजन्यत्वादात्मसमवेतस्य चादृष्टस्य साक्षादङ्कुरासंभवात् आत्मद्वारकसंबन्धो वाच्योऽतस्तस्य विभुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रभोगाहेतोरप्यङ्कुरादेरात्मद्वारादृष्टसंबन्धेऽपि तदजन्यत्वेन तस्यातन्त्रत्वात् । विभ्वाकाशस्थशब्देऽदृष्टस्यात्मद्वारकसंबन्धासंभवाच्च । न च जनकादृष्टनिरूपितात्मद्वारकसंनिकर्षस्यातिप्रसङ्गाभावेन तन्त्रत्वम्, जनकता त्वदृष्टस्य फलोन्नेयेति वाच्यम् । प्रतियोग्यभावज्ञानज्ञेयवाच्यवाचकेच्छेष्यमाणकृतिकार्यादीनामिवाणुनिष्ठादृष्टस्यैव संबन्धान्तरस्याङ्कुरादौ कल्प्यत्वात् ।

न च ' बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः । ' इति श्रुतौ बुद्धिगुणेनाराग्रमात्रं, स्वाभाविकं च विभुत्वमुक्तमिति वाच्यम् । आत्मगुणेनाराग्रमात्रः बुद्धेर्गुणेनावर इति योजनात् । 'यथाणुर्न चक्षुषः प्रकाशोऽव्याप्त एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशोऽव्याप्तः, अणुर्ह्येवैष पुरुषः । ' इत्यादिश्रुत्यनुग्रहाद्व्यवहितयोजनस्यादोषत्वात् ।

इति जीवाणुत्वोपपत्तिः ॥ १४ ॥

१५. सदनन्तगुणे ब्रह्मणि प्रमाणम् ।

नन्वस्तु जीवभिन्नः परेशस्तस्य गुणानन्त्ये मानाभाव इति चेन्न । ' यः सर्वज्ञः सर्ववित् ' ' यस्य ज्ञानमयं तपः ' ' बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः' इत्यादिश्रुतेः, ' ब्रह्मेशानादिभिर्देवैः समेतैर्यद्गुणांशकः । नावसाययितुं शक्यो व्याचक्षाणैश्च सर्वदा ॥ ' ' यो वा अनन्तस्य गुणाननन्ताननुक्रमिष्यन् स तु बालबुद्धिः । ' इत्यादिस्मृतेश्च मानत्वात् । ननु ' जर्तिलयवाग्वा जुहुयाद्गवीधुक् यवाग्वा जुहुयात् ।' इत्यादौ जर्तिलयवाग्वादेर्होमसाधनत्वस्य ' अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च । ' इति निन्दायाश्च बोधकस्य ' अजक्षीरेण जुहोति ।' इति विध्येकवाक्यतया न तत्परत्वं, किं तु स्तावकत्वं यथा, तथैव क्वचिदुपास्तिवाक्यशेषतया क्वचिन्निषेधवाक्यशेषतयोपपत्त्या न गुणविधाने तात्पर्यं सगुणवाक्यस्येति चेन्न । ' यः सर्वज्ञः सर्ववित् ' इत्यादेरुपास्तिनिषेधवाक्यसांनिध्याभावेन गुणविधाने तात्पर्यावश्यकत्वात् । जर्तिलादीनां यागसाधनताया इव व्यावहारिकगुणानामप्यसिद्ध्यापत्तेश्च । किं च श्रुतिप्राप्तस्य श्रुत्यादिनिषेधे अहिंसावाक्यमग्नीषोमीयहिंसाया, अग्रहणवाक्यं च षोडशिग्रहणस्य, ' असद्वा ' इत्यादिवाक्यं ब्रह्मसत्त्वस्य निषेधकं स्यात् । न च श्रुतिप्राप्तत्वं न तत्प्रसक्तमतिप्रसङ्गात्, किं तु तत्प्रमितत्वं, तच्च प्रकृते नास्तीति वाच्यम् । मानान्तराप्राप्तगुणबोधकत्वेऽप्यप्रामाण्ये तद्दृष्टान्तेन वेदमात्रस्यैवाप्रामाण्यापत्तेः । ' मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय । ' ' परः पराणाम् ' इत्यादिस्मृत्या सगुणात्परस्योत्कृष्टस्य निषेधः । सगुणे परादपि परत्वं हि स्पष्टमुक्तम् । न च जडापेक्षया परं किंचिज्जडं, तदपेक्षया परः सर्वज्ञः शुद्धापेक्षया चापर इति वाच्यम् । सर्वज्ञभिन्ने शुद्धे मानाभावात् । ' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ' इति स्मृत्या सगुणस्यैव सर्ववेदवेद्यत्वोक्तेः । अन्यथा ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । ' ' असद्वा इदमग्र आसीत् । ' इति श्रुती परापरब्रह्मविषये स्याताम् । न

संबन्धो जीवे स्वाभाविक औपाधिको वा। आद्ये तस्य सत्यत्वापत्तिः, द्वितीयेऽनवस्थाद्यापत्तेः। वस्तुतस्तु बिम्बान्यूनसत्ताके ह्युपाधौ प्रतिबिम्बं लोके दृष्टम्। कथं ब्रह्मन्यूनसत्ताकाविद्यादौ प्रतिबिम्बम्। अन्यथा मरुमरीचिकाजलेऽपि सूर्यादिप्रतिबिम्बः स्यात्। न च दर्पणस्थनेत्रप्रतिफलितमुखादिस्थले व्यभिचारः। सोपाधिकारोपे दृष्टस्य स्वबाध्योपाधिकत्वस्यात्रासत्त्वेन तन्नेत्रदेशावच्छेदेन तन्मुखप्रतिफलनमित्यङ्गीकार्यत्वात्। वस्तुतस्तु प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वासंप्रतिपत्तेर्वृथैव त्वत्प्रलापः। किं चैकदेशस्थितस्य देशान्तरस्थिते प्रतिबिम्बं, न तूपाध्यन्तर्गतस्य। न चाकाशस्य जले कथं प्रतिबिम्बम्। सदेशस्याकाशस्य जलाद्बहिर्भागस्यैव प्रतिबिम्बनात्। न ह्यविद्याद्युपाधिर्ब्रह्मैकदेशस्थः। किं चाकाशस्य प्रतिबिम्बमसिद्धम्। नक्षत्रादिप्रभामण्डलस्यैव जले प्रतिबिम्बनात्। अचाक्षुषाकाशप्रतिबिम्बस्य चाक्षुषत्वासंभवात्। अन्यथा वायुकालधर्मपिशाचादिप्रतिबिम्बस्यापि चाक्षुषतापत्तेः। 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव।' 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्।' इत्याद्यागमस्त्वन्तर्यामिपरः। रूपं रूपं जीवं जीवं प्रति तावद्रूपैराविर्भूतो बभूव। एकधा मूलरूपेण, बहुधान्तर्यामित्वादिनेत्यर्थः।

इति जीवस्य प्रतिबिम्बत्वेनैक्यभङ्गः ॥ १३ ॥

१४. जीवाणुत्वोपपत्तिः।

अणोर्जीवस्य व्यापकादीशाद्वास्तवो भेदः। न च 'नित्यः सर्वगतः' 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यादिश्रुतेः, जीवो नाणुः, प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षगुणवत्त्वाच्च, घटवदित्याद्यनुमानाच्च जीवो व्याप्त एवेति वाच्यम्। सर्वत्र गमनं त्वणोरेव संभवात्। गुणगरिष्ठत्वादिना महत्त्वोपपत्तेश्च। न चाणुत्वे प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः। त्रसरेण्वतिरिक्तातीन्द्रियद्रव्यस्य नव्यतार्किकैरपि निराकृतत्वेन नित्यद्रव्यत्रसरेणोरेव प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः। वस्तुतस्तु अणुजीवात्मनः स्वप्रकाशतया साक्षिस्वरूपेन्द्रियविषयतया च नित्यसाक्षिस्वरूपप्रत्यक्षस्य महत्त्वाभावेऽप्यसंभवे दोषाभावः। द्रव्यस्य जन्यप्रत्यक्षे महत्त्वस्य कारणत्वेऽपि नित्यसाक्षिप्रत्यक्षे कारणत्वाभावात्। 'अणुर्ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीतः पुण्यं च पापं च।' 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते॥' इति श्रुतेः। न च श्रुतिर्दुर्विज्ञेयत्वपरा, ईशस्य दुर्विज्ञेयत्वेऽपि जीवस्य तदभावात्। जीवो न व्याप्तः,

च इदम् इति प्रपञ्चस्य प्रकृतत्वेन प्रपञ्चस्यैव कारणात्मना सत्त्वं, कार्यरूपेणासत्त्वमिति वाच्यम् । त्वन्मते प्रपञ्चे अबाधितार्थकसत्पदस्यास्वारस्यात् सदेवेत्यादिसत्पदस्य प्रधानभिन्नजगत्कारणब्रह्मपरतया ईक्षत्यधिकरणे त्वया स्थापितत्वात् । किं च ग्रहणाग्रहणवाक्ये अपि परापरयागविषयके स्याताम् । न चैन्द्रवायवं गृह्णाति । ' इत्यादिवत् षोडशिग्रहणवाक्यस्य यागपरत्वेऽप्यग्रहणवाक्यस्य तदभावबोधकतया न यागविषयकत्वमिति वाच्यम् । त्वदभिमतनिर्गुणवाक्यस्यापि गुणाभावमात्रपरत्वेन परब्रह्मपरत्वाभावात् । न च सगुणवाक्यं व्यावहारिकगुणपरं, निर्गुणवाक्यं तात्त्विकनैर्गुण्यपरम् । ' असन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेद चेत्। ' इति श्रुतिर्नासत्त्वनिन्दार्था किं तु शून्यतापत्तिरूपपरममोक्षपरेत्यापत्तेश्च । न च शून्यता न पुरुषार्थः, किं त्वानन्दप्राप्तिरेव । त्वन्मते स्वरूपभिन्नानन्दावाप्त्यादेरभावात् । किं च ' विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्। ' 'उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।' ' गौण्यसंभवात् ' इत्यादौ शास्त्रयोर्विरोधे तात्त्विकार्थान्तरपरतोक्ता, न त्वारोपितार्थकता । अन्यथेक्षत्याद्यधिकरणेषु सिद्धान्तसाधकानामीक्षणादीनां सांख्याद्यभिमतप्रधानादावारोपसंभवेन प्रधाननिराकरणादिकं न सिध्येत् । न च सदृश एवामात्यादौ राजत्वारोपो दृश्यते, न तु स्तम्भादाविति चेतन एवेक्षितृत्वदर्शनाच्चेतने ब्रह्मणि तदारोपो युज्यते, नाचेतने प्रधान इति वाच्यम् । ' नामब्रह्मोपासीत। ', ' योषितमग्निमुपासीत । ' इत्यादौ विसदृशे नामयोषिदादौ ब्रह्मत्वाग्नित्वाद्यारोपदर्शनात् । न च विश्वकर्तृत्वादिनाक्षिप्तसार्वज्ञ्यादिकः ' यः सर्वज्ञः ' इत्यादिना निषेधायानूद्यत इति वाच्यम् । जगदारोपाधिष्ठानत्वेनाक्षिप्तस्य ब्रह्मसत्त्वस्य ' असद्वा इदमग्र आसीत्। ' इति निषेधाय ' सदेव सोम्य ' इत्यादेरनुवादकतापत्तेः । व्यावहारिकगुणानामप्यसिद्ध्यापत्तेश्च । न हि निषिद्धे ब्राह्मणहननादाववान्तरतात्पर्यमस्ति । न च देवताविग्रहादौ विधिस्तुतिद्वारतयोपात्ते मानान्तरप्राप्तिविरोधयोरभावात् तदत्यागमात्रेण तदसिद्धिवदत्रापि निषेधोपाधिकतयोपात्तस्य सार्वज्ञ्यादेर्मानान्तरादप्राप्तस्य व्यावहारिकमानाविरुद्धतया व्यवहारदशायामत्यागमात्रेण व्यावहारिकत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । मानान्तरेणाप्राप्तौ निषेधायानुवादकत्वोक्तेस्तुच्छत्वात् । अनिषिद्धस्य देवताविग्रहादेर्व्यावहारिकत्वसिद्धावपि श्रुतिनिषिद्धस्य तदसंभवाच्च । मानानां व्यावहारिकत्वादिव्यवस्थायास्त्वद्दुराशामात्रत्वाच्च । नैर्गुण्यस्य ब्रह्मभिन्नस्य व्यावहारिकत्वाच्च । तदभिन्नस्य नित्यसिद्धत्वेन शास्त्राप्रमेयत्वात् । तज्ज्ञानस्य गुणाविरोधित्वाच्च । सार्वज्ञ्यादेर्विश्वकर्तृत्वादिना-

क्षेपसंभवेऽपि ‘ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति ’ इत्याद्युक्तानन्दादेः सार्वज्ञ्याद्याक्षेपककर्तृत्वादेश्चानाक्षेपेण तद्बोधकस्यानुवादकत्वासंभवात् न वान्यशेषतयोपात्ते सार्वज्ञ्यादौ तात्पर्यं वाक्यभेदः । अनुपासनानिषेधप्रकरणस्थस्य ‘ यः सर्वज्ञः ’ इत्यादेरन्यशेषत्वासिद्धेः । न च तटस्थलक्षणद्वारा ब्रह्मबोधे तात्पर्यं, न विशेषण इति वाच्यम् । शाखोपस्थाप्यचन्द्रनिष्ठप्रकाशस्येव निर्विशेषे सार्वज्ञ्योत्थाप्यधर्मान्तराभावात्तटस्थत्वासंभवात् । किं च ‘ व्यतिहार ’ इति सूत्रे ‘ तद्योऽहम् ’ इति श्रुत्युक्तस्य जीवे ईश्वरत्वस्येश्वरे वा जीवत्वस्योपास्यतयोत्तरतापनीयादौ निर्गुणोपास्तेरुक्तत्वेपि यथैक्यस्य निर्गुणस्य च सिद्धिस्तथा सत्यकामत्वादेस्तात्त्विकतासिद्धिः । भाषितं हि त्वयैव ‘ व्यतिहार ’ इति सूत्रे ‘यथा ध्यानार्थेऽपि सत्यकामत्वाद्युपदेश इव तद्गुण ईश्वरः सिध्यति तद्वदैक्यम् । ’ इति । न च जीवे ईश्वराभेदध्यानस्येश्वरे जीवाभेदध्यानस्योपासनाप्रकरणपठितस्यापि जीवेशाभेदः सगुणोपासनयापि दृढीकार्य इत्येवंपरतयैक्यस्योपासाविषयत्वेऽपि सत्यकामत्वादिवन्नातात्त्विकत्वमिति वाच्यम् । वैषम्ये मानाभावात् । ‘ सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । ’ इत्यादिना सत्यकामत्वादिविशिष्टस्य जिज्ञास्यत्वोक्तेश्च । न चोत्तरतापनीयोक्तोपास्तिर्ज्ञानरूपा, उपास्तेर्विशिष्टविषयकत्वेन निर्विशेषे तदसंभवादिति वाच्यम् । शाब्दज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वनियमेन निर्विशेषज्ञानस्याप्यसंभवात् । किं च ब्रह्मणि कर्तृत्वादीनामारोप्योपास्यत्वे नाम्नि ब्रह्मवाक्यानामिव ब्रह्मण्यपि कारणवाक्यानां समन्वयस्यावक्तव्यत्वेन समन्वयाद्यध्यायानारम्भः स्यात् । न च नाम्नो ब्रह्मविकारत्वेनासमन्वयेऽपि ब्रह्मणोऽविकारतया मुमुक्षुज्ञेयत्वेन कारणवाक्यानां तटस्थलक्षणकर्तृत्वद्वारा तत्र तात्पर्यात् समन्वयाद्यावश्यकतेति वाच्यम् । ब्रह्मणो मुमुक्षुज्ञेयत्वेऽपि कर्तृत्वादीनामुपास्यानां तदनिष्ठानामप्युपासासंभवेन तत्समन्वयस्यानपेक्ष्यत्वात् । ‘ य आत्मा अपहतपाप्मा ’ इत्यारभ्य ‘ सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ’ इति सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वादिभिः सह जिज्ञास्यत्वश्रवणेन ज्ञेयत्वाच्च । न चापहतपाप्मत्वादीनां स्वरूपतया जिज्ञास्यत्वेऽपि स्वरूपबहिर्भूतानां सत्यकामत्वादीनां न जिज्ञास्यत्वम् । स्वरूपस्याज्ञानादिसाक्षितया नित्यसिद्धत्वाज्जिज्ञासासंभवात् । धर्मिणि संशयासंभवात्तदज्ञाने बुभुत्साययोगाच्च । ‘ एष सर्वेश्वर एष भूतपतिः ’ इत्यादिधर्मानुक्त्वा ‘ तेषां तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । ’ इति मुमुक्षुज्ञेयत्वोक्तेः । ‘ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि । ’ इत्युक्त्वा ‘ तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः । ’ इत्यपरोक्षप्रमा-

विषयत्वोक्तेः । ' तुरीयं सर्वदृक् सदा । ' इति तुरीयसार्वज्ञ्यादिश्रुतेश्च सार्वज्ञ्यादीनां पारमार्थिकत्वसिद्धेः । किं चापहतपाप्मत्वादीनामुपास्यत्वे तेषां भूताकाशेऽपि संभवेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादकदहराद्यधिकरणविरोधः स्यात् । न च पापाभावस्याकाशे संभवेऽपि चेतनधर्मस्य सत्यकामत्वादेरसंभवः, नाम्नि ब्रह्मत्ववाकाशेस्ये धीपूर्वकतदारोपसंभवात् । ' सत्यः सोऽस्य महिमा ' इति सत्यत्वश्रुतेश्च । किं च ' पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति । ' ' यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ' इत्यादिश्रुतिषु, ' यो मामशेषदोषोज्झं गुणसर्वस्वबृंहितम् । जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चान्यथा॥' 'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्। सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥' इत्यादिस्मृतिषु च सगुणज्ञानादेव मोक्षोक्तेः । न चायमवान्तरमोक्षः । पुण्यादिराहित्यस्य निरञ्जनत्वादेश्च परममुक्तावेव संभवात् । न च सगुणज्ञानस्य फलान्तरश्रवणान्न मोक्षहेतुत्वं, 'नास्याब्रह्मवित् कुले भवति ।' इति निर्गुणज्ञानस्यापि फलान्तरश्रवणात् । 'संयोगपृथक्त्वन्यायेनोभयपरत्वस्य प्रकृतेऽपि साम्याच्च । अन्यथा निर्गुणधीजन्यमोक्षोऽवान्तरः, ' असन्नेव स भवति ' इत्युक्तशून्यतापत्तिरूपः परममोक्षः स्यात् । न च शून्यं न सुखरूपं, सुखित्वस्यैव पुरुषार्थत्वेन सुखरूपतायाः शून्यरूपताया इवापुरुषार्थत्वात् । किं च ' अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । ', ' विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ।', 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ।', ' अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेश्च । ' इत्याद्यधिकरणेष्वादृतत्वेन गुणानां सत्त्वम् । न चारोपितमादायोपपत्तिः । आरोपितगुणसंबन्धस्य जीवादावसंभवेन ' भेदव्यपदेशाच्चान्यः ।', 'शारीरश्च' इत्यादिना तन्निरासानुपपत्तेः ।न चानुभूतिः निर्विशेषानुभूतित्वादिति व्यतिरेकानुमानं बाधकम् । निर्विशेषत्वानुभूतित्वयोर्व्याहतत्वात् । न च निर्विशेषत्वादिकं न ब्रह्मभिन्नमित्यव्याघातः, हेतुसाध्यभागासंभवात् स्वरूपस्य नित्यसिद्धत्वेनानुमानवैयर्थ्याच्च । तन्मात्रज्ञानस्य विशेषाविरोधित्वाच्च । न च विशेषत्वमभावप्रतियोगितावच्छेदकमभावप्रतियोगिमात्रवृत्तित्वात् घटवदित्यनुमानं मानम् । स्वोपरक्तबुद्धिजनकत्वरूपविशेषत्वस्य वाच्यत्वादौ केवलान्वकेयिसत्त्वेन पक्षे हेतोरसत्त्वात् । व्यावर्तकत्वरूपविशेषत्वस्य पक्षत्वे ब्रह्मणि धर्ममात्राभावासिद्ध्यापत्त्यार्थान्तरत्वात् । विशेषाभावस्यैव विशेषत्वेन व्याघाताच्च । न च गुणानां भिन्नत्वे असंबद्धत्वे च धर्मधर्मिभावहानिः, संबद्धत्वे च तत्संबन्धोऽपि भिन्न इत्यनवस्थेति वाच्यम् । व्यावहारिकेष्वनुपपत्तेस्त्वयापि समाधेयत्वात् । अन्यथाविरोधाध्यायस्या-

नारम्भापातात् । जीवप्रकृत्यादिकर्तृत्वादिनिरासकेक्षत्याद्यधिकरणानामुच्छेदापत्तेश्च । अघटघटनापटीयस्याविद्यया सर्वोपपादने परेशेऽचिन्त्यशक्त्या सत्यानामेव तथोपपत्तेः । न च ज्ञानादेर्धर्मत्वे स्वरूपस्य जडत्वाद्यापत्तिः । मानबलेनोभयोरपि ज्ञानत्वाद्युपपत्तिः । न च धर्मज्ञानेनैव व्यवहारोपपत्तौ धर्मिणो ज्ञानत्वादिकं न स्यात् । प्रमाणेन प्रयोजनमुखानिरीक्षणात् । पार्थिवयोः पुरुषदण्डयोः पुरुषत्वादिवत् । आत्मत्वगुणत्वादिज्ञानादिरूपयोरपि धर्मिधर्मयोर्भेदोपपत्तेः । अहिकुण्डलन्यायेन गुणगुणिनोरभेदेऽपि भेदप्रतिनिधिविशेषेण भेदव्यवहारोपपत्तेश्च । विशेषं विनैकस्यैव निर्धर्मकस्य सच्चिदानन्दादिव्यवहारानुपपत्तेः । किं च निर्विशेषत्वस्यापि विशेषत्वेन विशेषत्वस्य भावाभावाभ्यां मूकोऽहमितिवद्व्याघातः । न च निर्विशेषत्वस्य विशेषत्वेनैव रूपेण निषेधोऽद्वितीयवाक्येन द्वितीयाभावरूपद्वितीयनिषेधवदुपपन्नोऽन्यथा विशेषत्वावच्छिन्ननिषेधप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वविहितद्वितीयाभावस्य स्वेनैव निषेधे व्याघातेन दृष्टान्तासिद्धेः । अतिप्रसक्तस्य द्वितीयत्वादेर्निषेध्यत्वानवच्छेदत्वाच्च । द्वितीयत्वेन निषेधे अभावत्वेन चानिषेधे ब्रह्मण एवाभावत्वापत्तेः । तज्ज्ञानस्य च द्वैताविरोधित्वेन तत्सत्त्वोपपत्तेः । न हि भूतलज्ञानं घटतदभावान्यतरधीविरोधि । किं च ब्रह्मणः शून्यानिवर्त्यव्यावर्तकविशेषाभावे शून्यत्वमिथ्यात्वाद्यापत्तिस्तत्सत्त्वे तु सविशेषत्वमेव । न च व्यावर्त्यसमानसत्ताकविशेषाभावेऽपि व्यावृत्तिबोधसमसत्ताकधर्मेण भिन्नत्वनिर्विशेषत्वयोरुपपत्तिरिति वाच्यम् । मुक्तौ व्यावृत्तिबोधसमसत्ताकस्यापि धर्मस्याभावेन तदानीं शून्याद्यभेदापत्तेः । किं च ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे विचारविषयत्वानुपपत्तिः । इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् । इत्थंभावो हि धर्म एव । न च विचारकाले कल्पिता धर्माः सन्ति । केनचिद्रूपेण ज्ञातं रूपान्तरेण चाज्ञातं ह्यधिष्ठानम् । अज्ञानकल्पितस्याज्ञानाविषयत्वेन तदकल्पिताः सत्या एव धर्मा आरोपार्थं स्वीकार्याः । ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यप्रकारवत्, स्वारोपितव्यावर्तकज्ञानाबाध्यप्रकारवद्वा । अधिष्ठानत्वात् । शुक्तिवत् । ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यदुःखव्यावर्तकधर्मवत् । दुःखानात्मकत्वात् । घटवत् । ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यप्रकारविशेष्यम्, संदिग्धत्वाद्विचार्यत्वात्, निर्णेतव्यत्वाद्वा । स्थाणुवत् । ब्रह्म वेदान्ततात्पर्यगोचरप्रकारवत् । वेदान्तविचारविषयत्वात् । यदेवं तदेवं, यथा कर्मकाण्डविचारविषयो धर्मः । ईश्वरः सदाप्तःसमस्तकल्याणगुणः, सदा तत्प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात् । ईश्वरः सदा त्यक्तसमस्तदोषः, सदा तज्जिहासुत्वे सति तत्त्यागे शक्तत्वात् । यश्चैवं स तथैव, यथा चैत्र इत्याद्यनुमानमपि मानम् ।

न च दृष्टान्तसमसत्ताकधर्मसिद्धौ सिद्धसाधनं, पक्षसमसत्ताकधर्माप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वपदस्य समभिव्याहृतपरत्वेन दृष्टान्ते तत्समसत्ताकस्य पक्षे तत्समसत्ताकस्य च धर्मस्य सिद्ध्योक्तदोषाभावात् । न चानुमाने शब्दस्वभावोपन्यासोऽनुपयुक्तः, परार्थानुमाने पञ्चावयवसत्त्वेन शब्दस्वभावोपन्यासस्योपयोगात् । न च वेदान्तावान्तरतात्पर्यमादाय सिद्धसाधनं, मुख्यतात्पर्योक्तौ च वेदान्तमुख्यतात्पर्यविषयप्रकाराप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । यद्यद्विचारविषयीभवति तत्तच्छब्दतात्पर्यविषयप्रकारवदिति सामान्यव्याप्त्यानुमानप्रवृत्तेः । त्वदीयाभेदानुमानवच्छुद्धस्यैव पक्षत्वान्न विशिष्टसमसत्ताकधर्ममादाय सिद्धसाधनादिकम् । न च कल्याणगुणानां नित्यत्वेन तत्र प्रेप्सानुपपत्तिः । सदैकाकारतया तत्स्थापने नित्येच्छासत्त्वात् । एवं हीनानामेव नित्यजिहासोपपत्तेश्च । अधिष्ठानत्वसंदिग्धत्वाद्यनुपपत्त्यादेरनुकूलतर्कत्वाच्च । मृषाधर्मस्याज्ञानाविषयत्वेनाधिष्ठानत्वप्रयोजकस्याज्ञातधर्मस्य तात्त्विकनियमात् ।

इति सदनन्तगुणे ब्रह्मणि प्रमाणम् ॥ १५ ॥

१६. निर्विशेषे प्रमाणभङ्गः ।

त्वन्मते जातिगुणक्रियादिरूपनिमित्ताभावेन तत्र वेदान्तानां न मुख्यवृत्तिः । आरोपितनिमित्तविषयकप्रतीतेर्निर्विशेषे न हि प्रामाण्यं, गौण्याश्च मुख्यार्थगुणयुक्ततयैव, लक्षणायाश्च शक्यार्थसंबन्धितावच्छेदकरूपवत्तयैव स्वार्थोपस्थापकत्वेन निर्विशेषे वृत्तिमात्रायोगान्न निर्विशेषे पदविधया वाक्यविधया चोपनिषन्मानम् । न च संसर्गबोधकवाक्यपदानां नियमेऽप्यखण्डार्थकवाक्यस्थपदैर्लक्षणया बोधजननेन तन्नियमः । अखण्डार्थकवाक्यस्यालीकत्वात् । न च वृत्तिं विनापि सुप्तोत्थापकवाक्यस्येव वेदान्तवाक्यस्य निर्विशेषे प्रामाण्यमिति वाच्यम् । सुषुप्तौ ज्ञानसामान्यसामग्र्यभावेन शाब्दबोधस्यासंभवात् । तत्सत्त्वे वृत्तिज्ञानस्यापि संभवाच्च । भेर्यादिशब्दवन्निद्राभङ्ग एव शब्देन बोधो हि जागरे सति हेत्वन्तरेण । किं च निर्विशेषविषयकज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वे निर्विशेषत्वासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थं विशेषाभावरूपविशेषविषयत्वमावश्यकम् । न च विशेषाभावस्य स्वरूपतया तत्स्फूर्तौ प्रमाणं नापेक्ष्यत इति वाच्यम् । अप्रामाणिकस्वीकारस्यातिप्रसङ्गात् । शशशृङ्गादीनामपि सिद्ध्यापत्तेश्च ।

इति निर्विशेषे प्रमाणभङ्गः ॥ १६ ॥

१७. ईश्वरस्य नित्यविग्रहोपपत्तिः ।

विविधविचित्रविश्वकर्ता नित्यविग्रह ईश्वरः। अदृष्टाद्यभावेन जन्यविग्रहासंभवात् । अविग्रहस्य कर्तृत्वासंभवाच्च । न च तत्र मानाभावः । ‘ आदित्यवर्णस्तमसः परस्तात् । ’ ‘ यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् ’ ‘ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म ’ ‘ पुरुषं कृष्णं पिङ्गलम् ’ ‘विश्वतश्चक्षुः’ ‘ सहस्रशीर्षा पुरुषः ’ इत्यादिश्रुतेः । ‘पश्य मे पार्थ रूपाणि’ ‘सर्वतः पाणिपादं तत्’ इत्यादिस्मृतेः । ब्रह्म सविग्रहं स्रष्टृत्वात्पालयितृत्वादुपदेष्टृत्वादित्याद्यनुमानाच्च । न चोपासापराण्युक्तवाक्यानि । ‘ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ’ इत्यत्र वर्तमानत्वेनापरोक्षज्ञानविषयत्वेन चोक्तेः । न हि योषित्यग्निर्दृश्यत इत्युच्यते । न च विराड्रूपमिदं, ‘तमसः परस्तात्’ इति प्रकृतिपरतोक्तेः। न च ‘सर्वतः पाणिपादम्’इत्यादिकं सर्वात्मकतया सर्वान्तर्यामितया च नियम्यजीवपाण्यादिपरं, सर्वतः पाणिपादत्वादेरसंभवादिति वाच्यम् । जीवपाण्यादौ लक्षणायां मानाभावात् । पाण्यादेश्चक्षुरादिसर्वाङ्गकार्यकरत्वपरत्वात् । ‘तदेवानुप्राविशत् । ’ ‘ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । ’इत्यादिश्रुत्युक्तस्य सर्वगते प्रवेष्टृत्वस्य गम्यत्वस्य विग्रहं विनानुपपत्तेश्च । ‘ तमेवं विद्वानमृत इह भवति ’ ‘ यदा पश्यः ’ इत्यादिश्रुतौ पूर्वप्रक्रान्तसहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टपरामर्शकतच्छब्दयुक्तवाक्येन विग्रहज्ञानस्यैव मोचकत्वोक्तेः । ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता ’ इत्यादिश्रुतिः प्राकृतपाण्यादिराहित्यपरा । ‘ सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः। ’ इति वैष्णवोक्तेः । ‘नाभ्या आसीदन्तरिक्षम्’ इति भूतकारणत्वोक्त्या अभौतिकत्वसिद्धेः । ‘ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः।’ इति श्रुत्या महाप्रलये नारायणस्थित्युक्त्या नित्यविग्रहसिद्धेश्च । न च नारायणशब्दो मायोपहितब्रह्मपरः । विग्रहविशिष्टे योगरूढत्वात् । मायोपहितस्य शंकरादिसाधारण्याच्च । ‘ पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं शेते ’ इति श्रुत्या प्रलये विग्रहोक्तेश्च । न च ब्रह्माण्डस्य तदुदरप्रवेशमात्रेण प्रलयोऽसिद्धः । ‘ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ’ इत्यादिश्रुत्योर्णनाभिवदुदरप्रवेशस्यैव प्रलयत्वोक्तेः । ‘ संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं कृत्वाप्सु शेते जगदन्तरात्मा । ’ इति स्मृतेश्च । ‘ वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि । तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तौ महामुने ।। यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुणयोगः सुपुष्कलः । तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः।।’ इति गारुडे विग्रहस्य मुख्यब्रह्मशब्दार्थत्वोक्तेश्च । ‘ आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ।’ ‘ आप्रणखात्सर्व एवानन्दः। ’ ‘यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः। ’ ‘किमात्मको भगवान्, ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः । ’ इत्यादिश्रुतेर्भेदाभावेऽप्यहिकुण्डलन्यायेन विग्रहत्वोपपत्तिः ।

षोडशसहस्रसंख्याकानां विवाहे एकस्मिन्नेव मुहूर्ते वसुदेवादीनां स्वस्य चानेकत्वव्यदेकस्यानेकरूपत्वोपपत्तेः । 'अणोरणीयान् महतो महीयान् ' इत्यादिश्रुतेरणुत्वमहत्त्वादिकमपि तत्रास्ति । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया' इत्यादिश्रुत्युक्ता क्रियापि तत्रोपपन्ना। अङ्कादिस्थस्य मुखे ब्रह्माण्डादिकं पश्यतां श्रीयशोदार्जुनादीनां प्रत्यक्षमप्यणुत्वमहत्त्वयोर्मानम्। न हि परमाप्तेन स्वैकशरणा मिथ्यार्थं प्रदर्श्य प्रतारणीयाः । विरोधस्त्वचिन्त्यशक्त्या परिहार्यः । 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ।' इति सूत्रात् । 'विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणः ' इत्यादिस्मृतेश्च। न चाज्ञत्वादिकमपि तत्रास्तु। अज्ञत्वस्य विरोधोपापादकैश्वर्यविरोधित्वात् । ऐश्वर्याविरोधिनामेव हि परस्परविरुद्धानामचिन्त्यशक्त्या समावेश उपपाद्यः। यत्तु 'भगवद्विग्रहो न नित्यो, महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् विग्रहत्वादस्मद्विग्रहवत् ।'इति गौडाधमप्रलापस्तन्न । प्राकृतत्वस्योपाधित्वात् । न च साधनव्यापकः, भोगादृष्टाद्यभावेन धर्मिग्राहकमानेन नित्यविग्रहस्यैव सिद्धेः। अप्रामाणिकप्रागभावध्वंसकल्पनागौरवाच्च । 'प्रकृतिं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ।।' इति प्रकृतिक्षोभात्प्राग्विग्रहोक्तेः। 'मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम्।। ' ' सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि मां यथा(यन्मम?) । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ।। नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ।। भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ।। ' इति स्मृत्या ज्ञेयत्वं मुक्तप्राप्यत्वं चोक्तम्। अवतारविग्रहा अपि नित्या एव । तथा हि। अन्तरतः ' कूर्मं सर्पं तम् ' इत्यारभ्य 'पूर्वमेवाहमिहासम् ' इति स्मृतेः। उत्पत्तिरप्याविर्भाव एव, ' ततोऽवबोधायाच्युतभानुना देवकीसंध्यायामाविर्भूतमहात्मना ' इति वैष्णवोक्तेः । यत्तु क्वचिदवतारविग्रहे क्षतरुधिरादिकं विग्रहत्यागश्चेति, तदसुराणां मोहाय सदृशदेहान्तरं सृष्ट्वा तद्विसर्जनम्। रोदनादिकमपि तदर्थमेव। हरिलोकोऽपि रमादीनां क्रीडार्थं नित्योऽस्ति । ' सहस्रस्थूणे वितते दृढे उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते । क्षयं तमस्यो रजसः पराके योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् ।। ' ' तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । ' ' यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । ' ' तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः।' इति श्रुतेः । ' श्लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यं षाड्गुण्यसंयुतम्। अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम् ।। ' इति पाञ्चरात्रोक्तेः। 'न देवा अपि

१९. परमते निमित्तत्वभङ्गः ।

कार्यस्य कल्प्यत्वे कुलालादिवदुपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वं ब्रह्मणो न स्यात् । न हि कल्पितं रूप्यादिकं प्रति भ्रान्तस्यान्यस्य वा कर्तृत्वं प्रामाणिकम् । न च रूप्यादौ साक्ष्येव कर्ता । न ह्यदर्शनमात्रेण कर्त्रपलापः । त्वन्मते सर्वज्ञकर्तुरपलापापत्तेः । इदमर्थावच्छिन्नस्येदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य वा त्वदभिमतसाक्षिण इच्छाद्यभावेन कर्तृत्वासंभवात् । सर्वज्ञे कर्तरि श्रुत्यादेरिव शुक्तिरूप्यादिकर्तरि मानाभावात् । न हि ‘ नामरूपे व्याकरवाणि ’ इत्युक्तेश्वरस्येव शुक्तिरूप्यं करवाणीति कस्याप्यनुभवः । न च भ्रान्तवदध्यासद्रष्टृत्वं, भ्रान्तस्य प्रेक्षापूर्वकमारोपितकर्तृत्वाभावात् । न च मायाविवद्व्यामोहकत्वम् । व्यामोहनीयानामपि कल्पितत्वेन तद्दर्शने चेशस्य भ्रान्तत्वापत्तेः । न ह्यैन्द्रजालिकः स्वकल्पितानेव मोहयति । जन्मादिसूत्रे लब्धसार्वज्ञ्यस्फोरणार्थं शास्त्रयोनिसूत्रमिति त्वन्मतस्य भङ्गापत्तेश्च । अध्यस्तद्रष्टुर्व्यामोहकस्य सार्वज्ञ्यासंभवात् । न च करवाणीति संकल्पपूर्वकं कर्तृत्वं मायिन्यप्यस्ति । कल्पितपदार्थकर्तृत्वाभावेऽपि प्रतारकस्य मायिनः करवाणि करोमीत्याद्युक्तिसंभवेऽपि परमाप्तस्येशस्य वास्तवकर्तृत्वं विना तथोक्त्यसंभवात् । न च मायावित्वेऽपि सृज्यमाणमायिकविश्वाकारमायासत्त्वांशपरिणामाधारतया सार्वज्ञ्यलाभः । मायामोहं विना मायिनो मायिकानां दर्शनाभावेन सार्वज्ञ्यस्य दूरापास्तत्वात् । स्वस्मिन् स्वमायामोहनस्य व्याहतत्वात् ।

इति परमते निमित्तत्वभङ्गः ॥ १९ ॥

२०. ब्रह्मणो विश्वोपादानत्वे प्रमाणभङ्गः ।

ब्रह्मण उपादानत्वे मानाभावः । न च ‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ’ इति श्रुतौ ‘ जनिकर्तुः प्रकृतिः । ’ इति सूत्रे प्रकृत्यर्थपञ्चमी मानम् । वृत्तौ “ पुत्रात् प्रमोदो जायते’ इत्यनुपादानेऽपि पञ्चमीदर्शनात् प्रकृतिपदं हेतुमात्रपरम् ।” इत्युक्तेः । न्यासेऽपीदमेवाश्रित्य ‘असति प्रकृतिग्रहणे उपादानस्यैवापादानसंज्ञा स्यात् । प्रत्यासन्नत्वान्नेतरस्य । प्रकृतिग्रहणात् कारणमात्रस्य भवतीति प्रकृतिपदमनुपादानेऽप्यपादानसंज्ञासिद्ध्यर्थम् ।” इत्युक्तत्वात् । महाभाष्ये ‘अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । “गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते, अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः ’ इत्यादिना लोमादीनां दूर्वादीन् प्रत्यवधित्वात् । ‘ ध्रुवमपायेऽपादानम् ’ इत्यनेनैवापादानसंज्ञासिद्धेरि सूत्रमनाद-

रभ्यम् '' इति सूत्रं प्रत्याख्यातम् । कैयटेऽपि 'अपक्रमणात्रधित्वे लोमादिषु कार्यस्य प्रतीतिर्न संभवति ।' इत्याशङ्क्य 'बिलान्निष्क्रामतो दीर्घभोगस्य भोगिनः अविच्छिन्नतया तत्रोपलब्धिवत् कार्यस्यापि दूर्वादेस्तत्रोपलब्धिः ।' इत्यवधित्वमेव तत्रोपपादितम् । अत उपादान एव 'जनिकर्तुः' इत्यादिना पञ्चमीति न नियमः । न च 'पशुना यजेत ।' इत्यादौ पशुपदस्य पशुमात्रवाचकत्वेऽपि 'छागस्य वपायाः' इति वाक्यशेषात् पशुविशेषपरत्ववदत्रापि कारणमात्रार्थत्वेऽप्युपादानपरत्वमिति वाच्यम् । तद्वदत्रोपादानार्थकत्वनिश्चायकवाक्यशेषाभावात् । न च 'आत्मन आकाशः संभूतः ।' इत्यादावुपादाने पञ्चमी । 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति वाक्यशेषेण 'सोऽकामयत' इत्येतच्छाखान्तरवाक्येन च प्रतीतसामानाधिकरण्यं नियामकम् । 'स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत । तत्सृष्ट्वा तदनुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् ।' इत्यादिश्रुत्या सदादिभवनस्य जगत्सृष्टितदनुप्रवेशानन्तरभावित्वेन जगत्स्रष्टृत्वानुपपत्तौ परमेश्वरस्य सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिपरत्वेन ब्रह्मोपादानत्वेऽस्या अप्रमाणत्वात् । न ह्युपादानं कार्ये पश्चात् प्रविशति । न च 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इतिवत् 'तदनुप्रविश्य' इत्यस्योपपत्तिः । मुखव्यादानोत्तरकालिकस्वापमादायैव वैयाकरणैरेतत्प्रयोगस्य समर्थनात् । उक्तं च वर्धमाने "'मुखं व्यादाय स्वपिति' इत्यत्र व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तदभिप्रायेण क्त्वाप्रत्ययः ।" इति । 'सुप्त्वा व्यादत्त इति स्वापात् प्रयोगः ।' इति प्रेत्यभावपरीक्षायां वाचस्पतिमिश्राः । न चेश्वरभिन्नजीवरूपेणात्र प्रवेशः श्रुतेर्विवक्षित इति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा ।' इति व्याकरणस्य भिन्नकर्तृकत्वेऽनुपपत्तेः । 'इदं सर्वमसृजत' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च । न च निमित्तत्वमात्रभ्रान्तिव्युदासाय सार्थकत्वम् । भ्रमाधिष्ठाने शुक्त्यादावभवदिति प्रयोगाभावात् । तत्प्रयोगविषयपरिणाम्युपादानतायाः ब्रह्मणस्त्वयानङ्गीकाराच्च । न च शुक्ते रूप्यानुपादानत्वाच्छुक्तौ रूप्यमभवदिति व्यवहाराभावः । इदं रूप्यमित्यत्र रूप्याभिन्नतया प्रतीतेदमर्थस्य रूप्योपादानतया त्वदभिमतस्येदं रूप्यमभवदिति व्यवहाराविषयत्वात् । 'सोऽकामयत बहु स्याम्' इत्यादिवाक्यं तु परेशस्य 'अजायमानो बहुधा विजायते' 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धतत्तदनन्तपदार्थप्रेरकानन्तरूपैर्बहुभावसंकल्पमाह । न च स्वस्यानन्तरूपैर्बहुभावं संकल्प्य 'इदं सर्वमसृजत' इति जगत्सर्जनादुपपत्तिः । गुरुः स्यामिति संकल्प्य शिष्यसंपादनवत् । नियामकरूपैर्बहुभावस्य नियम्यसापेक्षत्वान्नियम्यं सृष्ट्वा नियामकरूपैः

प्रवेशोक्त्युपपत्तेः, सृष्टेः प्रागन्तःकरणाभावेन तद्विशिष्टाहमर्थाभावेनोत्तमपुरुषानुपपत्तेश्च । न च ' बहु स्याम् ' इत्यत्र बहुपदं सृज्यपरमेव, नियामकरूपाणामीश्वराभिन्नतया नित्यसिद्धत्वेन तत्रेच्छाविरहादिति वाच्यम् । 'भूतग्रामः स एवायम्' इति स्मृतेः । सत्कार्यवादे सृज्यानामपि नित्यसिद्धत्वेन तत्रापीच्छासंभवात् । रूपाणां नित्यसिद्धत्वेऽप्याविर्भावस्यैवेच्छाविषयत्वात् । ' बहु स्याम् ' इति संकल्प्य तेजःप्रभृतिसर्जनं, गुरुः स्यामिति संकल्प्य शिष्यसंपादनादिवदिति सूपपन्नम् । न चाविद्यापरिणामविशिष्टे अहमितिप्रयोगसंभवेनोत्तमपुरुषोपपत्तिः । उक्तसंकल्पात् प्रागविद्यापरिणामाभावात् । न च ' तदात्मानं स्वयमकुरुत ' इति श्रुतिस्तत्र मानम् । अन्तर्यामितयात्मन आविर्भावोक्तेः । अन्यथा ' अकुरुत ' इति सत्त्वोक्त्ययुक्तेः । न चाकाशाद्यात्मना क्रियमाणत्वेऽपि स्वरूपेण सत्त्वोपपत्तिः । क्रियमाणत्वेन सत्त्वप्रतीतेः स्वरूपमात्रपरत्वोक्तेर्निर्मूलत्वात् । आरोपाधिष्ठान इदमर्थे आत्मानं रूप्यात्मनाकुरुतेति व्यवहाराभावाच्च । न च तत्र लयोक्त्या तदुपादानम् । अनुपादान एव लूतायां तन्तूनां लयदर्शनात् । न च लूतोपादानम् । तन्नाशेऽपि तन्त्ववस्थानात् । न च लूतायां न लयः, किं तु प्रवेशमात्रम् । ' यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ' इति श्रुत्योर्णनाभिवदेवेशस्य संहर्तृत्वोक्तेः न च ' तज्जलान् ' इत्यादिना तत्र लय उक्तः । सत्कार्यवादे संश्लेषस्यैव लयपदार्थत्वात् । 'भूतग्रामः स एवायम् ' इति स्मृतेः । न च 'तद्भूतयोनिम् ' इति श्रुतिस्तत्र मानम् । अनुपादान एव मातरि योनिशब्दप्रयोगात् । इदमर्थे रूप्याद्यधिष्ठाने योनिशब्दाप्रयोगाच्च । ' योनिष्ट इन्द्र सदन ' इत्यादिश्रुतौ निमित्त एव प्रयोगाच्च । न च ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' इति सामानाधिकरण्यश्रुतिस्तत्र मानम् । ' सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ' इति; स्मृत्या व्यापकत्वपरतया श्रुतेर्व्याख्यातत्वात् । ब्रह्मण्यारोपिताभेदपरत्वे शुक्ताविदं रूप्यमिति शब्दस्येव श्रुतेरप्रामाण्यापत्तेः । ' शान्त उपासीत ' इत्युपासाविधिशेषत्वेनार्थतत्त्वाभावाच्च । न च महाभूतानि सद्वस्तुप्रकृतीनि, सत्त्वभावानुरक्तत्वे सति विविधविकारत्वान्मृदनुस्यूतघटादिवदित्यनुमानं तत्र मानम् । सत्प्रधानोपादानकत्वेनार्थान्तरत्वात् । न च प्रधानं न सत् । व्यावहारिकसत्त्वस्य प्रधाने त्वयाभ्युपगमात् । तस्यैव घटादौ प्रतीतेः । अन्यथा तत्र दृश्यत्वादेर्व्यभिचारापत्तेः । खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति गोत्वानुरक्तखण्डादौ व्यभिचाराच्च । न च तदनुरक्तत्वे सति तद्विकारत्वं हेतुः । त्वदभिमतसद्विकारत्वस्य महाभूतादावसिद्धेः । न च सद्भिन्नगोत्वादिकं नास्ति । शुद्धस्य घटादितो व्यावृत्तगोत्वादिरूपतया असंभवात् । विशिष्टस्य घटाद्यधिष्ठानत्वासंभवात् ।

अधिष्ठानस्याध्यस्ताधिकसत्ताकत्वनियमात् । असत्खपुष्पमसन्नृशृङ्गमित्यादावसतोऽपि खपुष्पाद्युपादानत्वापत्तेः । सद्ब्रह्मेति सत्स्वभावानुरक्तत्वेन ब्रह्मणोऽपि सदुपादानकत्वापत्तेश्च । ब्रह्म न द्रव्योपादानं चेतनत्वाच्चैत्रवत् ; जगन्नानन्दप्रकृतिकं, तत्स्वभावानुरक्तत्वाद्यद्यत्स्वभावाननुरक्तं न तत्तत्प्रकृतिकं, यथा घटस्वभावाननुरक्तं पटादि न घटोपादानकमित्यादिसत्प्रतिपक्षाच्च । न च द्वितीयानुमाने कपालस्वभावाननुरक्ते घटे व्यभिचारः । कपालं घट इत्यप्रतीतावपि मृद्घट इति मृत्त्वेनानुरक्तत्वप्रतीतेः । न च सत्त्वेनेहाप्यनुरक्तप्रतीतिरस्ति । सविशेषस्य मृत्त्वकपालत्वाभ्यां भानाभानयोः संभवेऽपि निर्विशेषस्य सत्त्वानन्दत्वादिना भानाभानयोरसंभवात् । न च जगदभिन्ननिमित्तोपादानकं, प्रेक्षापूर्वजनितकार्यत्वात् , सुखदुःखादिवदित्यभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मेति वाच्यम् । दुःखादीनामन्तःकरणोपादानत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् । न चान्तःकरणस्य परिणाम्युपादानत्वेऽप्यन्तःकरणरूपेण परिणताज्ञानाधारतया चेतनस्यापि विवर्तोपादानत्वमस्ति । उभयवादिसंमतस्यैव दृष्टान्तीकरणीयत्वात् । हेतौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च । न च हेतुद्वये तात्पर्यम् । तथा च कार्यत्वादिति हेतौ सर्वकार्यनिमित्तकालघटसंयोग उभयसंप्रतिपन्नो दृष्टान्तः । संयोगादिना परिणतस्योपादानत्वेनापरिणतभागस्यैव कालस्य निमित्तत्वेन दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः । जगदुपादानं न कर्तृ द्रव्योपादानत्वात्, मृद्वत् ; जगत्कर्ता वा न द्रव्योपादानं, कर्तृत्वात् , कुलालादिवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वात् । न चाद्ये जडत्वं द्वितीये सर्वान्तर्यामित्वं चोपाधिः । आद्ये उपाधेः साधनव्यापकत्वेन तद्व्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानासंभवात् । शुद्धे ब्रह्मणि तुच्छे च व्यभिचारेण प्रधाने भागासिद्ध्या च जडत्वाभावेन कर्तृत्वसाधनासंभवाच्च । द्वितीये पक्षेतरत्वात् ।

इति ब्रह्मणो विश्वोपादानत्वे प्रमाणभङ्गः ॥ २० ॥

२१. अखण्डलक्षणभङ्गः ।

ननु भवेदीश्वरोऽनन्तगुणः सविग्रहो विश्वोदयादिकर्ता, यदि तत्र मानं स्यात्तदेव न, वेदान्तानामखण्डार्थकत्वात् । तथा हि द्विविधं वेदान्तवाक्यम् । पदार्थनिष्ठमेकं, वाक्यार्थनिष्ठं चान्यत् । एकैकं लौकिकवैदिकभेदेन द्विविधम् । तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इत्यादि तत्पदार्थनिष्ठम्, 'यो विज्ञानघनः' इत्यादि त्वंपदार्थनिष्ठम्, 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यार्थनिष्ठं वैदिकम् । 'प्रकृष्टप्रकाशः' इत्यादि पदार्थनिष्ठम्, 'सोऽयम्' इत्यादि वाक्यार्थनिष्ठं च

लौकिकम् । अपर्यायशब्दानां पदवृत्तिस्मारितातिरिक्तसंसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं तेषामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं वा अखण्डार्थकत्वम् । अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इति लक्षणवाक्येन पदस्मारितसंसर्गस्यैव बोधनान्नाव्याप्तिः । द्वितीये प्रातिपादिकार्थस्यैकत्वं एकधर्मावच्छेदेन वृत्तिविषयत्वम् । न त्वेकमात्रव्यक्तित्वम् । अतो यौगिकार्थौपगवादिप्रश्नोत्तरे श्यामो दीर्घो लोहिताक्ष औपगव इत्यादावनेकार्थात्मकवनसेनादिप्रश्नोत्तरे एकदेशस्था वृक्षा वनमित्यादौ च नाव्याप्तिरिति चेन्न । आद्ये द्विषदन्नं भोक्तव्यमित्येतत्परे विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्येऽतिव्याप्तेः । न च तत्राप्यनिष्टसाधनत्वसंसर्गः पदवृत्त्यस्मारितो बोध्यते । अनिष्टत्वस्य भोजनेऽनुमानादिगम्यत्वेन तत्संसर्गस्य तत्र शाब्दत्वाभावात् । न च प्रतिपिपादयिषितपदार्थसंसर्गाप्रमापकत्वमात्रं विवक्षितम् । चन्द्रब्रह्मादिशब्दार्थानां स्वरूपतो ज्ञाततया प्रतिपिपादयिषितत्वेन संसर्गप्रतियोगित्वेनैव प्रतिपिपादयिषितत्वेन तत्रासंभवात् । द्वितीये शीतोष्णस्पर्शवन्तौ पयःपावकावित्याद्यनेकार्थके सेनावनादिप्रश्नोत्तरे चातिव्याप्तेः । न हि धर्मधर्मिभावासहमखण्डार्थत्वं धर्मिभेदसहम् । न च शीतस्पर्शवत्य आपः उष्णस्पर्शवान् पावक इति साक्षात् प्रत्येकवाक्यद्वयद्वाराखण्डविषयकबोधद्वयमात्रे तात्पर्यान्न दोषः इति वाच्यम् । 'चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकासलक्ष्मीः कुमुदेषु चञ्चला । मुखाप्रसादो सधनेषु नित्यशो यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥' इत्येकस्मृत्युपारूढानां बहुत्वान्वयवदिहाप्यन्वयोपपत्तेः । 'यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम्' इत्यादाविवैकवाक्यातायां बाधकाभावात् । सेनादिप्रश्नोत्तरेऽतिव्याप्तेरनुद्धाराच्च । किं च प्रवृत्तिनिमित्तानां भिन्नानां भानेऽखण्डार्थत्वहानिरभाने पर्यायत्वमेव । न च प्रवृत्तिनिमित्तभेदमङ्गीकृत्यैव सत्यपदादीनां लक्षणयाखण्डशुद्धब्रह्मपरत्वम् । लाक्षणिकबोधेऽधिकभाने वाक्यस्याखण्डार्थकत्वहानिरभाने लक्षणाया वैयर्थ्यात् । न हि शाक्तबोधानधिकविषयकबोधार्थं लक्षणासार्थक्यम् ।

इत्यखण्डलक्षणभङ्गः ॥ २१ ॥

२२. अखण्डार्थभङ्गः ।

प्रमाणमात्रस्य सविकल्पकज्ञानजनन एव पर्यवसानेनाखण्डे मानाभावः । ननु सत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठं ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठं वा, लक्षणवाक्यत्वात् तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वाद्वा, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवदिति पदार्थविषयकम् ; तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठमात्मस्वरूपमात्रनिष्ठं वा, अकार्यकारणद्रव्यमात्रनिष्ठत्वे सति समा-

नाधिकरणत्वात्तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वाद्वा, सोऽयमित्यादिवाक्यवदिति वाक्यार्थविषयकमनुमानम्; मृद्घटः श्यामो घट इति सखण्डार्थके व्यभिचारवारणायाकार्यकारणद्रव्यमात्रेति विशेषणमिति चेन्न। प्रकृष्टादिवाक्यस्य सखण्डार्थकत्वेन दृष्टान्ताभावात्। तत्रापि साधनीयत्वे दृष्टान्तान्तरस्यान्वेषणीयत्वेनानवस्थापत्तेः। प्रत्यक्षं निर्विकल्पकधीहेतुरिति मतस्याप्रामाणिकत्वेन प्रमाणमात्रस्य सविकल्पधीजनकत्वनियमेन साध्याप्रसिद्धेश्च। न च प्रमात्वं संसर्गागोचरवृत्ति, सकलप्रमावृत्तित्वादभिधेयत्ववदिति सामान्यतस्तत्सिद्धिः। प्रमात्वं संसर्गागोचरवृत्ति न, ज्ञानत्वव्याप्यधर्मत्वादनुमितित्वादिवदिति सत्प्रतिपक्षात्, मृषासत्यत्वादेरन्यत्र संभवेन तात्त्विकस्य ब्रह्मण्यभावेन लक्षणत्वासंभवाच्च। सत्यादिस्वरूपं न तु लक्षणम्। न हि घटो घटस्य लक्षणम्। किं त्वसाधारणो धर्मः। न चैवं स्वरूपतटस्थलक्षणयोर्भेदो न स्यात्। यावद्द्रव्यभावित्वाभावित्वाभ्यां भेदोपपत्तेः। न च पार्थिवरूपादौ स्वरूपलक्षणेऽव्याप्तिः। रूपत्वाद्यवच्छिन्नस्य यावद्द्रव्यभावित्वेनाव्याप्तेरभावात्। न च द्वारत्वेन लक्षणे तात्पर्यं न द्वारिणोऽखण्डार्थत्वविरोधि। स्वरूपस्य प्रागेव ज्ञातत्वेन तन्मात्रज्ञाने द्वारानपेक्षणात्। न च संशयविरोधिस्वरूपज्ञाने द्वारापेक्षा, न सर्वत्रेति वाच्यम्। भ्रमसंशयानधिकविषयकस्वरूपज्ञानस्य संशयाद्यविरोधित्वात्। प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादौ व्यभिचाराच्च। संशयबुभुत्साद्यन्यथानुपपत्त्या धर्मिणः प्रागेव ज्ञातत्वेन धर्मस्यैव पृष्टत्वात्। न च प्रकर्षोपलक्षितप्रकाशव्यक्तिमात्रपरत्वादखण्डार्थकं तद्वाक्यम्। उपलक्षणस्य प्रकारस्य भाने हि सखण्डार्थकतैव। अभाने वाक्यवैयर्थ्यम्। किं च धर्मिज्ञानाधीनसप्रकारसंशयादिनिवर्तकं मोहहेतुं सप्रकारकं ज्ञानं प्रति साधनत्वेन वेदान्तविचारविधानान्यथानुपपत्त्या वेदान्तवाक्ये साध्याभावनिश्चयाद्बाधः। न चाज्ञानसमविषयकज्ञानमेव संशयादिनिवर्तकम्, न तु सप्रकारकम्। गौरवात्। अज्ञानविषयचिन्मात्रविषयकज्ञानस्य संशयादितः प्रागेव सत्त्वेन तस्य तदविरोधित्वात्। भ्रमादिकालागृहीतस्य भ्रमादिविरोधिज्ञानविषयस्य धर्मस्यैव अज्ञानविषयत्वं, न तु स्वरूपस्य। स्वरूपाज्ञाने संशयाद्यनुपपत्तेः। न च ब्रह्माकारधीरेव तदज्ञानविरोधिनी। द्रव्याद्याकारज्ञानस्य घटाद्याकाराज्ञाननिवृत्त्यापत्तेः। न च द्रव्याद्याकारज्ञानस्य घटाद्याकारत्वमनुभवविरुद्धं, ज्ञानगताकाराङ्गीकारे साकारवादापत्तेः। न चाज्ञानतत्कार्यान्यतराविषयकं ज्ञानमज्ञाननिवर्तकम्। रूप्यहेत्वज्ञानतत्कार्यान्यतराविषयकेदं शुक्लमिति ज्ञानस्यापि रूप्यनिवर्तकत्वापत्तेः। तस्यापि रूप्यहेत्वज्ञानतत्कार्यरूप्यान्यतराविषयकत्वात्। अदण्डिनि दण्डीति भ्रमस्य पुरुषोऽयमिति ज्ञानेन निवृत्त्यापत्तेश्च। सत्यादिवाक्यतात्पर्यविषयः संसृष्टरूपः संसर्गरूपो वा। प्रमाणवाक्यतात्पर्यविषयत्वात्।

संमतवत् । सत्यादिवाक्यं स्वतात्पर्यविषयज्ञानाबाध्यसंसर्गपरं स्वतात्पर्यविषयज्ञानाबाध्यस्वकरणकप्रमाविषयपदार्थनिरूप्यसंसर्गपरं वा । प्रमाणवाक्यत्वादग्निहोत्रादिवाक्यवत् । विषं भुङ्क्ष्वेत्यादौ वाक्यार्थसंसर्गपरत्वाभावेऽपि स्वकरणकप्रमाविषयपदार्थसंसर्गपरत्वान्न व्यभिचारः । खं छिद्रं, कोकिलः पिक इत्यादावभिन्नार्थकत्वे सामानाधिकरण्यायोगेन छिद्रकोकिलादीनां पिकादिपदवाच्यत्वसंसर्गपरत्वान्न व्यभिचारः । न चाप्रयोजकम् । हेतूच्छित्तेरेव विपक्षे बाधकत्वात् । न चाद्यानुमाने संसृष्टरूप इति साध्ये संसर्गे संसर्गरूप इति साध्ये च संसृष्टरूपे पदार्थे व्यभिचारः, उभयोरपि प्रामाणिकवाक्यतात्पर्यविषयत्वादिति वाच्यम् । पक्षसमे व्यभिचारस्यादोषत्वात् । अन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यत्वेऽदोषत्वाच्च । न चालक्षणवाक्यत्वं द्वितीये उपाधिः । अलक्षणवाक्यस्य लक्षणवाक्यभिन्नत्वरूपत्वे पक्षेतरत्वात् । लक्षणवाक्यभिन्नवाक्यत्वरूपत्वे हि वाक्यत्वस्यैव साध्याव्यापकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् । वेदान्तजन्या प्रमा सप्रकारिका, विचारजन्यज्ञानत्वात्, संशयादिनिवर्तकज्ञानत्वाद्वा, यदेवं तदेवं, कर्मकाण्डजन्यज्ञानवत् । वेदान्तवाक्यजन्या प्रमा ब्रह्मप्रकारविषया, ब्रह्मधर्मिकसंशयादिविरोधित्वात्, ब्रह्मविचारजन्यत्वाद्वा, यदेवं तदेवं, कर्मकाण्डविचारजन्यज्ञानवत् । न च त्वन्मते ज्ञानमात्रस्य सप्रकारत्वेन विचारजन्यत्वसंशयविरोधित्वयोर्वैयर्थ्यम् । निर्विकल्पकप्रत्यक्षाङ्गीकारमते व्यभिचारवारकत्वात् । मतान्तरे तद्रहितस्यैव हेतुत्वात् । न चालक्षणवाक्यजन्यत्वमुपाधिः । आद्ये सप्रकारकप्रत्यक्षानुमित्यादौ, द्वितीये ब्रह्मनिष्ठप्रकारविषयकस्वप्रकाशकत्वाद्यनुमितीश्वरप्रत्यक्षादौ साध्याव्यापकत्वात् । न च लक्षणवाक्यभिन्नजन्यत्वमुपाधिः । ईशज्ञाने साध्याव्यापकत्वात् । जन्यत्वस्यैव साध्यव्यापकत्वसंभवेन विशेषणवैयर्थ्यात् । विशेष्यमात्रस्य साधनव्यापकत्वात् । किं च दृष्टान्तः साध्यविकलः, प्रकृष्टप्रकाशशब्देन शक्त्याखण्डार्थबोधनात् लक्षणायाश्चान्वयानुपपत्त्या प्रागेव ज्ञातत्वेन तत्र तात्पर्यासंभवादिबीजाभावात् । न च लक्षणयैवाखण्डचन्द्रबोधः । यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव लक्षणाबीजतात्पर्यानुपपत्तेः सत्त्वात् । चन्द्रव्यक्तेः संशयाद्यनुपपत्त्या प्रागेव ज्ञातत्वेन तत्र तात्पर्यासंभवात् । चन्द्रस्वरूपाज्ञाने धर्मिधीसाध्यबुभुत्सासंदेहयोश्चन्द्र इत्यनूद्य क इति प्रश्नस्य चायोगात् । न च चन्द्रस्वरूपज्ञानेऽपि विरोधिज्ञानानुदयदशायां तदुदयार्थं प्रश्नादिकं युज्यते, ज्ञानविशेष एव विपर्ययविरोधी, शङ्खः श्वेतो न पीत इत्यादिपरोक्षज्ञाने भासते यादृशं श्वैत्यस्वरूपं पीताभावो वा तादृशमेवापरोक्षधीविषयदशायां विपर्ययविरोधीति विपर्ययविरोधिधीकालीनमेवासंकीर्णं स्वरूपं तज्ज्ञानमेव विपर्ययविरोधीति वाच्यम् ।

अपरोक्षविपर्ययं प्रत्यपरोक्षत्वेनैव हि निवर्तकत्वम् । शङ्खश्वैत्यानुमितौ सत्यामपि तदपरोक्षाभावाद्युक्ता विपर्ययानिवृत्तिः । चन्द्रव्यक्तिप्रत्यक्षानिवर्तितस्य प्रत्यक्षानधिकविषयकप्रत्यक्षशब्दादिना निवृत्तिस्तु न दृष्टा, न वा युक्ता । अतश्च व्यावृत्तेर्व्यावर्तकस्य वा वैशिष्ट्यमेव पृष्टं, तदेव चोत्तरितम् । न च यश्चन्द्रस्तत्र चंद्रत्वं तमोनक्षत्रादिव्यावृत्तिश्चास्तीति मया ज्ञायते, चन्द्रस्वरूपं तु न ज्ञायत, इत्यनुभवेन व्यावर्तकव्यावृत्तिवैशिष्ट्यस्य जिज्ञासितत्वेन जिज्ञासितं चन्द्रस्वरूपमेव विपर्ययविरोधिज्ञानविशेषं जनयता प्रकृष्टादिवाक्येन बोध्यते इति वाच्यम् । सामान्यतो व्यावृत्त्यादेर्ज्ञानेऽपि पुरोवर्त्यपरोक्षचन्द्रव्यक्तिनिष्ठतयायं चन्द्रो नक्षत्रादिव्यावृत्त इति विशेषतो ज्ञानाभावात् । न च चक्षुःसंनिकर्षादिसत्त्वाच्चन्द्रत्वादिकमपि कुतो न ज्ञायते । पद्मरागत्वादेरिव कासांचिज्जातीनामुपदेशसहकृतेन्द्रियवेद्यत्वेन व्यक्तिप्रत्यक्षेऽपि चन्द्रत्वस्याप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । एतेन चन्द्रव्यावृत्तिर्बोध्यते व्यक्तिविशेषो वा; नाद्यः, या शुक्तिः सा रजतादिभिन्नेति व्यावृत्तिज्ञानेऽपि शुक्तिस्वरूपाज्ञानतत्कार्यविपर्ययवद्यश्चन्द्रः स नक्षत्रादिविलक्षण इति ज्ञानेऽपि चन्द्रस्वरूपाज्ञानतत्कार्यविपर्ययादिदर्शनात्; नान्त्यः, आवश्यकत्वाद्व्यक्तेरेव बोध्यत्वेन व्यावृत्तिबोधवैयर्थ्यात् ।' इति निरस्तम् । संशयप्रश्नाद्यनुपपत्त्या व्यक्तेः प्रागेव ज्ञातत्वात् । शृङ्गग्राहकतया व्यावृत्तेर्व्यावर्तकस्य वा व्यक्तिनिष्ठतया बोधनीयत्वात् । अन्यथा कश्चन्द्र इति प्रश्नस्य चन्द्रश्चन्द्र इत्येवोत्तरं स्यात् । न तु प्रकृष्टप्रकाश इत्यादिकम् । न च स्वरूपमात्रस्य ज्ञेयत्वेऽपि स्वरूपज्ञानस्य तावत्पदार्थज्ञानाधीनत्वे सत्येव तावत्पदार्थेतरव्यावृत्तिफलत्वेन सर्वपदानां सार्थक्यम् । तावत्पदैर्धर्मिणि तावद्व्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्याबोधे तावत्पदार्थेतरव्यावृत्तेरसंभवात् । व्यावृत्तेः शाब्दबोधाभाने फलत्वासंभवात् । पदान्तरवैयर्थ्यानुद्धाराच्च । किं चोत्तरस्य प्रकृष्टत्वादिबोधपरत्वाभावे तात्पर्यतो यः कश्चिच्चन्द्र इत्येव बोधनात् । वस्तुतो यः कश्चिच्चन्द्रः स्यात् । तात्पर्यविषये चायं चन्द्र इति लक्षणलक्ष्यरूपोद्देश्यविधेयविभागाभावेन चन्द्रबुभुत्साया अनिवृत्तेः कश्चन्द्र इति प्रश्नस्योत्तरं च न स्यात् । न च यथा गङ्गासंबन्धित्वविशिष्टे तात्पर्याभावेऽपि वस्तुगत्या गङ्गासंबन्ध्येव तीरं लक्ष्यते, तथेह प्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां वस्तुगत्या प्रकृष्टत्वाद्याश्रयीभूतैव व्यक्तिर्लक्ष्यते, न या काचित् , अयं चन्द्र इति लक्ष्यलक्षणभागाभावेऽपि तदुभयप्रतिपादकपदाभ्यामुपस्थितस्यैकरूपस्योद्देश्यविधेयभावादिसंभव इति वाच्यम् । वस्तुगत्या व्यक्तेः प्रकृष्टप्रकाशाश्रयत्वेऽपि तस्य शाब्दबोधप्रकारत्वेनाभाने चन्द्रश्चन्द्रः यः कश्चिच्चन्द्र इत्येव हि बोधः स्यात् । तस्य च बुभुत्साद्यनिवर्तकत्वेन तज्जनकवाक्यमुत्तरं न

स्यादेव । अर्थभेदं विना पदद्वयोपस्थितस्याप्युद्देश्यत्वाद्यसंभवात् । घटकुम्भाद्यनेकपदोपस्थितस्य घटादेरुद्देश्यत्वविधेयत्वादर्शनात् । शाक्तबोधगृहीताधिकस्य लाक्षणिकबोधेऽभाने लक्षणावैयर्थ्याच्च । एकपदलक्षणयैव व्यक्तिधीसंभवेऽनेकपदलक्षणावैयर्थ्याच्च । किं च स्वरूपस्य प्रागेव ज्ञातस्य बुभुत्साद्यसंभवेनोत्तरे धर्मवाचकपदानुरोधेन च प्रश्ने धर्मबोधकपदमध्याहार्यं, तत्सूचककिंशब्दस्य सत्त्वात् । किं च ब्रह्मपदस्य यौगिकत्वेन ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वेऽपि नाखण्डार्थकत्वसिद्धिः । न च ब्रह्मप्रातिपदिकार्थविशेष्यमात्रनिष्ठत्वं, संदिग्धबोधकशब्दस्य विशेष्यमात्रनिष्ठत्वाभावेन दृष्टान्ताभावात् । चन्द्रव्यक्तेः प्रागेव ज्ञातत्वेन प्रकृष्टादिवाक्यस्य तत्परत्वासंभवात् । किं च कतमश्चात्मेत्यत्र कतर आत्मेत्यत्र त्वंपदार्थप्रश्ने वा ' बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ' ' द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरच् । ' इति सूत्राभ्यां निर्णीतजात्याद्यर्थककतमादिप्रयोगात्तत्प्रतिवचने ' योऽयं विज्ञानमयः ' इत्यादौ पक्षे हेतुरसिद्धः । न च प्रश्नादौ धर्मवाचकपदसत्त्वेऽपि न तत्र तात्पर्यम् । आत्मस्वरूपज्ञानस्य सदैव सत्त्वात् । सर्वस्याप्युत्तरस्य प्रष्टृनिर्धारितधर्मिनिष्ठनिर्धारितैकधर्मपरत्वाद्विरुद्धश्च हेतुः । धर्मिनिर्धारणं विना संशयाद्यभावेन धर्मस्यैव निर्धारणीयत्वात् । प्रश्नानधिकविषयकस्यानुत्तरत्वाच्च । अन्यथा प्रश्नस्यैवोत्तरत्वं स्यात् । किं च सप्रकारकज्ञानमेव मोक्षहेतुः । ' ब्रह्मविदाप्नोति परम् ' ' य एवं विद्वानमृत इह भवति ' ' यो वेद निहितं गुहायाम् ' ' सोऽश्नुते सर्वान् कामान् ' इत्यादिश्रुतेः, ' भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ ' इत्यादिस्मृतेश्च । अतः सप्रकारकज्ञान एव मुमुक्षोः जिज्ञासा । किं चैवं कर्मकाण्डमखण्डकर्मपरं वैद्यकादिशास्त्रमखण्डौषधपरं स्यात् । न च तत्र विशिष्टकर्मादिपरत्वे बाधकाभावः । प्रकृतेऽपि तदभावात् । न च ' एकधैवानुद्रष्टव्यम् ' इत्यनेकप्रकारनिषेधकम्, 'उदरमन्तरं कुरुते' इति भेदनिषेधकम्, 'एकमेवाद्वितीयम्' इति द्वितीयमात्रनिषेधकं, सर्वतोऽनवच्छिन्नवस्तुपरानन्तशब्दब्रह्मशब्दौ च बाधकमिति वाच्यम् । तेषामैक्यभेदाभावादिविशिष्टार्थपरत्वे वेदान्तमात्रस्याखण्डार्थकत्वासिद्धेः, विशेष्यमात्रपरस्य विशिष्टपरेणाविरोधाच्च । न च द्वारतयोपस्थितमैक्यद्वितीयाभावादिकं विशिष्टार्थविरोधीति सत्यपदादेर्मुख्यार्थत्याग इति वाच्यम् । द्वारतयोपस्थितस्यैक्यादेर्मिथ्यात्वे पारमार्थिकभेदाद्यविरोधित्वात्, सत्यत्वे तत एवाद्वैतहानेः । न चाभिन्नमेवैक्यादिकमिति नाद्वैतहानिः । स्वाभिन्नस्य स्वरूपज्ञाने द्वारत्वायोगात् । न च स्वरूपस्यैव कल्पितं धर्मत्वम् । तज्ज्ञानस्य तात्त्विकभेदाद्य-

विरोधित्वात् । ' अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति, बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः ' इत्यादिश्रुत्या ' महद्गुणत्वाद्यमनन्तमाहुः ' इत्यादिस्मृत्या ब्रह्मानन्तपदयोः सगुणवाचित्वेन निर्वचनात् । किं चैक्यादिवाक्यं यदि संसृष्टार्थकं न स्याद्वाक्यमेव न स्यादाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिमत्त्वाभावात् । येन विना यस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तेन सहाकाङ्क्षा । एकपदार्थसंसर्गे परपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं हि योग्यता । अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिर्हि संनिधिः । एतत् त्रयं शाब्दबोधस्य संसर्गाविषयत्वे न संभवति । ननु येन विना यस्य तात्पर्यविषयाननुभावकत्वं तस्य तेनाकाङ्क्षा; तात्पर्यविषयश्च क्वचित्संसृष्टः, क्वचिदखण्डः; आसत्तिरव्यवधानेन शाब्दबोधानुकूलार्थोपस्थितिमात्रम्; तात्पर्यविषयाबाध एव योग्यता, अन्वयांशस्य सर्वत्र वैयर्थ्यादिति चेन्न । पदार्थानां प्रागेव ज्ञातत्वेन संसर्ग एव वाक्यतात्पर्यसंभवेनाखण्ड आकाङ्क्षाद्यसंभवात् । न हि प्रत्येकपदैर्निश्चित एवार्थे वाक्यतात्पर्यम् । किं च प्रथमाध्यायतृतीयपादीयाधिकरणानारम्भ एव तव स्यात् । विशिष्याज्ञातो हि विषयः । साधारणधर्मधीजन्यश्च संशयः । मिथ्यासत्यैकप्रकारालम्बिनौ च पूर्वपक्षसिद्धान्तौ । एकप्रकारेण निर्धारणाधीनं च प्रयोजनम् । तच्च पञ्चकं त्वन्मते तत्पादप्रतिपाद्ये निर्विशेषे न संभवति । एतेन ' व्यावृत्ताकारेणाज्ञातं ब्रह्म विषयः , अद्वैताद्युपलक्षिताखण्डार्थज्ञानं च निर्धारणम् , तदधीनं प्रयोजनं मुक्तिः , कल्पितप्रकारालम्बिनौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ, संशयोऽपि कल्पितसमानधर्मधीजन्य एवेति नानुपपत्तिः।' इति निरस्तम् । निर्विशेषे व्यावृत्ताकारस्यालीकत्वात् स्वरूपनिर्धारणस्य सदैव सत्त्वात् कल्पितप्रकारालम्बिसिद्धान्तस्याप्रामाणिकत्वापत्तेः । किं च 'ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।' इत्यनेनैव स्वरूपस्य ज्ञातत्वेन सत्यादिवाक्ये वैयर्थ्यम् । न चासाधारणं स्वरूपं न ज्ञातम् । स्वरूपद्वैविध्याभावात् । किं च स्वरूपेण ज्ञातस्य विधेयस्योद्देश्यसंसृष्टतयैव बोध्यत्वम् । तच्चाखण्डे न युक्तम् । किं च शुद्धादन्यत्र सत्यत्वाद्यसंभवात् सत्यादिवाक्यस्य लक्षणया अखण्डार्थकत्वे शुद्धे सत्यत्वादेरभानात् पर्यायता दुर्वारैव । न हि विशिष्टे मृषाभूते परिच्छिन्ने सत्यत्वानन्तत्वादिकमस्ति, येन वाच्यार्थविशिष्टमादाय पर्यायत्वनिरासः स्यात् । न चासदादिव्यावृत्तिबोधनेन सार्थक्यम् । व्यावर्तकस्य सत्यत्वादेस्तात्पर्यतोऽर्पणं विना व्यावृत्त्यसिद्धेः । न च स्वरूपेणैव व्यावृत्तिः । आत्मनस्त्वन्मतेऽव्यावृतत्वात् । अन्यथा ब्रह्मत्वापत्तेः । उक्तं च सुरेश्वरवार्तिके—' अव्यावृताननुगतं वस्तु ब्रह्मत्वमश्नुते । एतच्च दुर्लभं तस्य द्वितीये सति लक्षणम् ।। ' इति । व्यावृत्तिभेदेनाखण्डार्थहानेश्च । किं च सत्यज्ञानादिपदलक्ष्यस्य गङ्गापदलक्ष्यतीरस्यागङ्गात्ववदसत्यत्व-

जडत्वापत्तिः । न च जहदजहल्लक्षणाङ्गीकारान्नोक्तापत्तिः ; यदि तीरादौ नदीत्ववद्ब्रह्मण्यप्यभिधाबलात्सत्यत्वादिकं न प्रतीयेत, तदैवं स्यान्नचैतदस्तीति वाच्यम् । काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र पदार्थैकदेशकाकत्वत्यागाद्धि भवति जहदजहल्लक्षणा । तत्र दध्युपघातकत्वेन काकस्य मार्जारादेरिवांशे असत्त्वादिबोध आवश्यकोऽन्यथा लक्षणावैयर्थ्यम् । किं चासदादिव्यावृत्तीनां सत्यत्वे ब्रह्माभिन्नत्वे च ब्रह्मपदेनैव तल्लाभात् शेषवैय्यर्थ्यं, तद्भिन्नत्वे चाद्वैतहानिः । तासां मिथ्यात्वे शुक्तेः शुक्तितो व्यावृत्तेर्मिथ्यात्वे शुक्तित्वस्य शुक्तिसमसत्ताकत्ववदनृतत्वादेर्ब्रह्मणि ब्रह्मसमसत्ताकत्वं स्यात् । किं च सत्यपदेनासद्व्यावृत्तिद्वारा यद्बोधितं तदेव ज्ञानादिव्यावृत्तिद्वारा बोध्यते चेत् पदान्तरं व्यर्थम् । न च तावत्पदैर्विना त्रितयव्यावृत्तं ब्रह्म न सिध्येत् । व्यावृत्तीनां प्रकारतयाभाने वस्तुगत्या त्रितयव्यावृत्तब्रह्मबोधस्यैकपदेनैव संभवात् । यत्तु सत्यादिवाक्ये लक्षणाङ्गीकारान्न पदवैयर्थ्याशङ्केति तन्न । प्रत्येकपदोपस्थिते स्वरूपमात्रे लक्षणावैयर्थ्यात् , अधिकसंसर्गादिभानेऽखण्डार्थकत्वहानेः, वाक्यलक्षणायाः क्वाप्यसत्त्वाच्च । न च गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ विनिगमनाविरहात् पदलक्षणासंभवाद्वाक्यलक्षणा । चरमोपस्थितनदीपदस्य लाक्षणिकत्वात् । गम्भीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् । अर्थवादेऽप्येकस्मिन् पदे लक्षणा । पदान्तराणि तात्पर्यग्राहकाणि । 'विषं भुङ्क्ष्व' इत्यादेः, 'गच्छ गच्छसि चेत्कान्त' इत्यादेश्च शब्दविधया प्रामाण्याङ्गीकारे सर्वपदानां भोजनाकर्तव्यत्वे गमनाभावे च लक्षणा । एकस्यैव वा पदान्तराणि तात्पर्यग्राहकाणीति न वाक्ये क्वापि लक्षणा, गौरवात् । किं च शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति शक्तपदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं, न तु वृत्तिमत्पदज्ञानत्वेन, गौरवात् । अतः सर्वपदलाक्षणिकत्वेऽनुभवो न स्यात् । लाक्षणिकपदैरन्वयप्रतियोग्युपस्थितौ कृतायां यदवशिष्टं शाक्तपदं तदेवानुभावकम् । अर्थवादानां लाक्षणिकत्वेऽपि तदेकवाक्यतापन्नं विधिपदमेवानुभावकम् । ' विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः । ' इति न्यायात् । तथा च सत्यादिपदानां लाक्षणिकत्वेऽन्वयानुभवानुपपत्तिरेव । न च लक्षणयैकदेशत्यागेऽपि शक्यस्यैवान्वयानुभवोऽङ्गीक्रियते । शक्यमात्रस्यैव बोधे लक्षणावैयर्थ्यात् । किं च 'तत्त्वमसि' 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादौ धर्मिमात्रस्यावान्तरपदेन प्रत्यक्षेण च सिद्ध्योपदेशवैयर्थ्यात् । इति नाखण्डं ब्रह्मेति समन्वयाध्यायोक्तन्यायैरनन्तगुणैर्ब्रह्मणि मुख्यवृत्त्या सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयः सिद्धः ।

इत्यखण्डार्थभङ्गः ॥ २२ ॥

२३. अवाच्यत्वभङ्गः ।

ननु स्याद्वेदान्तानां शक्त्या ब्रह्मणि समन्वयः, स्याच्चानन्तगुणं ब्रह्म यदि वाच्यं स्यात् । तदेव तु न । ‘ यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह । ’ इत्यादिश्रुत्या तात्पर्येण सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म, न तद्वाक्यपदवाच्यम् । तद्वाक्यार्थत्वात् । संमतवत् । सत्यादिपदं न ब्रह्मवाचकं, तत्प्रतिपादकवाक्यैकदेशपदत्वाद्यद्यदर्थवाक्यैकदेशपदं तन्न तद्वाचकं, घटादिपदवदित्याद्यनुमानेन च विरोधादिति चेन्न । श्रुतेः साकल्येनाद्भुतत्वादिना चावाच्यत्वपरत्वात् । वाक्ये शक्तिलक्षणयोरभावेन ब्रह्मणस्तत्प्रतिपाद्यत्वाभावेनाश्रयासिद्धेः । वाक्यार्थत्वस्यासंसर्गरूपे ब्रह्मण्यसिद्धेश्च सत्यादिपदं ब्रह्मवाचकमन्यावाचकत्वे सति साधुपदत्वाद्यदेवं तदेवम्; ब्रह्म किंचित्पदवाच्यं, लक्ष्यत्वात्तीरवदित्याद्यनुमानात् । ‘ एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते ’ ‘ तदेतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति ’ इत्यादिश्रुतेः, ‘ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति ’ इत्यादिस्मृतेश्च । सत्यादिपदानां क्वचिच्छक्तिं विना तत्समूहस्य वाक्यत्वानुपपत्तेश्च । निरर्थकशब्दसमूहस्य वाक्यत्वे जरद्गवादिशब्दसमूहस्य वाक्यत्वं लक्षणया ब्रह्मपरत्वं च स्यात् । किं चावाच्यशब्देनोच्यते चेत्तेनैव वाच्यत्वसिद्धिः । तेन नोच्यते चेत्तर्ह्यवाच्यत्वासिद्ध्या सुतरां वाच्यत्वसिद्धिः । न च तेनापि लक्ष्यते । अवाच्यत्वरूपमुख्यार्थाभावेन शक्यसंबन्धरूपलक्षणासंभवात् । भावे वा ब्रह्म नावाच्यम् । किं तु तीरवत् अवाच्यरूपमुख्यार्थसंबन्धिमात्रमिति स्यात् । न चावाच्यरूपमुख्यार्थाभावेऽपि नञ्समभिव्याहृतवाच्यशब्देन वाच्यत्वाभावबोधनद्वारा स्वरूपे लक्षणया पर्यवसानमिति वाच्यम् । वाच्यत्वात्यन्ताभाववैशिष्ट्यस्य शक्त्या बोधने वाच्यत्वसिद्धेः मुख्यार्थं विना लक्षणायाश्चासंभवात् । लक्षणया स्वरूपमात्रपरस्य ‘ यतो वा ’ इत्यादिशब्दस्य ब्रह्मणि वाच्यत्वस्याविरोधित्वात् । न चावान्तरतात्पर्यजन्यवाच्यत्वाभावबोधो वाच्यत्वविरोधी । तद्बोधस्य शक्त्यैव जन्यत्वेन वाच्यत्वसामान्याविरोधित्वात् । मूकोऽहमितिवद्व्याघाताच्च । किं च लक्ष्यपदेनापि लक्ष्यत्वे तीरस्यागङ्गात्ववद्ब्रह्मणोऽलक्ष्यत्वापत्तिः । न च निर्धर्मकत्वादिष्टापत्तिः । वाच्यत्वाभावमात्रेण लक्ष्यत्वव्यवहारः । लक्ष्यत्वाभावमात्रेण वाच्यत्वव्यवहारापत्तेः । तत्रापीष्टापत्तौ शब्दसामान्यवाच्यलक्ष्यबहिर्भूतस्याप्रामाणिकत्वेन ब्रह्मासिद्ध्यापत्तेः । किं च ‘ अप्राप्य मनसा सह ’ इति निषेध्यतया श्रुतमनोवृत्तेरिवान्तःकरणव्याप्ये ब्रह्मणि वाग्वृत्तेरपि सर्वथा निषेधासंभवः । न च शक्तिरेव निषिध्यते । किंचित्पदशक्यत्वं विना लक्षणासंभवात् । न च परमार्थसदादिपदं कस्यचिद्वाचकं पदत्वादित्यत्र पदत्वं यदि सुप्तिङन्तत्वं तदा समास-

पदस्याशक्तत्वेन राजपुरुषादौ व्यभिचारः, यदि शक्तत्वं तदा साध्यावैशिष्ट्यमिति वाच्यम्। असमस्तत्वे सति व्याकरणादिनिष्पन्नत्वरूपसाधुपदत्वस्य हेतुत्वात्। सत्यज्ञानादिवाक्यं वाच्यार्थतात्पर्यवच्छब्दयुक्तं, वाक्यत्वात्, अग्निहोत्रादिवाक्यवत्। 'विषं भुङ्क्ष्व' इत्यादावपि विषभुज्यादिपदानां प्रकृतबोधविषयार्थावाचकत्वेऽपि विषादेर्वाचकत्वान्न व्यभिचारः। किं चावाच्यत्वे लक्ष्यत्वानुपपत्तिः। वाच्यार्थसंबन्धित्वेन ज्ञातस्यैव लक्ष्यत्वात्तज्ज्ञानं च न शब्दभिन्नप्रमाणेन, ब्रह्मण उपनिषन्मात्रगम्यत्वात्। नापि स्वप्रकाशतया, नित्यसिद्धे शब्दवैयर्थ्यात्। अवाच्ये शब्दस्य लक्षकस्यैव वक्तव्यत्वात्। तत्रापि वाच्यसंबन्धित्वेन ज्ञेयत्वेनानवस्था स्यात्। न च ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धात्वप्यावरणाभिभावकवृत्तिजनकत्वेन शास्त्रसार्थक्यं, स्वप्रकाशस्यावरणासंभवात्। न च निमित्ताभावान्न वाचकत्वं, सत्यादिपदानां लक्षकत्वे निमित्ताभावस्तस्मिंश्च लक्षकत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः। न च निर्विशेषवाक्येन निमित्ताभावसिद्धिः। निर्विशेषवाक्यस्य स्वरूपमात्रपरत्वे प्रवृत्तिनिमित्ताविरोधात्। निर्विशेषत्वविशिष्टपरत्वेन तस्यैव सत्त्वे निर्विशेषपदवाच्यत्वस्यैव सिद्धेः। न चावान्तरतात्पर्यजन्यबोधेन विशेषाभावविषयकेण निमित्ताभावसिद्धिः। निर्विशेषत्वस्यैव विशेषत्वेन विशेषमात्रनिषेधस्य व्याहतत्वात्। अतः सदनन्तगुणालयः सर्वशब्दवाच्यो हरिः सिद्धः।

अवाच्यत्वभङ्गः ॥२३॥

२४. स्वाभिमतस्वप्रकाशत्वोपपत्तिः।

ननु 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' इत्यादिश्रुत्यनुसाराद्ब्रह्मणः चिदविषयत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशतया स्वतः सिद्धत्वात् किमर्थं वाच्यत्वादीति चेन्न। स्वं प्रति स्वविषयत्वाभावे स्वव्यवहारजननानुपपत्तेः। स्फुरणान्तराङ्गीकारेऽनवस्थापत्तेः। अन्यत्र क्लृप्तस्य तद्व्यवहारे तद्विषयत्वस्य नियामकस्य त्यागानौचित्यात्। प्रमेयत्वं प्रमेयमित्यादौ प्रमेयत्वस्य स्ववृत्तित्ववदभेदेऽपि विषयविषयित्वोपपत्तेः। न च प्रमेयत्वादिकं न केवलान्वयि। ईश्वरज्ञानविषयत्वरूपप्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वाभावे तस्य सार्वज्ञ्यानुपपत्तेः। न च छिदायां अच्छेद्यत्ववच्चितः चिदविषयत्वम्। मिथ्यात्वानुमित्यादेरपि स्वविषयत्वानापत्तेः। एतेन चिदविषयत्वं स्वप्रकाशमिति निरस्तम्। घटादेरपि चिदविषयत्वात्। एतेन 'स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदनपेक्षत्वं स्वावच्छिन्नसंविदनपेक्षत्वं वा तत्।' इति निरस्तम्। स्ववेद्यत्वे-

नोपपन्नत्वात् त्वदिष्टासिद्धेः। अनुभूतिः स्फुरणविषया। अपरोक्षव्यवहारविषयत्वात्। दुःखादिवत्। न च जडत्वमुपाधिः। पक्षेतरत्वात्। न च स्वस्मिन् वृत्तिविरोधः। स्वस्मिन् स्ववेद्यत्वं हि कथं विरुद्धम्। न तावत्स्वजनकेन्द्रियासंनिकृष्टत्वात् स्वाजनकत्वाद्वा, नित्यज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारात्। तव नित्यचिद्विषयत्वस्य द्वयं विनैव घटादौ सत्त्वात्। नापि विषयविषयिभावस्य संबन्धत्वेन द्विष्ठत्वात्। अतीतारोपितात्यन्तासतां ज्ञानदर्शनेन तस्योभयानिष्ठत्वात्। न च क्रियाकर्मत्वयोर्विरोधः। विषयविषयिभावातिरिक्तकर्मत्वादेरनङ्गीकारात्। न च कर्तुः कर्मत्वविरोधः। मामहं जानामीत्यनुभवेन 'तदात्मानमेवावेत्' इति श्रुत्या च कर्तुः कर्मत्वाविरोधात्। मिथ्यात्वानुमितेशज्ञानादेः स्वविषयत्वस्य दुर्वारत्वात्। न च मामहं जानामीत्यादौ साक्षिणः कर्तृत्वमहमर्थस्य कर्मत्वं, 'तदात्मानम्' इत्यादौ चाहमर्थस्य कर्तृत्वाच्चितः कर्मत्वमभेदेन द्वयादर्शनादिति वाच्यम्। मामहमित्यत्र कर्तृकर्मतया प्रतीताहमर्थभिन्नसाक्षिणि मानाभावात्। 'तदात्मानम्' इत्यत्राप्यहमर्थसमानाधिकरणतया प्रतीतात्मन्यहमर्थभेदस्य बाधितत्वात्। किं च चिदविषयत्वं स्वप्रकाशत्वं घटेऽप्यस्ति। न च ज्ञानसामान्याविषयत्वम्। ब्रह्मासिद्ध्यापत्तेः। न च स्वतःसिद्धं तत्। स्वत इत्यस्य स्वेनैवेत्यर्थे स्वविषयत्वापत्तेः। प्रमाणं विनेत्यर्थे उपायान्तरानुपन्यासेन तदसिद्ध्यापत्तेः। नृशृङ्गशशशृङ्गादेरपि सिद्ध्यापत्तेः। तद्विषयत्वे स्वप्रकाशत्वहानेश्च। न च तदसत्त्वव्यावृत्तिफलकं प्रमाणं नास्ति। प्रकृते च वृत्तिविषयतामात्रेण तदस्ति। ब्रह्मणो वृत्त्यविषयत्वे तदसत्। व्यावृत्त्यसंभवात्। तद्विषयत्वे चास्वप्रकाशत्वापत्तेः। किं च तद्विषयसंशयं प्रति तद्विषयकनिश्चयस्य विरोधितायाः क्लृप्तत्वेन स्वविषयत्वं विना स्वसंशयविरोधानुपपत्तेः। न च विषयत्वाभावेऽपि स्वनिर्वाहकत्वेन स्वसंशयविरोधित्वाद्युपपत्तिः। स्वनिर्वाहकपदेन निर्वहणक्रियाकर्तृकर्मत्वादेरेवोक्तेः। न च 'स्वयंदासास्तपस्विनः' इत्यादौ दासान्तराभावमात्रेण स्वदासत्वव्यपदेशवत् स्वभिन्नस्वनिर्वाहकानपेक्षत्वमात्रेण स्वनिर्वाहत्वोपचारः। दासान्तराभावे सति स्वदास्यं कुर्वत्येव तपस्विनि तथा व्यवहारेण समाध्यादिषु स्थिते तदव्यवहारेण दृष्टान्तासिद्धेः। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति विधौ स्वविषयत्वदर्शनाच्च। न च मामहं जानामीत्यादावहमर्थविषयकं ज्ञानं वृत्तिरूपमेव, न तु स्वरूपज्ञानम्। वृत्त्यनुत्पाददशायामहमनहं वेति कदाचित् संशयाद्यापत्तेः। घटिकाद्वयं घटोऽयं घटोऽयमिति पश्यन्नेवाहमासमिति धारावहनोत्तरपरामर्शानुपपत्तेश्च। न हि घटाकाराहमाकारा चेति वृत्तिद्वयं युगपत्प्रागुत्पन्नं, तद्यौगपद्यानङ्गीकाराच्च। 'अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुषः' इत्यादिप्रश्नपूर्वकं चन्द्रमोऽग्निवाचो

परामर्शत्वानुभवात् । न च परामृश्यमानात्मैक्यारोपात्तदुपपत्तिः । अपरामर्शे परामर्शत्वारोपस्य क्वाप्यदर्शनात् । सिद्धे अहमर्थस्यात्मान्यत्वे परामृश्यमानात्मैक्यारोपः । सिद्धे च तस्मिन् सुषुप्तावप्रकाशेनाहमर्थस्यात्मान्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । 'न विजानात्ययमहमस्मि' इति श्रुतिर्नात्मानं न परांश्चेति सुषुप्तावात्माज्ञानश्रुतिवद्विशेषाज्ञानपरा । न च 'अहरहर्ब्रह्म गच्छन्ति सति संपद्य न विदुः' इत्यात्मवेदनबोधकश्रुतिविरोधेन विशेषाज्ञानपरत्वं युक्तमिति वाच्यम् । एतच्छ्रुतेरीशपरत्वात् । योऽहमस्वाप्सं सोऽहं जागर्मीतिप्रत्यभिज्ञाविरोधस्य सुषुप्तावहमर्थस्याज्ञानेऽपि सत्त्वात् । किं च सुषुप्तावहमर्थाभावेऽहं निर्दुःखः स्यामितीच्छया सुषुप्त्यर्थप्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च कृशोऽहं स्थूलः स्यामितिवत् प्रवृत्त्युपपत्तिः । कार्श्यस्य परंपरासंबन्धेनानारोपितस्यारोपितस्य वाहमर्थे विद्यमानत्वेन प्रवृत्त्युपपत्तावपि सुषुप्तावहमर्थस्य नाशात्तदानींतनसुखादिसंबन्धाभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः विवेकिनां मम देहः स्थूलः स्यादितीच्छयैव प्रवृत्तेश्च । न च ममात्मनि दुःखं स्यादितीच्छया कस्यापि सुषुप्तौ प्रवृत्तिः । योऽहं सुप्तः सोऽहं जागर्मि, योऽहं पूर्वेद्युरकार्षं सोऽहमद्य करोमीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्च । कर्तुर्भोक्तुरहमर्थस्य भेदेन कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्च । न च सुषुप्तौ कारणात्मना स्थितस्यैवोत्पत्त्यङ्गीकारान्नानुपपत्तिः । कर्तृभोक्तृकारणस्य कर्तृत्वादिशून्यस्य स्थितावपि कृतहानादेरनुद्धारात् । 'अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति' इत्यारभ्य 'गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः' इत्यादिश्रुतौ मनआदीनामेवोपरमोक्तेः । न च 'अथातोऽहंकारादेशः' 'अथात आत्मादेशः' इति पृथगुपदेश आत्माहमर्थयोर्भेदे मानम् । आत्मनस्त्वन्मते 'स एवाधस्तात्' इति उपदिष्टेन भूम्नेवाहंकारेणाप्यैक्येऽपि पृथगुपदेशसंभवात् । न च भूमात्मनोर्भिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धयोः पृथगुपदेश ऐक्यार्थः, अहंकारात्मनोरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तदुपदेशो भेदार्थ इति वाच्यम् । अहमर्थादन्यस्य आत्मनो भूमाख्यभिन्नत्वेन प्रत्यक्षासिद्धतया तयोरुपदेशो भेदार्थः ; अहमर्थस्य ब्रह्मभिन्नतया प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तयोरुपदेश ऐक्यार्थ इत्यापत्तेः । न चाहंकाराद्भिन्नतयात्मनो भूमरूपब्रह्मभिन्नत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वे तदभिन्नत्वस्याप्यसिद्धतया तयोः सार्वात्म्योपदेशानुपपत्तिसहकारेणेयं श्रुतिस्तयोरभेदपरेति वाच्यम् । 'स एवेदं सर्वम्, अहमेवेदं सर्वम्, आत्मैवेदं सर्वम्' इत्याद्युपसंहारे 'स एवाधस्तात्, अहमेवाधस्तात्, आत्मैवाधस्तात्' इत्युपक्रमे च 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः।' इत्यादिस्मृत्यनुसारात् सर्वगतत्वस्यैवोक्तेः जडादिना सहैक्यस्य ब्रह्मणि सर्वमानविरुद्धत्वात् । भूमात्मोपदेशाभ्यामेवैक्यसिद्धौ अहंकारोपदेशवैयर्थ्याच्च । न च ब्रह्मण आपरोक्ष्यायाहंकारैक्योक्तिः ।

ज्योतींष्युक्त्वा ‘ चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरयं पुरुषः ’ इत्यादीनां साधनानामभावे किं ज्ञानसाधनमिति जनकेन पृष्टे याज्ञवल्क्येनोक्तम् । ‘ आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति ’ इत्यत्रोपक्रमे आत्मशब्दो द्युभ्वाद्यधिकरणन्यायेनेशपरः । ‘ अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः’ इत्युपसंहारस्य अत्र सुषुप्त्यादौ ज्ञानसाधनसामान्याभाव अस्य जीवस्यायं परेश एव स्वयंज्योतिर्ज्ञानसाधनमित्यर्थः । ‘वाचैवायं ज्योतिषास्ते ’ इति ज्योतिःशब्दस्य वाचि ज्ञानसाधने प्रयोगात् । त्वदभिमतस्वप्रकाशपरत्वे सदा स्वप्रकाशत्वेन श्रुतौ ‘अत्र’ इत्यस्य वैयर्थ्यात् । न च जाग्रदवस्थायामादित्यादिज्योतिःसंभवेन दुर्विवेकतया अस्यामवस्थायां सुविवेकतया ‘अत्र’ इति सार्थकम् । स्वप्रकाशनिर्विशेषस्याविवेकाद्यसंभवात् । ‘ अस्य ’ इति षष्ठ्या विषयत्वाभिधानाच्च । स्वविषयत्वरूपस्वप्रकाशज्ञानेन सविशेषाभिन्नस्वप्रकाशश्च जीवः परेशश्च सिद्धः ।

स्वाभिमतस्वप्रकाशत्वोपपत्तिः ॥ २४ ॥

२५. अहमर्थस्यात्मत्वम् ।

ननु मामहं जानामीत्याद्यनुभवेन स्वविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वं स्यादात्मनो यद्यहमर्थ आत्मा स्यात्, स एव तु न; सुषुप्तौ स्वप्रकाशस्यात्मनः सत्त्वेऽप्यनेवंभूतस्याहमर्थस्यासत्त्वादिति चेन्न । अहमर्थभिन्नस्वप्रकाशात्मनि मानाभावात् । अहमस्वाप्समित्यहमर्थनिष्ठतया सुषुप्तेः परामर्शात् । न चाहमर्थ इच्छादिगुणविशिष्ट एव गृह्यत इत्यावयोः समम् । सुषुप्तौ च नेच्छादिरिति कथं तदाहमर्थानुभवः । अहं सुखी दुःखीच्छामीति प्रतीतिभिन्नात्ममात्रविषयकप्रतीतेरसत्त्वेनात्मनोऽपीच्छादिविशिष्टतयैव ग्रहणात् । इच्छादिग्रहं विनात्मग्रहाङ्गीकारे अहमर्थस्यापि तदङ्गीकारे क्षतेरभावात् । सुखत्वेनानुभूतस्याहमर्थस्य सुखमस्वाप्समिति सुखत्वेनैव परामर्शाच्च । न किंचिदवेदिषमित्यज्ञानाश्रयत्वेन सुषुप्तावनुभवादहमर्थ आत्मा । ननु सुषुप्तौ नाहमर्थोऽनुभूतः । न च परामर्शानुपपत्तिः । जागरे समुत्पन्नेऽनुभूयमानेऽहमर्थे परामृश्यमानात्माभेदारोपात् परामर्शोपपत्तेरिति चेन्न । इदं रूप्यमित्यादावारोप्यरूप्याभिन्नतयेदमर्थस्येवाहमित्यत्राहमर्थाभिन्नतयात्मनोऽप्रतीतेः । अन्यथैतावन्तं कालं सुप्तोऽहमन्यो वेति कदाचित् संशयः स्यान्न त्वहमेवेति निश्चयः । न च सुषुप्तिकालानुभूतात्मैक्याध्यासान्निश्चयोपपत्तिः । अहमर्थातिरिक्तानुभवस्यालीकत्वात् । एतावन्तं कालं स्वप्नं पश्यन्नासं, जाग्रदासमित्यत्रेवाहमस्वाप्समित्यत्राप्यहमंशे

त्वन्मते प्रत्यगर्थरूपस्यात्मन एवापरोक्षैकरसत्वेन तदैक्येनैवापरोक्षसिद्धेः । न चाहंकारस्यापरोक्ष्यं सुप्रसिद्धम् । देहापरोक्ष्यस्य ततोऽपि सुप्रसिद्धत्वेन तदैक्योपदेशापत्तेः । किं च ‘भूमा नारायणाख्यः स्यात् स एवाहंकृतिः स्मृतः । जीवस्थस्त्वनिरुद्धो यः सोऽहंकार इतीरितः ।। अणुरूपोऽपि भगवान्वासुदेवः परो विभुः । आत्मेत्युक्तः स च व्यापी’ इत्यादिस्मृत्या भगवद्रूपपरतया व्याख्यातत्वात् । मोक्षधर्मेऽपि ‘अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मा परात्परः । योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् ॥ सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः ।’ इत्युक्तेः । न चैकविषयकोपदेशत्रयं व्यर्थम् । मुमुक्षुज्ञेयैकनिष्ठात्मत्वभूमत्वाद्यनेकधर्मबोधकतया उपदेशत्रयसार्थक्यात् । ‘अहंकारश्चाहंकर्तव्यं च’ इति श्रुतौ, ‘महाभूतान्यहंकारः’ इति स्मृतौ चाहंकारशब्दो मान्ताव्ययरूपः कारप्रत्ययान्तः ‘दम्भाहंकारः’ इत्यादौ देहेऽहंबुद्धौ गर्वे च प्रयोगेण नानार्थः । आत्मवाच्यहंशब्दोऽस्मच्छब्दसिद्धः । न च शब्दद्वयस्याहंकारे शक्तिस्तद्भिन्नेऽनिरुद्धादौ लक्षणा । अहंकारशब्दस्य तुल्यतयानेकत्र प्रयोगादेकत्र शक्तेर्नियन्तुमशक्यत्वात् । अहंशब्दस्याहंकारशब्दवदात्मभिन्ने प्रयोगप्राचुर्याभावात् । न चाहमर्थो नात्माहंधीविषयत्वात्, देहवदिति वाच्यम् । अहमर्थान्तर्गते तद्धीविषये चैतन्ये व्यभिचारात् । न च येन रूपेणाहंधीविषयता तेन रूपेणानात्मत्वं, स्वरूपेणात्मत्वमिति न व्यभिचारः । ‘अहमात्मा गुडाकेश’ इत्यात्मत्वेनैवाप्यहंधीविषयत्वात् । स्वरूपेणात्मत्वे मानाभावाच्च । न चाहमर्थ आत्मान्यः, अहंशब्दाभिधेयत्वादहंकारशब्दे विधेयवदिति वाच्यम् । ‘अहमात्मा गुडाकेश’ इत्यहंशब्दाभिधेये हरौ व्यभिचारात् । किं च मा न भूवं भूयासमित्यहमर्थस्यानात्मप्रेमास्पदत्वमनुपपन्नम् । न च प्रेमास्पदात्मतादात्म्यारोपेण प्रेमास्पदतोपपत्तिः । ‘समारोप्यस्वरूपेण विषयो रूपवान् भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ।।’ इति वाचस्पत्युक्तेरन्तःकरणगताप्रेमास्पदत्वस्यैवात्मनि प्रतीत्यापत्तेः । ननु किमधिष्ठानगतधर्मस्यारोप्येऽभानमापाद्यते, आरोप्यधर्मस्याधिष्ठाने, भाने वा ; नाद्यः ; यद्धर्मवत्तया ज्ञायमानाधिष्ठानं तस्येदंत्वादेरारोप्यनिष्ठतयाभानात् ; न द्वितीयः ; आत्मैक्याध्यासासमकाल एव प्रेमास्पदत्वसंभवेनारोप्येऽप्यप्रेमास्पदत्वाप्रतीतेः , कुतो विषये तत्प्रतीतिरिति चेन्न । अनिदमि रूप्ये शुक्तिनिष्ठेदंत्वादिभानवदधिष्ठाननिष्ठसाधारणधर्मस्यारोप्ये भानेऽप्यसाधारणधर्मस्य प्रेमास्पदत्वादेर्भानासंभवात् । आरोप्यासाधारणधर्माणां भीषणत्वादीनां रज्ज्वामिवारोप्यासाधारणधर्माणामप्रेमास्पदत्वादीनामेवात्मनि भानापत्तेः । अहमर्थस्याप्रेमास्पदत्वेन कदापि भानाभावेनात्मैक्याध्यासकाल एवेत्युक्तेस्तुच्छत्वाच्च । मोक्षेऽ-

हमर्थाभावे बौद्धमतप्रवेशापत्तेः । प्रेमास्पदाहमर्थस्य त्वन्मतेऽपि नाशात्तदतिरिक्तशून्यस्य तन्मतेऽप्यनाशात् । न चाहमर्थभिन्ने आत्मनि प्रेमधीः कदाचिदस्ति । 'मामृतं कृधि' 'ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासम्' इति श्रुत्याहमर्थामृतत्वोक्तेः । अहं मुक्तः स्यामितीच्छाया अपि तद्विषयत्वात् । न चाहं पुष्टः स्यामितीच्छावदुपपत्तिः । मम शरीरं पुष्टं स्यादितिवन्ममात्मा मुक्तः स्यादितीच्छाया अदर्शनात् । न च यद्यपीच्छासमयेऽन्तःकरणाध्यासस‌ंभवेनात्ममात्रमुक्तीच्छा नास्ति, तथापि विशिष्टगतमुक्तीच्छाया एव विवक्षितविवेकेन विशेष्यगतमुक्तिविषयत्वपर्यवसानमिति वाच्यम् । अहमर्थभिन्नतयात्मनो भानस्य क्वाप्यदर्शनेनैतत्कल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । इदं रूप्यमित्यादाविव भ्रान्तेर्द्व्यंशत्वनियमात् । 'अहम्' इत्यत्र द्व्यंशताया अननुभवात् । अननुभूयमानस्य द्व्यंशत्वकल्पने 'आत्मा' इत्यत्रापि तत्कल्पनापत्तेः । न चाहं स्फुराम्यहमस्मीति द्व्यंशता भात्येव । ब्रह्म स्फुरति, आत्मास्तीत्यादावपि तदापत्तेः । अहमर्थो मोक्षान्वयी, तत्साधनकृत्याश्रयत्वात्संमतवदित्यनुमानात् । न च स्वर्गसाधनकृत्याश्रये ऋत्विजि व्यभिचारः । उद्देश्यतासंबन्धेन हि यत्र कृतिस्तत्र फलमित्येव नियमः। ऋत्विजां दक्षिणाया एवोद्देश्यत्वात् । अहमर्थोऽनर्थनिवृत्त्याश्रयः, अनर्थाश्रयत्वात्संमतवदित्यतोऽपि साधुदेहस्यानर्थाश्रयत्वाभावात् न व्यभिचारः। किंतु 'अहमुत्क्रान्तेऽनूत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' 'स प्राणमसृजत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इत्यादौ जगत्कारणे सति प्राणमनःसृष्टेः पूर्वमहंतोक्तेः । 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' इत्यवधारणेन शुद्धात्मनोऽहंतोक्तेः । 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' 'मत्तः परतरं नान्यत्' 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' 'अहमात्मा गुडाकेश' 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।' 'मामेकं शरणं व्रज ।' इत्यादिस्मृत्याहमर्थस्य परब्रह्मतोक्तेः ।

मोक्षहेतुकृतेर्योगात्सुप्तात्रन्वयतस्तथा ।
अहमात्मेति गीतायामहंत्वं स्थितमात्मनः ॥

अहमर्थस्यात्मत्वम्॥ २४ ॥

२५. कर्तृत्वाध्यासभङ्गः ।

ननु स्यान्मोक्षसाधनकृत्याश्रयत्वेनाहमर्थस्यात्मत्वं, यदि कृत्यादिकमात्मनि, तदेव तु न, कृत्यादेर्बुद्धिधर्मस्यात्मन्यारोपादिति चेन्न । निरुपाधिरयमारोपः सोपाधिर्वा । आद्ये उपाधिनिवृत्तिं विनैव सहकृतत्वज्ञानेन निवृत्त्यापत्तेः । द्वितीये

रक्तं कुसुममिति प्रमावत्कदाचिन्मनः कर्त्रीति प्रमाया, लोहितः स्फटिक इतिवच्चैतन्यं कर्त्रीति भ्रमत्वस्य चापत्तेः । न च कर्तृविशिष्टान्तःकरणस्य चैतन्यात्मनाध्यासान्न तथा ज्ञानं, कुसुमस्य स्फटिकात्मनानध्यासात्तथा धीरिति वाच्यम् । अधिष्ठानात्मनानध्यस्तं जपाकुसुमस्थानीयमुपाधिं विना भीषणत्वादियुक्तसर्पस्य रज्ज्वात्मनेव कर्तृत्वादियुक्तबुद्धेश्चिदात्मना अध्यासे रज्जौ भीषणत्वान्तरस्येवात्मनि कर्तृत्वान्तरस्यानध्यासेन सोपाधिकत्वानुपपत्तेः । न चात्मनि कर्तृत्वान्तरमेवाध्यस्तम् । कदाचित्कर्तृत्वद्वयस्य विविच्य प्रतीत्यापत्तेः । न चात्मान्तःकरणयोरैक्याध्यासान्न तथा धीः । अध्यस्यमानधर्माश्रयस्याभेदारोपे औपाधिकत्वानुपपत्तेः । न च रज्जुसर्पादावध्यस्यमानभीषणत्वादिविशिष्टसर्पापेक्षयाधिकसत्ताकसर्पान्तरस्य संभवेन नायमुपाधिरतो निरुपाधिकत्वम्; अत्र त्वध्यस्यमानान्तःकरणापेक्षया कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टमन्यदधिकसत्ताकं नास्त्येवेत्यन्तःकरणमात्रोपाधिरिति वाच्यम् । स्फटिकेऽध्यस्यमानप्रातिभासिकलौहित्यापेक्षयाधिकसत्ताकलौहित्यान्तरस्य सत्त्वेन तस्या निरुपाधिकत्वापत्तेः। न च यत्र धर्मी तादात्म्येनारोपितस्ततोऽधिकसत्ताकोऽतिरिक्तश्चास्ति । स निरुपाधिक आरोपः । लोहितः स्फटिक इत्यत्र न धर्मिणस्तादात्म्येनारोप इति सोपाधिकलोहितोपपत्तिरिति वाच्यम् । मम मनो मम बुद्धिर्ममान्तःकरणमिति समानेन्द्रियजन्यभेदधिया प्रतिबन्धात् समानेन्द्रियजन्याभेदारोपासंभवेन धर्ममात्रस्यैव वक्तव्यत्वेन लौहित्यादेरिव कर्तृत्वादेरुभयत्र प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् । सोपाधिकस्थले धर्मारोपेणैवोपपत्त्या धर्म्यारोपस्याप्रामाणिकत्वाच्च । समीपस्थित उपदधाति स्वीयं धर्ममन्यत्रेति ह्युपाधिलक्षणम् । अभेदग्रहदशायामपि अयं भीषणः, सर्पो भीषणः, अहं गौरः, शरीरं गौरमितिवत् मनः कर्तृ, चैतन्यं कर्त्रीति प्रतीत्यापत्तेश्च । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ।' इति नये त्वयापि सांख्यरीत्या बुद्धेः कर्तृत्वे प्राप्ते जीवस्यैवेति सिद्धान्तितत्वाच्च । अविवेकनिबन्धनं जीवनिष्ठत्वं हि सांख्यस्याप्यस्ति ! न च बुद्धेरेव कर्तृत्वं, भोक्तृत्वं चैतन्यस्येति प्राप्ते कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैक्याधिकरणनियमेन भोक्तृत्ववत् कर्तृत्वमप्यात्मन्यस्तीति सिद्धान्त इति वाच्यम् । आरोपितकर्तृत्वादेः सांख्येनाप्यात्मन्यङ्गीकारात् । मुक्त्यन्वयिनः शुद्धस्य कदापि नानर्थाश्रयत्वेन प्रतीतिः । भ्रमकालेऽहं भोक्ता प्रमाकाले बुद्धिर्भोक्त्रीति प्रतीतेरिति बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः । न च शुद्धोपहितयोः स्वाभाविकभेदाभावेन बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्योपपत्तिः । उपहितगतानर्थस्य शुद्धगतवत्तद्गतदृश्यत्वमिथ्यात्वादेरपि शुद्धगतत्वापत्तेः । बुद्धेः कर्तृत्वे मोक्षस्यापि तत्रापत्तेः । 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति न्यायात् । न च जातेष्टिपितृश्राद्धादौ

व्यभिचारः, कृतिफलयोः सामानाधिकरण्योपपादकोद्देश्यतात्पर्यसंबन्धस्य फलाधिकरणे पुत्रपित्रादौ सत्त्वात् । आरोपितानारोपितसाधारणकर्तृत्वस्य फलं प्रति प्रयोजकत्वे बुद्धिदेहयोर्मोक्षान्वयापत्तेः । किं च 'तन्मनोऽकुरुत' इत्यादौ मनसः कृतिकर्मत्वस्य, 'शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा' इति करणत्वस्य, 'मन उदक्रामन्मीलित इव अश्नन् पिबन्नास्त इव' इत्यादिश्रुतौ मनउत्क्रमेऽप्यात्मनः कर्तृत्वस्य, 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इत्यादौ स्वरूपाविर्भावरूपपरममुक्तावपि कर्तृत्वस्य, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते विज्ञानात्मा यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मानन्दभुक्तथा प्राज्ञः' इत्यादिश्रुतौ विज्ञाने कर्तृत्वस्य च श्रवणान्न बुद्धिः कर्त्री । विज्ञानपदं ब्रह्मपरं, 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुते ॥' इति वाक्यशेषात् । न च 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥' इत्यादिस्मृतिविरोधः । 'तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥' इत्यनुसारात्केवलस्य स्वतन्त्रस्य कर्तृत्वनिषेधात् । अत एव 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यत्रेवशब्दः परतन्त्रप्रभौ प्रभुरिवेति जीवकर्तृत्वे परतन्त्रतामात्रपरः । न च चेतनस्य कर्तृत्वे निर्विकारश्रुतिविरोधः । श्रुतेर्द्रव्यान्तररूपतया परिणामाभावपरत्वात् । न च निष्क्रियत्वश्रुतिविरोधः । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुत्यनुसारात् प्राकृतक्रियानिषेधपरत्वात् परिस्पन्दरूपक्रियाभावस्येष्टत्वात् । अस्तीत्यादिधात्वर्थरूपक्रियाया ब्रह्मण्यपि सत्त्वाच्च । न च क्रियापदं कृतिपरं, 'रुक्मवर्णं कर्तारमीशम्' इति श्रुत्या 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इति सूत्रेण चेतने कृतेर्विहितत्वात् । 'कामः संकल्प्य' इत्यारभ्य 'ह्रीर्धीर्भीः सर्वं मन एव' इत्यन्ता श्रुतिर्मनःकरणत्वपरा । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेः । क्षेत्रोत्पन्नधनेन वृक्षोत्पन्नदण्डेन पुरुषस्य धनित्वदण्डित्ववदन्तःकरणोत्पन्नकृतिसुखदुःखादिना पुरुषस्याविद्यासहकृतस्वामित्वसंबन्धेन कर्तृत्वदुःखित्वाद्युपपत्तिः । ईशमुक्तानामविद्याभावान्न दुःखादिभोगः । ईशस्य नित्यज्ञानेच्छाकृत्यादिमत्स्वरूपं कर्तृत्वादिकं सदैवास्ति । न च सदा सृष्ट्याद्यापत्तिः, प्रधानादाविच्छादिसंबन्धसंपादकसृष्टिकालादेः सदा सत्त्वात् । सृष्टिप्रलयकालाभ्यां संबद्धाया एकस्या एवेश्वरेच्छायाः सिसृक्षात्वजिहीर्षात्वसंभवात् । यथा मायिनां वृत्तिश्चिदुपरागार्थेति मते व्यापकस्यापि चैतन्यस्य वृत्तिद्वारक एव घटादिषु संबन्धः, यथा चान्येषां सर्वगतस्यापि गोत्वादेः सास्नादिमत्येव संबन्धो, नान्यत्र, तथा नित्यस्यापीशेच्छादेः सृष्टिकालादिना प्रधानादिषु संबन्धो, न स्वतः ।

मुक्तजीवस्य प्रकृतान्तःकरणादेरभावेऽपि संसारदशायामविद्यावृत्तस्वरूपज्ञानेच्छाकृत्यादेराविर्भावेन स्वाभाविकं कर्तृत्वादिकमस्त्येव । ' स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः ' 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ' इत्यादिश्रुतेः । ' विहारोपदेशात् । ' ' संकल्पादेव तच्छ्रुतेः । ' इत्यादिसूत्राच्च ।

इति कर्तृत्वाध्यासभङ्गः ।। २५ ।।

२६. देहात्मैक्यारोपभङ्गः ।

नन्वहं गौरोऽहं स्थूल इति स्थौल्यविशिष्टदेहस्याहमर्थेऽभेदारोपवच्चेतनोऽहं करोमीति कृत्यादिविशिष्टाहमर्थस्यापि चेतनेऽभेदारोपःस्यादिति चेन्न । योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थविरो नप्तॄननुभवामि, योऽहं स्वप्ने व्याघ्रादिदेहः सोऽहमिदानीं मनुष्यदेह इति देहभेदपूर्वकं स्वस्यैक्यानुसंधानादात्मनि देहैक्यारोपासंभवेन दृष्टान्तासिद्धेः । न च प्रत्यभिज्ञारूपं भेदकप्रत्यक्षमिदं, न भेदप्रत्यक्षव्याप्तं, न चैक्यधीविरोधि, नीला बलाकेत्यत्र नीलाद्भेदकस्य बलाकात्वस्य ग्रहेऽपि नीलभेदसाक्षात्काराभावस्य तदभेदसाक्षात्कारस्य च दर्शनादिति वाच्यम् । दोषविशेषाजन्यारोपस्यैव विशेषधीप्रतिबध्यत्वात् । नीलधियो दोषविशेषजन्यत्वेन तदप्रतिबध्यत्वात् । न च प्रकृतेऽपि दोषविशेषजन्य आरोपः । भेदज्ञानेन निवृत्त्यनुपपत्तेः । वस्तुतस्तु यदा यदा भेदकप्रत्यक्षं तदा भेदप्रत्यक्षमिति न कालिकव्याप्त्यङ्गीकारः । किं तु यत्र यत्र भेदकप्रत्यक्षं तत्र भेदप्रत्यक्षमिति दैशिकव्याप्त्यङ्गीकारः। भवति हि बलाकायां दिवा नीलभेदप्रत्यक्षम् । न च देहनाशकाले तद्भेदसिद्धावपि तद्देहकाले तदैक्यारोपसंभवेन मदिष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । देहनाशे मृतस्य प्रत्यक्षसामग्र्यभावात् । म्रियमाणस्य जीवद्दशाव्यावृत्तभेदप्रत्यक्षसामग्र्यभावाच्च । मृतं पश्यतामचाक्षुषात्मप्रतियोगिकात्माधिकरणकभेदस्यापरोक्ष्यासंभवात् । ' ब्राह्मणो यजेत ' इत्यादौ देहविशेषविशिष्ट आत्मैव ब्राह्मणशब्दार्थः । साक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियाश्रयवत्त्वं वा तद्भोगायतनत्वं वा तत्कर्मार्जितत्वं अविद्यासहकृतसाक्षात्स्वामित्वं वा संबन्धः । न च कर्मार्जितत्वं पुत्रादिदेहसाधारणम् । पुत्रदेहस्य तददृष्टेनैवोत्पत्तेः । सिद्धग्रामादिष्विव पित्रदृष्टेन संबन्धस्य जननात् । अन्यथा ब्रह्मज्ञानात्पितुर्मुक्तौ पुत्रदेहारंभकपितृकर्मक्षयेण पुत्रदेहनाशापत्तेः । श्रुतिस्थं ब्राह्मणपदं लक्षणया देहविशेषाध्यासवत्परं यदि, तदा पुत्रमित्रादिषु विकलेषु सकलेष्वहमेव विकलः सकलो वेति त्वयाध्यासाङ्गीकारेण ब्राह्मणमित्रस्य शूद्रस्याधिकारप्रसङ्गात् ।

शूद्रमित्रस्य ब्राह्मणस्यानधिकारप्रसङ्गाच्च । ‘ब्राह्मणो न हन्तव्यः’ इत्यादिविधेः सुप्तजीवन्मुक्तविषयकत्वानुपपत्तेश्च । कादाचित्काध्यासस्य नियामकत्वे उत्पन्नज्ञानिन उक्तनिषेधविषयत्वानुपपत्तेः । पातकेन नष्टब्राह्मणस्य तद्विषयत्वापत्तेश्च । न च पातक एव तत्राधिकारप्रयोजकः, पतितब्राह्मणव्यवहारादिति वाच्यम् । शापादिना यवनचाण्डालादितां प्राप्तस्य तथा व्यवहाराभावात् । न च प्रत्यक्षैकप्रामाण्यवादिनां चार्वाकादीनां देह एव आत्मेति कथं प्रवादः । अनुगतविषयकप्रत्यभिज्ञारूपप्रत्यक्षस्य देहात्मनोर्भेदस्य भेदकानां चावगाहिनः सविकल्पस्य चार्वाकादिभिरप्रामाण्याभ्युपगमात् । अत एवैतादृशकुसमयनिरासकतया देहात्मभेदबोधकश्रुतिः सार्था । न च मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादेर्देहविशेषविशिष्टात्मवृत्तित्वे चाक्षुषत्वं न स्यात् । केवलात्मनोऽचाक्षुषत्वे देहविशेषविशिष्टस्य विशिष्टनिष्ठधर्मस्य च प्रतीतिबलाच्चाक्षुषतायाः स्वीकारे क्षतेरभावात् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन केवलस्य चक्षुरयोग्यत्वेऽपि देहविशेषविशिष्टस्य तद्योग्यत्वसंभवात् । न चात्मनोऽणुत्वेन चाक्षुषत्वानुपपत्तिः । नव्यतार्किकैरणुद्रव्यानङ्गीकारात् । त्रसरेणोरेव नित्यताङ्गीकाराच्च । देहविशिष्टात्मनिष्ठब्राह्मणत्वादिप्रत्यक्षं प्रति विजातीयचक्षुःसंयोगो हेतुः । न चात्मवृत्तिजातिविषयकत्वेनोक्तधियः संदिग्धतया क्लृप्तैः देहचक्षुःसंयोगैरेव निर्वाहेऽनन्तानां विजातीयसंयोगानां विशिष्टात्मनि कल्पने मानाभाव इति वाच्यम् । त्वां ब्राह्मणं पश्यामि, त्वमपि मां ब्राह्मणं पश्य, तव ब्राह्मणस्य देहे इदं पश्यामीत्यादिव्यवहारैरात्मवृत्तितयैव ब्राह्मणत्वप्रतीतेः । दण्डिनो दण्डोऽयमित्यादेरिव ब्राह्मणस्येदं शरीरमिति व्यवहारस्याप्युपपत्तेः । देहस्यैव ब्राह्मणत्वे तु मृतब्राह्मणदेहस्य प्रमादात्पादादिताडनेन विप्रताडनपापापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । शिष्टैस्तत्र शवस्पर्शप्रायश्चित्तातिरिक्तप्रायश्चित्तानाचरणात् । ब्राह्मणत्वस्य देहमात्रनिष्ठत्वे ‘ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।’ इत्यादि स्मृतिविरोधापत्तेः । अस्माकं तु दण्डिनो दण्ड इतिवदुपपत्तेः । मृतब्राह्मणदेहशिरश्छेदादिना ब्रह्महत्याद्यापत्तेः । देहविशेषाध्यासवत्यात्मनि ब्राह्मणत्वादिस्वीकारे चाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तेस्तवापि तौल्यात् । अतः कर्दमलिप्ते वस्त्रे कृष्णं वस्त्रं, पुत्रे सकले विकले चाहं सकलो विकलश्चेत्यादिवदहं गौरोऽहं स्थूल इत्याद्यौपचारिको व्यवहारः । न चारोपः । भेदधियो विद्यमानत्वादन्यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्रारोपापत्त्यौपचारिकव्यवहारोच्छेदापत्तेः ।

इति देहात्मैक्यारोपभङ्गः ॥ २६ ॥

इति श्रीवनमालिविरचिते श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशे प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

द्वितीयः परिच्छेदः

१. मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गः ।

विमतयः कटाक्षेण शक्नुवन्ति न वीक्षितुम् ।
यत्पदं तमहं वन्दे श्रीहयकन्धरं हरिम् ॥

अलौकिकं वस्तु लक्षणमुखेन ज्ञेयं, ब्रह्म चालौकिकं, तज्ज्ञानाय ‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्ब्रह्मेति ’ इत्याद्याः श्रुतयस्तल्लक्षणं वदन्ति । न च तटस्थलक्षणमिदम् । शाखोपस्थाप्यचन्द्रगतप्रकृष्टप्रकाशस्येव विश्वकर्तृत्वाद्युपस्थाप्यधर्मस्य निर्विशेषेऽभावेन तटस्थत्वासंभवात् । वास्तवविश्वोदयादिकर्तृत्वं विना सार्वज्ञ्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । अतः सत्याशेषविश्वोदयादिकर्तृत्वं स्वरूपलक्षणं मुमुक्षुज्ञेयम् । ननु स्याद्विश्वकर्तृत्वादिकं स्वरूपलक्षणं, यदि विश्वं सत्यं स्यात्तदेव तु न, तस्य मिथ्यात्वात्; तथा हि, ब्रह्मप्रमान्येन सप्रकारेण वा; अबाध्यत्वे सत्यसद्भिन्नत्वे सति चिदन्यन्मिथ्या दृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरूप्यवदिति चेन्न । मिथ्यात्वाद्यनिरुक्तेः । ननु सदसत्त्वानधिकरणत्वं मिथ्यात्वम्; तच्च सत्त्वविशिष्टासत्त्वाभावो वा सत्त्वात्यन्ताभावरूपद्वयं वा सत्त्वात्यन्ताभावविशिष्टासत्त्वात्यन्ताभावरूपविशिष्टं वेति चेन्न । सदेकस्वभावे जगति विशिष्टाभावस्येष्टत्वात् । द्वितीये सत्त्वासत्त्वयोरेकाभावेऽपरस्य सत्त्वावश्यकत्वेन व्याघातात् । निर्धर्मकब्रह्मवत्सत्त्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वेनामिथ्यात्वोपपत्त्यार्थान्तराच्च । शुक्तिरूप्ये अबाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेकस्य सत्त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नबाध्यत्वरूपासत्त्वस्याभावासिद्धया साध्यवैकल्यांच्च । अत एव न तृतीयः । ननु सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वानङ्गीकारान्न व्याघातः; परस्परविरहव्याप्यत्वादिकं च न व्याहतिकरं, गोत्वाश्वत्वयोः परस्परविरहव्याप्ययोरुष्ट्रे अभावसत्त्वात्; किं तु क्वचिदुपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्त्वं, त्रिकालाबाध्यत्वं सत्त्वं, तयोरभावः साध्य इति चेन्न । असल्लक्षणस्यासङ्गे ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः । तस्याप्युक्तासत्त्वाङ्गीकारे लक्षणे सद्भिन्नेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । शब्दाभासेन तुच्छस्यापि क्वचिदुपाधौ सत्त्वेन धीसंभवाच्च । उक्तासत्त्वाभावस्य शून्यवादिनापि जगति स्वीकाराच्च । लाघवात्सत्त्वासत्त्वयोः परस्पराभावत्वस्यैवौचित्याच्च । न चैकेनैव सर्वानुगतेन ब्रह्मसत्त्वेन सर्वत्र सदिति ज्ञानोपपत्तौ न ब्रह्मवत्सत्त्वराहित्येऽपि प्रत्येकं सद्रूपत्वकल्पनं युक्तमन्यथानुगतव्यवहारानुपपत्तेरिति वाच्यम् ॥ सत्तात्रैविध्यस्य त्वयाप्यङ्गीकारात् । लाघवेन प्रामाणिकपदार्थापलापे प्रातीतिकसत्तयैव

सज्ज्ञानोपपत्तौ सद्रूपब्रह्मणोऽप्यपलापाद्यापत्तेः । घटो रूपी पटो रूपीत्यननुगतेनाप्यनुगतधीदर्शनाच्च । एतेन 'सत्प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयं साध्यम्' इति निरस्तम् । निर्धर्मके ब्रह्मण्यतिव्याप्तेश्च । न च सद्रूपं ब्रह्म न तदभावाधिकरणं, प्रपञ्चेऽपि तुल्यत्वात् । न च ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात्सत्त्वासत्त्ववत्तदनधिकरणत्वमपि नास्ति । निर्धर्मकत्वहेतुसत्त्वाभ्यां व्याघातात् । सत्त्वाद्यनधिकरणत्वनिषेधे सदसत्त्वाधिकरणत्वापत्तेः । नापि सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽद्वैतहानेरतात्त्विकत्वे सिद्धसाधनतापत्तेः । न च ब्रह्मस्वरूपो निषेधः । भ्रमकालानिश्चितस्य सापेक्षस्य निषेधस्य भ्रमकालनिश्चितनिरपेक्षनिर्विशेषब्रह्मस्वरूपत्वासंभवात् । ननु व्यावहारिक एवायं निषेधः; न च प्रतियोगिनः पारमार्थिकसत्यत्वापत्तिः; स्वाप्नगजगजाभावयोरुभयोर्जागरे बाधदर्शनात्; तथा प्रपञ्चतदभावयोर्निषेध्यतावच्छेदकस्य दृश्यत्वादेः सत्त्वादुभयोर्निषेध इति चेन्न । स्वाप्नगजस्य बाधेऽपि तदभावस्याबाधात् । स्वप्नद्रष्टात्मादेरबाधाच्च । स्वाप्निकाभावस्य बाधेऽपि स गजो नास्तीति धीनियामकस्याभावान्तरस्य सत्त्ववत्प्रपञ्चो नास्तीति धीनियामकस्याभावस्यावश्यकत्वात् । किं च स्वरूपेण निषेधेऽसत्त्वापत्तेः पारमार्थिकत्वेन निषेधप्रतियोगित्वस्य निर्धर्मके ब्रह्मण्यपि सत्त्वात् । एतेन 'स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वं मृषात्वम्' इति निरस्तम् । 'स एवाधस्तात्स एवोपरिष्टात्' इति प्रतीयमानोपाधिके असङ्गे असङ्गत्वात् केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनि ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः । न च साधिकरणत्वेन ब्रह्मणो मृषात्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वं, प्रपञ्चेऽपि तुल्यत्वात् । न च प्रपञ्चस्य साधिकरणतयैव भानं, न स्वरूपेण, ब्रह्मणोऽप्यस्तीति कालसंबन्धितयैव भानात् । ननु ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वं, तच्च ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वम्; दण्डादिना घटादेः स्वरूपेण नाशेऽपि सत्कार्यवादाभ्युपगमेन कारणात्मनावस्थितिरस्त्येवेति न दण्डादिना नष्टेऽपि घटादावव्याप्तिरिति चेन्न । शुक्तिरूप्यस्यापि कारणात्मनावस्थानसंभवेन दृष्टान्तासिद्धेः । न च तत्कारणस्याज्ञानस्य नाशात्तस्यापि नाशः । एकाज्ञानपक्षे ब्रह्मज्ञानात्प्राक् शुक्त्यज्ञाननिवृत्तेरप्यसंभवात्त्वयानङ्गीकाराच्च । रूप्यं निवृत्तमित्यप्रतीतेः । शुक्त्यज्ञानं नष्टं, भ्रमो नष्ट, इति शुक्तिवत्सत्यस्यैवाज्ञानादेस्तत्प्रतीतेश्च । स्मृतिनिवर्त्यसंस्कारेऽतिव्याप्तेश्च । न च साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं तत् । परोक्षप्रमानिवर्त्ये परोक्षभ्रमविषयाव्याप्तेः । जीवन्मुक्तानुवृत्ताज्ञानलेशे चिरसंचिताद्वैतसंस्कारेण निवर्त्येऽव्याप्तेः । नापि सद्भिन्नत्वं मिथ्यात्वं, सत्त्वं च प्रमाणसिद्धत्वं, प्रमाणत्वं च दोषासहकृतज्ञानकरणत्वम् । घटादेरपि कल्पसदोषहीनप्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् । कल्प्य-

दोषस्य ब्रह्मबोधकवेदेऽपि संभवात्। सर्वप्रमाणगम्ये त्वदभिप्रेते शुद्धेऽतिव्याप्तेश्चेति। यत्तु स्वानधिकरणानधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्; भवति हि शुक्तिरूप्यादिकं स्वाधिकरणातिरिक्तदेशानधिकरणकस्य स्वाधिष्ठानीभूतस्वात्यन्ताभावात्मकचैतन्यप्रतियोगि; एवं घटादिकमपि चैतन्यरूपाभावप्रतियोगि, चैतन्यस्य निरधिकरणत्वादिति तन्न। घटाद्यभावस्य चक्षुरयोग्यचैतन्यात्मत्वस्वीकारे चाक्षुषत्वानुपपत्तेः। चाक्षुषस्य कृतचैतन्यनामकस्य भूतलादितुल्यस्य मिथ्यात्वेन घटाधिष्ठानत्वासंभवात्, रूप्याधिष्ठानस्य शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य दृश्यस्य मिथ्यात्वेन साधिकरणत्वाच्च। इदं रूप्यं भूतलेऽस्तीति रूप्याधिष्ठानेदमर्थादेः साधिकरणत्वप्रतीतेश्च।

इति मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गः ॥ १ ॥

२. मिथ्यात्वभङ्गः।

मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चः सत्यः स्याद्ब्रह्मवत्। मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे तेनैवाद्वैतहानिः। तद्वदेव विश्वस्यापि सत्यत्वोपपत्त्या दृश्यत्वादिकमप्रयोजकं स्यात्। ननु मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि न जगत्सत्यत्वापत्तिः; तत्र हि विरुद्धयोर्धर्मयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वम्; यत्र मिथ्यात्वावच्छेदकमुभयवृत्ति न भवेत्, यथा वा परस्परविरहरूपयो रजततदभावयोः, यथा वा परस्परविरहव्यापकयो रजतभिन्नत्वरजतत्वयोस्तत्रैव निषेध्यतावच्छेदकभेदनियमात्; प्रकृते तु निषेध्यतावच्छेदकमेकमेव दृश्यत्वादीति चेन्न। लाघवात्परस्परविरहरूपयोः सत्यत्वमिथ्यात्वयो रूप्यतदभावयोरिवैकस्य निषेध्यतावच्छेदकस्यासंभवात्। न च संयोगतदत्यन्ताभावयोरिव सत्यमिथ्यात्वयोः समुच्चयोपपत्तिः। तद्वदत्रावच्छेदकभेदाभावात्। अन्यथोभयोरपि तात्त्विकत्वापत्तेः।

इति मिथ्यात्वभङ्गः ॥ २ ॥

३. दृश्यत्वभङ्गः।

दृश्यत्वमपि न वृत्तिव्याप्यत्वम्। वेदान्तजन्यवृत्तिविषये ब्रह्मणि व्यभिचारात्। अन्यथा वेदान्तवैयर्थ्यापत्तेः। न च शुद्धं न दृश्यं, 'यत्तदद्रेश्यम्' इति श्रुतेः, किं तूपहितमेव, तच्च मिथ्यैव, न हि वृत्तिदशायामनुपहितं तद्भवतीति वाच्यम्। उपहितभाने उपधेयभानावश्यकत्वात्। अज्ञाते धर्मिणि कस्यचिद्धर्मस्य विधान-

निषेधयोरसंभवेन दृश्यत्वनिषेधाय शुद्धस्यापि ज्ञेयत्वाच्च । प्रसिद्धार्थकयत्तच्छब्द-योरयोगाच्च । स्वतः सिद्धेर्निरासाच्छुद्धासिद्ध्यापत्तेश्च । शुद्धं स्वप्रकाशमिति शब्दजन्यविशिष्टवृत्तौ शुद्धाप्रकाशे तस्य स्वप्रकाशत्वासिद्धेः । प्रकाशे सुतरां तदसिद्धेः । न च शुद्धं स्वप्रकाशमित्यस्य लक्षणयाशुद्धत्वमस्वप्रकाशत्वव्यापक-मित्यर्थः । तथा चाशुद्धत्वव्यावृत्त्या शुद्धे स्वप्रकाशत्वं पर्यवस्यति । यथा भेद-निषेधेनाभिन्नत्वम् । अशुद्धत्वव्यावृत्तिसंबन्धितया शुद्धस्य ज्ञानाभावे तत्र स्वप्रकाशत्व-पर्यवसानासंभवात् । न हि व्यापकाभाववत्त्वेनाज्ञाते व्याप्याभावः सिध्यति । किं च विशिष्टभाने विशेष्यविषयकत्वमावश्यकम् । न हि दण्डीति ज्ञानविषयता पुरुषे नास्ति । न च विशेष्यतापन्नं मिथ्यैव । अधिष्ठानस्याधिकसत्ताकत्वनियमेन विशेष्यतापन्नस्य मृषात्वेऽधिष्ठानत्वासंभवात् । न हि विशेष्यतानापन्नं सर्वथा ज्ञानविषयमधिष्ठानं भवति । जगतोऽपि विशेष्यतापन्नत्वादिना मिथ्यात्वं, स्वरूपेण तु सत्यत्वमित्यापत्त्या अद्वैतहानिः स्यात् । शशशृङ्गं तुच्छमिति शाब्दधीविषये तुच्छे त्वन्मते व्यभिचारश्च स्यात् । न च शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वम् । तुच्छशुद्धब्रह्मणोः शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वान्न व्यभिचारः । सत्यस्य शुद्धस्यैव व्याव-हारिकघटाद्यधिष्ठानस्य घटादिगोचरचाक्षुषादिवृत्तिविषयतायाः सत्त्वात् । न ह्यधिष्ठानमविषयीकृत्याध्यस्तं वृत्तिर्विषयीकरोति । ‘मनसैवानुद्रष्टव्यम्’ ‘दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या’ इति ब्रह्मणोऽपि शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वोक्तेश्च । शब्दैकगम्ये धर्मादौ भागासिद्धेश्च । अत एव ‘सप्रकारवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वम् इति’ निरस्तम् । नापि चिद्विषयत्वं, तच्च यथाकथंचिच्चित्संबन्धित्वम् । चितः संयोगादिसंबन्धोक्ता-वप्रयोजकत्वादाध्यासिकसंबन्धोक्तावसिद्धेः । नापि स्वव्यवहारे स्वभिन्नचिदपेक्षा-नियतिर्दृश्यत्वं, वृत्तिभिन्नचिदपेक्षाया घटादावसिद्धेः । न च स्फुरणरूपे ब्रह्मणि वृत्तिभिन्नचितः कृत्याभावेऽप्यस्फुरणरूपे घटादौ प्रकाशाय चिद्विषयत्वमावश्यकम् । अज्ञानविरोधिस्फुरणत्वस्य ब्रह्मण्यप्यभावात् । तदविरोधिस्फुरणत्वस्य घटादावपि वक्तुं शक्यत्वात् । न च स्वतो विरोध्यपि वृत्त्यारूढं सदज्ञानविरोधि । स्वाकार-वृत्त्यारूढः सन् घटोऽप्यज्ञानविरोधीति वक्तुं शक्यत्वात् । न च विषयापरोक्षत्वाय चिद्विषयत्वम् । चित्प्रतिफलनं प्रति प्रयोजकतयावश्यकेन वृत्तिगतेन ज्ञानाकरणत्वा-दिना विशिष्टेन ज्ञानेन विषयीकृतत्वेन विषयस्यापरोक्ष्योपपत्तेः । नाप्यस्वप्रका-शत्वं दृश्यत्वम्; तच्चान्यानधीनापरोक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाश्रयत्वम्; ब्रह्म त्वन्यानधीनापरोक्षं, ‘यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म’ इति श्रुतेरिति वाच्यम् । अन्यं प्रति ब्रह्मापरोक्षत्वस्य प्रमाणाधीनत्वात् स्वविषयत्वानङ्गीकारेण स्वं प्रत्यपरोक्षत्व-

स्यैवाभानात् । स्वप्रकाशत्वाप्रसिद्ध्या तदभावरूपहेतोरसिद्धेः स्वाविषयस्यापि स्वं प्रत्यपरोक्षत्वे घटादेरपि घटं प्रत्यन्यानधीनापरोक्षत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । निर्विशेषे ब्रह्मणि स्वरूपभिन्नापरोक्षत्वस्याभावेन व्यभिचाराच्च । नाप्यज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वे सति यच्चिदविषयत्वरूपफलाव्याप्यत्वं स्वप्रकाशत्वं, तद्भिन्नत्वं हेतुः । उक्तवृत्तिविषये चिदविषये च घटादावसिद्धेः ।

इति दृश्यत्वभङ्गः ॥ ३ ॥

४. जडत्वहेतुभङ्गः ।

नापि जडत्वं हेतुः । तद्धि नाज्ञानत्वम् । आत्मनि व्यभिचारात् । तथा हि ज्ञानं स्वविषयं परविषयं वा । नाद्यः । त्वयानङ्गीकारात् । नान्त्यः । मोक्षपराभावात् । न चार्थोपलक्षितप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वात्तस्य मोक्षेऽप्यनपायः । यदा कदाचिद्विषयसंबन्धान्मोक्षे ज्ञानत्ववद्यदा कदाचिद्दुःखादिसंबन्धात् दुःखित्वाद्यापत्तेः । अभावादिषु सप्रतियोगित्वादेरिव ज्ञाने सविषयत्वस्यापि स्वाभाविकस्य धर्मिसमसत्ताकस्य दर्शनात् । न च सविषयत्वं ज्ञानस्य विषयेण सहाध्यासिकः संबन्धः । स च न स्वाभाविकः । एतद्धेत्वधीनमिथ्यात्वसिद्धेः प्रागाध्यासिकसंबन्धासिद्धेः । अज्ञानादेरिव ज्ञानस्य सविषयतायाः स्वाभाविकत्वात् । भोक्तृभोज्यं विना भुजेरिव ज्ञातृज्ञेयं विना ज्ञानासंभवाच्च । न चानादौ तदनपेक्षा । अनादेः प्रागभावस्य प्रतियोग्यपेक्षया जात्यादेर्व्यक्त्यपेक्षायां अज्ञानस्य विषयाश्रयापेक्षया दर्शनात् । ज्ञानस्य संज्ञेयत्वं हि ज्ञेयोल्लेखित्वम् । तच्चातीतादिविषयकज्ञानस्याप्यक्षतम् । तच्च तवानिष्टम् । उल्लेखस्यैव तव संसारत्वेन मोक्षे तदुल्लेखे तद्विप्लवापत्तेः । किं चात्मरूपं ज्ञानं प्रमा भ्रमो वा । नाद्यः । तद्वैयस्याविद्यादेः समत्वापत्तेः । नान्त्यः । भ्रमस्य दोषजन्यत्वनियमेनात्मनस्तदभावात् । उभयभिन्नत्वे ज्ञानमेव न स्यात् । न च तार्किकाभिमतेश्वरज्ञानवद्घटादिनिर्विकल्पकवच्चोभयवैलक्षण्येऽपि ज्ञानत्वोपपत्तिः; ईश्वरज्ञानस्य प्रमात्वे गुणजन्यस्य भ्रमत्वे दोषजन्यत्वापत्तेः (?) (ईश्वरज्ञानस्य प्रमात्वे गुणजन्यत्वं चेद् भ्रमत्वे दोषजन्यत्वस्य चापत्तेः), निर्विकल्पकस्य तद्वति तत्प्रकारत्वाभावादिति वाच्यम् । अबाधितार्थकत्वरूपयाथार्थ्यप्रामाण्यस्येश्वरीयज्ञानादावप्यक्षतेः । विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्येश्वरज्ञाननिर्विकल्पयोरक्षतत्वाच्च । प्रमासामान्ये न गुणजन्यत्वं नियामकम् । किं तु तद्विशेष एव । 'प्रमामात्रे नानुगतो गुणः' इति मणिकृदुक्तेः । किं तु दोषाजन्यत्वमेव हि तन्नि-

यामकम् । न च ज्ञानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यभिन्नत्वं हेतुः । वृत्त्यात्मकज्ञाने भागासिद्धेः । लाक्षणिकज्ञानपदजन्यधीविशेष्यत्वस्य देहेन्द्रियादावपि सत्त्वेनासिद्धेः । तत्पदजन्यशाक्तबोधविशेष्यत्वाभावस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन व्यभिचारात् । न चानानन्दत्वं हेतुः । वैषयिकानन्दे भागासिद्धेः । न च वैषयिकानन्दोऽपि ब्रह्मानन्दः । क्षीरनीरादिपानजानन्दानां तारतम्येनोपलब्धेर्ब्रह्मत्वासंभवात् । न च दुःखनिष्ठोत्कर्षापकर्षयोरानन्दे उपचारः । दुःखलेशाप्रतीतावप्यानन्दतारतम्यप्रतीतेः ।

इति जडत्वहेतुभङ्गः ॥ ४ ॥

५. परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्गः ।

ननु देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छिन्नत्वं हेतुः, तच्चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वमन्योन्याभावप्रतियोगित्वं च यथायथोक्तमिति चेन्न । आद्यान्त्ययोर्ब्रह्मणि व्यभिचारात् । मध्यमस्य ध्वंसकालादौ भागासिद्धेः । न चात्यन्ताभावान्योन्याभावयोः प्रतियोगिसमसत्ताकत्वविशेषणान्न व्यभिचारः, तदभावस्य मिथ्यात्वेन तत्तत्समसत्ताकत्वाभावादिति वाच्यम् । अनृतादौ ब्रह्मात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्मिथ्यात्वे तत्र ब्रह्मसंसर्गस्याभेदस्य च तात्त्विकत्वापत्त्या पारमार्थिकस्यैवाभावस्याङ्गीकार्यत्वात् । संदिग्धानैकान्त्यस्य दुर्वारत्वाच्च । अप्रयोजकत्वाच्च । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुत्युक्तेर्नित्ये आकाशे ध्वंसप्रतियोगित्वासिद्धेश्च । न च 'आत्मनः आकाशः संभूतः' इति श्रुत्युक्तोत्पत्त्या तन्नाशोऽनुमेयः । भूताकाशस्योत्पत्तिनाशादिसंभवेऽपि अव्याकृताकाशस्य तदसंभवात् । न हि पूर्तिं विनावकाशनाशः संभवति । एतेन 'विमतं मिथ्या विभक्तत्वात्, सन् घटः सन् पट इति घटादिकमननुगतसद्रूपे विभज्यते' इति निरस्तम् । नीलो घटो, नीलः पटः, घटश्चलति, पटश्चलति, असन्नृशृङ्गमसत्खपुष्पमित्यादौ नीलादिषु घटादीनां असति नृशृङ्गादीनामध्यासापत्तेः । अयं सर्पोऽयं सर्प इति रज्जुमालादिष्वननुगतेष्वनुगतस्य सर्पस्यारोपवदननुगतेषु घटादिष्वनुगतसद्रूपस्यारोपापत्तेश्च । खण्डो गौर्मुण्डो गौरित्यादावनुगतगोत्वादौ व्यक्तेरारोपापत्तेश्च । न च सद्रूपब्रह्मभिन्नं गोत्वादिकं नोपेयते । अगवादिव्यावृत्तस्य सकलगवादिविषयव्यवहारस्यानुपपत्तेः । सद्रूपस्य सर्वानुगतत्वेन व्यावृत्तेरसंभवात् । न च तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं सत्सामान्यमेव तत्तद्व्यवहारजनकम् । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टस्य मिथ्याभूतस्य व्यक्त्यनधिष्ठानत्वेन तत्र व्यक्तेरनध्यासात् । सत्सामान्यव्यक्त्योराध्यासिकातिरिक्तसंबन्धस्य त्वयानङ्गीकारात् ।

एतेन ' घटादिकं सद्रूपे कल्पितं, प्रत्येकं तदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात्, प्रत्येकं चन्द्रानुविद्धजलतरङ्गचन्द्रवत्' इति निरस्तम् । रूपादिविहीनस्य ब्रह्मणश्चाक्षुषत्वायोगाच्च । न च प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्येष्वेव रूपाद्यपेक्षा । सद्रूपं तु सर्वेन्द्रियग्राह्यं, यथा मीमांसकमते काल इति न तद्ग्रहे रूपाद्यपेक्षा । चक्षुरादिगृहीतस्य दृश्यस्य मिथ्यात्वेन घटाद्यनधिष्ठानत्वं स्यात् । एतेन "द्रव्यग्रहे रूपाद्यपेक्षा, ब्रह्म तु न द्रव्यम्, 'अस्थूलमनणु' इति परिमाणनिषेधात्" इति निरस्तम् । एतच्छ्रुतेः प्राकृतपरिणामनिषेधपरत्वाच्च । अन्यथा ' अणोरणीयान्महतो महीयान् ' इति श्रुतिविरोधापत्तेः । एतेन ' अध्यस्तद्रव्यत्ववति गुणादौ रूपानपेक्षया चाक्षुषत्वदर्शनेन धर्म्यन्यूनसत्ताकद्रव्यत्वद्ग्रहे चक्षुषो रूपापेक्षा, ब्रह्मणि च द्रव्यत्वं धर्म्यपेक्षया न्यूनसत्ताकमिति न तद्ग्रहे चक्षुषो रूपापेक्षा ' इति निरस्तम् । स्यादृध्येष नियमो यद्याकाशपरिणामशब्दादीनां द्रव्यत्वेन कदाचिच्चाक्षुषत्वम् । चक्षुर्योग्यानां गुणादीनां द्रव्यत्वेन गुणत्वादिना चक्षुषा ग्रहणे स्वाश्रयसमवेतत्वादिसंबन्धेन रूपस्य हेतुत्वमस्त्येव ।

इति परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्गः ॥ ५ ॥

६. अंशित्वहेतुभङ्गः ।

नन्वयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी, अंशित्वात्पटत्वात्पटान्तरवदिति चेन्न । अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी न, एतत्तन्त्वारब्धद्रव्यत्वाद्व्यतिरेकेण पटान्तरवदिति प्रतिरोधात् । अयं पट एतत्तन्त्ववृत्तिः, पटत्वात्पटान्तरवदित्याभाससाम्याच्च । न च यत्रैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्रैतत्तन्त्वारब्धत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तावेतन्निष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वमुपाधिः । उपाध्यभावेनैतत्तन्तुनिष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वेन त्रैकालिकव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधने व्याघातात् । सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरस्यादोषत्वाच्च । न च साध्याप्रसिद्धिः । एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं किंचिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात्प्रागभावप्रतियोगित्ववदिति सामान्यतस्तत्प्रसिद्धेः । वस्तुतस्त्वभावसाध्यकव्यतिरेकिणि साध्यप्रसिद्धिर्नापेक्षितैव । एतेन 'विमतं ज्ञानव्यतिरेकेणासत्, चिदाभासे सत्येवोपलभ्यमानत्वात्' इति निरस्तम् । ज्ञाने सत्येवोपलभ्यमानत्वस्य ब्रह्मणि व्यभिचारात् । न च ज्ञानं विना ब्रह्मोपलभ्यते । व्याघातात् । चिदाभासशब्देन चैतन्योक्तौ घटादावसिद्धेः ।

इत्यंशित्वहेतुभङ्गः ॥ ६ ॥

७. अक्षस्यानुमानबाध्यत्वे बाधकम् ।

सप्रकारकधीबाधार्हत्वं अध्यस्ताधिकदोषप्रयुक्तभानत्वं प्रतिभासमात्रशरीरत्वं चोपाधिः । देहात्मैक्याद्यध्यासस्यापि सप्रकारभेदविषयकज्ञानेन बाधयोग्यत्वान्न तत्र साध्याव्याप्तिः । न च सप्रकारकेति अध्यस्ताधिकेति च विशेषणं व्यर्थम्, तद्विनैवोपाधेः साध्यव्यापकत्वात्, तावन्मात्रस्य तु साधनव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति वाच्यम् । विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन वैयर्थ्याभावादिति दृश्यत्वादिषूपाधयः । सन् घटः सद्दुःखमित्यादिप्रत्यक्षबाधिताश्च दृश्यत्वादयः । सत्त्वं च व्याप्यवृत्तिसर्वदेशीयत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वम् । वियदादेः कालिकसंबन्धेन काले वृत्तेर्न तदभावः, केवलान्वयीति न तत्राव्याप्तिः । ननु चक्षुराद्ययोग्यानेकपदार्थघटितत्वेनैतादृशसत्त्वस्य ग्रहणे चक्षुरादेर्न सामर्थ्यम्; न हि त्रैकालिकसर्वदेशीयव्याप्यवृत्तिनिषेधप्रतियोगित्वं कस्यचित्प्रत्यक्षं, येन तदभावः प्रत्यक्षः स्यादिति चेन्न । स्वदेशकालवृत्तिनिषेधप्रतियोगित्वाभावे गृह्यमाणे, कालत्रयमध्ये वर्तमानकालस्य, सर्वदेशमध्ये प्रकृतदेशस्यापि प्रवेशेन, तत्र निषेधप्रतियोगित्वाभावस्य गृहीतत्वात्तत्संवलितकालत्रयवर्तिसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वानुमानप्रतिरोधसंभवात् । न च स्वदेशकालवृत्तिसकलनिषेधप्रतियोगित्वस्य चक्षुराद्ययोग्यत्वेन तदभावः सुतरां तदयोग्यः, स्वदेशकालवृत्ति यत्किंचिन्निषेधाप्रतियोगित्वं तु मिथ्यात्वाविरोधीति वाच्यम् । योग्याधिकरणे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य योग्यत्वनियमात् । एतदधिकरणवृत्तिघटे घटान्तरेष्विवैतत्कालिकैतदधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं स्यात्तर्ह्युपलभेतेत्यापादनसंभवेनोक्तनिषेधप्रतियोगित्वाभावस्य घटे योग्यत्वात् । किं च ज्ञानप्रामाण्यं गृह्णन् साक्षी घटादिगतमबाध्यत्वं गृह्णात्येव । न हि विषयाबाधमनन्तर्भाव्य प्रामाण्यग्रहणमस्ति । न च व्यवहारकालाबाध्यत्वमात्रेण प्रवृत्ताविसंवादोपपत्तेस्तद्रूपप्रामाण्यस्य साक्षिग्रहणे न विरोधः । वर्तमानमात्राबाध्यत्वग्रहेण त्रिकालगनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वग्रहस्य प्रतिबन्धसंभवात्; किं च कालान्तरीयबाधकं यत्कालावच्छेदेनाक्षेण स्वार्थो गृहीतस्तत्कालावच्छेदेन तन्निषेधत्युतान्यकालावच्छेदेन; आद्ये सुस्थो विरोधो, द्वितीये त्वनित्यतैव । न च यदवच्छेदेनाक्षादिना स्वार्थो गृहीतस्तदवच्छेदेनैव निषेधत्यबाध्यत्वरूपप्रामाण्यस्य प्रपञ्चज्ञाने मयानङ्गीकारादिति वाच्यम् । क्लृप्तदूरादिदोषाभावस्य घटाद्यध्यक्षे सत्त्वेन स्वतः प्राप्ताबाधितार्थकत्वरूपप्रामाण्यत्यागे बीजाभावात् । कल्प्यदोषस्य त्वदभिमताद्वैतमानेऽपि संभवात् । नन्विदं रूप्यमित्यत्रानिदमि रूप्येऽधिष्ठानगतेदंताभानवत्सन् घट इत्यत्राप्यधिष्ठान-

भूतं सद्रूपं ब्रह्मैव भासत इति चेन्न । चाक्षुषादिसप्रकारकज्ञानविषयस्य त्वन्मते मिथ्यात्वनियमेन चाक्षुषधीविषयस्य घटाद्यधिष्ठानत्वासंभवात् । अनित्यो घटो नीलो घट इत्यनित्यत्वादेरिव सत्यत्वस्यापि घटनिष्ठत्वाच्च । न च नीलस्य घटसमसत्ताकत्वात् घटात्प्रागसत्त्वाच्च न घटाधिष्ठानत्वं, चाक्षुषस्य ब्रह्मणोऽपि घटसमसत्ताकत्वात् । नीलस्य घटात्प्रागविद्यमानतायाः कल्प्यत्वाच्च । किं च घटः सन्नित्यत्र सत्ताजातिस्फुरणनिबन्धनं स्वरूपसत्त्वनिबन्धनं वा कालत्रयाबाध्यत्वनिबन्धनं वा सामानाधिकरण्यम् । न तु ब्रह्मस्वरूपसत्त्वनिबन्धनं, तस्याचाक्षुषत्वात् । न चाभावादिसाधारणसत्प्रतीतौ जातिस्फुरणं न संभवति । क्वचित्साक्षात्क्वचित्परंपरासंबन्धेन तत्प्रतीतेर्जातिविषयत्वात् । न च विजातीयसंबन्धेन समानाकारधियोऽनुपपत्तिः । रक्तं रूपं, रक्तः पटो, रक्तं पुष्पं, रक्तः स्फटिक इत्यत्र संबन्धभेदेऽपि प्रतीतेरेकाकारत्वात् । प्रकारतया भातं प्रतीत्याकारभेदकं, न तु संसर्गतया भातम् । न च स्वरूपसत्त्वपक्षे अननुगतेन कथमनुगतव्यवहारः । चैत्रो दण्डी, मैत्रो दण्डी, रूपी घटो, रूपी पट इतिवदुपपत्तेः । न च त्रिकालाबाध्यत्वनिबन्धनं, तस्याचाक्षुषत्वात् । घटादिव्यावहारिकाधिष्ठानस्यापि शुद्धस्याचाक्षुषत्वात् । तस्य कथंचिच्चाक्षुषत्वे प्रकृतेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यत्रापि तथात्वापत्तेश्च । न च न सत्तासंबन्धेन ब्रह्मणि सत्त्वं, किं तु स्वरूपेणैव, घटादावपि स्वरूपेणैव सत्त्वसंभवात् । प्रत्यक्षस्यानुमानादितो जात्यैव प्राबल्यम् । कथमन्यथौष्ण्यप्रत्यक्षेणाग्निशैत्यानुमितिप्रतिबन्धः । न च त्वाचप्रत्यक्षमुपजीव्यत्वेनैव शैत्यानुमितिप्रतिबन्धकं, न तु जात्या धर्मादेश्चक्षुरादिना प्रसिद्धावपि साध्यस्य त्वाचं विनाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । शब्दादिना साध्यप्रसिद्ध्यनन्तरं प्रवृत्तानुमाने त्वचोऽनुपजीव्यत्वात् । अनुमानाद्यगृहीतग्राहित्वेन तदनिवर्तितदिङ्मोहादिनिवर्तकत्वेन चाक्षुषस्य ततः प्राबल्यम् । न चाक्षागृहीतं धर्माधर्मादिकमनुमानेन गृह्यते इति तदपि प्रबलं स्यात् । धर्मादौ प्रत्यक्षाप्रवृत्तेः । एकत्र समावेशे हि प्राबल्यादिविचारः । न च त्वाचप्रत्यक्षानिवर्तितवंशोरगभ्रमनिवर्तकचक्षुषोऽपि त्वगपेक्षया प्राबल्यं स्यात्ततश्च चित्तनिम्नोन्नतज्ञानस्य चाक्षुषस्य तद्विरोधित्वाचज्ञानाद्बाधो न स्यादिति वाच्यम् । क्वचित्तूलकपिण्डादौ पाषाणत्वादिभ्रमस्य चक्षुषा निवर्तितस्य त्वाचज्ञानेनापि निवृत्तेर्विनिगमकाभावेनान्यतरस्य प्राबल्यासंभवात् । 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् ।' इति तु वैदिकविषयम् । न चाद्वैतमपि वैदिकम् । प्रत्यक्षसिद्धस्वरूपभिन्नाद्वैतस्य त्वयानङ्गीकारात् । न च केवलवेदगम्ये प्रत्यक्षाप्राप्त्या कथं तत्राक्षतः आगमस्य प्राबल्यम् । वेदोक्तकारीर्याद्यनुष्ठानेऽपि क्वचित्प्रत्यक्षेण फलाभावनिश्चयेऽपि नागमस्या-

प्रामाण्यम् । [1]रामकृष्णादौ शास्त्रेण विष्णुत्वनिर्णयोत्तरमेव विष्णुरयं दोषवानिति प्रत्यक्षादिधीः स्यात् । सा त्वस्योपजीव्यागमविरोधादप्रमेत्यर्थे ‘ प्राबल्यमागमस्यैव ’ इत्यस्य तात्पर्यात् । ‘क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमानागमबाधितम् । ’ इति स्मृतेश्च । ‘ यदाहवनीये जुहोति ’ इत्यस्मात् ‘ पदे जुहोति’ इत्यस्य विशेषविषयत्वेन प्राबल्यवत् । घटविषयसत्त्वग्राहिणः प्रत्यक्षस्य सामान्यतो द्वैतनिषेधकात्प्राबल्यम् । किं च पञ्चदशरात्रे प्रथमेऽहन्यग्निष्टुन्नामके नामातिदेशेनैकाहाग्निष्टुद्धर्मभूता सुब्रह्मण्याग्नेयी प्राप्ता । तस्या अल्पविषयायाश्चतुर्दशाहस्सु चोदकेन प्राप्तया ऐन्द्र्या सुब्रह्मण्यया बहुविषयया बाधो, बहुबाधस्यान्याय्यत्वात्तथा द्वैतग्राहिप्रत्यक्षतदुपजीव्यनुमानकर्मकाण्डसगुणोपासावाक्यादिरूपबहुमानाबाधायाद्वैतवाक्यस्य प्रतीतार्थत्याग उचितः । न च दृष्टान्ते बहुविषयबाधोऽत्र बहुभिरिति वैषम्यम् । बहुत्वमात्रस्यैव प्राबल्ये तन्त्रत्वेन प्रमेयगतत्वप्रमाणगतत्वादिवैशिष्ट्यस्यातन्त्रत्वात् । उक्तं ह्याकाशाधिकरणे त्वदीयैः “आकाश इति होवाच’ इति आकाशे निरूढप्रथमानुपसंजातविरोध्याकाशपदानुरोधेन बहून्यपि चरमाणि सर्वकारणत्वज्यायस्त्वानन्तत्वादीनि लिङ्गानि भूताकाशे कथंचिद्योज्यानि ” इति प्राप्ते “ सर्वकारणत्वादिबहुलिङ्गानुग्रहार्थमेकमाकाशपदं जघन्यवृत्त्या ब्रह्मपरं, ‘त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ’ इति न्यायात् ” इति प्रमाणगतं बहुत्वं प्राबल्ये तन्त्रम् । किं चोपजीव्यत्वेनाप्यक्षमनुमानादिबाधकम् । यथा घटे विभुत्वानुमाने पक्षग्राह्यध्यक्षं; नरशिरः शुचि, प्राण्यङ्गत्वात्, शङ्खवदित्यादौ साध्यग्राहिजातीयो ‘ नारं स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ’ इत्याद्यागमः ; मनोवैभवानुमाने ज्ञानासमवाय्याधारत्वहेतुग्राहकमनुमानम् । किं वाध्यमपेक्षिताशेषग्राहि प्रत्यक्षं बाधकम् । चक्षुरादेः शब्दाद्यग्राहित्वेऽपि तद्ग्राहिश्रोत्रादिजातीयत्वेनोपजीव्यत्वम् । दृष्टं हि नरशिरःकपालाशुचित्वबोधकागमस्य तच्छुचित्वानुमोपजीव्यशुचित्वागमसजातीयत्वेन तदनुमानात्प्राबल्यम् । न च यत्स्वरूपमुपजीव्यते तन्न बाध्यं, बाध्यते च तात्त्विकाकारः, स नोपजीव्यत इति वाच्यम् । स्वरूपेणैव निषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वं बोधयतानुमानादिना स्वरूपग्राहकस्य प्रत्यक्षस्याविरोधासंभवात् । पारमार्थिकत्वमात्रनिषेधे प्रत्यक्षगृहीतस्वरूपानिषेधे च पारमार्थिकत्वधर्महीनब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वहीनस्यापि प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वोपपत्तेः । न च नेदं रूप्यमिति ज्ञाने प्रतियोग्यर्पकतयोपजीव्यमिदं रूप्यमिति तद्बाधकं स्यात् । प्रतियोग्यनर्पकतयोपजीव्यस्यैव

१. “ इत्यर्थे ‘ प्राबल्यमागमस्यैव ’ इत्यस्य तात्पर्यात् । आगमेन रामकृष्णादौ निर्दोषत्वव्याप्य विष्णुत्वं प्रतिपाद्यते । प्रत्यक्षेण तु दोषित्वव्याप्यक्षतरुधिरादिकं गृह्यते । तत्र ‘ प्राबल्यमागमस्यैव ’ इत्यस्य प्रवृत्तेश्च । ” इति पाठः महिषपुरमातृकायाम् ।

लोके प्राबल्यस्य दृष्टत्वेन तादृगुपजीव्यत्वस्य प्राबल्यातन्त्रत्वात् । यत्प्रामाण्यं यत्प्रामाण्याधीनं तत्तस्योपजीव्यं इत्यर्थाद्वा । अस्ति च जीवेशैक्यधीप्रामाण्यमैक्य-प्रतियोग्युपस्थापकप्रामाण्याधीनं तत्तस्योपजीवकम् । नास्ति च निषेधधीप्रामाण्यं प्रतियोगिधीप्रामाण्याधीनमिति न तत्तस्योपजीवकम् । यद्वा यद्विना यस्यानुत्थानं तत्तस्योपजीव्यम् । रूप्यज्ञानमुपजीव्यमपि न प्रबलम् । परीक्षितस्यैवोपजीव्यस्य प्राबल्यात् । परीक्षा च सजातीयविजातीयसंवादविसंवादाभावौ । तौ च भ्रमे न स्तः । प्रकृते च स्तः । सन् घट इति विशेषदर्शनजन्यज्ञानान्तरस्य घटार्थक्रियायाः क्लृप्तदूरादिदोषाभावस्य च सत्त्वात् । न च परीक्षया स्वसमानदेशकालीनविषया-बाध्यत्वं प्रामाण्यस्य व्यवस्थाप्यते, तथा च व्यवहारदशामात्रबाध्यत्वं[1] प्रामाण्ये व्यवस्थितमिति कथमत्यन्ताबाध्यत्वाभावग्राहकानुमानागमयोर्न प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । परीक्षिताक्षगृहीतस्य वर्तमानकाले अबाधेन स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेधबोधकानुमा-नादेः प्रवृत्तेरसंभवात् । कालान्तरबाधस्यानित्यत्वपर्यवसन्नत्वेन विश्वमिथ्यात्वासिद्धेः । किं चाक्षस्याप्रामाण्ये तद्गृहीतयोग्यताप्रामाण्यादेर्मिथ्यात्वापत्त्या तत्तुल्ययोगक्षेम-शब्दार्थस्य मिथ्यात्वापत्तेः । बोध्यवद्विशेष्यकत्वस्य परामर्शनिष्ठस्य मिथ्यात्वे तत्तुल्ययोगक्षेमानुमेयस्यापि मिथ्यात्वापत्तेश्च । न च प्रामाण्यमिथ्यात्वं न तद्विषय-मिथ्यात्वे तन्त्रम्, निर्विकल्पके प्रामाण्यासत्त्वेऽपि विषयमिथ्यात्वाभावात् ; किंतु तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपमप्रामाण्यं, तच्चेह नास्तीति वाच्यम् । विशेष्या-वृत्तिप्रकारकत्वस्याबाधितार्थत्वकस्य च प्रामाण्यस्य मिथ्यात्वेऽर्थमिथ्यात्वावश्यकत्वात् । न च शब्दार्थस्य ब्रह्मणः सर्वबाधावधेर्बाधासंभवेनार्थबाधात्प्रामाण्यबाधः ; किं तु तद्विषयत्वरूपसंबन्धबाधात्तथा; तथा चाबाधितार्थविषयकत्वरूपप्रामाण्यमिथ्यात्वेऽपि नार्थो मिथ्या, विशिष्टस्यैकांशमिथ्यात्वेऽप्यपरांशसत्यत्वात्, यथा दण्डबाधनिबन्धन-दण्डिपुरुषबाधेऽपि पुरुषो न बाधित एवेति वाच्यम् । ब्रह्मणः प्रमाविषयत्वा-भावेऽप्रामाणिकत्वापत्त्यावश्यंभावेन बाधावधित्वासिद्धेः । अन्यथा शशशृङ्गा-दीनामपि बाधावधित्वापत्तेः, मानाभावे दृष्टान्तमात्रेणार्थासिद्धेश्च प्रत्यक्षस्य जात्यो-पजीव्यत्वेन च प्राबल्यम् । प्रत्यक्षस्य लिङ्गबाध्यत्वे वह्न्यौष्ण्यप्रत्यक्षं शैत्यानुमानस्या-त्मस्थायित्वप्रत्यभिज्ञानं च क्षणिकत्वानुमानस्य बाधकं न स्यात् । न च तत्परी-क्षितत्वादनुमानबाधकं, विश्वप्रत्यक्षेऽपि परीक्षायाः सत्त्वात् । किं च पशुत्वेन शशे शृङ्गानुमानं स्यात् । पशुत्वमेव शृङ्गित्वे तन्त्रम्; न तु तद्विशेषो, गौरवात् । एवं

---

१. 'व्यवहारदशामात्राबाध्यत्वं' इति पाठः महिषपुरमातृकायाम् ।

पदार्थत्वादिनानन्त्वादिकं सर्वत्र सिध्येदिति व्यावहारिक्यपि व्यवस्था न स्यात् । न ह्यत्र प्रत्यक्षबाधादन्यो दोषोऽस्ति । न चायोग्यशृङ्गसाधने प्रत्यक्षबाधस्यासंभवेन तत्र व्याप्तिग्राहकतर्केष्वाभासत्वं त्वयापि वाच्यम् । शृङ्गस्य योग्यत्वनियमात् । अयोग्यशृङ्गादिनिरूपितसहचारादेः क्वापि पशुत्वादावदर्शनेन तदनुमित्यापादनासंभवात् । योग्यशृङ्गनिरूपितव्याप्त्यादेर्गवादौ पशुत्वे गृहीतत्वेन शशादौ तदनुमित्यापादनसंभवात् ।

इत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वे बाधकम् ॥ ७ ॥

८. अक्षस्यागमबाध्यत्वे बाधकम् ।

यद्यक्षं शब्दबाध्यं स्यात्तदा जैमिनिना 'तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः' इत्याद्यर्थवादस्य 'अदितिर्द्यौः' इत्यादिमन्त्रस्य च दृष्टविरोधेनाप्रामाण्ये प्राप्ते 'गुणवादस्तु गुणादविप्रतिषेधः स्यात्' इत्यादिना गौणार्थता नोच्येत । 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादेर्गौणार्थता च नोच्येत । त्वया च प्रत्यक्षाविरोधाय तत्त्वंपदयोर्लक्षणा नोच्येत । श्रुतिविरोधे प्रत्यक्षस्यैवाप्रामाण्यसंभवात् । न च व्यवहारदशायामेव परीक्षितप्रत्यक्षविरुद्धग्राहिणो 'धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे' 'अदितिर्द्यौः' 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादेस्तद्विरोधेन मुख्यार्थत्वेऽप्यद्वैतागमस्य तद्विरोधाभावान्नामुख्यार्थत्वम्; प्रत्यक्षादेः परीक्षया हि व्यावहारिकप्रामाण्यमात्रं सिद्धम्; तच्च नाद्वैतागमेन बाध्यते; बाध्यते तु तात्त्विकं प्रामाण्यम्; तन्न परीक्षया सिद्धमिति वाच्यम् । स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधबोधकस्य वर्तमानमात्रसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षेण विरोधावश्यकत्वात् । अक्षगृहीतस्यानिषेधे तस्य तात्त्विकत्वापत्त्याद्वैतहानेः । न चाखण्डे तात्पर्यस्य निर्वाहायैवोक्तलक्षणा । न त्वक्षविरोधात् । अखण्डे तात्पर्यस्य निरासात् । यत्तु तत्त्वंपदयोर्नामुख्यार्थकत्वं जहदजहल्लक्षणया शक्यैकदेशपरित्यागेऽपि विशेषांशस्यात्यागादिति तन्न । अशक्यांशस्य ग्रहणे अशक्यार्थपरत्वरूपामुख्यार्थत्वापरिहारात् । न हि च्छत्रिणो यान्तीति शब्दः शक्यार्थोऽपि मुख्यार्थः । तदग्रहणे लक्षणावैयर्थ्यात् । न च प्रस्तरादिवाक्यस्यान्यशेषत्वाल्लक्षणया मुख्यार्थत्वं युक्तम् । अनन्यशेषे 'सोमेन यजेत' इत्यादौ वैयधिकरण्येनान्वये उद्देश्यत्वोपादेयत्वानूद्यत्वविधेयत्वगुणत्वप्रधानत्वरूपविशुद्धत्रिकद्वयापत्त्या सामानाधिकरण्येनान्वये सोमलतायागयोर्भेदग्राहकप्रत्यक्षाविरोधाय मत्वर्थलक्षणाश्रयणेन मानान्तरविरोधादेरेव लक्षणाया मुख्यार्थाश्रयणे बीजत्वात् । अवाच्ये ब्रह्मणि सर्ववेदस्य तव लक्षणयामुख्यार्थकत्वात् । यत्तु सर्ववेदस्यावाच्ये ब्रह्मणि लाक्षणिकत्वेऽपि नामुख्यार्थकत्वं,

तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधकत्वं हि मुख्यार्थकत्वं, न तु लाक्षणिकत्वमिति तन्न। मञ्चाः क्रोशन्ति, गङ्गायां घोष इत्यादौ पुरुषादितात्पर्यकमञ्चादिशब्दानां मुख्यार्थकत्वापत्तेः। लोके मुख्यार्थकत्वामुख्यार्थकत्वनियमस्य भङ्गापत्तेश्च। तात्पर्यस्यानियतत्वात्। गङ्गायां घोष इत्यादौ कदाचिद्गङ्गापदस्य तीरे, घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणायाः दृष्टत्वात्। अतः शक्यार्थकत्वमेव मुख्यार्थकत्वं, लाक्षणिकत्वमेवामुख्यार्थकत्वम्। 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति विधौ लक्षणानिषेधोऽसंगतः स्यात्। तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधनस्य लाक्षणिकेनापि संभवेन मुख्यार्थकत्वाभावात्। मुख्येऽर्थे शब्दवृत्तेर्जघन्यतायाः कैरप्यनङ्गीकारात्। अतो वेदस्यामुख्यार्थकत्वं तव दुर्वारम्। अन्यशेषे भूतार्थप्रतिपादके 'समिधो यजति' इत्यादौ वेदे, तण्डुलान् पचेदित्यादौ लोके च मुख्यार्थकत्वाव्यवहाराच्च। मानान्तरविरुद्धेद्वैते सदानिर्णीते चाखण्डचैतन्ये तात्पर्यासंभवाच्च।

इत्यक्षस्यागमबाध्यत्वे बाधकत्वम् ॥ ८ ॥

९. अपच्छेदन्यायवैषम्यम्।

ननु परेणागमेनापच्छेदन्यायेन पूर्वस्याक्षस्य बाध इति चेन्न। प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकयागस्य प्रतिहर्तृमात्रापच्छेदे युगपदपच्छेदे क्रमेणापच्छेदे प्रतिहर्त्रपच्छेदेऽस्य पश्चात्त्वे च सावकाशस्योद्गात्रपच्छेदनिमित्तकादक्षिणयागेन निरवकाशेन स्वविषयप्रयोगे बाधेऽपि सर्वथा बाधाभाववत् वृत्यन्तरादिना सावकाशेनागमेन निरवकाशाक्षस्य बाधासंभवात्। अत एव 'विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात्' इत्यधिकरणे द्वयोर्युगपदपच्छेदे विकल्प उक्तः। किं च 'यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यजेत सर्ववेदसं दद्यात्। यथेतरस्मिन्।' इत्यधिकरणे उद्गात्रपच्छेदस्य प्रतिहर्त्रपच्छेदात्परत्वे उद्गात्रपच्छेदनिमित्तं पूर्वप्रयोगं दक्षिणाहीनं समाप्य कर्तव्ये ज्योतिष्टोमस्य द्वितीयप्रयोगे 'तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन् दास्यं स्यात्।' इति श्रुत्युक्त्या या दक्षिणा स्यात्पूर्वभाविप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकपूर्वप्रयोगस्य सर्वस्वदित्साया अबाधात्सर्वस्वरूपैव। न तु ज्योतिष्टोमीया नित्या द्वादशशतरूपा। तस्मान्न प्रतिहर्त्रपच्छेदस्य सर्वथा बाधः। किं तु प्रयोगान्तरे निक्षेप इत्युक्तत्वात्। उक्तं हि टुप्टीकायां 'तस्य प्रयोगान्तरे निक्षेपः' इति। किं च क्रमिकनिमित्तद्वये क्रमेणादक्षिणसर्वस्वदक्षिणयोः क्रमिकनिमित्तवतोः प्रयोगयोः संभवेन विरोधाभावात्। यथा बदरफले क्रमिकनिमित्तवतोः श्यामरक्तरूपज्ञानयोस्तद्वत्। उक्तं हि 'निमित्तोपजननात्प्रागन्यथाकर्त-

न्योऽपि क्रतुर्निमित्ते सत्यन्यथा कर्तव्यः ।' इति । अतोऽपच्छेदन्यायः सावकाशविषयः । प्रत्यक्षं त्वागमेन बाधितं सदप्रमाणमेव स्यादित्यपच्छेदन्यायेन न तद्बाधः । न च व्यावहारिकप्रामाण्ये प्रत्यक्षं सावकाशं, तत्रैकप्रयोगे विरोधवदत्रापि तात्त्विकांशे विरोध इति वाच्यम् । प्रमाणद्वयस्य समसत्ताकविषयज्ञानेनैव गत्यौचित्यात् । अन्यथैकस्मिन्नेव प्रयोगे दाक्षिण्यं तात्त्विकं, सर्वस्वदाक्षिण्यं तु व्यावहारिकमिति गत्यापत्तेः । प्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकादिस्वरूपस्याबाधे तस्य तात्त्विकत्वापत्तेः । एतेन 'श्रुतेरद्वैतपरत्वान्निर्दोषत्वात्परत्वाच्च पूर्वस्य बाधकत्वम्' इति निरस्तम् । मानान्तरविरोधेनाद्वैतपरत्वासिद्धेः । निर्दोषत्वस्यार्थान्तरप्रामाण्येनान्यथासिद्धेः । परत्वस्य प्रमानन्तरभ्रमे व्यभिचारात् ।

इत्यपच्छेदन्यायवैषम्यम् ॥ ९ ॥

१०. अक्षस्य लिङ्गादिबाध्यत्वे बाधकम् ।

यद्यक्षबाधितमनुमानं साध्यं साधयेत्तर्ह्यग्निशैत्यानुमानमपि स्वार्थं साधयेदिति बाधोच्छेदो वह्न्यौष्ण्यप्रत्यक्षयजमानत्वप्रत्यक्षादेः विश्वसत्त्वप्रत्यक्षापेक्षया विशेषो वाच्यः । न च शैत्यौष्ण्याद्योर्व्यावहारिकत्वेन तद्ग्राहिणोः समानविषयकत्वेन विरोधेऽपि प्रकृते भिन्नविषयकत्वान्न विरोधः । अक्षगृहीतस्वरूपस्यागमेनानिषेधे तस्य तात्त्विकत्वोपपत्तेः अप्रसक्तनिषेधापत्तेश्च । तद्गृहीतस्य निषेधे तु वह्निशैत्यानुमित्यौष्ण्यस्यापि निषेधापत्तेः । परीक्षायाः प्रत्यक्षद्वयेऽपि तुल्यत्वात् । न च परोक्षतः प्रसक्तिः, श्रुत्या प्रसक्तौ विकल्पापत्तेः । अनुमानस्य श्रुत्यक्षाननुगृहीतस्यामानत्वात् । न चाक्षविषयव्यावहारिकसत्त्वाधिकरणस्यैव पारमार्थिकत्वाभावबोधनान्नाक्षविषयस्य तात्त्विकापत्तिः । निर्धर्मकमानेन ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वाभावबोधनेऽपि तत्स्वरूपस्य सद्रूपत्ववदक्षागृहीतस्वरूपस्य पारमार्थिकसद्रूपत्वोपपत्तेः । किं चाग्नेः शैत्यं, प्रस्तरस्य यजमानत्वं, यूपस्यादित्यत्वं चातात्त्विकम्, औष्ण्यमयजमानत्वमनादित्यत्वं तात्त्विकमिति शैत्यानुमानं, 'यजमानः प्रस्तरः', 'आदित्यो यूपः' इत्याद्यागमश्चाक्षेण बाध्यो न स्यादिति मिथ्यात्वानुमानं शैत्यानुमितिसमम् । ननु नभोनैल्यचन्द्रप्रादेशकत्वादिप्रत्यक्षस्य गौरोऽहमहमिहैवेति देहात्मैक्यात्माणुत्वादिप्रत्यक्षस्य चानुमानागमाभ्यां बाधो दृश्यते इति चेन्न । नीरूपानुमानस्य महापरिमाणागमस्य च प्रवृत्तावपि विपरीतप्रत्यक्षं विना नैल्यादिबाधादर्शनात् । आत्माणुत्वधियः प्रमात्वात् । देहात्मैक्यस्य निरस्तत्वात् । अपरोक्षभ्रमस्य परोक्षप्रमया बाधासंभवाच्च । अन्यथा

रूप्यमिति ज्ञाने त्वन्मते चारोप्याधिकसत्ताकत्वाभावात् । स्वप्ने भातस्य कृत्स्नस्य तव प्रातिभासिकत्वनियमात् । तदभाववति तत्प्रकारकत्वादिरूपाप्रामाण्ये सत्यप्यापेक्षिकप्रमात्वेन बाधकत्वाङ्गीकारे वेदान्तजन्यब्रह्मधियो मिथ्यार्थकत्वेऽपि प्रपञ्चधीबाधकत्वोपपत्त्याधिष्ठानब्रह्मणः सत्त्वासिद्ध्यापत्तेः, वल्मीके स्थाणुत्वभ्रमस्य तदनन्तरं तत्र जातेन पुरुषत्वभ्रमेण निवृत्त्यापत्तेश्च । न चाक्षे भाविबाधकशङ्कासंभवेन तद्दुर्बलम् । शङ्काबीजाभावात् । निष्कारणशङ्काया वेदेऽपि संभवात् । शुक्तिरूप्यादिप्रत्यक्षबाधदर्शनेन प्रत्यक्षमात्रे बाधशङ्काङ्गीकारे शून्यमेवाद्वैतमिति स्वाप्निकश्रुत्यर्थबाधदर्शनेन वेदमात्रे बाधशङ्कायाः, पुंश्चल्या व्यभिचारदर्शनेन मातरि व्यभिचारशङ्कायाश्चापत्तेः ।

इत्यक्षस्य लिङ्गादिबाध्यत्वे बाधकम् ॥ १० ॥

११. जगत्सत्यत्वानुमानानि ।

सत्यत्वानुमानबाधिताश्च दृश्यत्वादयः । तथा हि विमतं परमार्थसत्, असत्त्वाभाववत्त्वे सति प्रातिभासिकत्वाभावात् । ब्रह्मवत् । आरोपितत्वेनोभयसंमतं प्रातिभासिकपदेनोक्तमिति न सिद्धान्ते प्रातिभासिकाप्रसिद्धिर्दोषः । अन्यथा तवापि मिथ्यात्वानुमाने प्रातिभासिकान्यस्य पक्षीकृतत्वाद्दोषसाम्यम् । ब्रह्मण्यसत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिरूपं तत्त्वाभावरूपं वा हेतुं प्रति व्यावर्तकतया प्रयोजकत्वेन पृथिवीव्यावृत्तिं प्रति पृथिवीत्वस्येव तद्विरुद्धपरमार्थसत्त्वस्यैव दृष्टत्वेन न काल्पनिकसत्त्वेन हेतूपपत्त्या प्रयोजकता, ज्ञानत्वानन्दत्वादिकं च नासद्व्यावृत्तिप्रयोजकम् । साक्षादसदविरोधित्वात् । न चासद्व्यावृत्तेः प्रातिभासिकरूप्यव्यावहारिकविश्वपरमार्थसद्ब्रह्मसाधारण्येन तत्त्रितयनिष्ठमेकं प्रयोजकं, प्रातिभासिकव्यावृत्तेश्चासद्विश्वब्रह्मसाधारण्यात्तत्त्रितयसाधारणमेकं वाच्यमिति न परमार्थसत्त्वं हेतुप्रयोजकमिति वाच्यम् । असद्व्यावृत्तिविशिष्टप्रातिभासिकव्यावृत्तेर्हेतूकरणात् विशिष्टव्यावृत्तिं प्रति परमार्थसत्त्वस्यैव प्रयोजकताया दृष्टत्वात् । एतेन ' त्रितयसाधारणव्यावृत्तिद्वयप्रयोजकसमावेशादेव ब्रह्मण्युभयव्यावृत्त्युपपत्तौ नीलत्वघटत्वरूपावच्छेदकद्वयसमावेशोपपन्ननीलघटत्ववन्न भिन्नप्रयोजककल्पनायां मानमस्ति' इति निरस्तम् । उभयत्वाश्रययोर्व्यावृत्त्योर्व्यभिचारित्वात् । उभयत्वपर्याप्तिनिवेशस्य परस्परवैशिष्ट्यनिवेशस्य वावश्यकत्वात् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रत्येव साध्यस्य प्रयोजकत्वात् । न च नित्यत्वमुपाधिः । उपाध्यभावस्यानित्यत्वस्य साध्याभावं विनाप्युपपत्त्याप्रयो-

तव वेदान्तानामपरोक्षजनकत्वप्रयासो व्यर्थः स्यात्परोक्षादपि तन्निवृत्तिसंभवात् । न च नायं सर्प इति वाक्यादिना सविलासाज्ञानानिवृत्तावपि भ्रमगताप्रामाण्यज्ञापनेन भ्रमे प्रामाण्यबुद्धेस्तद्विषयस्य सत्यत्वधियो भ्रमनिवर्तकत्वेनैव भ्रमनिवर्तकत्वव्यपदेशः, भ्रमे प्रामाण्यभ्रमस्य तद्विषये सत्यत्वभ्रमस्य च परोक्षत्वान्नापरोक्षबाधापेक्षेति वाच्यम् । आप्तः प्रत्यक्षतः सर्पाभावं गृह्णातीति जानत एव पुंस उक्तभ्रमद्वयनिवृत्तिसंभवेनाक्षमूलकशब्दादिनैव तन्निवर्तनात् । तदमूलकेन क्वाप्यनिवर्तनाच्च । न ह्यन्वेनात्याप्तेन नायं सर्प इत्युक्तेऽपि रज्ज्वादानादौ निःशङ्कं प्रवर्तते । अन्यथा प्रस्तरादिवाक्यमप्ययजमानधियोऽप्रामाण्यज्ञापनेन तद्धियः प्रामाण्यबुद्धेस्तद्विषयस्य सत्यत्वबुद्धेश्च निवर्तकं स्यात् । अत एव नायं सर्प इत्युक्तेऽपि किमेवं वदसि, अपि पुनः परामृशसीति प्रश्नो दृश्यत इति न केवलानुमानादिकं सर्पाद्यपरोक्षभ्रमनिवर्तकं, न वा तद्भ्रमत्वादिज्ञापकम् । ज्वालैक्यधीस्तु नारोपः किं तूपचार एव । निर्वापारोपणादिना भेदधीसत्त्वात् । किं च शैलाग्रस्थाल्पत्वधीर्दूरादिदोषजन्या दृष्टेति दूरस्थचन्द्राल्पत्वधीरपि दोषहेतुकेति निश्चीयते, एवमाकाशे समीपे नीरूपत्वनिश्चयाद्दूरे रूपित्वधीर्दोषजन्येति प्रागेव निश्चीयते । पीतः शङ्ख इत्यादिप्रत्यक्षं तु प्राथमिकपरीक्षितप्रत्यक्षेण शङ्खो न पीत इत्यर्थाभावनिश्चयात् बाधितमेवाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमेवोत्पद्यते । एवं सवितृसुषिरादिप्रत्यक्षमपि । तथा च चन्द्राल्पत्वप्रत्यक्षं दूरादिदोषनिश्चयात् पीतः शङ्ख इत्यादिप्रत्यक्षं प्राथमिकार्थाभावनिश्चयादेव बाधितमिति दोषज्ञानविषयबाधज्ञानादिना अप्रामाण्यज्ञानकलङ्कितेन स्वविषयपरिच्छेदपराङ्मुखेनाक्षेणावकाशे दत्तेऽनुमानादिकं प्रवर्तते । न त्वक्षस्य तद्बाधकम् । अप्रामाण्यज्ञानाकलङ्कितं स्वार्थपरिच्छेदकं निःशङ्कप्रवृत्तिजननयोग्यं, यथाग्निरुष्ण एव, प्रस्तरो यजमानभिन्न एव, घटः सन्नेव, दुःखं सदेवेत्यादि नान्यावकाशदं न वान्येन बाध्यम् । न ह्यत्र प्रागेव दूरादिदोषधीर्वार्थाभावनिश्चयो वास्ति । उक्तं हि विवरणे ‘ यत्राविचारपुरःसरमेव प्रत्यक्षावभासमप्यनुमानादिना बाधितमुच्छिन्नव्यवहारं भवति तत्र तथा भवतु । यत्र पुनर्विचारपदवीमुपारूढयोर्ज्ञानयोर्बलाबलचिन्तया बाधनिश्चयस्तत्र नानुमानादिना प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । ’ इति । किं च जाग्रदादिज्ञानस्य प्रमात्वे स्वप्नदृष्टस्य शुक्तिरूप्यादेश्च बाधासिद्धौ दृष्टान्तासिद्धिः । उक्तं हि बौद्धं प्रति वार्तिके ‘ प्रतियोगिनि दृष्टे च जाग्रद्बोधे मृषा भवेत् । स्वप्नादिदृष्टिरस्माकं तव भेदोऽपि किंकृतः ॥’ इति । न चारोप्यसत्ताधिकसत्ताकविषयत्वेनापेक्षिकप्रमात्वेन न्यूनसत्ताकविषयत्वेन बाधकतेति वाच्यम् । स्वाप्निके शुक्ताविदं रूप्यमिति धियो बाधकेनेदं

जकत्वात् । प्रमां प्रति साक्षादनिषेध्यत्वेन विषयत्वं च हेतुः । प्रमात्वं च विशेष्यावृत्त्यप्रकारकज्ञानत्वम् । मिथ्यामिथ्यात्वकत्वमपि हेतुः । मिथ्यात्वं च परमार्थसद्भिन्नत्वादिकम् । [1]तेन ज्ञाननिव(र्त)कस्य कं(?) (कल्पकं?) कल्पितत्वेनानवस्थानात् । अतो यावद्विशेषाभावे कल्पकसामान्याभावसिद्धिः । न चानाद्यविद्योपधानवशेन शुद्धमेव कल्पकं, कल्पकत्वं हि कल्पनां प्रत्याश्रयत्वं विषयत्वभासकत्वं वा, तत्सर्वं कल्पनासमसत्ताकत्वेन न शुद्धत्वव्याघातकमिति वाच्यम् । अनाद्यविद्योपहितस्य शुद्धत्वासंभवात् । तदुपधानस्य दोषं विनैवाङ्गीकारे स्वाभाविकत्वापत्त्या त्वन्मते निवृत्त्यनापत्तेः । निरुपाधिकस्य सत्यत्वनियमाच्च । आश्रयत्वादेरसङ्गे ब्रह्मणि स्वतो दोषं विनासंभवाच्च । न चोपहितस्य कल्पकत्वेऽपि नानवस्था, अविद्याध्यासस्याध्यासान्तरानपेक्षत्वात्, स्वपरसाधारणसर्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेः, कल्पितप्रतिबिम्बविशिष्टादर्शादेरादर्शान्तरे प्रतिबिम्बकल्पकत्वदर्शनाच्चेति वाच्यम् । येनोपहितं चैतन्यं कल्पकं, तत्प्रत्यात्माश्रयदोषेणोपहितस्य कल्पकत्वासंभवात् । उपहितस्यापि त्वन्मते कल्प्यत्वेन स्वस्यैव कल्पकत्वे चात्माश्रयापत्तेः । उपहितान्तरस्य कल्पकत्वेऽनवस्थापत्तेः । अविद्याध्यासस्याध्यासान्तरानपेक्षत्वेनाध्यस्तत्वापत्त्यासत्यत्वापत्तेः । प्रतिबिम्बस्थले आदिप्रतिबिम्बकल्पकस्य बिम्बस्याकल्पितस्याङ्गीकारेणानवस्थाद्यभावात् । प्रतिबिम्बस्य छायावत्सत्यवस्त्वन्तरत्वाच्च । विमतं नात्मन्यध्यस्तमात्मसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयत्वात् । यदेवं तदेवं, यथा घटसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयः पटो न तत्राध्यस्तः । न चासिद्धिः । ईशजीवन्मुक्तयोरात्मसाक्षात्कारवतोरपि जगद्रक्षणभिक्षाटनादौ प्रवृत्तेः । शङ्खेऽध्यस्तमपि पीतत्वं न शङ्खतत्त्वश्वैत्यसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषय इति न व्यभिचारः । न च मुखैक्यसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषये मुखेऽध्यस्ते प्रतिबिम्बे व्यभिचारः । ऐक्यविशिष्टमुखसाक्षात्कारेण तदज्ञाननिवृत्तेः । अज्ञानं विनाध्यासासंभवात् । न च तद्व्यतिरेकेणोपलभ्यमानत्वमुपाधिः । सुखादावनध्यस्ते सुखत्वादौ व्यक्तिव्यतिरेकेणोपलभ्यमानत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात् । प्रातीतिकस्याधिष्ठानोपलम्भं विनापि परोक्षोपलम्भसंभवेन पक्षादौ साध्याभावसाधकोपाध्यभावस्यासंभवाच्च । विमतं नेश्वरमायाकल्पितं, तं प्रत्यपरोक्षत्वात् । यथा चैत्रं प्रत्यपरोक्षो घटो न तन्मायाकल्पितः । नापि जीवमायाकल्पितं, तस्मिन्सुप्ते व्यवस्थितत्वात् । न चाद्ये ऐन्द्रजालिकं प्रत्यपरोक्षे तन्माया-

---

१ 'तेन ज्ञाननिवर्त्यत्वादिरूपमिथ्यात्वस्य तुच्छे मिथ्यात्वेऽपि न व्यभिचारः । कल्पकाभावोऽपि हेतुः । न चासिद्धिः । शुद्धं हि चैतन्यं न कल्पकं, निर्दुष्टत्वात् । नोपहितं कल्पकं, कल्पितत्वात् । अतो यावद्विशेषाभावे' इति पाठः मद्दिषपुरमातृकायाम् ।

पश्यन्ति सर्वतेजोमयं शुभम् । अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ॥ ' इति भारतोक्तेश्च ।

इतीश्वरस्य नित्यविग्रहोपपत्तिः ॥ १७ ॥

१८. निमित्तोपादानत्वभङ्गः ।

ईश्वरो विश्वस्य कर्तृरूपनिमित्तकारणं, प्रधानमुपादानं, कालादिसहकारिकारणम् । ' निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि । ' ' मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । ' इति स्मृतेः । न चोपादानं, विकारापत्तेः । न च तात्त्विकान्यथाभावरूपविवर्तोपादानत्वं ब्रह्मणोऽङ्गीक्रियते । अन्यथाभावो ह्यन्यथाभवनं, अन्यथाभानमात्रं वा । आद्ये विकारः स्यादेव । न द्वितीयो, निर्विशेषस्य स्वप्रकाशतया ज्ञानाद्यधिष्ठानतया भासमानस्यान्यथा भानासंभवात् । अन्यथाभावस्यावरकप्रयुक्तत्वेन तस्यापि तद्विवर्तत्वेनावरकान्तरापेक्षायामनवस्थाद्यापत्तेश्च । किं चाविद्याविषयीकृतं ब्रह्म जगदात्मना भातीति त्वन्मतम् । तथा चाविद्याया उपादानत्वकल्पनं व्यर्थम् । अविद्यान्वयव्यतिरेकयोर्निमित्तत्वमात्रेणान्यथासिद्धेः । न च घटादेः परिणाम्यपेक्षादर्शनेनाकाशादावविद्यायाः परिणाम्युपादानत्वं, घटादिकार्ये स्वसमसत्ताककर्तृकत्वदर्शनेन शुक्तिरूप्यादावपि तथात्वापत्तेः । न च विकारित्वेनाविद्याकल्पनम् । अविद्याविषयीकृतब्रह्मण एव ह्यतात्त्विकविकारस्तात्त्विकनिर्विकारत्वाविरोध्यस्तु । अविद्याया उपादानत्वं किमर्थम् । न च कार्यापेक्षितस्वसमसत्ताकोपादानकत्वेनाविद्याया उपादानत्वम्, शुक्तिरूप्येऽपि प्रातिभासिकमज्ञानमस्त्येवेति वाच्यम् । इदं रूप्यमित्यत्राज्ञानप्रतीत्यभावेनाप्रतीतस्य प्रातिभासिकत्वाभावेन प्रातिभासिकाज्ञाने मानाभावेन रूप्ये व्यभिचारात् । अन्यथा रूप्यस्य स्वसमसत्ताककर्तृत्वापत्तेश्च । न चैकस्यैवाविद्योपहितत्वेनोपादानत्वमविद्यापरिणामेच्छाकृत्याद्याश्रयत्वेन निमित्तत्वमित्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वमुपपन्नम् । इच्छाद्याश्रयस्याविद्योपहितस्य चाविद्याधीनत्वेनाविद्यादिभ्रमाधिष्ठानत्वासंभवात् । अधिष्ठानस्याध्यस्तादधिकसत्ताकत्वनियमात् । अत एव शुद्धमधिष्ठानं, विशिष्टं निमित्तमित्यभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मेति निरस्तम् । विशिष्टस्य मिथ्याभूतस्य शुद्धाभिन्नत्वासंभवात् ।

इति निमित्तोपादानत्वभङ्गः ॥ १८ ॥

कल्पिते व्यभिचारः । स्वमायया मोहं विना मायिकस्यापरोक्ष्यासंभवात् । यथा हि रोगाद्यापरोक्ष्याभावेऽपि गुरूपदेशादिना ज्ञातौषधादिप्रभावो वैद्य इदमिमं रोगमाशु नाशयति, पश्यन्त्विति वदति, तथैन्द्रजालिकोऽस्मान्मन्त्रादित इत्थं लोका भ्राम्यन्तीति ज्ञातमन्त्रादिप्रभावः आपरोक्ष्याभावेऽपीममाम्रं पश्यन्त्विति वदति । न च द्वितीये सिद्धिः । दृष्टिसृष्टिवादस्य निरसिष्यमाणत्वेन स एवायं घटादिरिति प्रत्यभिज्ञया तत्सिद्धेः । आत्मा परमार्थसदन्यः, पदार्थत्वादनात्मवत् । न च कल्पितात्मप्रतियोगिकभेदेनार्थान्तरम् । कल्पितमिथ्यात्वेन मिथ्यात्वानुमानेऽपि सिद्धसाधनतापत्तेः । न च व्यावहारिकपदार्थमादाय सिद्धसाधनेऽतिप्रसङ्गाभावः । मिथ्यार्थमादाय सिद्धसाधनत्वस्य सर्वत्र संभवेन लालायाः वक्त्रासववत्त्वदीयव्यावहारिकादिनामकरणस्याकिंचित्करत्वात् । आत्मा यावत्स्वस्वरूपमनुवर्तमानानात्मवान् तादृशभावानात्मवान् वा स्वज्ञानाबाध्यतादृशानात्मवान् वा । पदार्थत्वात् भावत्वाद्वा, घटादिवत् । स्वपदं समभिव्याहृतपरमिति व्याप्तिग्रहदशायां दृष्टान्तस्वरूपं पक्षधर्मताग्रहदशायां चात्मस्वरूपमेव प्राप्यत इति न साध्याप्रसिद्धिः । सिद्धसाधने आत्मधीर्न स्वविषयविषयकधीबाध्या धीत्वाच्छुक्तिधीवत् । न च विरोध्यविषयकत्वमुपाधिः । ब्रह्मस्वरूपभिन्नविरोध्यविषयकत्वस्य पक्षेऽपि सत्त्वेन स्वरूपस्य भ्रमेऽपि भानत्वेन तन्मात्रज्ञानस्याविरोधित्वेन च साधनव्यापकत्वात् । न चान्धोऽयं रूपज्ञानवानित्यन्धस्य रूपविषयतया कल्पितं यज्ज्ञानं तस्य रूपं नान्धगम्यमिति स्वविषयविषयकप्रत्यक्षबाध्यत्वदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । अन्धविशेष्यकरूपज्ञानप्रकारकभ्रमस्यान्धविशेष्यकरूपज्ञानाभावप्रकारकज्ञानेनैव निवर्त्यत्वात् । असमानकप्रकारस्यापि विरोधित्वे रूपे अन्धज्ञानविषयत्वाभावज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वाच्च । न ह्यन्धरूपधियान्धरूपधीर्बाध्यते येन त्वत्प्रलापावकाशः स्यात् । किं चात्माधिष्ठानकभ्रमहेतुर्न स्वकार्यभ्रमाधिष्ठानधीबाध्यः । भ्रमहेतुत्वात् । यदेवं तदेवं, शुक्त्यधिष्ठानकभ्रमहेतुकाचादिवत् । न च व्यावृत्ताकाराधिष्ठानज्ञानानवधित्वं स्वकार्यभ्रमाधिष्ठानानारोपितत्वं चोपाधिरिति वाच्यम् । अखण्डार्थकवेदान्तजन्यनिष्प्रकारकधियो व्यावृत्ताकारत्वासंभवेन साधनव्यापकत्वात् । द्वितीयोपाध्यभावस्य पक्षे संदिग्धत्वात्ततः साध्याभावसिद्धिरूपोपाधिफलासंभवात् । न च दूरादिदोषादुपलादौ यत्र चाकचक्यकल्पना तेन चाकचक्यदोषेण शुक्ताविव रजतकल्पना, तत्र पाषाणधिया रूप्यचाकचक्ययोरुभयोर्बाधाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । पाषाणत्वादिधियो रूप्यादिधीविरोधित्वेऽपि चाकचक्यस्य क्वचित्पाषाणेऽपि संभवेन तज्ज्ञानाविरोधित्वात् । प्रातीतिकचाकचक्यादिदोषस्याज्ञातस्यासंभवेन रूप्यादिभ्रमानुपपत्त्या

कर्माण्यनुष्ठेयानीत्यर्थः; आपो व्यापनशीला देवता वा युवयोर्व्रतं संकल्पं कर्म वा न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति; मिञ् हिंसायाम्; नोऽस्माकं हविर्दध्यादिकं अन्नं पुरोडाशादिकम्; अच्छ अभिलक्ष्य वाजिना वेगवताश्वादियुजा युक्तौ सन्तौ जिगातं देवयजनमागच्छतम्; जिगातिर्गतिकर्मा जौहोत्यादिकः; यद्वा हे इन्द्राब्रह्मणस्पती, विश्वं सर्वं सत्यं सत्त्वेन परिदृश्यमानं जगत्; युवयोरित् युवाभ्यामेव सृष्टम्; यद्वा युवयोरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं यथार्थम्; तत्प्रतिपाद्यगुणानां युवयोः सत्त्वात्; आपो व्यापनशीला देवता अबुपलक्षितानि पञ्चभूतानि वा युवयोर्व्रतं जगदुत्पादनाख्यं कर्म न हिंसन्ति; इत्थं महानुभावौ युवां जिगातमित्यर्थः; इति स्तावकमिदं वाक्यं, न तु जगत्सत्यत्वपरमिति । अत्रोच्यते । अबाध्यार्थकस्य सत्यशब्दस्य त्वदुक्तार्थकत्वे मानाभावः। अन्यथा 'तत्सत्यम्' इत्यादेरपि सद्धेतुत्वात्सत्यमित्यर्थापत्तेः। युवयोः संबन्धि विश्वं सत्यमित्सत्यमेव । वां युवयोः जगत्सर्जनादि आपश्चन व्यापनशीला देवताः प्रमिनन्ति जानन्ति । डुमिञ् प्रक्षेपणे, प्रक्षेपणं गतिविशेषः । गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । प्रोपसर्गाद्वा ज्ञानार्थः । अस्मदीयं हविरन्नं च प्रति अच्छ सम्यक् जिगातमागच्छतम् । युजेव सखायाविव । चनशब्दस्य 'मम च्चन त्वा युवतिः परा सा मम च्चन त्वा कुष वा जगार ।' इत्यादिषु चनशब्दस्यैकपदत्वेन माधवेन व्याख्यातत्वेनेहापि तथात्वस्यैवौचित्याच्च । 'नेह नानास्ति किंचन ।' इत्यत्र त्वयाप्यङ्गीकृतत्वाच्च । यच्चिकेत कृतवान् तन्न मोघं न मिथ्या । किं तु सत्यमेव । प्रेक्षावत्सृष्टत्वेन देवताप्रमाविषयत्वेन लिङ्गेन सत्यमिति श्रुत्या च जगतः सत्यत्वसिद्धिः । संभवति सार्थक्ये निरर्थकस्तावकत्वं न युक्तम् । न च 'याथा' इत्यादेरित्यस्य पूर्वसृष्टप्रकारेण जगत्सर्जनमर्थो न तु जगत्सत्यत्वं तत्सर्जनसत्यत्वं वार्थः । यथार्थशब्दसमानार्थकात्तस्मादबाध्यार्थप्रतीतेः । न चाक्षगृहीतग्राहित्वाच्छ्रुतिरनुवादिनी । यथा 'पृथिवीतरभिन्ना,' 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यादौ च घटादावेकदेशे प्रत्यक्षेणेतरभेदसिद्धावपि, ब्राह्मणादौ हिंसानिषेधसिद्धावपि न पृथिवीत्वावच्छेदेन भूतत्वावच्छेदेन च तत्सिद्धिस्तथा विश्वैकदेशे घटादौ प्रत्यक्षेण सत्यत्वग्रहणेऽपि विश्वत्वावच्छेदेन तदग्रहान्नानुवादकत्वम् । न च दृष्टान्ते यथा पृथिवीत्वं भूतत्वं चैकोऽनुगतो धर्म इति तदवच्छेदेन विधेयस्याप्राप्तत्वेन तत्रानुवादकत्वं युक्तम्; इह तु विश्वत्वं नैकम्; विश्वशब्देन सर्वनाम्ना घटपटादीनां तेन तेन रूपेणोपस्थापनात्; प्रत्यक्षेणापि तेनैव रूपेण सत्त्वग्रहणादनुवादकत्वमेवेति वाच्यम् । नव्यमते सर्वनाम्नो बुद्धिस्थवति शक्तिः। बुद्धिस्थत्वं शक्यतावच्छेदकावच्छेदकम् । तमानयेत्यत्र बुद्धिस्थवन्तमानयेत्येव बोधः । कदाचिच्छक्यतावच्छेदकघटत्वादौ

चाकचक्यादिज्ञानस्यैव दोषान्तरस्य वाज्ञातस्याध्यस्ताधिकसत्ताकस्य हेतुताया अङ्गीकार्यत्वाच्च । ब्रह्म देशकालासंबद्धं नावतिष्ठते पदार्थत्वाद्घटवत् । न च यदा ब्रह्म तदावश्यं देशकालसंबन्ध इति व्याप्तौ सिद्धसाधनं, परममुक्तौ तु न देशकालादिरिति वाच्यम् । अमुक्तिदशायां तौ स्तो, मुक्तिदशायां न स्त इत्यस्य व्याहतत्वात् । ‘ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये ’ ‘ अथ मर्त्योऽमृतो भवति’ ‘ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्।’ ‘ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति।’ ‘ ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा । विशन्ति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह ॥ ’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु मुक्तेः कालसंबन्धस्य, ‘ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् ’ ‘ अत्र सर्वे एकीभवन्ति ’ इति श्रुतौ देशसंबन्धस्य चोक्तेः । कालासंबन्धे तस्य तुच्छत्वापत्तेश्च । ब्रह्मान्यद्वेदैकगम्यधर्मादिकं परमार्थसत् । श्रुतितात्पर्यविषयत्वात् । ब्रह्मवत् । न च पारमार्थिकत्वेन वेदतात्पर्यविषयत्वमुपाधिः । एतदभावस्य पक्षे संदिग्धत्वेन साध्याभावासाधकत्वात् । विमतं परमार्थसत् स्वज्ञानात्पूर्वभावित्वात् ब्रह्मवत् । दृष्टिसृष्टिमतस्य निरसिष्यमाणत्वान्नासिद्धिः । न चानादित्वमुपाधिः । अप्रयोजकत्वात् । न हि परमार्थसत्त्वं विना स्वज्ञानात्पूर्वभावित्ववन्मिथ्यात्वं विनानादित्वाभावोऽनुपपन्नः । अनाद्यविद्यादा उपाध्यभावस्य भागासिद्धेश्च । सामानाधिकरण्येनास्मत्साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेन तत्रावच्छेदकावच्छेदेनैव त्वदीयोपाध्यभावलिङ्गकसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽस्मदनुमानप्रतिरोधः स्यात् । सामानाधिकरण्येनानुमितौ सामानाधिकरण्येन बाधबुद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् । तथा चानाद्यविद्यादौ भागासिद्धो हेतुः।

इति जगत्सत्यत्वानुमानानि ॥ ११ ॥

१२. सत्त्वश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः ।

जगत्सत्यत्वागमबाधिता दृश्यत्वादयः । तथा हि ‘ विश्वं सत्यम् ’ ‘ यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघम् ’ ‘ याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः । ’ इत्यादिश्रुतिभिः, ‘ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।’ इत्यादिस्मृतिभिः ‘नाभाव उपलब्धेः ।’ ‘ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् । ’ इत्यादिसूत्रैश्च विश्वस्य सत्यत्वप्रतिपादनात् । ननु ‘विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्रमिनन्ति व्रतं वाम् । अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातम् ।। ’ इत्यस्य हे इन्द्राब्रह्मणस्पती, मघवाना मघोनौ धनवन्तौ मखवन्ताविति वा; विश्वं सर्वं कर्म सत्यं सद्भावात् फलस्यावश्यंभावित्वाद्वा, तादृशं कर्म युवोरित् युवयोरेव; युवाभ्यामेवोद्दिश्य सर्व-

बुद्धिस्थत्वस्य मोषे घटमानयेत्यपि बोधः। शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकं बुद्धिस्थत्वं शक्त्यनुगमकं यथाकाशपदशक्तेः कत्वादिकमवच्छेदकम्। तदवच्छेदकतावच्छेदकं कत्वादिकम्। तदेव शक्त्यनुगमकम्। नानाशक्त्यपेक्षया लाघवात्तद्वत्। श्रुत्या धीस्थवत्त्वेनाक्षेण घटत्वादिना बोधनान्नानुवादकता श्रुतेः। 'ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः। सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत्॥' इत्याश्वमेधिके प्रपञ्चस्य जगत्त्वादिना सत्यत्वोक्तेः। किं चाक्षं वर्तमानतया घटादिसत्त्वं गृह्णाति, श्रुतिस्तु कालौदासीनतया बोधयन्ती त्रैकालिकमेव सत्त्वं गृह्णातीति नानुवादिनी श्रुतिः। किं चाक्षं प्रमाणं चेत्तेनैव मिथ्यात्वमानबाधविश्वसत्त्वसिद्धी स्याताम्। अप्रमाणं चेन्न स्यादेव श्रुतेरनुवादकत्वम्। न चाक्षाप्रामाण्येऽपि तद्गृहीतग्राहित्वेनैवास्त्वनुवादकत्वं, अप्रमाणमात्रगृहीतग्राहित्वेन श्रुतेरप्रामाण्यापत्तेः। अन्यथा 'तत्सत्यम्' इत्यादिब्रह्मसत्त्वश्रुतिरपि प्रत्यक्षेण विश्वाधिष्ठानत्वलिङ्गेन च प्राप्तं सत्त्वं 'असद्वा इदमग्र' इत्यादिनिषेधायानुवदतीति स्यात्। घटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षस्य ब्रह्मसत्त्वविषयतायास्त्वयाङ्गीकारात्। न च प्रत्यक्षं घटत्वादि सामानाधिकरण्येन, श्रुतिर्ब्रह्मत्वं सामानाधिकरण्येन गृह्णातीति नानुवादिनी ब्रह्मसत्त्वश्रुतिरिति वाच्यम्। अखण्डार्थकवेदान्तैरतिरिक्तब्रह्मत्वादेरबोधनात्स्वरूपसत्त्वस्यैव बोधनाच्च। 'अदुःखमसुखं समम्' इति निषेधाय सुषुप्त्यादौ प्रत्यक्षेण गृहीतब्रह्मानन्दानुवादिन्यानन्दश्रुतिः स्यात्। न च वैषयिकसुखमेव 'असुखम्' इत्यनेन निषिध्यते। 'नेह नाना' इत्यादिना स्वतन्त्रसत्त्वस्य जगति निषेधेनैव श्रुतिद्वयाविरोधोपपत्तेः। न च निष्प्रपञ्चतायाः सुषुप्तौ पुरुषार्थत्वदर्शनेन तत्परं वाक्यं फलवत्; 'फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्गम्' इति न्यायेन सप्रपञ्चवाक्यं तदनुसारेण नेयमिति वाच्यम्। मूर्च्छायां निष्प्रपञ्चताया अपुरुषार्थत्वदर्शनात्। न च मूर्च्छायां न स्वरूपसुखस्फुरणम्। तर्हि सुखस्यैव पुरुषार्थत्वेन निष्प्रपञ्चत्वस्याकिंचित्करत्वात्। 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति।' इत्यादिश्रुत्या, 'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्। सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥' इत्यादिस्मृत्या च स्वभिन्नसगुणज्ञानादेव मोक्षोक्तेः। किं च गृहीतग्राहित्वं हि नानुवादकत्वे तन्त्रम्। किं तु गृहीतमात्रग्राहित्वमिति प्रत्यक्षाप्राप्तातीन्द्रियसत्त्वांशेऽनुवादकत्वाभावेन तत्सत्त्वस्य मिथ्यात्वश्रुत्यापहारासंभवात्। श्रुतिविहितस्य श्रुत्या निषेधे विकल्पापत्तेः। न च वस्तुनि विकल्पासंभवेन सत्त्वश्रुतेर्निषेध्यसमर्पणद्वारा निषेधवाक्यशेषतोचिता। षोडशिग्रहणवाक्यस्यापि तदग्रहणवाक्यशेषतापत्तेः। ग्रहणं व्यावहारिकमग्रहणं तात्त्विकमिति गत्यापत्तेश्च। अतोऽतीन्द्रियसाधारणपारमार्थिक-

सत्त्वपरा सत्त्वश्रुतिः, मृषात्वश्रुतिस्तु स्वतन्त्रद्वैतनिषेधपरेति समसत्ताकविषयदानेनैव गतिर्वाच्या । वस्तुतस्तु मिथ्यात्वश्रुतेर्लक्षणया अखण्डचिन्मात्रपरत्वान्न सत्त्वश्रुतिविरोधः। न चावान्तरतात्पर्येण द्वितीयाभावसिद्धिः। द्वितीयाभावस्यैव तात्त्विकापत्तेः। किं च यदि प्रत्यक्षं दुर्बलत्वाद्वर्तमानमात्रग्राहित्वाच्च न मिथ्यात्वश्रुत्यर्थापहारक्षमं, तर्हि सत्त्वश्रुत्यर्थापहारक्षममपि न स्यादिति कथमनुवादिका सत्त्वश्रुतिः । न च सतो ब्रह्मणो नाभावः, न शून्यत्वं, प्रमाणात्सत्त्वेनोपलब्धेस्तथा च किंचित्परमार्थसत् शून्यवादिनापि स्वीकार्यमन्यथा बाधस्य निरवधित्वप्रसङ्गादिति सूत्रार्थ इति वाच्यम् । प्रमाणेन सत्त्वेन गृहीतस्य त्वया मिथ्यात्वाङ्गीकारात् । क्वचिदुपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमिति स्वयंकृतस्यासल्लक्षणस्य ब्रह्मणि त्वयाङ्गीकाराच्च । सत्ताद्वैविध्यस्य बाह्येनाप्यङ्गीकाराच्च। 'द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना। लोके संवृत्तिसत्त्वं स्यात्सत्त्वं च परमार्थतः ॥ सांवृतं व्यवहार्यं स्यान्निवृत्तौ पारमार्थिकम्।' इति बौद्धोक्तेः। अतो न व्यावहारिकमात्रेण स्वप्नवैलक्षण्योक्तिर्युक्ता । न च ज्ञानभिन्नविषयाभावं वदतो विज्ञानवादिनो वा मतं 'नाभाव' इत्यादिना दूष्यते; ज्ञानभिन्नार्थाभावो न, घटस्य ज्ञानमिति ततो भिन्नतयोपलब्धेः; विमता धीर्न ज्ञानभिन्नावलम्बिनी धीत्वात्स्वप्नधीवदित्यनुमाने बाध्यत्वस्योपाधित्वप्रदर्शनाय स्वप्नवैधर्म्योक्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानभिन्नमात्रस्य बाध्यत्वमङ्गीकुर्वतो विज्ञानवादिनो मते साधनव्यापकत्वात् । त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणः प्रमाणागम्यत्वादन्यस्य बाध्यत्वाच्च साधनव्यापकत्वात् । अतः सत्यविविधविचित्रजगत्स्रष्टा सत्यानन्तगुणो हरिः सिद्धः ।

इति सत्त्वश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः ॥ १२ ॥

१३. असतः साधकत्वभङ्गः ।

अर्थक्रियाहेतुत्वान्यथानुपपत्तिरपि जगत्सत्यत्वे मानम् । न च सत्त्वेन ज्ञातत्वमेव साधकत्वे तन्त्रम् । वह्नित्वेनाज्ञाते वह्नौ दाहकत्वदर्शनात् । तत्त्वेन ज्ञाते गुञ्जापुञ्जादौ दाहकत्वादर्शनाच्च । किं च क्लृप्तदोषरहितया यादृश्या धिया तव ब्रह्मणि सत्त्वसिद्धिस्तादृश्या क्लृप्तदूरादिदोषहीनेन्द्रियजन्यया मम जगति सत्यत्वसिद्धिरस्तु । क्लृप्तदोषबाधादेः प्रत्यक्षेऽभावात् । कल्प्यस्य श्रुतावपि संभवाच्च । न च तत्त्वेनेश्वरीयज्ञानविषयता या वह्नावस्तीति तस्य दाहकत्वमिति वाच्यम् । गुञ्जापुञ्जारोपितवह्नेर्दाहकत्वस्य ब्राह्मणत्वेन ज्ञातशूद्रस्य वेदाधिकारस्य चापत्तेः । न च ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वरूपव्यावहारिकत्वमेव तन्त्रम् । ब्रह्मण्यारोपितक्षणिकत्वादेरपि

तदितरज्ञानाबाध्यस्य साधकत्वापत्तेः । अज्ञानादिसाधके परमार्थसति साक्षिणि साधकत्वदर्शनेन लाघवात्परमार्थसत्त्वेनैव साधकत्वौचित्याच्च । न चाज्ञानोपहितमेवाज्ञानसाक्षि, आत्माश्रयादिदोषेण ज्ञानानुपहितस्यैवाज्ञानादिसाक्षित्वादधिष्ठानत्वाच्च । किं च येन मानेन तव जगतो व्यावहारिकत्वं तेनैवास्माकं तात्त्विकत्वं स्यात् । ननु सद्भिन्ने प्रतिबिम्बे बिम्बसाधकतास्ति, तस्य बिम्बात्मनासत्त्वेऽपि प्रतिबिम्बाकारेण सत्त्वात्; स्वाप्नार्थस्यापि शुभादिसूचकत्वम्; यद्यपि तद्दर्शनमेव साधकं तथा दर्शनस्यातिप्रसक्तत्वेन विषयोऽप्यपेक्षत एवेति चेन्न । बिम्बाभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्य परमार्थसतो बिम्बानुमितिहेतुत्वात् । सतो ज्ञानस्य साधकत्वे विषयस्योपलक्षणत्वात् । एवं स्फटिकलौहित्यज्ञानमेवोपाधिसान्निध्यसाधकम् । तच्च सदेव । न च तादात्म्येन रेखारोपितवर्णानामर्थसाधकत्वं दृष्टम् । रेखास्मारितवर्णानामेवार्थसाधकत्वात् । न चाशैशवमयं ककारोऽयं गकार इत्यनुभवादभेदेनैव स्मरणम् । विवेकिनामपि तथा वाक्यव्यवहारदर्शनेनारोपासंभवात् । किं तु पदस्यार्थ इव वर्णानां रेखासु संकेत एव । न च वर्णारोपितानां ह्रस्वत्वदीर्घत्वादीनां ध्वनिगतानां नगो नाग इत्यादावर्थविशेषप्रत्यायकत्वं दृष्टम् । वर्णेष्वनारोपितध्वनिसाहित्यस्य तदभिव्यक्तत्वरूपदैर्घ्यस्य वा प्रत्यायकत्वात् । न च ध्वन्यस्फुरणेऽपि दीर्घो वर्ण इति व्यवहारादारोप एवायम् । ध्वन्यस्फुरणे दीर्घादिव्यवहारस्यालीकत्वात् । वस्तुतस्तु दीर्घत्वादिज्ञानमेवार्थविशेषज्ञाने हेतुः । तच्च सदेव । केषांचिदनित्या नाना ह्रस्वदीर्घाः ककाराः । सिद्धान्ते तु नित्या एव नाना ककाराः । विषशङ्काभयमुत्पाद्य धातुव्याकुलतामुत्पाद्य मरणहेतुर्न तु शङ्कितं विषमपि । सवितृसुषिरज्ञानमेवारिष्टादिहेतुर्नत्वर्थोऽपि । ज्ञानं सदेव । न चार्थानवच्छिन्नज्ञानस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादवच्छिन्नमेव ज्ञानं हेतुरित्यर्थोऽपि हेतुरिति वाच्यम् । अर्थावच्छिन्नस्य हेतुत्वेऽप्यवच्छेदकस्य अर्थस्य 'कुरूणां क्षेत्रे वसति' इतिवत् ताटस्थ्येनाहेतुत्वोपपत्तेः । घटावच्छिन्नस्य तदत्यन्ताभावतद्ध्वंसादेर्घटदेशकालभिन्नदेशकालादित्वेऽप्यवच्छेदकस्य घटस्य तदभाववत् । घटेच्छाब्रह्मज्ञानयोर्घटज्ञानवेदान्तसाध्यत्वेऽपि घटब्रह्मणोस्तदभाववत् । घटप्रागभावस्य घटं प्रति जनकत्वेऽपि घटस्याजनकत्ववत् । विशेषादर्शनस्य भ्रमं प्रति हेतुत्वेऽपि विशेषदर्शनस्य तदभाववत् । विहिताकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वेऽपि विहितकरणस्य तदभाववत् । स्वर्गकामनाया यागजनकत्वेऽपि स्वर्गस्य तदभाववत् । अतीतादिधियो दुःखादिहेतुत्वेऽप्यतीतादेस्तदभाववत् । चिकीर्षितघटबुद्धेर्घटहेतुत्वेऽपि घटस्य तदभाववत् । ब्रह्माज्ञानस्य जगत्परिणामकारणत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदभाववच्च । न च मिथ्यार्थे ज्ञानान्तरात्स्वज्ञानव्या-

वर्तकतास्तीत्यसतो हेतुत्वम् । न हि व्यावृत्तिधीहेतुत्वं व्यावर्तकत्वम् । किं तु व्यावृत्तिधीहेतुधीविषयत्वं, सत्यपि दण्डे तदज्ञाने व्यावृत्त्यज्ञानात् । न चावच्छेदकस्य मिथ्यात्वेऽवच्छिन्नस्यापि मिथ्यात्वमिति ज्ञानमपि मिथ्यैव । अवच्छेदकस्य शशशृङ्गादेस्तुच्छत्वेऽपि तदभावस्य ज्ञानस्य चातुच्छत्वात् ब्रह्मण्यनृतभेदादेरनृतत्वाभावाच्च । ननु विशेषणत्वे संभवत्युपलक्षणत्वमन्याय्यमन्यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाह' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति ' इत्यादावपि वेदे दण्डलौहित्यादेरुपलक्षणत्वापत्त्या तदभावेऽप्यनुष्ठानप्रसङ्गः; ' सर्वादीनि सर्वनामानि । ' इत्यत्र सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न स्यात्; ' जन्माद्यस्य यतः । ' इत्यत्र जन्म ब्रह्मणो लक्षणं न स्यात्; विशेषणार्थत्वेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसंभवेऽप्युपलक्षणार्थत्वेनातद्गुणसंविज्ञानस्वीकारप्रसङ्गादिति चेन्न । दण्डलौहित्यभिन्नस्य कृत्स्नस्य प्राप्तत्वेन तयोरुपलक्षणत्वे विधिवैयर्थ्यापत्तेः । ' सर्वादीनि' इत्यत्र 'हलि सर्वेषाम्' इति पाणिनिप्रयोगस्य विशेषणत्वे बीजत्वात् । ' जन्मादि ' इत्यत्र ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' इत्यादिश्रुतेरेव जन्मनो विशेषणत्वे बीजत्वात् । न चोत्कृष्टकलधौतज्ञानादुत्कृष्टसुखमुत्कृष्टसर्पादिज्ञानाच्चोत्कृष्टं भयादिकं दृश्यते; विषयस्याहेतुत्वे उत्कर्षाद्यसंभव इति वाच्यम् । भाविपुत्रादिज्ञानात्सुखस्योत्कृष्टतज्ज्ञानाच्चोत्कृष्टसुखस्यातीततज्ज्ञानाच्चोत्कृष्टादिदुःखस्य च जन्मदर्शनाद्विषयस्योपलक्षणत्वात् । न हि भाव्यनागतादिविषयोऽनिर्वाच्योऽपि कार्यप्राक्कालेऽस्ति । न च दण्डतन्त्वादिसाधारणं नैकं कारणत्वं यत्रावच्छेदकं सत्त्वं स्यात्; किं तु कार्यतावच्छेदकं घटत्वादिकं कारणतावच्छेदकं दण्डत्वादीति वाच्यम् । कारणतानिविष्टव्यापकतायाः सत्त्वघटितत्वात् कार्यसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिरूपव्यापकस्य केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिन्यसति असंभवात् । न च कार्याधिकरणे दण्डाभावो न व्यधिकरण इति प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं तत्राक्षतम् । मिथ्यावादिमतेऽभावमात्रस्यैव केवलान्वयित्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । कारणतावच्छेदकतावच्छिन्नकारणतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिकार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा व्यापकत्वम् । तच्चोक्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वविरोध्येव । किं च सर्पज्ञानमसर्पज्ञानाद्धर्म्यन्तरमनपेक्ष्य स्वतो व्यावृत्तं, तज्जनकविलक्षणजन्यत्वाज्जन्यविलक्षणजनकत्वाद्वा । यवाङ्कुरात्कलमाङ्कुरवत् यवबीजात् कलमबीजवत् । न च घटसंयोगः पटसंयोगान्न जात्या भिद्यते, तद्वृत्तिजात्यनधिकरणत्वात्; किं तु घटरूपोपाधिनैवेति धर्म्यन्तरसंबन्धमपेक्ष्यैव विलक्षणे घटसंयोगत्वावच्छिन्ने साध्याभाववति उक्तहेतुसत्त्वाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । हेतोः संदिग्धा-

सिद्धत्वात् । तादृशजात्यनधिकरणत्वेऽपि कार्यतायाः कारणतायाश्चावच्छेदकधर्मस्यावश्यकत्वेन तत एव व्यावृत्तिसिद्धेः । एकघटस्य संयोगानां व्यावृत्त्यसिद्ध्यापत्तेश्च । शिलोद्धरणकृतितो माषोद्धरणकृतेरिव विषयमनपेक्ष्यैव व्यावृत्त्यौचित्याच्च । न हि कृतिकालेऽनिर्वाच्योऽपि विषयोऽस्ति । किं च तव मते तत्तद्वृत्तेस्तत्तदाकारत्वेन चैतन्यस्य तत्तत्प्रतिबिम्बितत्वेन तत्तदभिव्यक्तत्वेन वा, मम तु तत्तज्ज्ञानस्य तत्तदीयस्वभावत्वेन तत्तद्व्यवहारजननशक्तत्वेन वा स्वत एव वैलक्षण्यसिद्धेः । न च विषय एवाकारसमर्पकः, स्वभावव्यवहारौ परिचायकौ । तुच्छस्यातीतादेश्च विषयस्याकारसमर्पकत्वासंभवेन स्वभावादेरेव व्यावृत्तिप्रयोजकत्वौचित्यात् ।

इत्यसतः साधकत्वभङ्गः ॥ १३ ॥

१४. दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तिभङ्गः ।

ननु सर्वस्य दृश्यस्य दृगध्यस्तत्वात्सत्ययोस्त्वाध्यासिकसंबन्धासंभवादन्यतरस्य मिथ्यात्वं, दृशो मिथ्यात्वाभावाद्दृश्यस्य मिथ्यात्वमिति चेन्न । सर्वस्यापि दृश्यस्य ब्रह्मात्मकदृगध्यस्तत्वेऽपि कस्यचित्कदाचित्कंचित्प्रति प्रकाशाय त्वयापि तत्तत्संनिकृष्टेन्द्रियजन्यवृत्तिद्वारकसंबन्धस्यानावृतदृशि स्वीकारात्तस्य च सत्येऽप्यर्थे वृत्तिद्वारा संभवेनाध्यासिकसंबन्धव्यसनस्य निष्प्रयोजनत्वात् । न हि तव विज्ञानवादिनामिव तत्तज्ज्ञाने तत्तदर्थाध्यासस्वीकारः। शुद्धदृशस्स्वदृशः स्वतो भेदाभावात् । उपाधिविशिष्टाया भेदेऽपि घटादिवत्तस्या मिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वायोगात् । न च वृत्तेः पूर्वमाध्यासिकसंबन्धे विद्यमानेऽपि न प्रकाशः, वृत्त्या भग्नावरणचित एव प्रकाशकत्वादिति वाच्यम् । चरमसाक्षात्कारात्प्राक् शुद्धस्यानभिव्यक्तत्वात् अभिव्यक्तस्य च घटाद्यवच्छिन्नस्य मिथ्यात्वादात्माश्रयापत्त्यानधिष्ठानत्वात् । न च शुद्धविषयकमूलाज्ञानानिवृत्तावपि घटाकारवृत्त्या तूलाज्ञाननिवृत्त्या घटप्रकाशोपपत्तिः । घटाकारवृत्त्या विषयीकृतस्य चैतन्यस्य सत्यत्वे तत्र दृश्यत्वस्य व्यभिचारापत्तेः । मिथ्यात्वेऽध्यस्ताधिकसत्ताकत्वाभावेनाधिष्ठानत्वासंभवात् । क्षुद्राज्ञाननिवृत्तावपि महाज्ञानावृतस्य प्रकाशकत्वासंभवाच्च । किं च चितो दोषाजन्यत्वेन प्रमात्वे तद्विषयस्य सत्यत्वापत्त्या सत्यं प्रत्यधिष्ठानत्वायोगात् । अप्रमात्वे दोषजन्यत्वापत्त्या सुतरामधिष्ठानत्वायोगाच्च । न च दोषाजन्यत्वं न प्रमात्वप्रयोजकम्, चितः सर्वत्र दोषाजन्यत्वात्; किं तु दोषाजन्यवृत्त्यवच्छिन्नत्वम्; प्रकृते तदभावान्न विषयसत्यतेति वाच्यम् । दोषजन्यवृत्त्यवच्छिन्ने मृषाभूते घटाद्यध्यासासंभवेन तस्य घटाद्यप्रकाशकत्वात् । न च

ज्ञानज्ञेययोः क्लृप्तसंयोगसमवायादिसंबन्धासंभवादाध्यासिकः संबन्धः स्वीकार्यः। ध्वंसादेरतीतादिना मिथ्यात्वलक्षणान्तर्गतस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिना, शक्तेः शक्येन, अज्ञानस्याज्ञेयेन, इच्छाया इष्यमाणेन, व्यवहारस्य व्यवहर्तव्येन, वाक्यस्यार्थेन, वृत्तिरूपज्ञानस्य ज्ञेयेन, ज्ञानज्ञेययोः संबन्धो नेति त्वद्वाक्योक्तसंबन्धाभावस्य वाक्येनाध्यासिकसंबन्धाभावेऽपि संबन्धान्तरवज्ज्ञानज्ञेययोरपि संबन्धान्तरसंभवात्। न च मिथ्याजगदन्तर्गतत्वादुक्तसंभवा अपि मिथ्या। जगन्मिथ्यात्वसिद्ध्या संबन्धमिथ्यात्वसिद्धिः, संबन्धमिथ्यात्वसिद्धौ जगतस्तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्। चरमवृत्तौ ब्रह्मणोऽध्यासाभावेन ज्ञाने ज्ञेयाध्यासनियमाभावात्। न च तत्र ज्ञानमेव ज्ञेयेऽध्यस्तम्। ज्ञानज्ञेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतराध्यासनियमात्। ब्रह्मण्यध्यस्तधियो ब्रह्मधीत्वे घटधियोऽपि तत्राध्यस्ताया ब्रह्मधीत्वापत्त्या तत एव मोक्षापत्तेः। न चाध्यासविशेषः शुद्धब्रह्मविषयताप्रयोजको घटादिबुद्धौ नास्तीति वाच्यम्। करणविषययोः संबन्धविशेषस्यैव ज्ञानज्ञेययोः विषयतानियामकत्वेन ज्ञानज्ञेयसंबन्धस्य विषयतासमानयोगक्षेमस्य विषयत्वानियामकत्वात्। किं च चरमज्ञानस्यान्तःकरणावच्छिन्न एवाध्यासो न तु शुद्धचिति। अहं जानामीति प्रतीतेः शुद्धं जानातीत्यप्रतीतेश्च। परोक्षज्ञाने स्मृतौ प्रातीतिकज्ञाने च विषयाध्यासाभावेन ज्ञानज्ञेययोराध्यासिकसंबन्धनियमभङ्गाच्च। प्रातीतिकज्ञानस्य त्वया मिथ्यात्वाङ्गीकारात्। न च नित्यपरोक्षस्थले स्मृतिस्थले च वृत्तावनध्यासेऽप्यधिष्ठानविषयकवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्य एवाध्यास इति न काप्यनुपपत्तिः। अभिव्यक्तचैतन्यस्य परोक्षस्थले ज्ञानत्वाभावात्। ज्ञानभिन्ने ज्ञेयाध्यासे मानाभावात्त्वयानङ्गीकाराच्च। ज्ञानज्ञेययोराध्यासिकसंबन्धाभावेऽपि विषयप्रकाशे आध्यासिकसंबन्धस्यातन्त्रत्वापाताच्च। परोक्ष इवापरोक्षज्ञानेऽपि विषयानध्यासापाताच्च। परोक्षस्थलेऽभिव्यक्तापरोक्षैकरसचैतन्यस्य ज्ञानत्वे विषयापरोक्ष्यापाताच्च। रूप्यादिकमिदमंशावच्छिन्नेऽध्यस्तं भास्यते चाविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितेनेति विषयिणि ज्ञाने विषयाध्यासाभावाच्च। रूप्यादेः स्वज्ञानेऽध्यासे रूप्ये ज्ञानस्याज्ञाने भ्रमोत्पत्तिस्तज्ज्ञाने तन्निवृत्तिरित्यापत्तेश्च। अधिष्ठानतत्त्वज्ञानज्ञानाभ्यामध्यासजन्मनिवृत्त्योर्नियतत्वात्। न चेदमंशावच्छिन्नं चैतन्यं रूप्याधिष्ठानं, तच्च दैवाद्रूप्याकारवृत्त्यवच्छिन्नमपि नैतावता भ्रमाधिष्ठानत्वे तदपेक्षा; तस्य भ्रमविरोधिशुक्त्याद्याकारेणाज्ञानं भ्रमहेतुः; तेनाकारेण ज्ञानं भ्रमविरोधीति वाच्यम्। उपाधिभेदेनोपहितभेदावश्यकत्वेनेदमंशावच्छिन्नभिन्ने रूप्याकाराविद्यावृत्त्यवच्छिन्ने रूप्यज्ञाने रूप्याध्यासासिद्धेः। किं च वृत्त्युदयात्प्रागाध्यासिकसंबन्धस्य सत्त्वेऽपि विषयप्रकाशाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृत्तिरेव ज्ञानं, तत्राध्यासिकसंबन्धासंभवादन्य

एव सत्यः संबन्धो वाच्यः । न च वृत्त्युदयात्प्रागज्ञानार्थसिद्ध्यर्थं वृत्तिभिन्नज्ञानमवश्यमभ्युपेयमन्यथा मानाभावेन तस्य तुच्छतुल्यतया संनिकर्षतज्जन्यज्ञानहेतुत्वेन प्राक्सत्त्वकल्पना प्रामाणिकी न स्यादिति वाच्यम् । तत्पुरुषस्य तज्ज्ञाने तं प्रति तस्याज्ञातत्वासंभवात् । सामान्यतस्तु नित्यसर्वज्ञेश्वरज्ञानस्यैव मानत्वात् । उत्तरकालीनानुमानस्यापि तत्र मानत्वाच्च । 'घटोऽयमित्यसा उक्तिराभासस्य प्रसादतः । विज्ञातो घट इत्युक्तिर्ब्रह्मानुभवतो भवेत् ॥' इति वदता परेण वृत्तिप्रतिबिम्बितघटानधिष्ठानचित एव घटानुभवत्वोक्तेः । न च वृत्तिप्रतिबिम्बितस्य घटाधिष्ठानचित एव घटानुभवत्वोक्तेः । न च वृत्तिप्रतिबिम्बितस्य घटाधिष्ठानचैतन्येन सह भेदाभावादुपपत्तिः । शुद्धचैतन्याद्व्यावहारिकघटाद्यधिष्ठानाद्वृत्तिप्रतिबिम्बितस्य भेदाभावे तद्वद्दृश्यत्वादिना शुद्धस्यापि दृश्यत्वाद्यापत्तेः । किं चाध्यासिकसंबन्धो नामाध्यस्तः संबन्धो वा, अध्यस्तत्वमेव वा । आद्ये संबन्धस्य मिथ्यात्वे संबन्धिनो दृश इवामिथ्यात्वोपपत्तेः । द्वितीये ज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेन तत्रेतराध्यासानुपपत्तेः । न च वृत्त्यवच्छिन्नं ज्ञानं, तत्रावच्छेदिकाया वृत्तेर्जडाया अध्यस्तत्वेऽप्यवच्छेद्यस्य चैतन्यस्यानध्यस्तत्वेन तत्र दृश्याध्यासोपपत्तिः । वृत्त्यवच्छिन्नस्य मिथ्यात्वेन तत्र व्यावहारिकघटाद्यध्यासासंभवात् । तस्य सत्यत्वे दृश्यत्वादेस्तत्र व्यभिचारापत्तेः । न च संबन्धस्य संबन्धिभ्यां भिन्नत्वेऽनवस्थापत्तिरभिन्नत्वे संबन्धत्वहानिः । एतद्दोषस्याध्यासिकसंबन्धेऽपि साम्यात् । न च तस्य मायिकत्वेन मायायाश्चाघटघटनापटीयस्त्वेन सर्वानुपपत्तिस्तत्र भूषणमेव । तर्ह्यविद्याया एवाविद्याद्यधिष्ठानत्वापत्तेः । घटादिभ्यो घटादेर्मृदादेश्चोत्पत्त्यापत्तेः । व्यावहारिकमर्यादायास्त्वद्गुरुणा सौगतेनापि स्वीकार्यत्वाच्च । ममाप्यचिन्त्यातर्क्याघटनापटीयस्येश्वरशक्त्यैव सत्यसंबन्धोपपत्तेः । यादृशविषयत्वं तव वृत्तिं प्रति शुद्धे ब्रह्मणि तादृशविषयत्वमेव वृत्तिं प्रति घटादिष्वस्तु । न च वृत्तौ ब्रह्मानध्यासेऽपि वृत्तेरेव तत्राध्यासः । घटादिषु ज्ञानस्याध्यासापत्तेः । किं च दूरस्थासंयुक्तवृक्षयोः संयुक्ततया गृह्यमाणयोः संयोगस्य मिथ्यात्वेऽपि तयोरमिथ्यात्वप्रकृतेऽपि संबन्धस्य मिथ्यात्वेऽपि संबन्धिनोरमिथ्यात्वोपपत्तेः । किं च संबन्धस्य निरुक्त्यभावेन मिथ्यात्वाङ्गीकारे ब्रह्मण आनन्दत्वज्ञानत्वसत्यत्वस्वप्रकाशत्वादीनां खण्डनोक्तरीत्या दुर्वचत्वेन ब्रह्म तत्त्वतो नानन्दादिरूपम् । त्वयैव 'कीदृक्तत्प्रत्यगिति चेत्तादृगीदृगिति द्वयम् । यत्र न प्रसरत्येतत्प्रत्यगित्यवधारय ॥' इति ब्रह्मणोऽपि दुर्वचत्वमुक्तमिति तस्यासत्त्वं स्यात् । न चानन्दत्वादिधर्मवत्तया दुर्निरूपत्वेऽपि दुःखप्रत्यनीकत्वाद्युपलक्षितस्वरूपसत्त्वेन सुनिरूपम् । तत्र दुःखादिप्रत्यनीकत्वसत्त्वादीनां त्वयानङ्गीकारात् । दुर्निरूप-

त्वाच्च । तस्मादिक्षुक्षीरमाधुर्यादिवद्दुर्वचमपि विषयत्वं सखण्डमखण्डं वा सत्यमेव, ज्ञानज्ञेययोः संबन्धः प्रमाणबलादङ्गीकार्य इति । उक्तं च सुरेश्वरेणापि—‘ इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् । तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ ’

इति दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तिभङ्गः ॥ १४ ॥

१५. प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गः ।

यत्तु सर्वगतं जीवचैतन्यमावृतमनावृतं च, आद्यपक्षे वृत्त्याभिव्यक्तचैतन्यं विषयप्रकाशकं, द्वितीये स्वतोऽसङ्गस्य वृत्त्या विषयसंबन्धः संपाद्यते; अन्तःकरणावच्छिन्नो जीव इति पक्षे घटप्रकाशकाधिष्ठानचैतन्येन सह जीवस्याभेदः संपाद्यतेऽधिष्ठानप्रकाशितेऽहं जानामीति प्रतीतेरिति, तन्न । अन्तःकरणवृत्तिभिन्नघटादिज्ञाने मानाभावात् । ब्रह्माकारचरमवृत्तिस्थलेऽपि ज्ञानद्वयापत्तेश्च । न च घटं जानामीत्यनुभूयमानसकर्मकवृत्तितोऽन्याकर्मिका संवित् घटप्रकाशरूपा घटः प्रकाशत इत्याकारेति वाच्यम् । करोति यतते गच्छति चलतीत्यादावेकार्थत्वेऽपि यथा हि सकर्मकत्वाकर्मकत्वे स्वभाववशादेव तथात्राप्येकार्थकत्वेऽपि जानातिप्रकाशत्योः सकर्मकत्वाकर्मकत्वे स्तः । न चानुकूलो यत्नः कृञर्थः यतेस्तु यत्नमात्रम्; एवं गमेरुत्तरसंयोगानुकूलः स्पन्दश्चलेश्च स्पन्दमात्रमित्यत्र भेदनिबन्धनमेव सकर्मकत्वादिकमिति वाच्यम् । लाघवाद्यत्नत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वेनानुकूलत्वादेः संसर्गतया भानात् । अविवक्षाविरहविशिष्टत्वे सति कर्मसाकाङ्क्षत्वमेव हि सकर्मकत्वम् । अतः सकर्मकस्यापि वहतेः कर्माविवक्षया नदी वहतीत्यत्राकर्मकत्वेऽपि न सकर्मकत्वहानिः । अतीतः प्रकाशते शास्त्रार्थो धर्मादिः प्रकाशते शुद्धा चित्प्रकाशत इत्यादौ चिद्रूपज्ञानाभावेऽपि प्रकाशव्यवहाराच्च । न ह्यत्र वृत्तिप्रतिबिम्बितचिदस्ति । अतीतादेरपरोक्षैकरसचिद्विषयत्वे आपरोक्ष्यापत्तेः । शुद्धचितस्तद्विषयत्वे मिथ्यात्वापत्तेश्च । किं च वृत्तेर्बहिर्निर्गमोऽपि तव व्यर्थः । न च विषयसंश्लेषार्थं सः, नेत्रान्निर्गच्छद्ध्रुवाद्याकारवृत्त्यैव स्वसंश्लिष्टनेत्रस्थकज्जलादेः ध्रुवनेत्रमध्यवर्तिनः परमाण्वादेश्चापरोक्ष्यापातात् । न च कज्जलादिसंश्लेषेऽपि तदाकारत्वाभावान्न तत्प्रकाशः । आवश्यकतदाकारत्वेनैवोपपत्त्या संश्लेषस्याकिंचित्करत्वात् । परोक्षस्थले वृत्तिनिर्गमाभावेऽपि प्रकाशादिवदपरोक्षस्थलेऽपि तथोपपत्तेः । न च प्रकाशस्य दीपालोकादेः विषयसंश्लिष्टस्यैव व्यवहारहेतुत्वम् । परोक्षस्थले बहिरनिर्गतस्यैव ज्ञानस्य व्यवहारजननात् । न च तत्राज्ञानं न निवर्तते । न जानामीति

प्रतीत्यापत्तेः । स्मृत्याद्यनुपपत्तेश्च । अज्ञाने सत्यपि व्यवहारोपपत्तावपरोक्षये तन्निवृत्त्यभावापत्तेः । किं च वृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं तदभिव्यक्तघटाद्यधिष्ठानचैतन्यं वा ज्ञानम् । नाद्यः । आध्यासिकसंबन्धस्यातन्त्रतापातात् । न द्वितीयः । आवश्यकेन विषयसंलग्नवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येनैव तदज्ञाननिवृत्तिवत्तत्प्रकाशोपपत्तौ विषयाधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तिकल्पनाया निरर्थकत्वात् । घटाद्यधिष्ठानस्य चाक्षुषवृत्तिविषयीकृतस्य मिथ्यात्वेऽधिष्ठानत्वानुपपत्तेः । सत्यत्वे तत्र दृश्यत्वादेर्व्यभिचारापत्तेः । किं च जीवचैतन्यं ब्रह्मचैतन्यं वा विषयदृक् । नाद्यः । विशिष्टे कल्पितेऽध्यासायोगात् । न द्वितीयः । तस्यासंसारावृतत्वेन जगदान्ध्यापत्तेः । न च मूलाविद्यानिवृत्त्यभावेन सर्वत आवरणाभिभवाभावेऽपि घटाद्यवच्छेदेन तदभिभवेनान्ध्याभावोपपत्तिः । अभिव्यक्तस्य घटाद्यवच्छिन्नस्य घटाद्यनधिष्ठानत्वात् । शुद्धस्फुरणाङ्गीकारे वेदान्तवैयर्थ्यापत्तेः । न च वेदान्तजन्यज्ञानस्य चाक्षुषादिघटादिज्ञानादनधिकविषयकत्वेऽप्युपपाद्यमानार्थं तदावश्यकम् । ज्ञानेन स्वविरोधिनिवृत्तावधिकाभानस्यानपेक्षणात् । न हि दण्डिपुरुषज्ञानं पुरुषाज्ञानं न निवर्तयति । विषयप्रकाशकमधिष्ठानचैतन्यं अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवस्तयोरभेदाभिव्यक्त्यर्थं वृत्तिरिति न युक्तम्; अन्तःकरणाद्युपाधिभङ्गं विनोपहिताभेदासंभवात् । घटादितादात्म्यतया भासमाने त्वदभिमताधिष्ठानचैतन्ये जीवाभेदाभिव्यक्तिस्वीकारे अहं घट इति प्रतीत्यापत्तेश्च । वृत्तिरावरणभङ्गार्थमित्यप्ययुक्तम् । विवर्ताधिष्ठानस्य चिन्मात्रस्याज्ञानादिसाक्षित्वेन सदा प्रकाशनात् । अन्यस्याज्ञानकल्पितत्वेनावरणाभावात् । न चाज्ञानादिसाक्षित्वेन प्रकाशेऽप्यशनायाद्यतीतत्वादिना प्रकाशाभावादावरणमावश्यकम् । अज्ञानादिसाक्षित्वाशनायाद्यतीतत्वादेः प्रकाशाप्रकाशोपपादकस्य धर्मस्य निर्विशेषेऽसत्त्वात् । वृत्तिश्चिदुपरागार्थमित्यप्यशुद्धम् । घटादिषु स्वतः संबन्धाभाववद्वृत्तावपि स्वतः संबन्धासंभवात् । किं चाज्ञानोपादेयभूतया वृत्त्या स्वोपादानाज्ञानाभिभवो न युक्तः । न च वृश्चिकादिना गोमयादेरभिभवो दृष्टः । स्वनिमित्तकारणगोमयत्वाद्यवस्थाया अभिभवात् । किं तु शुद्धचितः सर्वव्यावहारिकप्रपञ्चाधिष्ठानभूतायाश्चाक्षुषादिवृत्त्याभिव्यक्तिस्वीकारे सर्वं सर्वस्य भायात् । न च घटाद्यवच्छेदेनैव चितोऽभिव्यक्तिरिति न सर्वप्रकाशापत्तिः । घटाद्यवच्छेदेनाभिव्यक्तस्य विशिष्टस्य घटाद्यनधिष्ठानत्वात् । न च चैत्रावरणशक्तेरेवाज्ञानगतायाश्चैत्रार्जितया वृत्त्या नाशात्स पश्यति, मैत्रस्तु न पश्यति; तं प्रत्यावरणशक्तेरनाशात् । शक्तयस्तु द्रष्टृविषयाभ्यां भिन्ना एव । शक्तीनां ज्ञानत्वे नानाज्ञानापातात् । तद्भिन्नत्वे ज्ञानेन साक्षान्निवृत्त्यनुपपत्तेः । रूप्यादेरज्ञानोपादानकत्वानुपपत्तेश्च । न

चैकाज्ञानपक्षे शुक्तिरूप्यादेः स्वकारणे विलय एव शुक्त्यादिज्ञानेन संपाद्यते, न तु नाशः; ज्ञानाज्ञानयोरेव साक्षाद्विरोधादिति वाच्यम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्यत्र दृष्टान्तासिद्धेः । अतो रूप्यादिनिवृत्त्यर्थं शुक्तिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरावश्यकीत्येकाज्ञानमते शुक्तिज्ञानादेव मोक्षः स्यात् । न चास्त्वनेकाज्ञानपक्षः । एकया वृत्त्या सर्वज्ञाननाशे शुक्त्यादेः सदा प्रकाशापत्तेः । एकस्यैवाज्ञानस्य नाशे वृत्तिकालेऽप्यप्रकाशापत्तेः । एकावरणनिवृत्तावप्यावरणान्तरसत्त्वात् । न च यथा तवैकज्ञानमेकमेव प्रागभावं नाशयति प्रागभावान्तरनिबन्धनमज्ञातत्वादिव्यवहारं प्रतिबध्नाति, तथा ममाप्येकं ज्ञानमेकमेवाज्ञानं नाशयत्यज्ञानान्तरनिबन्धनं व्यवहारं प्रतिबध्नातीति वाच्यम् । अज्ञानवत्प्रागभावस्यावरकत्वाभावेनाज्ञानस्य यवनिकादावावरकत्वेन दृष्टान्तवैषम्यात् । प्रागभावकाले ज्ञानाभावादेवाप्रकाशोपपत्तेः ।

इति प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गः ॥ १५ ॥

१६. मिथ्यात्वानुमाने प्रतिकूलतर्काः ।

प्रतिकूलतर्कप्रतिहताश्च दृश्यत्वादयः । तथा हि । विश्वं यदि कल्पितं स्यात्तर्हि साधिष्ठानं स्यात् । न चैवं, सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषवत्त्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य निर्विशेषे निःसामान्ये ब्रह्मण्यसंभवात् । ननु स्वरूपेण ज्ञातत्वे सति विशेषेणाज्ञातत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वेनाज्ञातविशेषवत्त्वमप्रयोजकम् । पुरुषो न वेति संशयधर्मिणः स्थाणोरप्यन्यत्र ज्ञातस्थाणुत्वरूपविशेषवत्त्वात् । तत्राज्ञातविशेषवत्त्वमपि न प्रयोजकम् । विशेषवत्त्वेनाज्ञातत्वमेव लाघवात्प्रयोजकम् । अतः स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानात्पूर्णानन्दत्वादिना चाज्ञानादधिष्ठानत्वमुपपन्नमिति चेन्न । स्वरूपेण ज्ञातस्य निर्विशेषस्य विशेषेणाज्ञातत्वासंभवात् । स्वरूपतो ज्ञातस्य धर्मविषयकमेव ह्यज्ञानम् । स्थाणुत्वादेः व्यक्त्यन्तरे ज्ञातत्वेऽपि भ्रमविशेष्यव्यक्तिनिष्ठत्वेनाज्ञातत्वात्स्थाणौ पुरुषत्वारोपोपपत्तेः । स्वरूपभिन्नस्वप्रकाशत्वादेस्तव ब्रह्मण्यसत्त्वाच्च । न च सत्त्वादिकं कल्पितव्यक्तिभेदेन सामान्यं, पूर्णानन्दत्वादिर्विशेषः । अज्ञानकल्पितस्याज्ञानतत्त्वज्ञानयोरविषयत्वात् । बाधकज्ञानेन विषयीकर्तव्यस्य ज्ञातधर्मस्यैवाधिष्ठानत्वे तन्त्रत्वाच्च । स्वप्रकाशत्वाद्यारोपं प्रति स्वप्रकाशत्वाद्यन्तरस्य प्रयोजकत्वेऽनवस्थापत्तेश्च । पूर्वपूर्वाज्ञानकल्पितं ब्रह्मोत्तरोत्तराज्ञानाश्रयो विषयश्चेति ब्रह्मणोऽपि कल्पितत्वानित्यत्वाद्यापत्तेश्च । किं चाधिष्ठानतिरोधानं विना नाध्यासः । निर्विशेषस्य तिरोधाने त्वध्यस्ताविद्यादेः

प्रकाशानुपपत्तिः । न च पूर्णानन्दत्वेनाज्ञानं, स्वरूपेण ज्ञानम् । अज्ञानाकल्पितपूर्णानन्दत्वादेस्तवासत्त्वात् । न च भ्रमविरोधिज्ञानाभाव एवाधिष्ठानत्वे तन्त्रम् । तदभावावगाहिनस्तदभावव्याप्यावगाहिनो ज्ञानस्य तदभावावच्छेदकधर्मदर्शनादेश्च व्यावृत्ताकारस्यैव भ्रमविरोधित्वात् । न हि बाधकधीविषयो भ्रमकालेऽज्ञातो धर्मो ब्रह्मणि तवास्ति । तत्रासद्विशेषज्ञानाभावस्य बाधकालेऽपि सत्त्वात् । किं च विश्वं यदि कल्पितं स्यात्तदा सप्रधानं स्यात् । न चैवं, तस्मान्न कल्पितम् । ननु प्रधानं सजातीयमस्त्येव; पूर्वप्रपञ्चसजातीयस्यैवोत्तरप्रपञ्चस्याध्यासात्; अध्यासो हि स्वकारणतया संसारमपेक्षते; न तु संस्कारविषयस्य सत्यत्वमनुप्रयोगात्; न हि प्रागजन्य एव संस्कारोऽध्यासहेतुरिति चेन्न । अनाद्यविद्यादेरध्यस्तत्वासंभवेन तात्त्विकत्वापत्तेः । तदध्यासस्य प्रधानादि विनैवाङ्गीकारे ब्रह्मणोऽपि प्रवाहानाद्यारोपापत्तेः । न च विश्वारोपाधिष्ठानतया ब्रह्मणः सत्यत्वम् । आरोपेऽधिष्ठानाज्ञानं हि हेतुर्न तु तदपि येन तत्सत्त्वमपेक्ष्येत । न चाधिष्ठानस्य ज्ञानद्वारा भ्रमाहेतुत्वेऽप्यज्ञानद्वारा भ्रमहेतुत्वेन सत्यत्वसिद्धिः; भ्रमोपादानाज्ञानविषयो ह्यधिष्ठानम्; अज्ञानेन तु स्वाकल्पितं सत्यमेव विषयीक्रियत इति वाच्यम् । स्वकल्पितस्य स्वेन विषयीकरणासंभवेऽपि पूर्वपूर्वाज्ञानकल्पितस्य ब्रह्मण उत्तरोत्तराज्ञानेन विषयीकरणसंभवात् । किं च चैत्रेण मैत्रे संस्काराध्यासे मैत्रभ्रमादर्शनाज्जगद्भ्रमहेतुसंस्कारस्याधिष्ठानसमसत्ताकत्वं दुर्वारम् । न च स्वेनाध्यस्तं स्वारोपे हेतुः । भ्रमात्पूर्वं स्वस्य कार्यानुमेयसंस्काराध्यासासंभवात् । न च संस्कारोऽज्ञातो व्यावहारिकः स्वेनारोपितः स्वाध्यासहेतुरस्त्येवेति वाच्यम् । अज्ञातस्याध्यस्तत्वे मानाभावेन पारमार्थिकत्वापत्तेः । किं च स्मर्यमाणारोपे सादृश्यधीरपि हेतुः । प्रकृते तु निर्गुणस्याधिष्ठानस्य प्रधानसादृश्याभावात्कथमध्यासः । न च कल्पितधर्मेण सादृश्यम् । निर्धर्मके ब्रह्मणि तस्याध्यासाधीनत्वेनान्योन्याश्रयाद्यापत्तेः । अनाद्यविद्यारोपे तदनपेक्षत्वे तत्र ज्ञानाज्ञानद्वाराधिष्ठानस्यानपेक्षापत्त्या तस्यासत्त्वापत्तेः । न च पीतः शङ्ख इति सादृश्यज्ञानं विनापि भ्रमो दृष्टः । द्रव्यत्वादिना तत्रापि सादृश्यधीसत्त्वात् । न च प्रधानमात्रवृत्तितया प्रागवगतमध्यासकाल एवाधिष्ठानवृत्तितया गृहीतं यत्तदेव सादृश्यं विपर्ययहेतुः; न तु प्रागेव प्रधानाधिष्ठानोभयवृत्तितया गृहीतं, तस्य सांशयिकत्वात्; द्रव्यत्वं तूभयवृत्तितया प्रागेवावगतमिति वाच्यम् । चाकचक्यादेः शुक्तिरूप्ययोर्वृत्तितयारोपात्प्रागेवावगमेऽपि शुक्तौ रूप्यत्वाद्यारोपस्य दर्शनात् । आरोप्यविरोधको ह्यन्तरोपस्थित्यभावेन सांशयिकत्वासंभवात् । न च सादृश्यज्ञानं संस्कारोद्बोधकतया न भ्रमहेतुः; सादृश्याभावेऽपि अदृष्टादिनाप्युद्बोधः संभवतीति वाच्यम् ।

फलानुमेयस्यादृष्टस्याज्ञातस्यारोपात्प्राक्सत्त्वे मानाभावात् । अनाद्यविद्याध्यासस्य दोषानपेक्षत्वे अप्रामाण्यस्वतस्त्वापत्तेश्च । दोषानपेक्षावदधिष्ठानस्याप्यनपेक्षापत्तेश्च । न च जनकत्वेन तदनपेक्षत्वेऽप्यध्यासमात्रस्य साश्रयत्वदर्शनादाश्रयतया तदपेक्षेति वाच्यम् । अध्यासमात्रस्य दोषजन्यत्वदर्शनादविद्याध्यासस्यानादित्वासंभवात् । अविद्यादिविषयकधियो भ्रमत्वाङ्गीकारे बाधकप्रमासामानाधिकरण्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अवृत्तेः स्वरूपचितस्तदसंभवात् । देहेन्द्रियादि विना चाध्यासस्यादृष्टत्वेन त्वदीयानाद्यध्यासकल्पनायां मानाभावाच्च । शुक्तिरूप्यादिस्थले सर्वत्र दोषसंप्रयोगसंस्कारादीनामधिष्ठानसमसत्ताकत्वस्याध्यस्ताधिकसत्ताकत्वस्य च दर्शनात्कथमारोपितं जगत् । बाधकधियो बाधासंभवात्कथं मिथ्यात्वम् । न च विश्वबाधकज्ञानेन स्वेनैव कतकरजोन्यायेन स्वस्यापि बाधः । कतकरजसः कर्दमस्य चाधस्तादवस्थानेन कस्यापि नाशाभावाद्दृष्टान्तासिद्धेः । न च गुहायां न शब्द इति शब्दः स्वमपि निषेधति । गुहायां स्वाभावबोधनेऽपि स्वाधिकरणे गगनादौ स्वनिषेधबोधनस्य व्याहतत्वात् । नाश्यनाशकभावे एतस्यानुदाहरणत्वाच्च । किं च बन्धस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वे तन्निदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वं श्रवणादिसापेक्षब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वं च न स्यात् । न हि देवतानिदिध्यासनतत्साक्षात्कारनिवर्त्यं दुरितं तत्राध्यस्तम् । न चाधिष्ठानब्रह्मज्ञानमेव निवर्तकं, श्रवणादिनियमादृष्टं च न मुक्तौ हेतुः; किं तु ब्रह्मापरोक्ष्यमेवेति वाच्यम् । अधिष्ठानब्रह्मापरोक्ष्यस्य नियमागृहीतैः स्वेनैव विचारितैर्वेदान्ते त्रैवर्णिकस्यापि दशमस्त्वमसीति लौकिकेनैव संभवात् श्रवणादिनियमवैयर्थ्यापत्तेः । यथा ह्यवघातनियमो वैतुष्यान्योत्पत्त्यपूर्व एवोपयुज्यते, तथापरोक्ष्यान्याविद्यानिवृत्तावेव श्रवणादिनियम उपयुज्यते । अन्यथा श्रवणादिनियमादृष्टसाध्ये साक्षात्कारे श्रवणनिरपेक्षस्योपायान्तरस्याप्रसक्त्या तत्प्रसक्त्यधीननियमविध्ययोगात् । ननु क्रत्वर्थनियमापूर्वस्य परमापूर्वसाधनत्वेऽपि पुरुषार्थहिरण्यधारणादिनियमादृष्टस्य तदभाववच्छ्रवणादिनियमापूर्वस्य श्रवणादिसाध्यसाक्षात्कारान्यफलाभावेऽपि तेनैव फलवत्त्वोपपत्तिः । 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते।' इति स्मृत्या कर्मपदवाच्यापूर्वमात्रस्य ज्ञाने समाप्तिर्दर्शिता । अविद्यानिवृत्तिरूपा मुक्तिर्ज्ञानादेव । संभावनादिनिवृत्तावदृष्टांशोपयोगः । सामान्याकारेण च प्रसक्तस्य साधनान्तरस्य निवृत्तिः । सर्वत्र नियमविधेः फलं विशेषरूपेण त्वपूर्वविधित्वमेव । तथा हि 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादावपूर्वसाधनीभूतव्रीहिवैतुष्येऽवघातभिन्नसाधनाप्रसक्तावपि व्रीहिवैतुष्यमात्रे प्रसक्तस्य दलनादेर्निवृत्तिर्विशिष्य कार्यकारणभावबोधनात् । तथा निर्विशेषब्रह्मात्माभेदसाक्षात्कारप्रतिबन्धनिवृत्तौ श्रवणादिभिः सह

साधनान्तराप्रसक्तावप्यात्मज्ञानप्रतिबन्धनिवृत्तौ सांख्यादिशास्त्रस्यापि प्रसक्तिस्तन्निवृत्तिफलको नियमविधिरिति चेन्न । हिरण्यधारणादेर्नियमविधित्वे नियमादृष्टस्य क्रियाफलातिरिक्तफलस्यावश्यकत्वादन्यथा विधानवैयर्थ्यापत्तेः । पुरुषार्थस्य प्राङ्मुखभोजननियमादेः क्रियाफलभिन्नफलस्य घण्टाघोषत्वात् । उक्तं हि ' चतुर्थे द्रव्यार्जनोद्देशेन प्रतिग्रहादिनियमस्थले प्रतिग्रहादितोऽन्योपायेन द्रव्यार्जने प्रत्यवायजनकत्वं, तत्पुरुषार्थनियममात्रे तुल्यम् । ' इति । भ्रातृव्यदुर्वर्णता हिरण्यधारणस्यैव फलं, न नियमादृष्टस्यासति हि नियमे भ्रातृव्यदुर्वर्णतोत्पादकेन दुरितमुत्पाद्येतातो दुरितोत्पत्तिप्रतिबन्धो नियमफलमिति कल्प्यते । वस्तुतस्तु हिरण्यधारणविधिरपूर्वविधिरेव । सत्यपि हिरण्यधारणादौ दूरस्थभ्रातृव्ये दुर्वर्णतानुत्पत्तेः । निकटस्थस्यापि कस्यचित्तदनुत्पत्तेश्च । स्वतः परोक्षस्यापि ब्रह्मणः स्वधर्मानुष्ठानादिना शोधितेन नियमादृष्टसहकृतश्रवणादिवासितेन मनसापरोक्ष्यमिति स्वीकुर्वतामस्माकं स्मृत्यर्थोपपत्तावपि तव दशमस्त्वमसीति लौकिकवाक्यादप्यापरोक्ष्यमङ्गीकुर्वतस्तदर्थानुपपत्तेः ज्ञानेन स्वप्रागभावनिवृत्तावित्राज्ञाननिवृत्तावप्यसंभावनादिनिवृत्त्यनपेक्षणाच्च । लौकिकापूर्वीयव्रीहिवैतुष्यादिष्वनुगतव्रीहित्ववैतुष्यादिवच्छुद्धविशिष्टानुगतधर्मस्याभावाच्च । येन रूपेण श्रवणादिप्राप्तिस्तेनैव रूपेणोपायान्तरप्राप्तावेव हि नियमविधिः । किं च यदि विश्वं कल्पितं स्यात्तदा ' जन्माद्यस्य यतः । ' इति सूत्रे 'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादौ श्रुतौ च जन्माद्युक्तिः, ' ईक्षतेर्नाशब्दम् । ' इति सूत्रे ' तदैक्षत ' इत्यादिश्रुतौ चेश्वरस्येक्षापूर्वककर्तृत्वोक्तिः , ' लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।' इति सूत्रे 'आप्तकामस्य का स्पृहा' इत्यादिश्रुतौ च प्रयोजनाभावेऽपि लीलया सृष्ट्युक्तिः, ' वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् । ' इति सूत्रे ' पुण्येन पुण्यलोकं नयति' इत्यादिश्रुतौ च कर्मसापेक्षत्वेनावैषम्योक्तिः, ' तेजोऽतस्तथा ह्याह । ' इति सूत्रे ' वायोरग्निः ' इत्यादिश्रुतौ च तेजआदेर्वाय्वादिजन्यत्वोक्तिः, ' विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । ' इति सूत्रे ' पृथिव्यप्सु प्रलीयते ' इत्यादिश्रुतौ च पृथिव्यादीनामबादौ लयोक्तिरित्याद्ययुक्तं स्यात् । न हि कल्पिते तत्तद्विरोधशङ्का तन्निराकरणं च युक्तम् । तर्कहतत्वस्य मिथ्यात्वोपपादकत्वात् । न च प्रपञ्चस्य कल्पितत्वेऽपि व्यावहारिकसत्त्वाङ्गीकारेण विरोधशङ्कापरिहारादिसंभवः । स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनोऽसत्कल्पस्य व्यावहारिकमिति नामकरणेऽपि विरोधस्य तत्परिहारस्य च तत्रासंभवात् । न चैन्द्रजालिकस्येक्षापूर्वककर्तृत्वं दृष्टम् । प्रतारकस्यैन्द्रजालिकस्य तथा कर्तृत्वं हि त्वयैवैन्द्रजालिके न दृष्टम् । न च मायाविन ईश्वरस्य स्वप्रतिबिम्बभूतजीवभ्रमपितृत्वेन सर्वविरोधनिरासः । सपरिकरस्येशस्य

जीवेनाध्यस्तत्वेन भ्रमपितृत्वासंभवात् । न चाविद्योपाधिकस्यानादेरीशस्यान्तः-करणोपाधिकजीवकल्पितत्वमसंभवि । जीवस्याप्यनादित्वात् । न च जीवेन तादृश-भ्रमपितृत्वादिधर्मविशिष्टस्येशस्य कल्पनानुपपत्तिः । वेदैकगम्यानन्तगुणानां कस्यापि ज्ञानाभावेन विशेषतस्तद्धर्मविशिष्टतयारोपानुपपत्तेः । ईश्वरकल्पकजीवस्य प्रपञ्चकल्पनायाः सुतरां संभवेन जीवकारणतां निषिद्ध्येशकारणबोधकेन समन्वया-ध्यायेन विरोधापत्तेश्च । स्वेनान्येन चाकल्पित एव ह्यैन्द्रजालिकः स्वाकल्पिता-नेव भ्रमयति । 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ।' इत्यादिविरोधा-पत्तेश्च । आकाशादिभ्यो वाय्वाद्युत्पत्तिरिति भ्रान्तेः कुत्रापि नियमेनासंभवेन श्रुतेस्त-दालम्बनासंभवात् । मायामोहं विना मायिकस्य दर्शनासंभवात् । मायामोहितस्य भ्रान्तस्येशत्वासंभवात् । न चाध्यस्तमध्यस्तत्वेन जानातीति न भ्रान्तः । अध्यस्त-त्वेन जानतः पालकत्वाद्यसंभवात् । अतः सत्यस्यैव जगतः कर्ता सत्यस्याविद्यादि-बन्धस्य निवर्तको हरिरिति सिद्धम् ।

इति मिथ्यात्वानुमाने प्रतिकूलतर्काः ॥ १६ ॥

१७. ज्ञाननिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिभङ्गः ।

ननु 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥' इति ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिर्मिथ्यात्वे मानमिति चेन्न । 'एवं ज्ञातो भगवाननादिः पुरुषोत्तमः । प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥' इत्याद्यनुसाराद्भगवदपरोक्षहेतुकतत्प्रसादादेव मोक्षोक्तेः । न च शुक्तिज्ञाननिवर्त्य-रूप्यस्येवाधिष्ठानज्ञानत्वेन ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यस्य बन्धस्य मिथ्यात्वोपपत्तिः । जगन्मि-थ्यात्वसिद्धेः प्राग्भ्रमविषयत्वरूपाधिष्ठानत्वस्यैवासिद्धेः भ्रमागृहीततत्त्वस्य ज्ञानं सप्रकारकं हि भ्रमादिनिवर्तकं दृष्टं, तच्च तवासंभवि । 'न च यत्र धर्मान्तरं विशेषणतयोपलक्षणतया वा भासते, तत्र स्यात्सप्रकारकत्वं, प्रकृते स्वरूपस्यैवोपलक्षण-तया व्यावर्तकत्वान्न सप्रकारता स्वस्य स्वस्मिन्नप्रकारत्वादिति वाच्यम् । प्रकारत्वेन भातस्य व्यावर्तकताया नाममात्रत्वात्स्वरूपमात्रस्य भ्रमेऽपि भानादुपलक्ष्यत्वानुपपत्तेश्च । यत्तु यथाकाशपदाच्छब्दाश्रयत्वोपलक्षितधर्मिमात्रविषयकं निर्विकल्पं ज्ञानं जायते,

१. 'न च यत्र विशेषणतया धर्मान्तरोपलक्षणतया वा भासमानो धर्मो व्यावर्तकस्तत्र सप्रकारत्वं, यत्र तु स्वयमाभासमानः सन् स्वरूपस्यैवोपलक्षणं तत्र निष्प्रकारकतैवेति वाच्यम् ।' इति पाठः मह्विषपुरमातृकायाम् ।

तद्वदत्रापि द्वितीयाभावाद्युपलक्षितब्रह्मज्ञानं द्वैतनिवर्तकमपरोक्षं वेदान्तैर्जायत इति तन्न। धर्मिमात्रज्ञानस्य भावाभावादिज्ञानाविरोधित्वात् आकाङ्क्षादेः संसर्गघटितत्वस्योक्तत्वादाकाशादिपदान्निर्विकल्पकज्ञानासंभवाच्च । बाधकधियो भ्रमतद्धेत्वज्ञानदोषाध्यस्तद्रष्ट्रादीनामबाधकत्वं हि दृष्टमिति कथं ब्रह्मज्ञानमविद्यादिबाधकम्। ननु स्वप्ने द्रष्टारं दुष्टकरणवन्तं कल्पयित्वा तस्य भ्रमं कल्पयति, तत्र जागरज्ञानेन सर्वेषां निवृत्तिः; जागरेऽपि मनुष्यप्रतिकृतौ चैतन्यं कल्पयित्वा तत्समीपवर्तिन्यादर्श एवादर्शत्वं कल्पयित्वा स्वप्रतिबिम्बमयं पश्यतीति कल्पयति, तदा नायं चेतनो न चायमादर्श इति प्रमया सर्वनिवृत्तिर्दृष्टेति चेन्न। स्वप्ने कल्पितानां दोषद्रष्ट्रादीनां भ्रमाहेतुत्वात्। भ्रमहेतूनां निद्रादिदोषसंस्कारादीनां जाग्रज्ज्ञानेनाबाधाच्च। मनुष्यप्रतिकृत्यादौ चैतन्यारोपहेतूनां कल्पकनिष्ठानां बाधकज्ञानेनाबाधात्। तेन बाधितानां कल्पितादर्शादीनां प्रतिबिम्बादिभ्रमाहेतुत्वाच्च। किं च सेतुदर्शनादिना ब्रह्महत्याया इव ब्रह्मज्ञानेन सत्यस्यैव बन्धस्य निवृत्त्युपपत्तेः। ननु सेतुदर्शनमात्रं न दुरितनिवर्तकं, तत्र म्लेच्छानामपि दुरितनाशप्रसङ्गात्, किं तु दूरगमनच्छत्रपादुकादिवर्जनादिनियमविशिष्टमिति चेन्न। ब्रह्मज्ञानस्याज्ञानाद्यधिष्ठानत्वेन सदा सत्त्वात्। स्वलिखितविचारितवेदान्तैरन्त्यजादेरपि ज्ञानसंभवाच्च। श्रवणादिनियमादृष्टविशिष्टस्यैव ब्रह्मज्ञानस्याज्ञानादिनिवर्तकतया वाच्यत्वात्। न च श्रवणादिनियमोऽसंभावनादिनिवृत्तावुपक्षीणः। दूरगमनादिनियमोऽपि ह्यश्रद्धादिनिवृत्तावुपक्षीणः। सुहृद्दर्शनेन सत्यस्य दुःखस्य निवृत्तेरानुभविकत्वाच्च। न च 'सेतुं दृष्ट्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इति सेतोश्चाक्षुषज्ञानमेव पापनिवर्तकम्। 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते' इति श्रुतेरीशेऽपरोक्षज्ञानमात्रपरत्वात्सत्यस्यैव बन्धस्येशज्ञाननिवृत्तिः।

इति ज्ञाननिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिभङ्गः ॥ १७ ॥

१८. 'एकमेव' इति श्रुत्यर्थः।

'सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति।' इत्याद्यनेकसलिलादिबोधकपदसंवलितमद्वैतपदं समाभ्यधिकशून्यब्रह्मपरम्। न च सलिलपदं न सप्तम्यन्तं, किं तु प्रथमान्तं, सलिलवत्स्वच्छं ब्रह्मेत्यर्थकम्। प्रथमान्तत्वे नपुंसकत्वापत्तेः। छान्दसत्वकल्पने मानाभावात्। ननु 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिवाक्यं सजातीयविजातीय-

स्वगतभेदनिषेधपरं, चैतन्यभेदः सजातीयभेदः, जडभेदो विजातीयभेदः, धर्मभेदः स्वगतभेद इति चेन्न । विशेषणसंगतैवकारेण शङ्खः पाण्डुर एवेतिवदेकपदार्थस्य मुख्यत्वादेर्ब्रह्मण्ययोगव्यवच्छेदबोधनात् । न हि पार्थ एव धनुर्धर इतिवदत्र विशेष्यसंगत एवकारो येनान्ययोगव्यवच्छेदो बोध्येत । अद्वितीयपदेनासहायत्वबोधनात् । ‘ असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवम् ’ इति प्रयोगात् । ‘असिद्वितीयोऽसिसहायः ’ इति महाभाष्योक्तेश्च । द्वितीयशब्दः सहायवाची । तथा चाद्वितीयमसहायमित्यर्थः । ‘ अनेकमन्यपदार्थे । ’ इति सूत्रे महाभाष्ये ‘ असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवम् ’ ‘ संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धताम् । ’ इत्यादौ ‘ अर्धतृतीया इत्यादिवत् द्विवचनं प्राप्नोति । ’ इति चोदयित्वा ‘ नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दः पूरणे वर्तते । अस्ति च सहायवाची । तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम् । असिद्वितीयोऽसिसहाय इति गम्यते । ’ इत्यादिना ग्रन्थेन द्वितीयशब्दस्य सहायार्थत्वं स्पष्टं ज्ञायते । ‘ प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ’ इति महाकविप्रयोगश्च । कुशासनादेर्द्वितीयस्य सत्त्वेऽपि परिग्रहस्य द्वितीयत्वोक्त्या तस्य सहायार्थता गम्यते । यद्वा ‘ अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यः इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वो न गर्दभः । ’ इति महाभाष्यानुसारात्समानजातीयपरं द्वितीयपदम् । तथा च समानद्वितीयशून्यं ब्रह्मेत्यर्थात् । एवमेकशब्दस्यापि नानार्थकत्वेनाविरुद्धार्थमादायोपपत्तौ न मिथ्यात्वपरत्वम् । ‘एके मुख्यान्यकेवलाः’ इत्यमरोक्तेः । ‘एकशब्दोऽयं अन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची ।’ इति ‘ एको गोत्रे ।’ इति सूत्रे कैयटोक्तेश्च । ‘ ष्णान्ता षट् ।’ इति सूत्रे ‘एकशब्दोऽयं बह्वर्थः, अस्ति संख्यार्थोऽस्त्यसहायवाची, अस्त्यन्यार्थः । ’ इति महाभाष्योक्तेश्च । तथा च समाधिकशून्ये असहाये च ब्रह्मणि एवकारेणान्यत्वप्राधान्यादेरेकशब्दार्थस्यायोगो व्यवच्छिद्यत इति श्रुत्यर्थः । ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ’ इत्यस्येदं सद्ब्रह्माग्रे सृष्टेः प्राक् केवलमासीदेव, न किंचिदकार्षीदित्यर्थः । यद्वा इदमेव ब्रह्मैव सदासीत्स्वरूपतः स्वभावतोऽविकृततयासीत् । मुक्तानां रमादीनां बाह्यविहारं विहायानन्तब्रह्माण्डसमावेशार्हभगवदुदरे विहारात् । बद्धजीवजडयोर्लीनत्वात् । ‘सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।’ इत्यादिस्मृतेः । ‘तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम् ’ इत्यादिश्रुतेश्च । ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचिन्मिषत् ’ इति श्रुत्यन्तरेऽन्यस्य मिषत्त्वेन स्फुरत्त्वेनैव हि निषेधः । परेषां त्वद्वितीयपदेनैव द्वितीयमात्रनिषेधसिद्ध्या पदान्तरवैयर्थ्यम् । नास्ति नासीन्न भविष्यदिति ब्रह्मान्यस्य कालत्रये निषेधं वदतामग्रपदवैयर्थ्यं च । ‘सदेव’इति विशेषणसंगतैवकारेणायोगव्यवच्छेदबोधनात् । किं च श्रुत्या स्वविहित-

द्वितीयाभावस्य निषेधे स्वव्याघातोऽनिषेधे तेनैवाद्वैतहानिः । न चाभावो द्वितीयो नाद्वैतविरोधी । अभावत्वाधेयत्वाधारत्वादिभावैरविनाभूतेनाभावेनातिशयेनाद्वैतविघटनात् भावपरत्वेन द्वितीयपदस्य संकोचे सकलमानाविरोधाय स्वतन्त्रद्वैतपरतयैव संकोचौचित्यात् । अभावरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिसंभवेन वेदान्तानां सखण्डार्थकतापत्तेश्च । यत्त्ववान्तरतात्पर्येण द्वितीयाभावसिद्धिर्महातात्पर्येण चाखण्डसिद्धिरिति, तन्न । द्वितीयाभावस्य सत्यत्वेऽद्वैतहानेर्मृषात्वे द्वैतसत्यत्वोपपत्तेः । द्वितीयाभावविशिष्टतया ज्ञाते ब्रह्मणि विशेष्यमात्रे संदेहाद्यभावेन तत्र तात्पर्यादिकल्पनस्याप्रामाणिकत्वादन्यथा शब्दमात्रस्य तात्पर्यद्वयं स्वीकृत्याखण्डार्थकतापत्तेः ।

इति 'एकमेव' इति श्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥

१९. 'नेह नाना' इति श्रुत्यर्थः ।

'नेह नानास्ति किंचन ।' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।' इति श्रुतिरपि न जगन्मिथ्यात्वपरा । तस्याः भावप्रधाननिर्देशेन ब्रह्मगतभेदनिषेधपरत्वात् । 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।' इति पूर्ववाक्ये ब्रह्माभेदस्यैवोक्तेश्च । न च ब्रह्मगतभेदाप्रसक्तिः । जगज्जन्मादिहेतौ ब्रह्मणि विचित्रकार्यभेदेनान्तर्यामिणि च नियम्यानन्त्येन स्थानभेदे च तत्प्रसक्तेः संभवात् । 'इह' इति विशेषणान्न नानात्वनिषेधः । इमौ स्निग्धौ, अस्मिन् ग्रामे न विरोध इत्यादाविवेदंशब्दोपात्तस्य ब्रह्मण एव धर्मित्वेन प्रतियोगित्वेन च संबन्धसंभवे तदनुपात्तस्य धर्मित्वेन प्रतियोगित्वेन वा संबन्धायोगात् । विधेयोद्देश्ययोर्नानात्वनिषेधतदाधारब्रह्मणोर्निषेध्यनिषेधयोर्नानात्वतदभावयोश्च भेदावश्यकत्वाच्च । काठके 'तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन ।' इति पूर्वत्र, 'मध्य आत्मनि तिष्ठति ।' 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति' इत्युत्तरत्र च भेदप्रमितेश्च । एतद्वाक्यस्य मिथ्यात्वपरत्वे बृहदारण्यके 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।' इति पूर्वेण 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः एष सर्वेश्वरः एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इत्युत्तरेण, काठके च 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति पूर्वेण 'ईशानो भूतभव्यस्य' इत्युत्तरेण च वाक्येन विरोधः स्यात् । यत्तु 'नाना विष्णुं मोक्षदो नान्यदेवः' इत्यादिप्रयोगेषु पार्थक्यार्थस्य नानाशब्दस्य निपातत्वेन स्वार्थिकनाञ्प्रत्ययान्तनञ्स्वरूपत्वेन च तत्र 'किंचन' इति नानार्थस्याभेदोऽव्युत्पन्नः; न हि

विष्णुं किंचन देव इति प्रयुञ्जत इति तत्तुच्छम् । एतादृशप्रयोगे विनापर्यायनानाशब्दस्य पार्थक्यार्थकत्वाभावात् । न च विनाशब्दोऽपि पार्थक्यार्थः । ‘धूमवति महानसादौ वह्निं विनात्र धूम इति व्यवहाराभावात् । किं त्वभाववानेव बोध्यते । विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्तद्विरहः ।’ इति दीधितिकृता ‘अविनाभावो व्याप्तिः’ इति मणिवाक्यस्य व्याख्यातत्वात् । तथा च मोक्षोपधायकत्वसंबन्धेन विष्णुभाववति तादात्म्येन संबन्धेन मोक्षदस्य संसर्गेण मोक्षदत्वस्य च नञा निषेधात् नानाशब्दस्य विनाशब्दसमानार्थकत्वे चेह प्रपञ्चे किंचन किमपि नियम्यत्वसंबन्धेन ब्रह्माभाववति तादात्म्यसंबन्धेन संबन्धि नास्तीत्यर्थात् । यत्तु ‘यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ।। यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति’ इति वाक्ये ब्रह्मधर्मस्य दृश्यमात्रस्य दृष्ट्या तन्मात्रावाप्तिरित्यनेन दृश्यमात्रं निन्दित्वा जलक्षिप्तजलदृष्टान्तेन ब्रह्मैक्यज्ञानेनात्मनो ब्रह्मैक्यावाप्त्युक्तेरिति तत्तुच्छम् । धर्मपदस्य दृश्यमात्रपरत्वे त्वदुराशातिरिक्तबीजाभावात् । यावद्द्रव्यभाविनो ज्ञानानन्दादीन् ब्रह्मधर्मान् पृथग् यावद्द्रव्यभावित्वेनानित्यत्वेन पश्यंस्तानेव विधावति अनित्यमेव फलं प्राप्नोति । नित्यज्ञानानन्दानन्तगुणविशिष्टतया ब्रह्म विजानतो मुनेरात्मा कीटभृङ्गन्यायेनाविर्भूतज्ञानानन्दगुणवत्त्वेन ब्रह्मसदृशो भवतीत्यर्थात् । जले क्षिप्तजलैक्याभावात् । तिलराशौ क्षिप्तदेवदत्तीयतिलानां विविच्यानुपलब्धावपि यथा नैक्यं, तथा जले क्षिप्तजलस्यैक्याभावात् । अन्यथा वृद्ध्याद्यनुपपत्तेः । न चेह ब्रह्मणि नाना भिन्नं किंचन नास्तीत्यर्थः । स्वाधिकरणनिष्ठतया अवृत्तितया चोपपत्त्या जगतो ब्रह्मण्यभावेऽपि मिथ्यात्वासिद्धेः । भिन्नाभावस्य ब्रह्मभिन्नत्वे भिन्नमात्रनिषेधस्य व्याहतत्वाच्च । ब्रह्माभिन्नत्वे तस्य नित्यसिद्धत्वेन तज्ज्ञानस्य द्वैताविरोधित्वेन चोपदेशवैयर्थ्यापत्तेः । यत्त्विह जीवोपाधौ यदेव अमुत्रेश्वरोपाधावपि तदेवेति तत्तुच्छम् । ‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।’ ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ ‘अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।’ ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।’ इति श्रुतिस्मृतिभ्यां जीवेशयोरेकत्र स्थितिप्रतिपादनेन तदुपाध्योरिहामुत्रशब्दावाच्यत्वात् । यदेवेहास्मिँल्लोके ब्रह्म तदेवामुत्र श्रीवैकुण्ठे, लोकभेदेनाभेदाभावादित्यर्थः । यत्त्विह ब्रह्मणि नाना विना किमपि नास्ति किं त्वविनाभूतमस्तीत्युक्तम् । ‘पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ्नाना च वर्जनम् ।’ इत्यमरोक्त्या वर्जनं हि विनाशब्दार्थः । तच्च नञर्थस्यात्यन्ताभावस्य भेदस्य वाधिकरणसंबन्धो वह्निं विना धूम इत्यादौ वह्न्यत्यन्ताभाववत्संबन्धः । नीलं विना तेज इत्यादौ नीलभिन्नतादात्म्यं

तेजसि प्रतीयते । नानाशब्दस्य तु भिन्नसंबन्ध एवार्थस्तत्रापि भेदांशमात्रं शक्यम् । अधिकरणसंबन्धस्तु संसर्गतया भासते । अन्यथा नञ्पदस्य तत्र शक्त्यभावेन नानाञ्प्रत्यययोश्च स्वार्थिकत्वेन नानापदार्थविधया तल्लाभासंभवात् । 'नाना विष्णुं मोक्षदो न' इत्यादावपि मोक्षदो विष्णुभिन्नो नेत्यर्थ इति तत्तुच्छम् । 'विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ।' इति सूत्रेण नसहेत्यर्थकाभ्यां विनञ्भ्यां नानाञोर्विधानात् प्रकृतिभूतनञर्थेन नसहेति प्रत्ययार्थो विशेषणीयः । 'यथा च द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः, नसह सहैवेति, तथा च नानाशब्दः सहेत्यर्थः स्यात्' इति चोदयित्वा 'लोकप्रसिद्धानामिह साधुत्वान्वाख्यानात् । लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायकत्वात् । नसहेति नञ्प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् ।' इत्यादिना भाष्यग्रन्थेन विनञ्शब्दयोर्नसहेत्येकार्थकत्वेन नाप्रत्ययस्य नाञ्प्रत्ययस्य चानिर्दिष्टार्थकत्वेन स्वार्थिकत्वादिनानाविनाशब्दयोरेकार्थकत्वोक्तेः। वर्जनार्थकत्वेऽपि ब्रह्म नाना नियम्यत्वसंबन्धेन ब्रह्म वर्जितम् । ब्रह्माभाववत्किंचिदपीह जगति नास्तीत्यर्थे क्षत्यभावात् । नानाशब्दस्योक्तसंबन्धेन ब्रह्माभाववत्संबन्धार्थकत्वेन विनाशब्दसमानार्थकत्वोपपत्तौ नानाशब्दस्य भिन्नसंबन्ध एवार्थ इत्यत्र भेदकल्पनस्य निर्मूलत्वात् । 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ।' इति स्मृत्या श्रुतेर्व्याख्यातत्वाच्च । केचित्तु जगति किंचिदपि नाना भिन्नं न, क्षणिकवादप्राप्तो भेदो निषिध्यत इत्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु स्वीयशरीरभूतजडाजडविशेषणविशिष्टं ब्रह्म द्वितीयरहितमिति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म 'नेह नाना' इत्यादिश्रुतेरर्थ इत्याहुः ।

इति 'नेह नाना' इति श्रुत्यर्थः ॥ १९ ॥

२०. 'यत्र त्वस्य' इति श्रुत्यर्थः ।

नापि 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तदा केन कं पश्येत्' इति श्रुतिर्मृषात्वे मानम् । अत्र हि 'स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा, अर इदं महद्भूतमनन्तपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इत्यादिना सैन्धवखिल्यस्य समुद्र इव विज्ञानघनस्य जीवस्य ब्रह्मणि स्थितिर्मोक्ष इति स्वमतमुक्तम् । न च सैन्धवखिल्यकण्डिकायां समुद्रपदं नास्ति; तत्कथं समुद्र इति व्याख्येति वाच्यम् । सैन्धवखिल्यकण्डिकाव्यवहितपूर्वकण्डिकायां 'स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्' इत्युक्तस्यानुषङ्गेणान्वयात् । न जलराशिरत्र समुद्रः खातो वरुणो वा; पूर्वत्र 'स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्' इत्युक्तेः । न ह्याप एवापामयनम् ।

न चेश्वरस्थानीयाभ्यां खातवरुणाभ्यां सैन्धवखिल्यस्याभेदः । उक्तं च ' समुद्रजलस्थानीया मुक्ता बहव एकस्वभावाः वरुणवदपां खातवद्वा अनन्तपारो भगवान् ' इति। एवं श्रुतिः स्वमतमुक्त्वा 'अविनाशी वारेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ' इति वाक्ये 'अविनाशी' इत्यनेनात्मनाशो मोक्ष इति बौद्धमतं, 'अनुच्छित्तिधर्मा' इत्यनेन विशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति वैशेषिकमतं च निरस्याद्वितीयचिन्मात्रावशेषो मोक्ष इति बौद्धैकदेशमते अनिष्टं प्रसञ्जयितुं 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादिना प्रसङ्गाङ्गव्यतिरेकव्याप्तिमुक्त्वा ' यत्र त्वस्य ' इत्यादिना यत्र येषां मते त्वात्ममात्रावशेषः, तत् तर्हि केन कं पश्येत्, न केनापि किंचित् । तथा चेष्टस्य रूपादेरीश्वरस्य चाज्ञानादन्धादेरिवातिदुःखं मोक्षे स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गोऽत्राभिप्रेतः । अन्यथा वाक्यशेषे ' सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ' इति सर्वाधारत्वोक्तिः, 'स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् ' इति, ' स यथार्द्रैन्धनाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमाः ' इति च भिन्नानां समसत्ताकानां च दुन्दुभितच्छब्दाग्निधूमादीनां दृष्टान्तानामुक्तिश्चायुक्ता स्यात् । न हि दुन्दुभ्यादौ तच्छब्दादिरध्यस्तः । यत्तु यत्र तत्त्वदर्शनकाले सर्वभेदोपलक्षित आत्मा एवाभूत् आत्मान्यन्नाभूदित्यर्थः, यद्वा बाधायां सामानाधिकरण्यमिति तत्तुच्छम् । कालस्यैव भिन्नत्वेन प्रतीतेः सर्वभेदस्य बाधितत्वात् । अन्याभावस्य यत्पूर्वं सर्वं प्रतीतं तन्नास्ति, किं त्वात्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यस्य चाशब्दत्वात् । ' यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति ' इति श्रुत्या तु प्राकृतनामरूपादिविमुक्तजीवस्येश्वरप्राप्तेरेवोक्तेः । तिलराशौ क्षिप्ततिलानामिव नदीजलानां समुद्रजलेनाभेदासंभवात् । न च भवतां ' द्वैतमिव ' इत्यत्रेवशब्दो व्यर्थः । तस्याल्पार्थकत्वात् । 'इवोपमायामल्पत्वे च ' इति कोशात् । यत्तु ' नान्यः प्रतिबलो बली तवार्जुन भविष्यति । अन्यत्र भीष्मात् ' इत्यादावन्यत्रेत्यव्ययं प्रथमान्तं दृष्टमिति ' योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ' इत्यत्रापि द्वितीयान्तं स्यान्न सप्तम्यन्तमिति तत्तुच्छम् । अन्यस्मिन्नित्यन्यत्रेति पदनिष्पत्तेः । भवदादियोगे ह्यन्यत्रापि भवति । ततो भवानित्यादौ । न च भीष्मशब्दो भवदादिः । अन्यत्रेत्यस्य प्रथमान्तत्वेऽन्य इत्यनेनान्वितेन पञ्चम्यन्तेन भीष्मादित्यनेनान्वयानुपपत्तेः । भीष्मादन्यस्तव प्रतिबलो नास्ति । अतो भीष्मादन्यत्र त्वया प्रयासो न कार्य इत्यर्थः । यत्तु यथा दुन्दुभेरग्रहणे सति तदीयसामान्यशब्दविशेषशब्दाग्रहणं, तथा सद्रूपब्रह्माग्रहणे प्रपञ्चाग्रहणमिति तत्र तदध्यस्तम् ; यथार्द्रैन्धनविशिष्टाग्न्युपादानको धूमस्तादृशाग्निं विना न तिष्ठति, तथा सद्रूपब्रह्म विनाद्वैतं न तिष्ठतीति

तत्तदुपादानकमिति तत्तुच्छम् । व्यक्तिग्रहणं विना जातेरग्रहणेऽपि व्यक्तौ जात्यध्यासाभावात् । ' स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य बाह्यांच्छब्दान् शक्नुयाद्ग्रहणाय, दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ' इति श्रुतेर्यथा लोके दण्डादिना ताडयमानस्य भेर्यादेर्ग्रहणे तदीयसामान्यान् निकृष्टान् तारमन्द्रादिरूपान् बाह्यान् शब्दान् ग्रहीतुं शक्तो न भवति, दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन आहननमाघातः आहननविशिष्टस्य वा दुन्दुभेर्ग्रहणे सति शब्दसामान्यविशिष्टदुन्दुभिग्रहणे सति वा तद्गता विशेषा गृहीता भवन्तीत्यर्थात् । शब्दसमसत्ताकस्य दुन्दुभेस्तदधिष्ठानत्वासंभवात् । तज्ज्ञानेन शब्दबाधापत्तेश्च पार्थिवधूमस्य तैजसवह्न्युपादानकत्वासंभवात् । तं विना तस्य स्थित्यसंभवाच्च । न उच्छित्तिर्येषां ते अनुच्छित्तयो धर्माः यस्य सोऽनुच्छित्तिधर्मेत्यर्थः । न त्वनुच्छित्तिर्धर्मो यस्येत्यर्थः । ' अविनाशी ' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । नोच्छित्तिर्धर्मो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहावनिच्प्रत्ययासंभवात् । नोच्छित्तिरनुच्छित्तिर्धर्मो यस्येति विग्रहे ब्रह्मणः सधर्मकत्वापत्तेः ।

इति ' यत्र त्वस्य ' इति श्रुत्यर्थः ॥ २० ॥

२१. ' यद्वैतं न पश्यति ' इति श्रुत्यर्थः ।

नापि ' यद्वैतं न पश्यति पश्यन्नेतन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तत् द्वितीयमस्ति । ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ' इति श्रुतिस्तत्र मानम् । पूर्वत्र हि 'ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य पिङ्गलस्य हरितस्य पूर्णाः ' इति नाडीस्थभगवन्मूर्तीनां रूपभेदोक्त्या भेदः प्राप्तः, तथा ' तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपम् ' इति षष्ठ्या रूपरूपिभेदश्च । तन्निराकर्तुं भगवद्रूपाणामभेद उच्यते । ' हृदयं ब्रह्म ' इति श्रुत्या ' तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयम् ' इत्यादिश्रुत्या च ब्रह्मणि प्रसिद्धेन हृदयनिमित्तकेन ' हृदयस्य भवति ' इति पूर्वत्र हृदयशब्देन निर्दिष्टं ब्रह्म यत्स्वमूर्तिगुणादिकं द्वैतं स्वस्माद्भिन्नं न पश्यति तद्द्वितीयं भिन्नं नास्ति द्वितीयत्वेन नास्ति । कुतः । पश्यन् सर्वज्ञ एव सन्नीश्वरो न तत्पश्यति । न हि द्रष्टुरीश्वरस्य दृष्टेर्विपरिलोपो बाधो विद्यते । नित्यत्वात् । यत जीवजडादिकं स्वस्माद्विभक्तं पश्येत्तत्ततोऽन्यदिति श्रुत्यर्थात् । यच्छब्दस्य 'न तु तत्' इति व्यवहिततच्छब्दान्वयस्तु यत्तदोः साकाङ्क्षत्वादाकाङ्क्षायाश्च संनिधानाद्बलीयस्त्वाद्युक्तः । ' यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थेनापि तेन सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥ ' इति

वार्त्तिकोक्तेः। अन्यथा यद्विभक्तं तन्नास्तीत्येतावता पूर्णत्वेन शेषवैयर्थ्यम्। कथं च त्वत्पक्षे नित्ये चैतन्यमात्रे 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपः' इत्यादिनोक्तं दृष्टित्वघ्रातित्वस्पृष्टित्वादिकं द्रष्ट्रादिसंबन्धश्च। किं च पूर्वत्र 'यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिवृत्य श्रान्तः संहृत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियते एवमेवायं पुरुषः' इति 'तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं, एवमेवायं पुरुषः' इति भिन्नसत्यनीडश्येनस्त्रीपुरुषदृष्टान्तोक्तिः 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इति जीवेशभेदोक्तिश्चायुक्ता स्यात्। यत्तु द्वितीयत्वेन यत्पश्यतीत्यस्यासिद्धत्वेन तदनुवादेन निषेधासंभव इति तत्तुच्छम्। स्वमूर्त्यादिभेदाभावस्य 'नेह नाना' इत्यादिना सिद्ध्या सद्भेददर्शनाभावस्य नित्यसार्वज्ञ्ये नित्यसिद्धस्य 'यन्न पश्यति' इत्यनेनानुवादात्। न च 'न तु द्वितीयमस्ति' इत्यस्यैव पूर्णत्वेन 'यद्द्वैतं न पश्यति' इति व्यर्थम्। द्वितीयसामान्यनिषेधस्य पूर्वोत्तरवाक्यैर्मानान्तरैश्च विरुद्धत्वात्। यद्द्वैतदर्शनं सर्वज्ञस्य नास्ति तद्द्वैतं नास्तीत्यर्थसंपादकत्वेन सार्थक्यात्। न च हृदयशब्देन 'एतत्सर्वं मनः' 'कामा येऽस्य हृदि स्थिताः' इत्यादिपर्यालोचनया ताटस्थ्यलक्षणया हृदयस्थमनस उक्तेर्ब्रह्मोक्त्यसंभवः। 'हृदयमारुणय' (? हृदयं ब्रह्मेत्यारुणेयः।) इत्यस्योपासनापरत्वेऽपि 'ब्रह्म हैव ते' इति वाक्यशेषेण ते उदरहृदये ब्रह्मेतिव्याख्यानेन हृदयशब्दस्य ब्रह्मणि रूढेः। 'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयम्' इति छान्दोग्येऽपि हृदयमिति निरुक्तं नाम। बृहदारण्यके च 'एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद, द इत्येकमक्षरं ददात्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद' इत्यादिना हृदयशब्दस्य ब्रह्मणि रूढ्युक्तेः। हरति ददाति यातीति हृदयमिति योगस्यापि सूचितत्वाच्च। न च 'पश्यन्नेतन्न पश्यति' इति हेतुरसिद्धः; न हीशः स्वभिन्नत्वेन स्वमूर्त्यादि न पश्यतीति मानान्तरेण निश्चितमिति वाच्यम्। नित्यसार्वज्ञ्यादिना तत्सिद्धेः।

इति 'यद्द्वैतं न पश्यति' इति श्रुत्यर्थः॥ २१॥

२२. 'वाचारम्भणम्' इति श्रुत्यर्थः।

नापि 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुतिस्तत्र मानम्। वाचारम्भणशब्दस्य मिथ्यात्वे योगरूढ्योरभावात्। वाचारब्धकाव्यादेर्मिथ्यात्वासंप्रतिपत्तेः। वागालम्बनमात्रमिति व्याख्याने श्रुतिकल्पनात्। त्वया 'नामधेयम्' इत्यस्यापि नाममात्रं

ह्येतत्' इति व्याख्यातत्वेन पौनरुक्त्याच्च । मृत्तिकेत्यर्थविवक्षायामितिशब्दवैयर्थ्याच्च । पदार्थविपर्यासे ह्यत्रेतिशब्दः । स च शब्दप्रकरणे प्रसक्तं शब्दपदार्थकत्वं निवार्यार्थपदार्थकत्वं व्यवस्थापयति । यथा 'न वेति विभाषा।' इति । अर्थप्रकरणे तु शब्दार्थकत्वम् । यथा गौरित्ययमाहेति । उक्तं हि महाभाष्ये "न वेति विभाषा' इत्यत्र इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति । तद्यथा गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानः गोशब्दं स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्यावयति सोऽस्मात् प्रच्युतः शब्दपदार्थकः संपद्यते।" इति । अत्र चार्थप्रकरणादेवार्थपदार्थकत्वे सिद्धे किमितिशब्देनातोऽर्थपदार्थकत्वं प्रच्याव्य शब्दपदार्थकत्वं मृत्तिकाशब्दस्य व्यवस्थाप्यते इतिकरणेन। न चात्रेतिशब्दः प्रकारार्थः । प्रकारस्य जगदनुपादानत्वात्। तस्मात् वाचा वागिन्द्रियमात्रेणारम्भणमुत्पादनं यस्य सांकेतिकशब्दस्य भाषाशब्दस्य तन्नामधेयं विकारः । कर्मणि घञ् । विकृतं संस्कृतापभ्रंशरूपेण विक्रियमाणत्वान्मृत्तिकेत्यादिसंस्कृतनामधेयं तु सत्यं नित्यम् । 'नास्य जरयैतज्जीर्यते न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम् । ' इत्येतच्छ्रुतावेव (? त्रिव) सत्यशब्दप्रयोगात् । सादृश्यादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्यत्र मृत्पिण्डादिदृष्टान्ताः । प्रधानज्ञानेनाप्रधानज्ञाने संस्कृतापभ्रंशदृष्टान्ताः । भाषाशब्दज्ञानाद्यत्फलं तच्चाधिकं च सार्वत्रिकव्यवहारादिकं संस्कृतज्ञानाद्भवतीति तज्ज्ञो विद्वानित्युच्यते । तदर्थं 'यथा सौम्य' इत्यनुषञ्जनीयम् । उपादानत्वाभिप्रायत्वेन मृदा ज्ञातया मृण्मयं विज्ञातं स्यादित्येतावता पूर्णत्वेन मृत्पिण्डादिवाक्यत्रये प्रत्येकं श्रुतानां एकशब्दसर्वशब्दपिण्डशब्दानां वैयर्थ्यं स्यात् । न हि सर्वमृण्मयादिकं एकमृत्पिण्डादिविकारः । नखनिकृन्तनस्यान्त्यावयवित्वेनोपादानत्वासंभवाच्च। मृत्त्वे निश्चितेऽपि घटादौ संशयादिदर्शनाच्च । मुमुक्षुज्ञेयशुद्धस्य त्वन्मतेऽनुपादानत्वाच्च । अनाद्यविद्यादीन् प्रत्यनुपादानत्वेन ब्रह्मज्ञानेन तज्ज्ञानासंभवेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानेश्च न विवर्ते दृष्टान्तः। मृण्मयादेर्मृत्पिण्डादौ लोहस्य नखनिकृन्तने चानध्यासात् । शुक्तितत्त्वज्ञानाद्रूप्यनाशवत् ब्रह्मज्ञानात्सर्वस्य नाशापत्त्या सर्वविज्ञानासंभवाच्च । मृत्तत्त्वज्ञाने घटाद्यनिवृत्तेश्च । यत्तूक्तं वाचस्पतिना 'शुक्तौ ज्ञातायां रूप्यतत्त्वं ज्ञातं भवति, सा हि तस्य तत्त्वं, एवं ब्रह्मज्ञानात्सर्वं तत्त्वतो ज्ञातं भवति। ' इति, तन्न । एवं हि ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मैव ज्ञातं भवतीत्यर्थः स्यात् । तच्चायुक्तं, स्वस्य स्वाहेतुत्वात् । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति ' इत्यादिश्रुतिगताश्रुतादिपदायोगाच्च । यत्तु 'अश्रुतं श्रुतं भवति ' इत्यस्य श्रुतव्यतिरिक्तमन्यन्नास्तीत्यर्थः; तथा चैकं सर्वाधिष्ठानमिति प्रतिज्ञातम्; यथा मृत्पिण्डभिन्नस्तद्विकारो नास्ति तथाश्रुतं ब्रह्मभिन्नं

नास्तीत्यर्थः; मृत्पिण्डपदं च मुख्यार्थकैकपदयोगात् भूमिरूपपिण्डार्थकम्; मृण्मयपदं च भूमिविकारमात्रार्थकम्; तथा च भूमिविकारः सर्वो यथा भूमिं विना नास्तीत्यर्थः; मृत्तिका भूमिरिति गृह्यमाणं यत्तदेव सत्यम्, मृत्तिकास्वरूपस्य सत्यत्वाभावात्; तदवच्छिन्नसद्रूपस्य च दृष्टान्तत्वधीदशायां मृदो विविच्याज्ञाना-द्भूमित्वेन ज्ञायमानत्वेन सद्रूपलाभार्थमितिशब्दः, ' मनो ब्रह्म ' इत्यादौ ज्ञाय-मानत्वस्येतिशब्दार्थत्वात्; आद्यर्थो वा इतिशब्दः; तथा च भूमिविकारस्वरूप-विचारदशायां विकारस्य मिथ्यात्वं, भूमिः सत्या; तत्स्वरूपविचारे सापि मिथ्या, तद्धेत्वपञ्चीकृतभूतान्येव सत्यानि; तत्स्वरूपविचारे तेषामपि मिथ्यात्वम्; तत्कारणमेव ' मृत्तिकेत्येव सत्यम् ' इत्यत्र हेतुः ' वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् ' इति; असमवायिकारणजन्यत्वमुत्पत्तिर्वाचा वाङ्मात्रं विचारासहम्; एवं नाशोऽपि विचारासहः; निर्विकारं ब्रह्मैव सत्यम्; भामत्युक्तिरपि अनारोपितरूपस्यैव तत्त्वरूपत्वेन असाधारणस्वरूपधर्मयोरिवाधिष्ठानस्यापि तत्त्वरूपत्वात्; 'तत्त्व-ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः ' इति श्रुतौ ' युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय ' इति श्रुतौ च ' भगवन्नाहमात्मवित्त्वं तत्त्ववित् ' इति श्रुतौ ' तत्त्वं परात्मनि वाद्यभेदे स्वरूपे च ' इति हैमकोशे च तत्त्वपदस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेरिति तन्न । श्रुत्यक्षरस्य देवानां प्रियेणास्पृष्टत्वात् । मृत्पिण्डभिन्नघटाद्यवस्थाभावे जलाहरणाद्यनापत्तेः । मृत्त्वज्ञानेऽपि घटाद्यनिवृत्तेश्च । मृदादितत्त्वज्ञानेऽपि विद्यमानस्य घटादेः प्रातीति-कत्वासंभवात् । व्यावहारिकस्य च मिथ्याभूता मृत्तदवच्छिन्नचैतन्यं चानधिष्ठानमधि-ष्ठानस्याधिकसत्ताकत्वनियमात् । विचारासहत्वमात्रेण मिथ्यात्वे ब्रह्मणो ज्ञानानन्द-स्वरूपत्वादेरपि विचारासहत्वान्मिथ्यात्वापत्तेः। 'पञ्चविंशति तत्त्वानि'इत्यादिवत्प्रधा-नादिसाधारणतया ब्रह्मणस्तत्त्वपदवाच्यत्वेऽपि घटत्वादिज्ञानेनेतरव्यावृत्ततया घटादि-ज्ञानवदधिष्ठानज्ञानेनाध्यस्तस्य तथा ज्ञानाभावेनाधिष्ठानस्याध्यस्ततत्त्वरूपत्वासंभवात् । यत्तु वाचापदेन वागिन्द्रियमात्रं लक्ष्यमन्यथा व्याकरणानिष्पाद्यत्वालाभेनापभ्रंशला-भानुपपत्तेः, मन्मते वाङ्मात्रलक्षणा त्वाजानिकी (? त्वाज्ञानिकी) अर्थासत्त्वविवक्षायां वागादिशब्दप्रयोगादिति तत्तुच्छम् । सर्ववाक्यानां सावधारणस्वभावेनैव व्याकरण-नैरपेक्ष्यलाभेन लक्षणाभावात् । अन्यथा शब्दमात्रस्य वागिन्द्रियारभ्यत्वेन 'वाचा' इति वैयर्थ्यापत्तेः । अर्थासत्त्वे वागादिप्रयोगस्य त्वयैवानुभूतत्वात् । यत्तु ' को भवानिति निर्देशो वाचारम्भो ह्यनर्थकः । शिबिकादारुसंघातो वचनात्स्थितिसंस्थितः ॥ अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ तद्भेदः शिबिका त्वया । (त्वया) छत्रशलाकानां पृथग्भावो विमृग्यताम् ॥ ' इति स्मृतावर्थासत्त्वे वाचारम्भशब्दप्रयोग इति तत्तुच्छम् । देहानां

प्राकृतत्वेनैक्यात्को भवानिति निर्देशो देहविषयकः प्रश्नो निरर्थकः निर्धारणरूपार्थशून्यः; 'वाचारम्भः' इत्यनेन लेखादिना प्रश्नो व्यावृत्त इति हि तदर्थः । यत्त्वेकज्ञानात्तत्सदृशं तदधीनं च सर्वं ज्ञायत इत्यनियतम्; न हि गोराजादेर्ज्ञाने नियमेन गवयप्रजादिज्ञानमिति तत्तुच्छम् । गोगवययोः सादृश्यज्ञाने गोज्ञानेन गवयज्ञानसंभवात्, प्रजादर्शनफलस्य राजदर्शनेन संभवात् । मृत्पिण्डघटाद्योः कार्यकारणभावाग्रहे मृत्पिण्डमात्रज्ञानेन घटादिज्ञानादर्शनाच्च । यत्तु संस्कृतज्ञानस्यापभ्रंशज्ञानकार्यकारित्वं कथं दृष्टान्तः; न हि शुद्धस्य सगुणस्य वा ब्रह्मणो ज्ञानं घटादिज्ञानकार्यकारि, येन तत्ते तत्र दार्ष्टान्तिकं स्यात्; तथा स्वीकारेऽपि 'येनाश्रुतं श्रुतम्' इत्याद्यमुख्यार्थकं स्यादिति तत्तुच्छम् । ब्रह्मज्ञानेन घटादिज्ञानस्य त्वयैव प्रलपितत्वात् । किं तु ज्ञातव्यानां देवादीनां ज्ञानाद्यत्फलं तत्तधिकं च ब्रह्मज्ञानाद्भवतीत्यर्थस्यास्माभिरुक्तत्वात् येन ब्रह्मश्रवणादिना अश्रुतस्यापि देवादेः श्रवणादिफलं भवतीत्यर्थः । 'यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥' इति स्मृत्या ब्रह्मज्ञानस्य सर्वदेवादिज्ञानफलदत्वोक्तेश्च । न च सर्वसुखानां ब्रह्मसुखान्तर्भावः स्मृत्या बोध्यते । जीवनिष्ठसुखानामसङ्ख्ब्रह्मरूपसुखेनाभेदासंभवात् । यत्तु दार्ष्टान्तिके सर्वोपासनाफलाभिन्नफलकत्वं, दृष्टान्ते तु सर्वापभ्रंशादिकार्यजातीयकार्यकारित्वमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति तत्तुच्छम् । सर्वोपासनानां यद्यत्कार्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नस्यैव ब्रह्मोपासनया जायमानत्वात् । न ह्यन्योपासनयोत्पन्नस्य फलस्यैव पुनः ब्रह्मोपासनयोत्पत्तिः । तत्तदपभ्रंशज्ञानकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य संस्कृतज्ञानेन जननात् ।

इति 'वाचारम्भणम्' इति श्रुत्यर्थः ॥ २२ ॥

२३. 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति श्रुत्यर्थः ।

नापि 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति श्रुतिस्तत्र मानम् । इदं सर्वं जगद्यद्यस्मिन् सोऽयमात्मा परमात्मेति तदर्थः । किं च चिज्जडयोरैक्यासंभवेन 'सर्वेषु भूतेष्वेतम्' इति श्रुतेः सर्वजलं लवणमितिवत्सर्वव्याप्त्या वा 'स हि सर्वस्य कर्ता' इति श्रुतेरायुर्वै घृतं, 'ब्राह्मणोऽस्य मुखम्' इति तन्निमित्तत्वेन वा 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी' इत्यादिश्रुतेः 'राजा राष्ट्रं' 'ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः' इतिवत्सर्वाधारत्वेन वा 'न ऋते त्वत् क्रियते किंचन' इति श्रुतेः 'यजमानः प्रस्तरः' इतिवत्तत्सिद्ध्या वा 'आदित्यो यूपः' इतिवत्सारूप्येण वा सामानाधि-

करण्योपपत्तौ सर्वप्रमाणबाधितायाः यः पुरुषः स स्थाणुरितिवद्यत् सर्वत्वेन प्रतीतं तदात्मन्यध्यस्तमिति पदद्वयलक्षणाया अयोगात् । ‘ पुरुष एवेदं सर्वं व्याप्तमाकरीषात् ’ इति श्रुतौ, ‘ असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययः । सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ।। पुरुष एवेदं सर्वं भूतं भव्यं भवच्च यत् । इत्युच्यते तदीयत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः ।। ’ इति भारते, ‘ सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः । ’ इति गीतायां च सम्यक् व्याख्यातत्वाच्च । अन्यथा ‘ इदं सर्वम् ’ इत्यस्य ‘ सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ’ इति पूर्वेण ‘ स यथा दुन्दुभेः ’ इत्याद्युत्तरेण, ‘ पुरुष एवेदं सर्वम् ’ इत्यस्य ‘ स भूमिं विश्वतो वृत्वा ’ इति पूर्वेण ‘ उतामृतत्वस्येशानः ’ इत्युत्तरेण, ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम् ’ इत्यस्य ‘अस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः स यश्चायमप्सु तेजोमयोऽमृतमयः ’ इत्यादिना पूर्वेण, ‘ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ’ इत्यस्य ‘ ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ’ इत्यादिनोत्तरेण, ‘ सर्वाणि भूतान्यात्मैव ’ इत्यस्य ‘ सर्वभूतेषु चात्मानम् ’ इत्यादिना पूर्वेण ‘ याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् ’ इत्याद्युत्तरेण विरोधः स्यात् ।

इति ‘ इदं सर्वं यदयमात्मा ’ इति श्रुत्यर्थः ।। २३ ।।

२४. ‘ तमेव ’ इत्यादिश्रुत्यर्थः ।

यत्तु ‘ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । ’ इति श्रुत्यान्याविषयकं ज्ञानं मुक्तिहेतुरिति तत्तुच्छम् । तच्छब्देन पूर्वप्रक्रान्तसहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टस्यैव परामर्शात् । यथा ‘ रसनं रसमेव गृह्णाति ’ इत्यत्र धर्मभूतगुणान्तरविषयत्वस्यैव हि व्यावृत्तिः, रसभिन्नरसत्वादेर्ग्रहणात्, तथा धर्म्यन्तरजीवजडविषयत्वमेव व्यावर्त्यते, न तद्गतधर्मः । ‘ यस्मात्परं नापरमस्ति ’ इति श्रुतेः । यस्मात्परं न, अपरं त्वस्ति तच्च किंचिदल्पमित्यर्थः, ‘ पुरुषान्न परं किंचित् ’ ‘ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ’ इत्यादिश्रुतेः । ‘ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय । ’ ‘ वासुदेवात्परं नास्ति ’ इत्यादिस्मृतेश्च । नञनुषङ्गस्याकल्प्यत्वाच्च । ‘ तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरम् ’ इति वाक्यशेषाच्च । विश्वस्यैवाभावे हि किं तेन पूर्णं कस्माच्च तदुत्तरं स्यात् । ‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ’ इत्यनयेश्वरस्य विचित्रशक्तिभिर्मत्स्याद्यनेकरूपवत्त्वमेबोध्यते । न त्वज्ञानेन घटादिरूपवत्त्वम् । ‘ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ’ इति पूर्वोक्तानां जीवान् प्रत्यन्तर्यामिणो भगवतो रूपाणामेवेह रूपशब्देन प्रत्यभिज्ञानात् । ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मा-

यिनं तु महेश्वरम् । ' इत्यस्य मायया संनिरुद्ध इति पूर्वोक्ता या माया सा प्रकृतिः त्रिगुणात्मकं प्रधानमित्यर्थः । न तु प्रकृतिर्जगदुपादानं, सा माया मिथ्येति । पूर्वनिर्दिष्टमायाशब्दार्थस्य बुभुत्सितत्वात् । प्राथम्येन मायाया एवोद्देश्यत्वाच्च ।

इति ' तमेव ' इत्यादिश्रुत्यर्थः ॥ २४ ॥

२५. जगदसत्त्वादिस्मृत्यर्थः ।

क्वचिज्जगतोऽसत्त्वोक्तिरसाधुत्वात् । 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।' इति स्मृतेः । अस्वातन्त्र्याद्वा । 'सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे । अस्वातन्त्र्यात्तदन्येषामसत्त्वं विद्धि भारत ॥' इति भारतोक्तेः । अवस्तुपारमार्थिकत्वोपपत्तिः परिणामित्वात् । विनाशित्वाच्च । ' यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसंभूतं तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥ अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । ' इति श्रीवैष्णवोक्तेः । मिथ्यात्वोक्तिर्वृथात्वात् । 'मिथ्यैष व्यवसायस्ते' इत्यादिवत् । सदोषत्वाद्वा । 'मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासः । ' इति सूत्रे वृत्तौ 'पदं मिथ्याकारं यतः' इत्युदाहृत्य ' स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयति ' इत्युक्तत्वात् । अविद्यमानत्वोक्तिस्तु जीवसंबन्धित्वेन विद्यमानत्वात् । ' अविद्यमानं जीवस्य प्रतिभाति तदीयवत् । ' इति स्कान्दोक्तेः । स्वप्नादिसाम्योक्तिस्त्वनित्यत्वादेः । ' अनित्यत्वविकारित्व-पारतन्त्र्यादिरूपतः । स्वा (स्व ?) प्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यता ॥ ' इति वचनात् । मायामयोक्तिस्तु प्राकृतत्वात् ।

इति जगदसत्त्वादिस्मृत्यर्थः ॥ २५ ॥

२६. ' प्राणा वै ' इत्यादिश्रुत्यर्थः ।

नापि ' प्राणा वै सत्यं, तेषामेष सत्यम् ' इति श्रुत्युक्तसत्ताभेदान्यथानुपपत्तिस्तत्र मानम् । जातिगुणादिहीनस्य त्वदभिमतब्रह्मणो निर्धारणासंभवात् । राजराजः देवदेवः मन्मथमन्मथः, 'पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् । ' इत्यादौ राजत्वदेवत्वादीनामिव प्राणादिसत्यत्वस्य ज्ञानाबाध्यत्वे सत्येव पराधीनत्व-रूपापकृष्टत्वमात्रेण तदुपपत्तेः । नापि 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादौ ब्रह्मणः सत्यत्वलक्षणोक्त्य-न्यथानुपपत्तिर्मानम् । छान्दोग्ये ' तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति । तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीयमिति तद्यत्सत्तदमृतम्, अथ यत् ति तन्मर्त्यम्,

अथ यदयं तेनोभे यच्छति ' इति मुक्तामुक्तनियन्तृत्वं सत्यत्वमित्युक्तेः । ' विमुक्तश्च विमुच्यते ' इति श्रुत्या सज्जनस्यासत्सङ्गात् दुर्जनस्य ताम्रद्रवत्वादिवत्सत्यत्वेऽपि ' सज्जनः सज्जनो जातः ' इतिवत्संसारस्य सत्यत्वेऽप्यस्वाभाविकत्वमुच्यते ।

इति ' प्राणा वै ' इत्यादिश्रुत्यर्थः ॥ २६ ॥

२७. दृष्टिसृष्टिभङ्गः ।

नापि दृष्टिसृष्ट्यन्यथानुपपत्तिर्मिथ्यात्वे मानम् । 'जीवो ब्रह्म विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः । अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥ ' इति वचनेन बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञादिना विश्वस्य स्थायित्वप्रतिपादकेन च सूत्रभाष्यविवरणादिग्रन्थेन च विरोधापत्तेः भिन्नैव दृष्टिसृष्टिः । प्रपञ्चभिन्न एव तदङ्गीकारौचित्यात् । किं च प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियतकारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादिविधेर्ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधेराकाशादेर्वाय्वादिहेतुत्वस्य चोक्तिरयुक्ता स्यात् । तृप्त्यर्थं भोजने परबोधनाय शब्दादौ च प्रवृत्त्ययोगेन स्वक्रियाव्याघातश्च स्यात् । न च स्वाप्नकारणभावादिवदुपपत्तिः । शून्यमेवाद्वैतमिति स्वाप्निकश्रुत्युक्तशून्याद्वैतस्येव मोक्षस्यापि मिथ्यात्वापत्तेः । श्रुतिबोध्यशुद्धचितोऽपि स्वाप्निकवन्मिथ्यात्वापत्तेश्च । अधिष्ठानस्यापि शुक्तीदमंशस्य रूप्यवदिदं रूप्यमिति ज्ञानात्प्रागसत्त्वेन संप्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वस्याध्यासतटस्थलक्षणस्य सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तुसंभेदावभास इति स्वरूपलक्षणस्यायोगाच्च । न चेदमंशावच्छिन्नचैतन्येन सत्येन रूप्यस्याभेदावभासोऽस्तीति न स्वरूपलक्षणक्षतिः । इदमंशावच्छिन्नस्य सत्यत्वे तत्र दृश्यत्वादेर्व्यभिचारापत्तेः । इदं रूप्यमितिधीकाले शुक्तित्वादेरभावेनाध्यासस्य तदज्ञानकार्यत्वादिमतहानेश्च । इदं रूप्यं नेदं रूप्यमिति धियोर्भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तेश्च । न च सारूप्यात्स्वाप्नबाध्यबाधकयोरिवोपपत्तिः । स्वप्नेऽपि दृष्टिसृष्टेरसंप्रतिपन्नत्वात् । एतन्मते साधारणानुगतधर्मासंभवेन सारूप्यासंभवाच्च । सुप्तं प्रत्यदृष्टसंस्कारादेरभावेन पुनरुद्बोधायोगाच्च । अज्ञातस्यापि संस्कारादेः कारणात्मनावस्थानाङ्गीकारे अर्धजरतीन्यायस्यानुचितत्वेन दृष्टिसृष्टिमतस्यैवानादरणीयत्वात् । सोऽयं देवदत्त इति दृष्टान्तेन तत्त्वमस्यादिवाक्ये जहदजहल्लक्षणयैक्यपरत्वोक्तिरयुक्ता स्यात् । तद्देशकालसंबन्धिपिण्डस्यैतद्देशकालसंबन्धाभावेनैक्यासंभवात् । न च सोऽयमित्यनेनात्माभेद एव विषयीक्रियते । आत्माभेदस्य साध्यत्वेन दृष्टान्तत्वासंभवात् । शुद्धचितो देशाद्यसंबन्धित्वाच्च । अचाक्षुषत्वाच्च ।

‘ ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ’ इति श्रुतिविरोधाच्च । न चाकल्पसंतानाविच्छेदपरा श्रुतिः । अनेन हि सूक्तेन संग्रामायोद्यतो राजा पुरोधसा संनाहनीयः । न हि यथा गङ्गाप्रवाहो दीपकलिका च ध्रुवा तथा त्वं ध्रुवो भवेत्यादिना संनाहनं भवति । न चैव ‘ अस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति ’ इति सुप्तोत्थिताज्जीवात्प्राणादिसृष्टिं प्रतिपादयन्ती प्रमाणम् । ‘ यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् ’ इति यच्छब्देन सुप्ताधारत्वेनोक्तस्य ब्रह्मणः एव ‘ अस्मादात्मनः ’ इत्यनेन परामर्शात्तत्कर्तृकैव प्राणादिसृष्टिर्न तु सुप्तोत्थितजीवकर्तृका । अन्यथाग्न्यूर्णनाभ्यादेस्तन्तुविस्फुलिङ्गादिजननोक्तिरत्रापि वाक्ये सर्वलोकसृष्ट्युक्तिश्चालीकार्था स्यात् । न हि दृष्टिसृष्टिपक्षे ऊर्णनाभ्यादेस्तन्त्वादिजनकत्वं सर्वलोकसृष्टिर्वास्ति । न च ‘ यत्रैषः ’ इति प्रश्नवाक्ये ‘यत्र’इति नाधारप्रश्नः किं तु कालप्रश्नः; अन्यथा ‘क्वैष तदाभूत् ’ इति पुनर्देशप्रश्नानुपपत्तेरिति वाच्यम् । तथापि ‘क्व’ इति आधारप्रश्नस्यैव ह्युत्तरं ‘ य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः ’ इति । तत एव च सृष्टिः । वस्तुतस्तु ‘ यत्र ’ इत्याधारप्रश्न एव । यत्राधारे सुप्तोऽभूत् स किंप्रकारक आधार इति यत्रक्वशब्दयोरेकार्थत्वात् । दृष्टिसृष्टिमते श्रुतितत्प्रामाण्यतद्बोधितप्राणादिसृष्ट्यादेरलीकत्वाच्च । सुषुप्तौ देहेन्द्रियादीनामसत्त्वेन सुप्तोत्थानस्य देहेन्द्रियप्राणादेः सृष्टेरसंभवाच्च । न चैतन्मतेऽज्ञातसृष्टिः संभवति । न वा सुषुप्तौ तत उत्थानाव्यवहितोत्तरक्षणे वा तज्ज्ञानमस्ति । भक्षितान्नस्य तव पृष्ठतः पतनापत्त्या तृप्त्यनुपपत्तेः । वृश्चिकादिदंशेन तव पृष्ठादौ पीडा न स्यात् । अमृतधिया भक्षितविषान्मरणं न स्यात् । किं च स्थायिब्रह्मबोधकस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तदसिद्ध्यापत्त्या विज्ञानवादाविशेषः स्यात् । जीवादेर्जगत्कारणत्वं निराकृत्येशस्य तद्धेतुतां व्यवस्थापयतः समन्वयाध्यायस्य प्रातिकूल्यं तत्स्फुटमेवेति । सत्यस्य जगतः प्रधानमुपादानं, हरिः कर्ता, कालजीवादृष्टादिकं निमित्तम् । ईश्वरो नित्यनिरवद्यो नित्यसार्वज्ञ्याद्यनन्तकल्याणगुणः । जीवोऽपि ज्ञानानन्दस्वरूपोऽनाद्यविद्यया परेशाधीनयावृतपूर्णानन्दो देहादावहं ममेत्यभिमन्यमानः संसरति, परेशप्रसादान्निवृत्ताविद्यः आविर्भूतपूर्णानन्दो मुक्तो भवति । जीवस्वरूपस्य सुखरूपस्य सदा भानेऽपि तन्निष्ठपूर्णत्वं जीवं प्रतीशस्वरूपं चाविद्ययाव्रियत इति सिद्धम् ।

इति दृष्टिसृष्टिभङ्गः ॥ २७ ॥

२८. अज्ञानाश्रयत्वभङ्गः ।

परस्याविद्याश्रयो दुर्वचः । न च शुद्धं तदाश्रयः । तस्य प्रकाशरूपत्वात् । तयोश्च तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वात् । न च शुद्धं नाज्ञानविरोधि, किं तु वृत्तिप्रतिबिम्बितं, तच्च नाज्ञानाश्रयः । अज्ञानाविरोधिनो घटादिवत् ज्ञानत्वानुपपत्तेः । न च स्वतस्तृणतूलादिभासकस्य सौरालोकस्य सूर्यकान्तावच्छेदेन स्वभास्यदाहकत्ववत्स्वतोऽविद्यादिभासकस्यापि चैतन्यस्य वृत्त्यवच्छेदेन तद्दाहकत्वमिति वाच्यम् । सौरालोकसंबन्धात्सूर्यकान्तादावुत्पन्नस्याग्नेरेव दाहकत्वेन दृष्टान्तासिद्धेः । सौरालोकसंबन्धं विना मणेरदाहकत्वेन दाहे तदन्वयव्यतिरेकयोरिव चित्संबन्धं विना वृत्तेरज्ञानाविरोधित्वासत्त्वात्तत्रान्वयव्यतिरेकयोरसत्त्वात् । वृत्तेरेव तत्सत्त्वाच्च । स्वतोऽज्ञानाविरोधिनो ज्ञानस्वभावानुपपत्तेश्च । अहमज्ञ इति धर्मिग्राहकेणाहमर्थनिष्ठतयैवाज्ञानसिद्धेश्च । न च स्थौल्याश्रयदेहैक्याध्यासादहं स्थूल इतिवदज्ञानाश्रयचिदैक्याध्यासात् दग्धृत्वायसोरेकाग्निसंबन्धादयो दहतीतिवदज्ञानाहंकारयोरेकचिदध्यासाद्वा अहमज्ञ इति धीर्भ्रान्तिरिति वाच्यम् । अज्ञानाकल्पितस्याहमर्थस्य जीवस्यैवाज्ञानाश्रयत्वेन तथा प्रतीत्युपपत्त्या त्वदीयकुसृष्टौ मानाभावात् । न च 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं च महेश्वरम् ।' इति श्रुतिस्तत्र मानम् । अज्ञानित्वमहेश्वरत्वयोर्विरुद्धत्वात् । मायाशब्दस्य प्रधानपरत्वस्योक्तत्वाच्च । किं च शुद्धस्याज्ञानाश्रयत्वे निरवद्यत्वादिश्रुतिविरोधः । न चोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् प्रतिबिम्बे जीव एवाज्ञानकार्यं, न ब्रह्मणीत्यज्ञानकार्यमेव श्रुत्या निषिध्यते, नाज्ञानमिति वाच्यम् । ' निरनिष्टो निरवद्यः शोकं मोहमत्येति ' इति कार्यस्य पृथङ्निषेधात् । तत्पक्षपातित्वस्यापि दुर्वचत्वाच्च । एतेनातिशयेन तत्र कार्यकरत्वमेव तत्पक्षपातित्वं स्थौल्याद्यवभासरूपकार्यकरत्वेन दर्पणादेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्ववत् कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसाररूपकार्यकरत्वेनाविद्यायामपि प्रतिबिम्बपक्षपातित्वोपपत्तिरिति निरस्तम् । अज्ञानतत्कार्यभ्रान्तितत्त्वज्ञानादीनां सामानाधिकरण्यनियमाच्च । भोक्तृत्वादिबन्धस्य मोक्षसामानाधिकरण्यनियमाच्च । न हि प्रतिबिम्बस्य मोक्षः । अतो मोक्षान्वयिन एव भोक्तृत्वादिकं युक्तम् । किं च ' तुरीयं सर्वदृक्सदा ' इति श्रुत्युक्तस्य शुद्धनिष्ठसार्वज्ञ्यस्यानुपपत्तिः । न च सर्वेषां दृग्रूपचैतन्यमित्युच्यते, न तु सर्वज्ञम् । 'सर्व' इति वैयर्थ्यात् । चैतन्यस्य सर्वानुस्यूतत्वेन ' तुरीयम् ' इति वैयर्थ्याच्च । न चास्तु जीवोऽविद्याश्रयः । तस्याविद्यावच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिम्बितस्य वा विद्याधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । न चान्योन्याश्रय उत्पत्तौ ज्ञप्तौ स्थितौ वा, नाद्यः, उभयोरनादित्वात्, न द्वितीयः, अज्ञानस्य चिद्भास्यत्वेऽपि चितः स्वप्रकाशत्वेन

तदभास्यत्वात्, नान्त्यः, असिद्धेरिति वाच्यम् । स्थितावन्योन्याश्रयात् परस्परसापेक्षस्थितिकत्वाभावेऽन्योन्याधीनत्वस्यैवाभावापत्तेः । न च समानकालीनयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावमात्रेण तदुपपत्तिः, घटतदवच्छिन्नाकाशयोरिवेति वाच्यम् । तदाकाशस्य घटाधीनत्वेऽपि घटस्य तदाकाशाधीनत्वाभावेन दृष्टान्तासिद्धेः । न च चैतन्यमपि नाज्ञानाधीनम् । अज्ञानानधीनचैतन्यस्य शुद्धत्वेन जीवत्वाभावाज्जीवाज्ञानमतहानेः ।

इत्यज्ञानाश्रयत्वभङ्गः ॥ २८ ॥

२९. परमतेऽविद्याविषयत्वभङ्गः ।

अज्ञानविषयोऽपि दुर्वचः । न च शुद्धमेव तद्विषयोऽन्यस्याज्ञानकल्प्यत्वात् । स्वप्रकाशे सदा भासमाने आवरणकृत्याभावात् । न च शुद्धस्य प्रकाशमानत्वेऽपि पूर्णाद्याकारेणाप्रकाशायावरणकल्पनम् । निर्विशेषे आकारस्यासत्त्वात् । किं च दीपावरकघटादिवच्चैतन्यावरकाविद्या चैतन्यस्यान्यसंबन्धं प्रतिबध्नात्वन्यं प्रतिचैतन्यमाच्छादयतु न तु चैतन्यं प्रत्येव चैतन्यरूपप्रकाशविरोधिनी । न हि घटावृतो दीपो न प्रकाशते तमःसंबन्धापातात् । न च कल्पितभेदं जीवं प्रति शुद्धचैतन्यमाव्रियते । आवरणं विना भेदकल्पनस्यैवासंभवात् । न चावरणभेदयोरनादित्वान्न पूर्वोत्तरभावः । समकालिकयोरप्यन्योन्यापेक्षस्थितिकत्वाभ्युपगमेऽसिद्ध्यापत्तेः । अन्यथाविद्या स्वाश्रया स्वविषया च स्यात् । किं चालोके तम इव प्रकाशे अज्ञानावरणमसंभवि । न च वृत्त्यारूढमेव चैतन्यमज्ञानविरोधि, दुःखाद्याकारवृत्तेरभावेनाज्ञानावरणापत्तेः । तत्र हि साक्षी एवाज्ञानविरोधी । न च सिद्धान्तेऽपि स्वप्रकाशे जीवे कथमावरणम् । सिद्धान्ते ह्यतस्मिंस्तद्धीहेतोरविद्याया ईश्वरप्रसादादेव निवृत्त्यङ्गीकारात्परेण त्वदृष्टविधया ज्ञाननिवर्त्यत्वानङ्गीकाराच्च । यत्तु साक्षिणि यदज्ञानविरोधित्वमनुभूयते तन्नाज्ञाननिवर्तकत्वनिबन्धनम्; किं तु स्वविषयदुःखादौ यावत्सत्त्वं प्रकाशादज्ञानाप्रसक्तिनिबन्धनमिति, तन्न । साक्षिणोऽज्ञानानिवर्तकत्वेऽज्ञानाप्रसक्तेरेवासंभवात् । न च मामहं न जानामीति प्रकाशाभानेऽज्ञानमनुभूयते । दुःखं न जानामीत्यादाविव ज्ञानाभावपरत्वात् । न च धर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानाभावज्ञानासंभवः, ज्ञानविरोधित्वेनाज्ञानज्ञानस्यापि धर्मिप्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वेन व्याघातसाम्यात् । न चाज्ञानविषयघटादेरज्ञानविरोधिनो ज्ञानस्य च ज्ञानं साक्षिरूपम्; तच्च नाज्ञानविरोधीति

बाध्यम् । धर्मिप्रतियोगिनो ज्ञानस्य ज्ञानाभावाविरोधिनः संभवेन क्षत्यभावात् । न च न जानामीति ज्ञानसामान्याभाव एव प्रतीयते । तत्रापि ज्ञानसामान्यविरोधित्वेनैवाज्ञानप्रतीतेः । अतः सामान्यतो ज्ञानं विशेषतो ज्ञानाभाव इति स्वीकार्यम् । किं च त्वन्मते घटादिवृत्तिसामान्यस्य चिद्विषयकत्वेन सुतरामज्ञानासंभवः । विशिष्टज्ञानेन विशेष्याज्ञानस्यापि निवृत्तिसंभवात् । न हि दण्डी चैत्र इति वृत्त्या चैत्राज्ञानं न निवर्तते । न च श्रवणादिजन्यज्ञानमज्ञाननिवर्तकम् । भ्रमविषयानधिकविषयत्वे श्रवणादिवैयर्थ्यात् । अदृष्टविधया निवर्तकत्वापत्त्याज्ञानादेः सत्यत्वापत्तेश्च । अतोऽनादिभावरूपा परेशाधीना जीवपूर्णानन्देश्वरयोः प्रकाशं जीवं प्रति विघटयन्तीश्वरप्रसादनिवर्त्या परमार्थसत्यप्रत्यक्षा विद्या नित्यनिरवद्यसर्वज्ञसर्वेश्वरात्सत्यानन्तगुणालयात्स्वतन्त्राद्वस्तुतः कालत्रयभिन्ने जीवे स्वीकार्या ।

इति परमतेऽविद्यात्रिषयत्वभङ्गः ॥ २९ ॥

३०. अनिर्वाच्यत्वे प्रमाणभङ्गः ।

नन्वनिर्वाच्यैवाविद्या, तत्त्वं च सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वे सति सदसद्विलक्षणत्वं, सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वे सति सदसत्त्वेन विचारासहत्वं वेति चेन्न । लाघवात्परस्परविरहरूपयोरेकत्र निषेधस्य व्याहतत्वात् । न चातात्त्विको निषेधसमुच्चयो न विरुद्धः । तादृशविधिसमुच्चयस्यैवापत्तेः । विचारासहत्वमात्रेण मिथ्यात्वे ब्रह्मणः सच्चिदानन्दादिरूपताया दुर्निरूपत्वेन मिथ्यात्वापत्तेः । इक्षुरसादिमाधुर्यस्य दुर्निरूपत्वेऽपि मिथ्यात्वासिद्धेश्च । न च सत्त्वादिना दुर्निरूपत्वं मिथ्यात्वे बीजम् । न तु दुर्निरूपत्वमात्रम् । निर्धर्मकब्रह्मणोऽपि सत्त्वादिना दुर्निरूपत्वात् । अनिर्वाच्ये वस्तुनि मानाभावाच्च । न च मिथ्यैव शुक्तौ रूप्यमभादिति प्रत्यक्षं मानम् । एतावन्तं कालमसदेव रूप्यमभादित्यसत्त्वस्यैव तत्रानुभवात् । न चानिर्वाच्यत्वस्यैकदेशसत्त्वाभावविषयत्वेनासद्बुद्ध्युपपत्तिः । असद्भेदमादाय सदेव रूप्यमभादित्यादिप्रतिपत्तेश्च । 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यस्यासद्भेदविषयत्वापत्त्या ब्रह्मणः सद्रूपत्वासिद्ध्यापत्तेश्च । ननु विमतं सत्त्वरहितत्वे सत्यसत्त्वरहितत्वे सति सत्त्वासत्त्वरहितं, बाध्यत्वात्, दोषप्रयुक्तभानत्वाद्वा, यन्नैवं तन्नैवं, यथा ब्रह्मेति चेन्न । सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपयोरभावस्यैकत्र व्याहतत्वात् । ब्रह्मवत्सत्त्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वेनानिर्वाच्यत्वाभावोपपत्त्यार्थान्तराच्च । विमतं सदसदात्मकं बाध्यत्वाद्व्यतिरेकेण ब्रह्मवदित्याभाससाम्यात् । विमतमसत्सत्त्वानधिकरणत्वात्, शशशृङ्गवदिति प्रतिरोधाच्च । साध्याप्रसिद्धेश्च । न च सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी, धर्म-

त्वाद्रूपरसवत्; सत्त्वमसत्त्वानधिकरणानिष्ठं, असत्त्वं वा सत्त्वानधिकरणानिष्ठं, धर्मत्वात्, रूपादिवदिति सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी न, परस्परात्यन्ताभावत्वात्, घटत्वाघटत्ववत्; असत्त्वं सत्त्वानधिकरणानिष्ठं न, तत्प्रतिषेधरूपत्वात् संमतवदिति प्रतिरोधात् । एवं सत्त्वं पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । घटत्वाघटत्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी, धर्मत्वाद्रूपरसवत्; कल्पितत्वमकल्पितत्वानधिकरणानिष्ठं, धर्मत्वात्, रूपरसवदित्याद्याभाससाम्याच्च । सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वकल्पितत्वाकल्पितत्वदृश्यत्वादृश्यत्वदुर्निरूपत्वादुर्निरूपत्वादौ प्रथमस्य द्वितीयतृतीययोर्यथाक्रममसद्वैलक्षण्यसद्वैलक्षण्ये च त्रिष्वपि ज्ञेयत्वव्यवहार्यत्वादौ व्यभिचाराच्च । न च घटत्वाघटत्वाद्यभावोऽप्येकत्र मम साध्य इति नाभाससाम्यव्यभिचारादिदोषः । कल्पितत्वाकल्पितत्वादीनामभावमेकत्र स्वीकुर्वाणो हि क्षपणक इव व्याघातेनैव निरस्तः ।

ननु प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगित्वं सत्त्वासत्त्वोभयवृत्ति, प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगिमात्रवृत्तित्वात्, व्यवहार्यत्ववत्; सदसत्त्वोभयवृत्तित्वं प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकिप्रतियोगित्ववृत्ति, सत्त्वासत्त्वोभयवृत्त्यशेषवृत्तित्वात्, भेदप्रतियोगित्ववदिति चेन्न । आद्ये प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगित्वं सत्त्वासत्त्वोभयवृत्ति न, व्यतिरेकिधर्मत्वाद्रसादिवदिति प्रतिरोधात् । द्वितीयेऽपि कल्पितत्वाकल्पितत्वचेतनत्वाचेतनत्वशून्यत्वाशून्यत्वदृश्यत्वादृश्यत्वाद्युभयवृत्तित्वं प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगित्ववृत्ति, कल्पितत्वाकल्पितत्वाद्युभयवृत्त्यशेषवृत्तित्वाद्भेदप्रतियोगित्वादिवदित्याभाससाम्यात् ।

ननु विमतं रूप्यादि सच्चेन्न बाध्येत, असच्चेन्न प्रतीयेत; बाध्यते प्रतीयते चातः सदसद्विलक्षणत्वादनिर्वाच्यम्; सत्त्वं च प्रामाणिकत्वं, प्रमाणत्वं च तत्त्वावेदकत्वं, तच्च लक्षणया शुद्धब्रह्मबोधकवेदान्त एवेति चेन्न । स्वतः प्रकाशमाने ब्रह्मणि चिन्मात्रे वैयर्थ्येन प्रमाणाप्रवृत्त्या प्रामाणिकत्वाबाध्यत्वयोर्व्याप्त्यसिद्धेः । प्रत्युत ब्रह्मभिन्न एव प्रामाणिकत्वस्य सत्त्वेन तस्य बाध्यत्वेन सह व्याप्तेश्च । न च ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेऽपि व्यवहारप्रतिबन्धकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं प्रमाणप्रवृत्तिः सफला । स्वप्रकाशे व्यवहारप्रतिबन्धकाज्ञानासंभवात् । प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वे हि तद्बाधनिबन्धनं शुक्तिरूप्यादेरप्रामाणिकत्वं न स्यात् । न च बाध्यान्यूनसत्ताकविषयकत्वं बाधकत्वे तन्त्रम्; न तु तत्त्वावेदकत्वमिति वाच्यम् । बाध्यत्वाविशेषेण शुक्ते रूप्यतोऽधिकसत्ताकत्वसंकेतस्याप्रामाणिकत्वेन विनिगमनाविरहेण समसत्ताकविषयधियोर्नियमेनैकेनापरस्य बाधानुपपत्तेः । न चाबाध्यत्वं सत्त्वम्, अबाध्यं चेन्न बाध्येतेत्यापाद्यापादकयोरभेदापत्तेश्च । न चाबाध्यत्वं त्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वं, तेन च विपरीतप्रमाविषयत्वाभावो व्यवहारो वापाद्यत इति नापाद्यापादकयो ृद

इति वाच्यम् । त्वन्मते रूप्याभावशुक्त्यादेर्मिथ्यात्वेन तद्धियः प्रमात्वासिद्ध्या रूप्ये विपरीतप्रमाविषयत्वासिद्धेः। ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावधियोऽस्मन्मते प्रमात्वासिद्ध्या तत्रापि विपरीतप्रमाविषयत्वासिद्धेश्च । व्यवहाररूपापाद्यव्यतिरेकस्य जगत्यसिद्धेः अबाध्यत्वेन घटादेर्व्यवह्रियमाणत्वात् । किं च न बाध्येतेत्यत्र बाधः किं ज्ञानेन निवृत्तिः, त्रैकालिकनिषेधो वा । नाद्यः । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सत्त्वेनैव व्याप्तेरुक्तत्वात् । शुक्तिरूप्यादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वासिद्ध्येष्टापत्तेश्च । न द्वितीयः । पारमार्थिकत्वेनोक्तनिषेधप्रतियोगित्वस्य ‘ स एवाधस्तात्स एवोपरिष्टात् ’ इति प्रतीतोपाधिके ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन सत्त्वस्य बाधेनैव व्याप्तेः । स्वरूपेणोक्तनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे त्वद्रीत्या शुक्तिरूप्ये चाभावेनापाद्यव्यतिरेकानिर्णयेन तर्कस्यासंभवात् । ‘ असच्चेत् ’ इत्यत्रासत्त्वं किं निरुपाख्यत्वं पदवृत्त्यविषयत्वरूपं निस्स्वरूपत्वं वा । नाद्यः । पदवृत्त्यविषये वाक्यार्थे प्रतीत्यभावाभावेन व्यभिचारात् । न च वाक्यार्थरूपपदवृत्तिविषयत्वस्य सत्त्वेन तदविषयत्वाभावान्न व्यभिचारः । निरुपाख्यपदवृत्त्यविषयादिपदवृत्तिविषयताया निरुपाख्येऽपि संभवात् । न द्वितीयः । पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य ‘स एवाधस्तात्’ इत्यादिप्रतीतोपाधिके निर्धर्मके ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन स्वरूपेणैवोक्तनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं हि वाच्यम् । तथा च शुक्तिरूप्यादेर्निस्स्वरूपत्वं दुर्वारम् । ‘न प्रतीयेत’ इत्यत्र प्रतीतिसामान्याभावापादनं न युक्तम् । असन्नृशृङ्गमित्यादिवाक्यादसतोऽपि प्रतीतेः । अन्यथासद्वैलक्षण्यज्ञानस्यासत्प्रतीतिनिरासस्य चायोगात् । असतोऽसत्त्वेनाप्रतीतावसद्व्यवहारानुपपत्तेश्च । न चासत्प्रतीत्यभावेऽप्यसन्नृशृङ्गमिति विकल्पमात्रेण सर्वोपपत्तिः । विकल्पस्य ज्ञानान्यत्वे ततः संस्कारस्मृत्याद्यनुपपत्तेः । ज्ञानरूपवृत्ताविव विकल्पेऽप्यनुपपत्तेस्तुल्यत्वेन विकल्पाङ्गीकारज्ञानानङ्गीकारादिवैषम्यस्य निर्युक्तिकत्वात् । न च विकल्पस्य ज्ञानत्वे तदन्यज्ञानविषयत्वाभाव आपाद्यः । विकल्पविषयत्ववत्तदन्यज्ञानविषयत्वसंभवेनापादनस्याप्रयोजकत्वात् । न च सत्त्वेन प्रतीत्यभाव एवापाद्यः । सत्त्वेन प्रमाभावापादनस्येष्टत्वात् । न ह्यसतः सत्त्वेन प्रमा केनचिदुच्यते । न च तादृक् भ्रान्तिविरहः प्रतीतिसामान्याभावो वापाद्यः । येन पुंसा शशे शृङ्गाभावो नावगतः, तस्य गोशृङ्गमस्तीति वाक्यादिव शशशृङ्गमस्तीति वाक्यादपि भ्रान्तिदर्शनात् । न हि ढढधषादिशब्दवदत्र पदार्थानुपस्थापकत्वं, न वा कुण्डमजाजिनमित्यादिवदन्वयाबोधकत्वम् । अयोग्यताज्ञानाभावस्य योग्यताभ्रमस्य वा आकाङ्क्षादिसामग्रीसध्रीचीनस्य सत्त्वात् । अन्यथा प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेः । न च शशशृङ्गमस्तीत्यत्र शशे शृङ्गस्य शृङ्गे शशीयत्वस्य वारोपेणानिर्वाच्यविषयत्वम् । असच्छशशृङ्ग-

मितिवाक्यस्य श्रवणानन्तरं विकल्पविषयाखण्डशशशृङ्गादिकमनिर्वाच्यानात्मकं निस्स्वरूपं हि स्वीकार्यम् । गवि शशशृङ्गमस्तीत्यत्राप्यखण्डशशशृङ्गप्रतीतेः । प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेव त्वदुक्तप्रतीत्योर्वैलक्षण्यात् । यत्तु शशशृङ्गादिपदान्यपार्थकानीति तार्किका आहुस्तन्न। अनन्वयानिश्चयदशायां प्रवृत्तिपर्यन्तानुभवविरोधापत्तेः। नन्वयानिश्चयदशायामपि नाखण्डशशशृङ्गादिबोधकत्वम्; किं तु सन्मात्रगोचरव्यधिकरणप्रकारकज्ञानं वा सदुपरागेणासद्गोचरज्ञानं वा, केवलासद्भाने सामग्रीविरहात्; उक्तं हि बौद्धाधिकारे 'संगतिग्रहणाभावाच्छशशृङ्गादिपदानामबोधकता' इति चेन्न । व्यधिकरणज्ञानस्याप्यसत्संसर्गविषयकत्वेन सन्मात्रगोचरत्वासिद्धेः । सामग्र्यां सत्यां सदुपरागेणेव स्वातन्त्र्येणापि भानसंभवात् । शशशृङ्गपदस्य यौगिकत्वेन पृथक्संगत्यनपेक्षणाच्च । न चावयवशक्तिप्राधान्येन बोधनेऽखण्डासद्बोधनानुपपत्तिः; अवयवानां स्वशक्त्यपुरस्कारेण प्रत्यायकत्वादिति वाच्यम् । शशशृङ्गयोः संसर्गस्यासतो बोधनात् । अन्यथा शशशृङ्गमसत्, शशशृङ्गं नास्तीत्यादिवाक्यानामप्यबोधकतापत्तेः । न चैषां शशे शृङ्गं नास्तीत्यर्थः । गवि शशशृङ्गं नास्तीत्यस्यानुपपत्तेः । न चापरोक्षज्ञानाभावो वा सत्त्वेनापरोक्षाभावो वापाद्यः । स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनो रूप्यादेरत्यन्तासत एवापरोक्षत्वेन विपर्ययापर्यवसानात् । न चेन्द्रियसंनिकर्षादिरूपायाः प्रत्यक्षसामान्यसामग्र्यां असत्यभावात्कथं तत्प्रत्यक्षम् । ज्ञानसमशरीरे प्रातीतिकेऽपि संनिकर्षाभावात् । न मन्मते ज्ञातैकसति रूप्यादौ साक्ष्यपरोक्षे अज्ञाननाशकान्तर्वृत्तिप्रयोजकसंनिकर्षानुपयोगः । चाक्षुषवृत्तिं विना साक्षिणा तद्ग्रहणासंभवादन्यथान्धस्यापि शुक्तिरूप्यज्ञानापत्तेः। न चासद्रूपस्यापरोक्ष्ये नृशृङ्गादेरपि तत्तदापत्तिः, विशेषाभावात्; सविशेषत्वे चासत्त्वव्याकोप इति वाच्यम् । असतः सतो निस्स्वरूपत्वादिनेव नृशृङ्गशशशृङ्गादीनामपि परस्परनृशृङ्गशशशृङ्गशब्दैरेव परोक्षप्रतीतिव्यवहारविषयत्वादेर्विशेषस्यासत्त्वाविरोधिनो बुद्धिसिद्धस्य संभवात् । न च सर्वसामर्थ्यहीनस्यासतः सता ज्ञानेन कथं संबन्धो, विषयत्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात्; भाति प्रतीयत इत्यादिकर्तृत्वकर्मत्वादिविरोधाच्चेति वाच्यम् । अतीतादेः स्मृत्यनुमित्यादिविषयत्वादिवदुपपत्तेः । न च तत्र प्रतीत्यादेरेव विषयत्वम् । न त्वतीतादेर्विषयत्वम् । प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । न च शशशब्दस्य नरि भ्रमदशायां नृशृङ्गशब्देनेव शशशृङ्गशब्देनापि नृशृङ्गस्य प्रतीयमानत्वेन नृशृङ्गादिशब्दैरेव प्रतीयमानत्वादेरपि परस्परं विशेषो वक्तुमशक्य इति वाच्यम् । शशशृङ्गशब्देन प्रतीयमानस्याज्ञातसत्ताशून्यस्य नृशृङ्गत्वासंभवात् । किं चानिदंरूप्ये प्रातिभासिके यदिदंत्वं व्याव-

हारिकसत्त्वं च तद्द्वयं न तावत्सत् । अद्वैतव्याकोपात् । नाप्यनिर्वाच्यम् । तथा सति तस्यासद्वैलक्षण्यार्थं प्रातिभासिकत्वाय सत्त्वेन प्रतीत्या भाव्यम् । एवं च तदपि सत्त्वमनिर्वाच्यं चेत्तस्यापि सत्त्वेन प्रतीत्या भाव्यमित्यनवस्था । तथा च तयोरसत्त्वं वाच्यम् । टीकायां च ‘ इदंत्वसत्त्वयोः सत्त्वायोगादनिर्वाच्यत्वे तत्त्वेन प्रतीतौ प्रवृत्त्ययोगात्सत्त्वेन भाने च तस्मिन्नपि सत्त्वादिविकल्पप्रसरेणानवस्थानादिदंत्वव्यावहारिकत्वयोरसत्त्वम् ।’ इत्युक्तम् । न च त्वत्पक्षेऽप्यसति रूप्ये यत्सत्त्वं प्रतीयते, तस्य सत्त्वायोगादसत्त्वे च तथैव च प्रतीतौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, सत्त्वेन प्रतीतावनवस्था च स्यादिति वाच्यम् । सत्त्वे सत्त्वासत्त्वयोरौदासीन्येऽप्यसतः सत्त्वेन प्रतीत्या प्रवृत्त्युपपत्तेरसत्त्वस्य सत्त्वेनाप्रतीतावप्यसत्त्वसिद्धेश्च । न चासति निषेधप्रतियोगित्वासंभवेन रूप्यादेरनिर्वाच्यत्वम् । अविद्यमानघटादौ ध्वंसादिप्रतियोगित्ववदसत्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वसंभवात् । न चातीतो घटोऽस्तीति विद्यमान एव घटे ध्वंसप्रतियोगित्वं, भाविध्वंसप्रतियोगित्वाभिप्रायेणैव तथा व्यवहारात् । तदजानतां तथा व्यवहाराभावाच्च । स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनोऽनिर्वाच्यस्यापि तदनुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । न च यत्किंचित्कालाबाध्यत्वमनिर्वाच्येऽस्ति । किंचित्कालसत्यस्य ह्यनित्यत्वमेव स्यात् । न च शशशृङ्गास्तित्वस्यायोग्यत्वेनापादयितुमशक्यत्वात् कथं तदभावः प्रत्यक्षः । शृङ्गमात्रस्य योग्यत्वनियमेनापादनसंभवात् । न च शृङ्गत्वस्य योग्यत्वव्याप्यत्वेऽपि शशशृङ्गास्तित्वं न तद्व्याप्तम् । योग्यनिष्ठस्य शशीयत्वस्यापि योग्यत्वात् । शब्देनैव तदभावसिद्ध्या प्रत्यक्षाभावेऽपि क्षत्यभावाच्च । न च ‘ नासदासीन्नो सदासीत् ’ इत्यादिश्रुतयोऽनिर्वाच्यत्वे मानम् । सदसच्छब्दयोः पञ्चभूतपरत्वात् । ‘ न सन्नासदुच्यते ’ इत्यादौ भूते प्रयोगात् । ‘ यदन्यद्वायोरन्तरिक्षाच्चैतत्सद्वायुरन्तरिक्षं चासत् ’ इति श्रुतेश्च । अन्यथा ‘ नासदासीत् ’ इत्यत्राप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिः स्यात् । न च ‘ नो सदासीत् ’ इत्यनेन सद्भिन्नत्वे उक्तेऽसत्त्वप्रसक्तिः । ‘तदानीम् ’ इति वैयर्थ्यापत्तेः । न च ‘ नासीद्रजो व्योम ’ इति रजोनिषेधादावेव ‘ तदानीम् ’ इत्यस्य अन्वयः । ‘नो सदासीत्’ इत्यनेनैव रजःप्रभृतिनिषेधसिद्धौ पृथक्तन्निषेधवैयर्थ्यात् । न च ‘नो सदासीत्’ इत्यत्र सच्छब्दस्य परमार्थसत्परत्वेन व्यावहारिके सतो रजःप्रभृतेर्निषेधस्य न ततः प्राप्तिः । रजःप्रभृतीनां स्वरूपेण तमसश्च पारमार्थिकत्वेन निषेध इति कुचोद्ये त्वद्दुराशाया एव बीजत्वात् । ‘ आनीदवातं स्वधया तदेकम् ’ इति वाक्यशेषाद्ब्रह्मणोऽप्यनिर्वाच्यत्वापत्तेश्च । न च ब्रह्मासत्त्वं श्रुत्यन्तरविरुद्धम् । ‘ विश्वं सत्यम् ’ ‘ सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् । ’ इति श्रुतिस्मृत्योः प्रधानादिसत्यत्वेऽपि सत्त्वात् ।

इत्यनिर्वाच्यत्वे प्रमाणभङ्गः ॥ ३० ॥

३१. आविद्यके रूप्योत्पत्तिभङ्गः ।

अतो सदेव शुक्तिरूप्यमङ्गीकार्यम् । असदेव रूप्यमत्राभादसद्रूप्यात्मना शुक्तिरभादित्यनुभवो हि तत्र मानम् । विमतमसत्सत्त्वानधिकरणत्वात्, शशशृङ्गवत्; विमता अप्रमा असद्विषयिणी, सत्त्वानधिकरणविषयत्वात्, सन्मात्राविषयकत्वे सति सविषयकत्वाद्वा, नृशृङ्गमसदित्यादिवाक्यजन्यपरोक्षवदित्याद्यनुमानं मानम् । न च प्रथमे शब्दैकगम्यत्वं, द्वितीयतृतीययोः परोक्षत्वमुपाधिः । शशशृङ्गं जानामीत्यनुव्यवसायविषयत्वेन शशशृङ्गादेः शब्दैकगम्यत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात् । [1]अतद्विषयकानुव्यवसाये द्वितीयोपाधेरपि साध्याव्यापकत्वात्, साक्षादिति विशेषणेऽप्रयोजकत्वाच्च । न चासत्ख्यात्यङ्गीकारे बौद्धमतप्रवेशः । ख्यातिविषयमात्रस्यासत्त्वे हि तन्मतप्रवेशः । अस्मन्मते तु सतोऽसतश्च ख्यातिविषयत्वात् । असज्ज्ञानाङ्गीकारमात्रेण तन्मतप्रवेशेऽनिर्वाच्येऽसद्वैलक्षण्यज्ञानार्थं तवाप्यसज्ज्ञानावश्यकत्वेन तद्दोषापत्तेः । जरत्तार्किकैरप्यसत्संसर्गभानानङ्गीकाराच्च । न च नृशृङ्गादिशब्देन विकल्प एव मयाङ्गीक्रियते, न ज्ञानम् । शुक्तिरूप्यादिविषयको विकल्प एव जायते, न ज्ञानमित्यस्मदङ्गीकारेऽपि क्षतेरभावात् । न हि शब्दादेव विकल्पो जायते, नान्यस्मादित्यत्र मानमस्ति । ज्ञातमात्रस्यैव विकल्प इति नामकरणसंभवाच्च । अतः सदेव शुक्त्यादि असद्रूप्याद्यात्मना भातीत्यभिनवान्यथाख्यातिः । यत्त्वज्ञानोपादानकं तत्त्वधीनाश्यं रूप्यमिति, तन्न । रूप्यं नष्टमुत्पन्नं चेति धीप्रसङ्गात् । न चोत्पादविनाशधीर्भ्रान्तिदशायामापाद्यते बाधसमये वा; नाद्यः; पूर्वोत्पन्नविनष्टशुक्त्यभिन्नतया ग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् ; न द्वितीयः; अत्यन्ताभावग्रहस्यैव प्रतियोगिग्रह इव तदुत्पादविनाशग्रहेऽपि प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । कदाप्यप्रतीतायां प्रातीतिकोत्पत्तौ मानाभावात् । त्रयाणां सत्त्वेऽत्यन्ताभावबुद्धेरेवासंभवाच्च । कालिकव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाधिकरणे उत्पत्त्यादेर्व्याहतत्वाच्च । न च पारमार्थिकत्वेनैव तन्निषेधात् न स्वरूपेणेत्युत्पत्त्याद्युपपत्तिः । पारमार्थिकत्वस्यापि पारमार्थिकत्वेनैव तन्निषेधेऽनवस्थापत्तेः । स्वरूपेण निषेधे तदुत्पत्त्याद्यसंभवात् । प्रातीतिकस्यापि तस्योत्पत्तेरभावे रूप्यादेरपितदभावापत्तेः । निर्धर्मके ब्रह्मण्यतिव्याप्तेश्च । रूप्यस्याज्ञानोपादेयत्वे मृद्घट इतिवदज्ञातं रूप्यमिति धीः स्यात् । उपादेयस्योपादानानुविद्धतया भाननियमात् । न च भवतामपि प्रकृत्यनुविद्धतया घटादेर्भानं स्यात् । मृद्घट इति मृत्त्वेन तद्भानात् । न च ममापि तुल्यम् । प्रकृतित्वरूपावस्थाया अज्ञातसत्ताकत्वेन घटादाववस्थानेऽपि प्रातीतिकरूप्याद्युपादानस्य प्रातीतिकस्याज्ञानस्याज्ञात-

[1] 'असद्विषयकानुव्यवसाये' इति पाठः महिषपुरमातृकायाम् ।

सत्ताकत्वासंभवात् । किं चाधिष्ठानतत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि प्रतिबिम्बादिस्थले वृक्षाधोऽग्रत्वादिभ्रमो दृश्यते । न च सोपाधिके प्रतिबिम्बभ्रमोपादानाज्ञानमुपाधिनिवृत्तिसचिवज्ञानेन निवर्तते, न केवलेनेति वाच्यम् । स्वप्रागभावनिवृत्ताविवाज्ञाननिवृत्तावपि ज्ञानस्येतरानपेक्षणात् ज्ञातैकसत्त्वेन प्रतीत्यापत्तेश्च ।

इत्याविद्यके रूप्योत्पत्तिभङ्गः ॥ ३१ ॥

३२. भ्रमस्य द्व्यात्मकत्वभङ्गः ।

यच्चाधिष्ठानांशेऽन्तःकरणवृत्तिरध्यस्तांशे अविद्यावृत्तिरिति ज्ञानद्वयात्मकः सर्वोऽध्यास इति तन्न । इदमंशस्याप्यध्यस्तत्वेनेदमिति द्व्यात्मकं, इदं रूप्यमिति त्र्यात्मकं, स्वप्ने इदं रूप्यमिति चतुरात्मकं स्यात् । न चेदंत्वस्याध्यस्तत्वेऽपीदमिति न द्व्यात्मकम्, इदंत्वाधिष्ठानस्य स्वप्रकाशत्वात् ; अन्तःकरणवृत्तिसापेक्षाधिष्ठानप्रकाश एवाध्यासे मया द्व्यात्मकत्वमुपेयते, न तु सर्वत्राध्यास इति वाच्यम् । अधिष्ठानस्य स्वप्रकाशत्वेऽप्यध्यस्तभानाय वृत्तेरावश्यकत्वादन्यथा घटपटादिभानं सर्वस्य सर्वदा स्यात् । किं च रूप्यज्ञानस्याविद्यावृत्तित्वेन प्रातिभासिकतया प्रतिभासावश्यंभावेनाध्यस्तविषयज्ञानस्य चाध्यस्तत्वनियमेनाविद्यावृत्तेरप्यविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यवेद्यत्वम् । एवं तस्यापि तस्यापीत्यनवस्थापत्तेः । न चाविद्यावृत्तिप्रातिभासिके चैतन्ये अविद्यावृत्तिः स्वत एवोपाधिरिति न वृत्त्यन्तरापेक्षा, आत्माश्रयापत्तेः । वृत्तिभेदे ज्ञानैक्यानुभवविरोधाच्च । न चाध्यस्तेन भेदेन विषययोरैक्यापन्नत्वाज्ज्ञानयोरैक्यमुपचर्यते । धारावाहिकज्ञानेष्वैक्याध्यासापत्तेः । विषयैक्यस्य ज्ञानैक्यहेतुतायां मानाभावाच्च । न च यथेदमंशावच्छिन्नचैतन्यगताविद्यापरिणामत्वाद्रूप्यमिदंत्वेन भाति तथेदमाकारान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यगताविद्यापरिणामत्वेन रूप्यज्ञानमिदंज्ञानत्वेन भातीति वाच्यम् । बाधकाद्विषययोरिव ज्ञानयोरपि भेदधीप्रसङ्गात् । न हि बाधं विनारोपेऽन्यन्मानमस्ति । इदंवृत्तेर्ज्ञातैकसत्त्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानाभावेनाविद्यावृत्तेरसंभवाच्च । न चावृत्तिर्न ज्ञानमिति ज्ञानैक्यधीः । ततः संस्कारस्मृतिसुखदुःखेच्छाप्रवृत्तीनां ज्ञानकार्याणामनुपपत्तेः । न च वृत्तिभेदेऽपीदंरूप्ययोरिदमंशावच्छिन्नचैतन्यप्रकाश्यत्वेन फलैक्यात् ज्ञानैक्यधीः । परोक्षभ्रमेऽपरोक्षैकरसचैतन्यरूपफलैक्याभावात् ।

तन्निबन्धनैक्यज्ञानानुपपत्तेः । त्वन्मते यथाक्रममिदंरूप्याकारान्तःकरणवृत्त्यविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बिताभ्यां वा तदभिव्यक्ताभ्यां वेदमंशावच्छिन्नतदनवच्छिन्नाभ्यामिदमंशरूप्याधिष्ठानचैतन्याभ्यां वा वेद्यत्वेन इदमंशानवच्छिन्नात्तदवच्छिन्नस्य भेदात् । अनवच्छिन्नशुद्धचितः सार्वसाधारण्यात् । न चेदमंशे तदवच्छिन्नचैतन्यमुपादानम् । आत्माश्रयापत्तेः । न वारूप्य इदमंशानवच्छिन्नमुपादानम् । इदं रूप्यमितिप्रतीत्यनुपपत्तेः । न चाविद्यावृत्तिर्नाज्ञाननाशिका; किं त्वन्तःकरणवृत्तिरिदमाकारा; तथा च तदभिव्यक्तचैतन्यमेव रूप्यमप्यभिव्यनक्तीति फलैक्यमिति वाच्यम् । इदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्येनैव रूप्यप्रकाशेऽविद्यावृत्त्यङ्गीकारस्याप्रामाणिकत्वापत्तेः ।

इति भ्रमस्य द्व्यात्मकत्वभङ्गः ॥ ३२ ॥

३३. सत्तात्रैविध्यभङ्गः ।

यच्च ब्रह्म परमार्थसत्, घटादिकं व्यावहारिकं, शुक्तिरूप्यं प्रातीतिकं सदिति त्रिभागस्तन्न । प्रतिभासिकादप्यपकृष्टस्य स्वाप्नरूप्यस्य व्यावहारिकादप्युत्कृष्टाया अविद्यानिवृत्तेः सत्त्वात् । जागरे अधिष्ठानतावच्छेदकेदमंशस्याधिकसत्ताकत्वदर्शनेन स्वप्नेऽपि तदौचित्यात् । न च स्वप्ने नेदमोऽधिष्ठानतावच्छेदकं, अविद्यावच्छिन्नमेव हि तत्राधिष्ठानम् । इदमोऽधिष्ठानतानवच्छेदकत्वे इदं रूप्यमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । किं च विभागस्तात्त्विकश्चेदद्वैतहानिर्नो चेत् त्रैविध्यानुपपत्तिः । न च व्यावहारिकोऽयं विभागः । तात्त्विकस्य ब्रह्मणोऽतात्त्विकाच्छुक्तिरूप्याद्विभागस्यातात्त्विकत्वेऽविभागस्य तात्त्विकत्वापत्तेः । यत्तु सप्रकारकनिष्प्रकारकज्ञानबाध्यत्वाबाध्यत्वाभ्यां शुद्धब्रह्मधीबाध्यत्वतदन्यबाध्यत्वाभ्यां वा महावाक्यजन्यधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा स्वबाधकाबाध्यधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा व्यावहारिकप्रातीतिकयोर्भेद इति तन्न । त्वदभिमतप्रातीतिकस्य देहात्मैक्यादेर्महावाक्यजन्यनिष्प्रकारकशुद्धब्रह्मधीनिवर्त्यत्वेनाव्याप्तेरतिव्याप्तेश्च । स्वबाधकेनैव ब्रह्मज्ञानेन तन्निवृत्तेश्च । निष्प्रकारकज्ञानस्य बाधकतायाः स्वबाधकतायाश्चालीकत्वात् । ब्रह्मण्यारोपितक्षणिकत्वादेरुक्तब्रह्मज्ञानेनैव बाधाच्च । ब्रह्मज्ञानाव्यवहितभ्रमविषये प्रातीतिके प्रातीतिकलक्षणाव्याप्तेर्व्यावहारिकलक्षणातिव्याप्तेश्च । न च करणसङ्गिदोषजन्यत्वतदभावाभ्यां भेदः । शुक्तिनिष्ठचाकचक्यादिदोषस्य करणानिष्ठत्वात् । करणनिष्ठत्वकल्पनाया उभयत्र तुल्यत्वात् ।

इति सत्तात्रैविध्यभङ्गः ॥ ३३ ॥

उपाधिबाधप्रतिपक्षयुक्तो विपक्षबाधोज्झितसाध्यहीनः ।
दृश्यत्वहेतुर्जगतो ह्यतथ्यतां न साधयेद्वै जडता तथान्यत् ॥ १ ॥

श्रीविष्णोरुदयान्नाशात्तेनैवं पालनात्तथा ।
कार्यकारणरूपं हि विश्वं सत्यमिति स्थितम् ॥ २ ॥

न दृश्यन्ते न पाल्यन्ते नोत्पाद्यन्ते हि मायिकाः ।
मायासंमोहहीनेन नाश्यन्ते न कथंचन ॥ ३ ॥

श्रुतिशिखरसिद्धस्य सर्वज्ञस्याज्ञतां वदेत् ।
तत्पालितस्य मिथ्यात्वं कोऽन्यो बौद्धं विनाधमः ॥ ४ ॥

श्रीविष्णोः सदनन्तभूतिनिचयं वेदान्तगीर्भिर्नुतं
योऽकाण्डे प्रलपत्यतथ्यमिति [1]यच्छिष्यो जिनस्याधमः ।
वैरं संदधदासुरोऽखिलसमे वक्तुं च तस्योत्तरं
को विद्वाननुरौति किं मृगपतिः फेरो रुतं क्वापि वा ॥ ५ ॥

वन्दे श्रीहयकन्धरं श्रुतिशिखागीतप्रभुत्वं हरिं
योगीन्द्रैर्हृदि भाविताङ्घ्रियुगलं ह्यानन्ददेहं समम् ।
हेषाभिः परिकम्पयन्तमसुरांश्चानन्दयन्तं सुरान्
स्वाङ्घ्री चिन्तयते गिरोऽमलतरा विश्राणयन्तं मुदा ॥ ६ ॥

सिद्धेः सहस्रधा ध्वंसो ध्वान्ताद्वैतस्य सर्वथा ।
सिद्धान्तानां प्रकाशेन तर्कोपबृंहितश्रुतेः ॥
जाता तस्य द्वितीयस्य परिच्छेदस्य पूर्णता ॥ ७ ॥

इति श्रीवनमालिविरचिते श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशे द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

---

१. ' यद्बुद्धस्य शिष्योऽधमः । ' इति पाठः महिषपुरमातृकायाम् ।

तृतीयः परिच्छेदः

श्रीमुकुन्दप्रसादाद्धि विघ्नवृन्दनिवारकात् ।
कुयोगिनोऽप्यनायासाद्यत्प्रसादात्तरन्ति हि ॥
दुस्तरं भवपाथोधिं तं वन्दे श्रीहयाननम् ॥ १ ॥

समन्वयाविरोधाभ्यां सिद्धोऽनन्तगुणान्वयः ।
हरिस्तत्प्राप्तये चात्र कथ्यन्ते साधनान्यथ ॥ २ ॥

१. विवरणोक्तनियमविधित्वभङ्गः ।

अथ स्वधर्मानुष्ठानादिना जातजिज्ञासः शमदमादिसंपन्नो मुमुक्षुरिहामुत्रविषयभोगे विरक्तो हरिभक्तो गुरुं प्राप्य श्रवणमननिदिध्यासनानि कृत्वा हरिमपरोक्षीकृत्य तत्प्रसादेन मुक्तो भवति । परोक्षस्यापि हरेः श्रवणादिवासितेन मनसा तत्प्रसादादेवापरोक्ष्यं भवति । 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य :' इति श्रुतेः । ननु 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥' इति श्रुतौ ब्रह्मण उपास्यत्वप्रतिषेधात्कथं तस्य ध्येयत्वमिति चेन्न । यत् श्रवणदर्शनादिजनितमानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसावलोकनं, तद्धि तस्य ध्यानम् । यथा प्रतिमायां क्रियमाणार्चा तत्स्थतया चिन्त्यमानस्य देवस्य भवति न तु प्रतिमामात्रस्यैवेति श्रुत्युक्तं ध्यानमपि बिम्बभूतस्य ब्रह्मण एव, न तु ब्रह्म श्रुत्वा मनसा निर्मितवस्तुनः । अतो न श्रवणमनननिदिध्यासनानां भिन्नविषयत्वम् । इदं श्रवणजनितमानसवासनामयं वस्तु यदुपासते अवलोकते तद्ब्रह्म न, किं तु यच्छ्रुत्वा तत्सदृशं वस्तु मनसा कल्प्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति श्रुत्यर्थः । विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनापरपर्यायो ध्यानम् । तच्च प्रतिबिम्बांशे मानसापरोक्ष्यम्, बिम्बांशे स्मरणम् । 'यन्मनसा' इत्यादि श्रुत्या ध्यानकालिकमानसापरोक्षवृत्त्यविषयत्वम् । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इत्यनया च ध्यानपरिपाके सतीश्वरप्रसादेन मानसापरोक्षवृत्तिविषयत्वं बोध्यते । ननु 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥' 'अवचनेनैव प्रोवाच, स ह तूष्णीं बभूव' इति श्रुत्या ब्रह्मणोऽज्ञेयत्वमुक्तमिति कथं तज्ज्ञानान्मुक्तिरिति चेन्न । यथा श्रुतामतादीनां युगपदेकस्मिन् व्याहतत्वात् । अवचनहेतुकवचनस्यालीकत्वाच्च । यस्य विषयभोगादिकममतं तस्य तन्मतं, स ब्रह्म न वेद विषयान्विजानतां ब्रह्माविज्ञातम् । अवचनेनैवार्था-

न्तरबोधकवचनभिन्नवचनेनैवेतरव्यापाररा हित्येनेति यावत्, ब्रह्म प्रोवाच स तत्काले तूष्णीं इतरार्थबोधकवचने निवृत्तव्यापारो बभूव, ‘ तमेवैकमात्मानं जानथ अन्या वाचो विमुञ्चथ’ इति श्रुतेरिति हि श्रुत्यर्थः । ‘ दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या’ ‘मनसैवानुद्रष्टव्यम् ’ ‘यन्मनसा न मनुते’ इति श्रुतिद्वयस्य वासितावासितमनोऽभिप्रायत्वात् । ‘ मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । ’ इत्यादिस्मृतेश्च । तत्र सिद्धार्थोक्तिरूपेण गुरूपदेशेनानेकशाखास्थवाक्यार्थग्रहणमात्रं श्रवणम् । तच्चाज्ञानमात्रविरोधि, न तु मननमिव संशयादिविरोधि । मननरूपन्यायावतारे धर्म्यर्पकतयाङ्गं मननं त्वयमेव वाक्यार्थो युक्तो, नान्य इति निर्णयहेतुयुक्त्यनुसंधानम् । तत्र समन्वयाध्यायोक्ता उपक्रमादियुक्तयो वाक्यार्थतत्त्वनिर्णायका, युक्तिसमयपादाभ्यामुक्तास्तु युक्तयस्तत्त्वनिर्णायका इत्युभयविधयुक्त्यनुसंधानमपि मननान्तर्गतं विजातीयप्रत्ययानन्तरितं ध्यानं निदिध्यासनम् । तत्र श्रवणादिविधिर्मानान्तराप्राप्तिफलकोऽपूर्वविधिः । श्रवणादेरपरोक्षधीसाधनताया अन्यतोऽप्राप्तत्वात् । न च गान्धर्वशास्त्रविचारे षड्जादिसाक्षात्कारे हेतुता दृष्टेति वाच्यम् । षड्जादीनामुपदेशं विनैव प्रत्यक्षत्वात् । तन्निष्ठजातेः पद्मरागत्वादेरिवोपदेशसहकृतेन्द्रियगम्यत्वेऽपि तद्भिन्नप्रत्यक्षे उपदेशानपेक्षणात् । चाक्षुषादिप्रत्यक्षे आलोकादिसंयोगचक्षुःप्रणिधानादेरिव श्रावणप्रत्यक्षे शब्दनिष्ठषड्जत्वादिधर्मविचारस्य हेतुत्वेऽप्यात्मप्रत्यक्षे सामग्र्या विचारस्यानिविष्टत्वात् । अन्यथा धर्मविचारेण धर्मादेरप्यापरोक्ष्यापत्तेः । न चापरोक्षार्थकशास्त्रविचारादापरोक्ष्यम्, आत्मा च षड्जादिवदपरोक्षः । आत्मपदेन जीवोक्तौ तस्य सदापरोक्षत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् । ईशोक्तौ च तस्य धर्मवत्परोक्षत्वेन विचारेणापरोक्ष्यासंभवात् । संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वयोरेव सर्वत्र विचार्यत्वे तन्त्रत्वात् । शतशो विचारेऽपि तद्योग्यसर्वनिध्यादीनामापरोक्ष्यादर्शनाच्च । न च निध्याद्यापरोक्ष्ये हेतोः संनिकर्षस्याभावान्न तत्संनिकर्षाभावाच्चाक्षुषाद्यापरोक्ष्याभावेऽपि शब्दापरोक्ष्ये संनिकर्षाहेतुत्वेन निध्यादेस्तदापत्तेः । अतः श्रवणादिरपूर्वविधिरिति तज्जन्यादृष्टयुक्तेन मनसा परोक्षस्यापि हरेरापरोक्ष्यमिति सिद्धम् । परमते नियमविधिर्न संभवति । निर्विशेषात्मनि मानान्तराप्राप्तेः । न च यथापूर्वीयेषु व्रीहिविशेषेषु नखविदलनादेरप्राप्तावपि व्रीहिसामान्ये तत्प्राप्त्या ‘ व्रीहीनवहन्ति ’ इति नियमविधिस्तथात्मसामान्ये मानान्तरप्राप्त्यैव निर्विशेषे तत्प्राप्त्या नियमविधिरिति वाच्यम् । ‘व्रीहीनवहन्ति ’ इत्यत्र व्रीहिपदं ह्यपूर्वीयद्रव्यपरम्, न तु व्रीहिमात्रपरम् । अन्यथा परेष्ववघात औपदेशिको न स्यात्; नीवारेषु वा व्रीहित्वाभावेनातिदेशो न स्यादिति नवमे स्थापितत्वात् । अन्यथा वैतुष्यमात्रेऽवघातनियमे द्रव्यार्जने याजनाद्युपनियम-

वत्तस्य पुरुषार्थप्रसङ्गेन लौकिकेष्वपि व्रीहिषु विदलने प्रत्यवायात् । निर्विशेष-सविशेषरूपविशिष्टद्वयानुगतविशेषाभावात्तद्द्वारा वेदान्तवेद्ये चिन्मात्रे मानान्तराप्राप्तेश्च । यत्तु यथा मन्त्रार्थज्ञानस्य कल्पसूत्रात्मीयग्रहणकवाक्यादिनापि प्राप्तत्वेन पक्षेऽप्राप्तमन्त्रसाध्यत्वं नियम्यते, मन्त्रैरेव मन्त्रार्थस्मृतिः कार्येति, तथा वेदान्तमूलकस्त्रीशूद्रादिसाधारणपुराणादिमाप्त्या पक्षेऽप्राप्तवेदान्तश्रवणादिनियमविधिरिति तन्न । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । ' इत्यादिस्मृतिविरोधापत्तेः । न ह्यविचारितेनोपबृंहणं संभवति । न च वेदान्ततात्पर्यनिर्णयाय तद्विचारापरोक्षतायामपि ब्रह्मज्ञाने तद्विचारापेक्षास्ति । विवरणरूपतयैव हि स्मृत्या वेदतात्पर्यं निर्णीयते । विवरणविव्रियमाणयोः समानार्थकत्वादितः सुतरां ब्रह्मनिर्णयः । विप्रकीर्णनानाशाखार्थसंग्रहादिरूपेणेतिहासादिना तत्त्वनिश्चयदर्शनाच्च । सति च तस्मिन् विविदिषाद्वारा तदर्थायान्तःकरणशुद्धेरनपेक्षणात् । आपरोक्ष्यस्य च दशमस्त्वमसीति लौकिकवाक्यादिव विषयस्वभावादेव सिद्ध्या वेदजन्यब्रह्मज्ञाने इतिहासादिजन्यादधिकस्यापरोक्ष्यस्यानानुभवेन तस्य नियमादृष्टासाध्यत्वात् । ज्ञानस्य च प्रागभावनिवर्तन इवाज्ञाननिवृत्तावदृष्टनिरपेक्षत्वात् । अन्यस्य च नियमादृष्टसाध्यस्याभावात् । अत एव शूद्रप्रणीतात्मप्रबन्धादिप्राप्तिनिमित्तकाप्राप्तांशपूरणार्थो नियमविधिरिति निरस्तम् । पण्डितस्य तदप्राप्तेः मन्दस्य निषेधमुल्लङ्घ्य प्रवृत्तस्य विधिना निवर्तयितुमशक्यत्वात् । दशमस्त्वमसीति वाक्यादिव ततोऽपि ब्रह्मापरोक्ष्यसंभवाच्च ।

इति विवरणोक्तनियमविधित्वभङ्गः ॥ १ ॥

२. परमते श्रवणादिविधिभङ्गः ।

यत्तु शक्तितात्पर्यावधारणं श्रवणमिति तन्न । सर्वशब्दावाच्ये ब्रह्मणि शक्त्यसंभवात् । संशयधर्मिणो निर्णीतत्वेन विशेषस्य तत्राभावेनावधारणीयाभावाच्च । ज्ञानरूपेऽवधारणे विधेस्त्वद्रीत्यासंभवाच्च । न चावधारणं मनोवृत्त्यन्तरम् । यत्र यत्र ज्ञाने विधिः प्रतीयते तत्र सर्वत्र ज्ञानभिन्नमनोवृत्तिरिति वक्तुं शक्यत्वेन ज्ञाने विधिर्नास्तीत्युक्तेर्निष्फलत्वापत्तेः । तात्पर्यरूपे विषय उपक्रमादिरूपे च प्रमाणे सति ज्ञायमानस्य ज्ञानबहिर्भावानुपपत्तेश्च । तद्बहिर्भूतवाग्धेनूपासनादौ प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वादर्शनाच्च ।

इति परमते श्रवणादिविधिभङ्गः ॥ २ ॥

३. शब्दापरोक्षत्वभङ्गः ।

ननु प्रतिवाक्यमस्यायमर्थ इति सिद्धार्थोक्तिरूपगुरूपदेशे अनेकशाखास्थवाक्यार्थज्ञाने वेदान्तरूपवाक्यार्थविचारस्य सामान्यतः साधनत्वेन प्राप्तत्वान्न श्रवणे अपूर्वविधिरिति चेन्न । यथा हि घटादावितरभेदे सिद्धेऽपि पृथिवीत्वावच्छिन्ने तदसिद्ध्या पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यत्र न सिद्धसाधनम्, यथा च स्थानप्रकरणोक्तरीत्या राजसूयान्तर्गतेष्टिपशुसोमेषु प्रातिस्विकरूपेण चोदकेनेतिकर्तव्यताप्राप्तावपि राजसूयरूपे तदप्राप्तिः, तथा वेदविचारित्वावच्छिन्ने ब्रह्मधीहेतुताया अप्राप्तेरपूर्वविधित्वोपपत्तिः । न हि कर्मकाण्डादिना ब्रह्मकाण्डेऽप्यवान्तरकारणादिवाक्येन स्वरवर्णपदादिना चापाततो ब्रह्मधीरस्ति । तेन च सामान्यतः प्राप्तसाध्यसाधनभावमनादृत्य विशेषोपाधिना अप्राप्तसाधनताप्राप्तयेऽपूर्वविध्यङ्गीकारे ज्योतिष्टोमादिवाक्यविचारेऽपि तेन रूपेण तद्वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यप्राप्तसाधनासिद्धयेऽपूर्वविध्यन्तरकल्पनापत्तिरिति निरस्तम् । कर्मकाण्डाकाशादिपदैर्ज्योतिष्टोमादिवाक्यगतवर्णैरुदात्तादिस्वरैश्च सामान्यतोऽपि ब्रह्मज्ञानाप्राप्तेः निदिध्यासनस्याव्यक्तस्वभावब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतान्यतः प्राप्तेऽपि 'निदिध्यासितव्यः' इत्यपूर्वविधिः । तथाज्ञातेऽयुक्ते च निदिध्यासनासंभवेन श्रवणमननयोर्निदिध्यासने लिङ्गादेव प्राप्तावपि नियतविषयकनिदिध्यासविषयगुणान्यगुणेषु लिङ्गेन तयोरप्राप्तेस्तद्विधिरप्यपूर्वविधिः । एवं च श्रवणमननयोर्निदिध्यासितव्यगुणांशेऽदृष्टद्वारेण निदिध्यासनाङ्गत्वम् । यद्वा गुरुप्रसादपूर्वकत्वरहितस्वप्रयत्नमात्रसाध्यव्याख्यार्थग्रहणादिप्राप्तिनिमित्तकः 'श्रोतव्यः' इत्यादिर्नियमोऽस्तु । 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुतेः । यद्वा दुःशास्त्ररूपोपायान्तरप्राप्तिनिमित्तको नियमोऽस्तु । पाशुपताद्यागमविचारस्य ब्रह्मप्रमाहेतुस्वभावेऽपि जगत्कारणज्ञानहेतुतायाः प्राप्तेः । यद्वा विचारसाध्यविशेष्यात्मज्ञानेष्वनुमानादेः प्राप्त्या नियमोऽस्तु । न च यदाकारे ज्ञाने विचारो हेतुस्तदाकारज्ञाने उपायान्तरप्राप्तिर्नियमे तन्त्रम् । इदं तत्त्वत एव परामृष्टव्यमित्यादावेकस्मिन् विशेष्ये उपायान्तरप्राप्त्या नियमदर्शनात् । न ह्येकस्मिन्नेवाकारे तात्त्विकत्वातात्त्विकत्वयोः प्राप्तिरस्ति । परमते तु विशेष्यस्यैवौपनिषदत्वात्तत्रैवोपायान्तराप्राप्तिरिति वैषम्यम् । संभवति च शब्दयुक्तिजन्यज्ञानवाचिभ्यां श्रोतव्यमन्तव्यपदाभ्यां दुरागमरूपशब्दाभासतदनुग्राहकन्यायाभासजन्यधीः व्यावर्तनमिति स्वमते श्रवणादिविध्युपपत्तिः । 'नन्वनिच्छतोऽपि दुर्गन्धादिधीदर्शनान्न ज्ञानं तन्त्रम्; किं तु वस्तुप्रमाणाधीनमिति न विधेयम्; लिङ्गादयः श्रूयमाणा अपि शिलातलप्रयुक्तक्षुरनैक्षुण्यवत्कुण्ठीभवन्तीति चेन्न । 'पत्न्यवेक्षितमाज्यं

भवति ' ' विदुषा कर्म कर्तव्यम् ' 'तस्मात् पश्येत् नित्यशः ' इत्यादिना तद्विधानात् । न च तत्र तद्वेत्विन्द्रियसंप्रयोग एव विधेयः । अनिच्छतोऽपि दुर्गन्धादिज्ञानवत् संप्रयोगस्यापि दर्शनात् । एकश्रोत्रगतानेकगकारेषु बुभुत्साप्रयत्नाभ्यामभीष्टगकारज्ञानदर्शनाच्च । न चानभिमतविषयवैमुख्यस्यैव बुभुत्साप्रयत्नसाध्यतया ज्ञानं प्रति तयोर्न प्रयोजकत्वम् । अनभिमतविषये वैमुख्ये सत्यप्यभिमतविषयसांमुख्यं विना ज्ञानाभावस्यानुभवसिद्धत्वात् । 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति ' इति विद्याया अङ्गत्वश्रवणादविहितस्याङ्गत्वासंभवात् । किं च यथा दुर्गन्धादिज्ञानस्येच्छाविषयत्वाभावेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तद्विषयत्वम्, यथा च ज्ञानान्तरस्य नियमादृष्टासाध्यत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्साध्यत्वम्, यथा वा पर्वतादिज्ञानस्य नयनोन्मीलने सति प्रयत्नान्तरनिरपेक्षत्वेऽपि ध्रुवारुन्धत्यादिज्ञाने तत्सापेक्षत्वम्, तथातिसूक्ष्मब्रह्मज्ञानस्येच्छाप्रयत्नसाध्यत्वसंभवात् । शास्त्रार्थज्ञानस्य नियमेन पुंतन्त्रत्वदर्शनात् । ब्रह्मणश्च शास्त्रार्थत्वात् । तत्त्वज्ञानमपि पुंतन्त्रम् । प्रशस्ताप्रशस्तज्ञानयोर्विधिनिषेधदर्शनाच्च । सर्वत्र ज्ञानविधेस्तत्साधनविषयकत्वकल्पना । उपासनाविधेर्यागादिकर्मविधेश्च तत्साधनमनोधारणादिविषयकत्वापत्तेः । ' विज्ञाय प्रज्ञाय कुर्वीत ' इत्यादिज्ञाने विधिसत्त्वाच्च । त्वया विधेयत्वेनाङ्गीकृतस्य ध्यानस्य ज्ञानभिन्नत्वे तद्विषये जानामीत्यनुभवस्य संस्कारस्मृत्यादेः ' तदभिध्यानाद्विश्वमायानिवृत्तिः ' इत्यविद्यानिवृत्तेश्च ततोऽसंभवापत्तेः । तच्च विधीयमानज्ञानं शाब्दं वा तदभ्यासो वा तत्त्वमनपेक्षारोपितविषयताया ध्यानं वा आपरोक्ष्यफलकं ज्ञानान्तरं वा । न चाद्ये कर्मकाण्ड इव गृहीतसंगतेः स्वतःसिद्धत्वेन कृत्यसाध्यतया विध्यविषयत्वम् । कर्मकाण्डेऽप्यायातजन्यस्य स्वतःसिद्धत्वेऽपि विमर्शजन्यस्य कृतिसाध्यत्वात् । अन्यथाध्ययनविधेरुत्तरक्रतुविधेर्वा तदाक्षेपकत्वानुपपत्तेः । न च द्वितीये मोक्षायापरोक्षाय वाद्ये मोक्षस्य नैयोगिकत्वे स्वर्गादिवदनित्यत्वं स्यात् इति वाच्यम् । अविद्याध्वंसस्य नैयोगिकत्वेऽपि ध्वंसत्वाच्छ्रुतिबलाच्च नित्यत्वोपपत्तेः । न च भवन्मते नाविद्याध्वंसो मोक्षः, किं तु लोकावाप्तिस्तस्य च स्वर्गादिवदनित्यत्वसंभवः । स्वस्वरूपाविर्भावस्याविद्याध्वंसपर्यवसन्नस्यास्मन्मते मोक्षत्वात् । न चाभ्यास आपरोक्ष्ये हेतुर्दृष्टविधया अदृष्टविधया वा; नाद्यः; परोक्षाभ्यासेन तदापरोक्ष्यादर्शनात्; न द्वितीयः; ज्ञानस्य प्रमाणमात्राधीनत्वादिति वाच्यम् । प्रोषितपुत्राद्यापरोक्ष्याभ्यासेन तदापरोक्ष्यदर्शनात् । न च तद्वदेवाप्रमात्वं स्यात् । तद्वद्विषयबाधाभावात् । ध्यानादिना प्रसन्नदेवतासाक्षात्कारदर्शनेन ध्यानसंस्कृतेनादृष्टगृहीतेन मनसापरोक्षोपपत्तेश्च । न च चतुर्थे शब्दस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यं न

स्यात् । ज्ञानाद्यविधायकानां सत्यज्ञानादिवाक्यानां ब्रह्मणि प्रमाणत्वादिति ज्ञाने विध्युपपत्तिः । ननु न परोक्षज्ञानाभ्याससंस्कृतमनसा ब्रह्मापरोक्ष्यं, किं तु 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यादेव; 'तद्धास्य विजज्ञौ' 'तमसः पारं दर्शयति' 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इत्यादा उपदेशादेवापरोक्षत्वोक्तेश्च; विमतं शाब्दज्ञानमपरोक्षमात्रविषयकं, ज्ञानत्वात्सुखादिज्ञानवत्; आपरोक्ष्यत्वं वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति, आपरोक्ष्यज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानत्ववदित्यनुमानाच्चेति चेन्न । 'विजज्ञौ' इत्यादेः परोक्षज्ञानेनाप्युपपत्तेः । 'पारं दर्शयति' इत्यादेर्ग्रामोपदेष्टरि ग्रामं दर्शयतीत्यादिवदुपपत्तेः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । सुशब्दस्याप्रामाण्यशङ्कानिरासकत्वेन बलादापरोक्ष्यजनकत्वाप्राप्तेश्च । न च निश्चितपदेनैव तद्व्यावृत्तिः । तस्य संशयव्यावर्तकत्वेऽप्यप्रामाण्यव्यावर्तकत्वासंभवात् । विमतं नापरोक्षं, शब्दजन्यज्ञानत्वाज्ज्योतिष्टोमवाक्यजन्यज्ञानवत्; शब्दो नापरोक्षधीहेतुः, शब्दत्वात्, ज्योतिष्टोमादिशब्दवत्; अपरोक्षत्वं न शब्दजन्यधीवृत्ति, अपरोक्षमात्रवृत्तित्वात्, चाक्षुषत्वादिवदिति प्रतिरोधाच्च । न च दशमस्त्वमसीत्यादिशब्दजन्यापरोक्ष्ये व्यभिचारः । तस्यापि पक्षतुल्यत्वात् । धर्म्यंशे अपरोक्षत्वेऽपि दशमत्वांशे परोक्षेणापरोक्षभ्रमनिवृत्तिर्न स्यात् । धर्मैवांस्त्वमसीत्यादिवत्तत्संभवात् । इन्द्रियान्तरजन्येनोपदेशसहकृतेनापरोक्षेण तन्निवृत्त्युपपत्तेश्च । वेदान्तजन्यस्य धर्मादिज्ञानस्यापरोक्ष्यापत्तेश्च । न चापरोक्षार्थशब्दस्यापरोक्षत्वनियमः । शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वस्वभावे ह्यन्यविषयकापरोक्ष्यजनकतापि स्यात् । विषयापरोक्ष्यस्य तन्निमित्तत्वे जीवेशाभेदबोधकानुमानादप्यापरोक्ष्यापत्तेः । एतेन यं शाब्दबोधमादाय यस्य बोद्धृत्वं, तदभिन्नार्थावगाहित्वनिमित्तं तत्तदर्थस्य साक्षात्त्वमिति निरस्तम् । परमधर्मैवांस्त्वमसीत्यादिशब्दादप्यापरोक्ष्यापत्तेः । न च 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्यादौ 'तत्र साधुः' इति तदन्यासाध्यत्वे सति तत्साध्यत्वरूपा साधर्म्यैकनाधिकत्वेनापरोक्षजनकत्वं शब्दस्येति वाच्यम् । परोक्षज्ञानविषयत्वेनाप्यौपनिषदत्वापत्तिः । धर्मादेर्योगिप्रत्यक्षगम्यत्वात् । न च 'यन्मनसा न मनुते' इति मनसः करणत्वनिषेधाच्छ्रुतिरेव ब्रह्मापरोक्ष्यहेतुः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति शब्दस्यापि तन्निषेधात् । न च शक्त्या अबोधकत्वपरं तत् । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुत्यनुसारात् 'न मनुते' इत्यस्यापक्वमनोविषयत्वात् । 'मनः षष्ठानीन्द्रियाणि' इति मनस इन्द्रियत्वसिद्धेरिन्द्रियाणामपरोक्षधीजनकत्वं हि चक्षुरादिषु क्लृप्तं, शब्दस्यापरोक्षजनकत्वं तु न क्वापि क्लृप्तमिति तत्कल्पनेऽतिगौरवम् ।

इति शब्दापरोक्षत्वभङ्गः ॥ ३ ॥

४. जिज्ञासासूत्रस्य मननविधिमूलत्वम् ।

तदेवमुपनिषदेकजन्यपरोक्षज्ञानविषयस्य हरेरापरोक्ष्ये निदिध्यासनं हेतुः, श्रवणमनने तदङ्गे । न ह्यज्ञातस्यायुक्तस्य निदिध्यासनं संभवति । यत्तु श्रवणमङ्गि, प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात्; मनननिदिध्यासने तु चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणसंस्कारपरिनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यैकद्वारेण ब्रह्मानुभवहेतुतां प्रतिपद्येते इति फलोपकार्यङ्गे इति, तन्न । श्रवणं हि विचाररूपं न शाब्दज्ञाने करणम् । वेदेन धर्म इव ब्रह्मणि प्रमीयमाणविचारस्यानुमानादौ तर्कस्येव शब्दरूपे तज्ज्ञानरूपे वा करणे इतिकर्तव्यतामात्रत्वात् । न च शब्दशक्तितात्पर्यावधारणं विचारः, अवधृतशक्तितात्पर्यकश्च शब्दः करणमिति विचारस्य करणकोटिप्रवेशेन नेतिकर्तव्यतात्वमिति वाच्यम् । आकाङ्क्षादिसहितशब्दज्ञानस्यैव करणत्वसंभवे तात्पर्यभ्रमनिरासोपक्षीणतयोक्ततात्पर्यज्ञानस्य करणकोट्यप्रवेशात् । अन्यथा मननादेरपि तत्प्रवेशापत्तेः । न चाकाङ्क्षादिधियोऽपि निराकाङ्क्षादिभ्रमनिरासकत्वेनोपक्षीणत्वेनाकाङ्क्षादिकमपि करणकोटिनिविष्टं न स्यादिति वाच्यम् । आकाङ्क्षादिज्ञानं विना कुत्रापि शाब्दबोधो नास्तीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादेः करणकोटिप्रवेशोपपत्तेः । तात्पर्यज्ञानस्य नानार्थस्य स्थले क्वचिदुपयोगेऽप्यन्योन्याश्रयदोषेण करणाप्रवेशात् । न च सामान्यतोऽर्थाविगमेन तात्पर्यग्रहसंभवः, त्वदभिमतनिर्विशेषे सामान्यविशेषयोरभावात् । न च सर्वत्र तात्पर्यज्ञानस्याजनकत्वेऽपि यत्र तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्तरशाब्दधीस्तत्र तात्पर्यज्ञानस्य हेतुताग्राह्यसंशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्येवेति वाच्यम् । निर्विशेषे संशयविपर्ययाद्यसंभवात् । न च तात्पर्यधियो यागेऽवघातादेरिव शब्दे संनिपत्योपकारकतया करणकोटिप्रविष्टत्वेनाङ्गित्वम् । संनिपत्योपकारकत्वेऽपि हि न फलोपकारकमनननिदिध्यासने प्रत्यङ्गित्वम् । अन्यथा प्रयाजादिकं प्रत्यवघातादेरङ्गित्वापत्तेः । न च विशिष्टत्वेन यागप्रविशिष्टतयाङ्गित्वे इष्टापत्तिः, असाधारण्येन शेषिता त्वसाधारणफलोपकारकत्वेन सापि श्रवणस्य संभावितैव असंभावनानिवृत्तिरूपासाधारणोपकारजनकत्वादिति वाच्यम् । श्रवणस्याङ्गित्ववदघातत्वेनावघातस्य प्रयाजादिशेषित्वस्यापाद्यत्वात् । प्रयाजादिजन्योपकारस्य यथा याग एवोपयोगो, न त्ववघाते तथा मननजन्यासंभावनानिवृत्त्यादेः शब्दे एव ह्युपयोगो, न तु श्रवणे । न च करणीभूतशब्दहेतुत्वात् श्रवणस्य करणत्वेनाङ्गित्वम्, मनननिदिध्यासनयोस्तु सहकारिभूतचित्तगतातिशयहेतुत्वात् फलोपकार्यङ्गतेति वाच्यम् । करणीभूतसोमयागे शब्दस्थानीयेऽतिशयाधायककरणान्तर्गतं तात्पर्यावधारणस्थानीयमभिषवादिकं प्रति शब्दसहका-

रिचित्तस्थानीयदीक्षणीयाङ्गस्य मननादिस्थानीयस्य प्रयाजादेरङ्गत्वापत्तेः। किं च लोके परोक्षधीजनकत्वं शब्दस्य क्लृप्तम्। तथा च शब्दातिशयाधायकस्य श्रवणस्य साक्षात्कारफलजनकमननाद्यङ्गित्वमनुपपन्नम्। मननस्य युक्त्यनुसंधानरूपस्यायुक्तत्वशङ्कानिवर्तकतैव दृष्टा। न तु चित्तैकाग्र्यहेतुत्वम्, तत्कल्पने दृष्टहान्यापत्तेः। मननविधेस्तत्राप्यपूर्वविधित्वापत्तेः। 'मतिर्यात्रदयुक्तता' इति स्मृतिविरोधाच्च। एतेन तादृक्शङ्कायां सत्यां नानाकोटौ चित्तप्रवणतायास्तात्पर्यमिति निरस्तम्। विपरीतशङ्कानिवृत्तौ प्रवणताया अर्थशिष्टत्वात्। रूप्यसंस्कारानुवृत्तावपि शुक्तिसाक्षात्कारदर्शनेन विपरीतभावनया ज्ञानप्रतिबन्धकत्वासिद्ध्या तन्निवृत्तेर्ज्ञानहेतुत्वासिद्धेश्च। न चेयं शुक्तिरिति ज्ञानानन्तरं तद्रजततया ज्ञानमिति स्मृतेर्ज्ञानगोचरसंस्कारसत्त्वेऽपि तद्रूप्यमित्यस्मरणेन विपरीतसंस्कारनिवृत्तिस्तत्राप्यस्तीति वाच्यम्। रूप्यसंस्कारसत्त्वेऽपि शुक्तिसाक्षात्कारप्रपञ्चसंस्कारसत्त्वेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारसंभवेन निदिध्यासनसंस्कारनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरित्यत्र त्वदुक्तेर्व्यधिकरणात्। अश्रुतस्यामतस्य निदिध्यासनासंभवात् सामर्थ्यरूपलिङ्गेन 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इत्यादिवाक्येन च निदिध्यासनस्य फलसंबन्धात्। प्रकरणेन च श्रवणादेर्हि निदिध्यासनाङ्गत्वम्। न च 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति पाठसांनिध्याच्छ्रवणे फलसंबन्धः। पाठस्य लिङ्गाद्यपेक्षया दुर्बलत्वात्। न च निदिध्यासनरूपभावनाप्रकर्षजन्यत्वे साक्षात्कारस्य स्त्रीसाक्षात्कारवदप्रमात्वापत्तिः। मूलप्रमाणदार्ढ्येन विषयबाधेन च प्रामाण्योपपत्तेः। अतः श्रवणं मननाङ्गनिदिध्यासनसहकृतेन मनसैव हरेरापरोक्ष्यमिति श्रवणमननयोर्निदिध्यासनाङ्गत्वोपपत्तिः। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा।' इति सूत्रं मननविधिमूलकम्। तत्सूत्रोक्तविचारस्य तत्त्वनिर्णायकन्यायानुसंधानरूपत्वात्। अन्यथा न्यायग्रथनात्मकशास्त्रारम्भसिद्धये तत्कर्तव्यतोक्तिरयुक्ता स्यात्। न तु (?) श्रवणविधिमूलकजिज्ञासासूत्रस्य श्रवणविधिसमानविषयत्वाभावेन तन्मूलकत्वासंभवात्। किं च युक्तायुक्तत्वसंशयादेः संशयपूर्वपक्षसिद्धान्तैर्मीमांसाशास्त्रप्रथितात् संशयादिनिवर्तकात् न्यायजातादन्येनानिवृत्तेः। तादृशन्यायप्रथनात्मकमीमांसाशास्त्राद्ब्रह्मोपयुक्तविचारकर्तव्यताप्रतिपादकादिसूत्रं मननविधिमूलकमेव। न च तात्पर्यविषययुक्तायुक्तत्वादिसंशयादिनिवर्तकविचारापेक्षया तात्पर्यनिर्णायकश्रवणाक्षिप्तलिङ्गविचारस्याभ्यर्हिततया तदाक्षेपपक्षश्रवणविधिमूलकत्वं युक्तमिति वाच्यम्। तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गविचारापेक्षया लिङ्गितात्पर्ययुक्तित्वादिशङ्कादिनिवर्तकविचारस्यैवाभ्यर्हितत्वात्। यत्तु

समन्वयाध्यायोक्ततात्पर्यनिश्चायकोपक्रमादियुक्त्यनुसंधानं श्रवणम्, द्वितीयाध्यायोक्तयुक्त्यनुसंधानं मननमिति, तन्न। आदौ यच्छ्रद्धया सिद्धं पश्चान्न्यायेन युक्त्यनपेक्षश्रद्धामात्रेण प्रतिवाक्यमयमस्य वाक्यस्यार्थ इति गुरुमुखाद्वेदार्थग्रहणं श्रवणं पश्चान्न्यायानुसंधानं मननमिति भेदसंभवे युक्तिष्वेव श्रवणमननभेदकल्पनानौचित्यात्। 'मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः' 'मतिर्यावदयुक्तता' इत्यादिस्मृतेः।

इति जिज्ञासासूत्रस्य मननविधिमूलत्वम् ॥ ४ ॥

इति श्रीवनमालिविरचिते श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशे तृतीयः परिच्छेदः ॥३॥

चतुर्थः परिच्छेदः

मुक्तसंघा हि नन्दन्ति छायां यत्पादयोः श्रिताः ।
तं वन्दे श्रीहयग्रीवं श्रीसेवितपदाम्बुजम् ॥ १ ॥

उक्तसाधनसंपन्नैर्हरिप्रसादभागिभिः ।
प्राप्यते यत्फलं श्रेष्ठं तदिह वर्ण्यते स्फुटम् ॥ २ ॥

कर्मक्षयः समुत्क्रान्तिरर्चिरादिगतिस्तथा ।
पूर्णानन्दानुभूतिश्चेति मुक्तिः स्याच्चतुर्विधा ॥ ३ ॥

हरिप्रसादयुक्तस्य स्यादेकस्य क्रमादियम् ।
तारतम्येन सा हि स्यात् स्वरूपाणां तथात्वतः ॥ ४ ॥

१. मुक्तानां तारतम्यसिद्धिः ।

भगवदपरोक्षहेतुकतत्प्रसादाज्जीवं प्रति ब्रह्मच्छादिकायाः कर्मरूपाविद्याया, अनाद्यविद्यायाश्च निवृत्तिरथ देहादुत्क्रमणम्, ततोऽर्चिरादिमार्गेण लोकविशेषस्थं हरिरूपविशेषं प्राप्य लिङ्गदेहजीवपूर्णानन्दाच्छादिकाविद्यानाशपूर्वकं स्वपूर्णानन्दाविर्भावरूपां मुक्तिं प्राप्नोति । तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ. 'तद्व्यपदेशात् ।' इति सूत्रात्तस्य ब्रह्मणोऽधिगमे ज्ञाने सति उत्तरस्य भाविनोऽघस्य पापस्याश्लेषोऽसंबन्धः पूर्वस्य कृतस्य विनाशः । 'तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हैवास्य सर्वे पाप्मनः प्रदूयन्ते' 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।' इति श्रुत्या 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।' इति स्मृत्या च ज्ञानात्कर्मक्षयव्यपदेशात् । 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।' इत्यादि श्रुतिस्तु प्रारब्धकर्माभिप्राया । 'तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' 'स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानवाप्यामृतः समभवत्' इति श्रुत्या 'ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥' इति स्मृत्या चोत्क्रमणोक्तेः । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति श्रुतेः । न च सोऽवान्तरमोक्षः । 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इत्यादिना स्वस्वरूपाविर्भावरूपपरममोक्षोक्तेः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति'

इति श्रुत्या मुक्तसंबन्धिप्राणानामनुत्क्रमणमुक्तम् । न तु जीवस्यानुत्क्रमणम् । जन्माभावात् प्राणोत्क्रमणरूपं मरणं तस्य न भवतीति भावः । ‘ योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति ’ इति वाक्यस्य पुनस्तस्मात्प्राणोत्क्रमणं न भवतीत्यर्थः । ‘ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ’ इति श्रुतेः । न च जीवनित्यताया अज्ञसाधारण्यात् निवृत्ताविद्यानां ध्वस्तलिङ्गदेहानां जलेन तडागघटकरकशरावादीनामिव हरिप्रसादेन स्वयोग्यतानुसारादाविर्भूतानन्देन पूर्णानां सालोक्यसारूप्यसामीप्यसायुज्यभेदाच्चतुर्विधा मुक्तिः । तत्र केषांचिदेका केषांचिद्द्वे केषांचित्तिस्रः केषांचिच्चतस्रः । यथा तल्लोकस्थशुकशारिकादीनाम्, यथा तत्सारूप्यं प्राप्नुवतां द्वारपालानाम् यथा च गरुडादीनाम्, यथा च विग्रहविशेषे लयं प्राप्य नीडात्पक्षिवद्बहिर्गतानां सालोक्यादिकं प्राप्नुवतां नन्दसुनन्दादीनामिति विवेकः । ऐच्छिक एव तेषां विग्रहः । ‘ संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ।’ इति सूत्रात् । ‘ यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ’ इत्यादिश्रुतेश्च । न च सायुज्यमैक्यमिति शक्यम् । सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यमिति व्युत्पत्त्या संबन्धविशेषस्यैव सायुज्यपदार्थत्वात् । ‘ अप पुनर्मृत्युं जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति ’ इत्यादिश्रुतेरपि संबन्धपरत्वात् । ‘ यद्देवानामेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं गच्छति ’ ‘ पितृणामेव महिमानं गत्व चन्द्रमसः सायुज्यं गच्छति ’ ‘ अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति ’ इत्यादिश्रुतिषु सायुज्यशब्दस्य संबन्धविशेषे प्रसिद्धेः । न त्वत्र सायुज्यशब्दस्यैक्यपरत्वशङ्कापि । मुक्तेः प्राक् परेणापि जीवानामभेदानङ्गीकारात् । एकत्रैक्यं प्राप्तानामन्यत्र गमनासंभवाच्च । अत एव ‘ अन्तरं विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ’ इति श्रुतिरपि व्याख्याता । एकत्र वृक्षे लीनानां पक्षिणां वृक्षादिभेददर्शनाच्च । ‘ पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ’ इत्यादिश्रुत्या भेदज्ञानस्यैव मोचकत्वोक्तेर्मोक्षेऽपि भेद आवश्यकः । ‘ यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवतीति तथेतः प्रेत्य भवति ’ इत्युपायफलयोरेकाकारतायाः श्रुत्युक्तत्वात् । ‘ जगद्व्यापारवर्जम् ’ इति सूत्रेण मुक्तानामीश्वरत्वनिषेधाच्च । न ह्यभेदे तन्निषेधो युज्यते । ‘ ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्यच्छ्वेतद्वीपनिवासिनाम् ।। तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः । अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ।। एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः । तत्र ते पुरुषाः सर्वे पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः ।। प्रतिबुद्धाश्च ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तम । अर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्धं रमते च सः ।। न च तत्राधिकः कश्चित्सर्वे ते समतेजसः ।

कृताञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येव वादिनः ॥' इति भारते मुक्तानां प्राकृतविग्रहाभावेऽपि दिव्यविग्रह उक्तः । विग्रहोऽपीच्छाधीन एव न त्वावश्यकः । 'अशरीरो वा तदा भवति' इति श्रुतेः । अशरीरत्वेऽपि स्वरूपेणैव तेषामानन्दानुभवरूपो भोगः । 'चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ।' इति सूत्रात् । चितिमात्रेण स्वरूपेण केषांचिन्मुक्तानां भोगः । चिन्मात्रात्मकं हि मुक्तानां स्वरूपमित्यर्थकात् 'सर्वं ह वा एतत्परित्यज्य चिन्मात्र एवैष भवति चिन्मात्र एवावतिष्ठते । तामेतां मुक्तिरित्याचक्षते' इत्यादिश्रुतेश्च । सा च मुक्तिस्तारतम्येन भवति । जीवस्वरूपाणां तारतम्ययुक्तत्वात् । न च 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतिविरोधः । सातिशयत्वेन मुक्तेः स्वर्गादिवदनित्यत्वम्, अधिकदर्शनात् दुःखद्वेषेर्ष्यादिकं च स्यादिति वाच्यम् । निर्दुःखत्वपूर्णत्वादिनैव साम्योक्तेः । 'जगद्व्यापारवर्जम् ।' इति सूत्रेणेश्वरवैलक्षण्यस्य जीवेषूक्तेश्च । जन्यस्यैव सातिशयस्य भावस्य नाशो दृष्टः । तारतम्ययुक्तस्य प्रागविद्ययाच्छादितस्य जीवानन्दस्याविद्यानिवृत्तौ स्वप्रकाशतयावस्थानं मुक्तिः । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादिश्रुत्या जीवोत्पत्तिनिषेधात् । गुर्वाद्याधिक्यदर्शनस्य सुखहेतुताया एव दृष्टत्वेन स्वोत्तमदर्शनस्य दुःखाद्यहेतुत्वात् । दुःखादिहेत्वविद्याविद्यकयोर्नाशाच्च । विभुत्वाणुत्वशेषत्वशेषित्वस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यजगत्कर्तृत्वादिना जीवेशयोस्तारतम्यम् । जीवात्प्रतिशेषिणो लक्ष्मीतत्त्वात् तान्प्रति नियामकात् विष्वक्सेनादितश्चेतरेषामपकृष्टत्वाज्जीवानां परस्परं तारतम्यम् । 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवति । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।' इत्यादितैत्तिरीयश्रुत्या 'अथ ये शतं देवानामानन्दाः स एक आजानजानां देवानामानन्दः यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः' इत्यादिवाजसनेयश्रुत्या 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः' इत्याद्यैतरेयश्रुत्या 'नृपाद्या शतधृत्यन्ता मुक्तिका उत्तरोत्तरम् । सर्वैर्गुणैः शतगुणा मोदन्ते' इत्यादिश्रुत्या च 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥' इत्यादिस्मृत्या च मुक्तानां तारतम्यसिद्धिः ।

इति मुक्तानां तारतम्यसिद्धिः ॥ १ ॥

२. परमते जीवन्मुक्तिभङ्गः ।

मुक्तजीवभोगः ईश्वरभोगान्निकृष्टः । जीवभोगत्वात् । संसारिभोगवत् । एवं जीवज्ञानं पक्षीकृत्य प्रयोग उह्यः । ईश्वरानन्दो जीवानन्दादुत्कृष्टः । तन्नि-

यामकानन्दत्वात् । ईश्वरो जीवस्वभावानन्दादित उत्कृष्टस्वभावानन्दादिमान् । तत्प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वादेवमस्मदादिभोगः मुक्तचतुर्मुखभोगादपकृष्टः, अस्मदादिभोगत्वात्संसारस्थास्मदादिभोगवदित्यनुमानानि च मानम् । न च मुक्तौ जीवेश्वरत्वासिद्ध्याश्रयासिद्धिसाध्याप्रसिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादिदोषाः । 'तैस्सार्धं रमते च सः' इत्याद्युक्तभारतवचनेन जीवेशत्वादेः सिद्धेः । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यादिश्रुत्या प्राप्यप्रापकभावेन तत्सिद्धेश्च । न च 'सैषानन्दस्य' इत्यादिश्रुतिरौपाधिकानन्दपरा । औपाधिकानन्दस्यामीमांस्यत्वात् । उपाधेरश्रवणाच्च । स्वरूपसुखानां प्रत्येकमेकत्वेनाणुत्वेन च संख्यापरिमाणकृतवैषम्याभावेऽपि जलसुधापानजन्यसुखयोरिव मधुरमधुरत्वादिवच्च स्वरूपकृतवैषम्यं मुक्तौ युक्तम् । जन्ये वैषयिकसुखे तारतम्यस्य साधनतारतम्यानपेक्षणात् । किं चोत्तरोत्तरं शतगुणानन्दप्रकाशवाक्येषु प्रतिवाक्यं मुक्तावमकामहतशब्दप्रयोगात् । मानुषानन्दवदकामहतमुक्तानन्देऽपि तारतम्यं सिद्धम् । न च 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति सर्वेषां लौकिकानन्दान्तर्भावोऽनेन वाक्येनोक्तः । लौकिकानन्दस्यानित्यस्य नित्यस्वरूपानन्दान्तर्भावासंभवात् । सर्वभूतानां परमानन्दस्वरूपेश्वराधीनत्वस्यैव वाक्येन बोधनाच्च । 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' इत्यनेनापि स्वयोग्यसर्वकामाप्तिरेवोच्यते । किं चैकस्य श्रोत्रियस्य सर्वत्र परामर्शे मानुषादिभ्यः साधारणशतगुणितमनुष्यगन्धर्वाद्यनेकानन्दानामेकस्मिन् विरोधात् । भिन्नस्य परामर्शे ह्यकामहतत्वादेरेकरूपतया श्रुतस्याव्यवस्थापकत्वादानन्दव्यवस्था न स्यात् । यदि व्यवस्थार्थं तत्र तत्र तत्पदाकामः तदितरपदकामश्च विवक्ष्यते, तदा श्रुतकल्पनाबाधः स्यात् । न हीन्द्रादिपदे राजपदे वा निष्कामस्य भिक्षुकस्येन्द्राद्यानन्दानुभवोऽस्ति । तस्मात् श्रुत्या पूर्ववाक्येनामुक्तानां तारतम्यमुक्त्वा 'श्रोत्रियस्य च' इत्यादिना चोत्तरवाक्येन मुक्तस्य तदुच्यते । न च सर्वेषु वाक्येष्वकामहतस्यैकत्वेऽपि तदानन्दे सर्वानन्दानामन्तर्भावः, स एव तस्मिन्नानन्दे वक्तव्ये परामृश्यते, तत इन्द्रादिसाम्येन तस्य सर्वत्राभिधानोपपत्तिरिति वाच्यम् । मुक्तानन्दे सर्वेषाममुक्तानन्दानामन्तर्भावे मानाभावात् । मुक्तसुखं परस्परतारतम्यवत्, साधनवत्त्वात्संमतवत् । न चासिद्धिः । 'भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी' इति स्मृत्या अल्पभक्तिसाध्यमुक्त्यपेक्षया अधिकमुक्तिहेतुभक्तेरप्याधिक्यस्योक्तेः । 'अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥' इत्यत्रापिशब्देन 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।' इत्यत्र कैमुत्येन च साधनतारतम्येन साध्येऽपि तत्सिद्धेः । न च साधनतारतम्यं न फलतारतम्ये

प्रयोजकम्, दण्डतारतम्येऽपि घटे तददर्शनात्। दृष्टस्थले तददर्शनेऽप्यदृष्टघटितसाधनस्थले साधनन्यूनत्वे आधिक्ये च फले तदावश्यकत्वात्। अन्यथा शतगोदानैकगोदानयोः सहस्राश्वमेधैकाश्वमेधयोश्च तुल्यफलकत्वापत्तेः। 'अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव।' इति मोक्षधर्मे साधनतारतम्येन साध्ये तदुक्तेः। 'साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममाप्नुयुः। ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथानन्दश्रुतौ श्रुताः॥' इति ब्राह्मोक्तेः। न चान्यथाभावं विहायाविर्भूतनिजरूपेणावस्थानं मुक्तिः, स्वरूपाणां चैकाकारत्वात्कथं तारतम्यमिति वाच्यम्। 'यो यद्रूपः' 'निसर्गो ह्येष भवति' इत्यादिश्रुत्या, 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।' 'राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः। भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्॥' 'त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु॥' 'श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः।' इत्यादिस्मृत्या च चतुर्मुखादेरितरेभ्य उत्कर्षस्य दृष्टेन वागन्तुकेन हेतुना साध्यत्वे तत्रापि हेत्वन्तरान्वेषणेऽनवस्थापत्त्यानादियोग्यत्वापरपर्यायः स्वभावो हेतुर्वाच्य इत्यादियुक्त्या तारतम्यस्य स्वभावत्वात्। 'तद्यथा पेशस्करी पेशसो मात्रामुपादायान्यं नवतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्य विद्यां गमयित्वान्यं नवतरं कल्याणं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां भूतानाम्' इति श्रुतौ लिङ्गदेहाविद्यानिवृत्तेरूर्ध्वमपि पितृत्वाद्युक्तेश्चेति मुक्तौ तारतम्योपपत्तिः। ब्रह्मापरोक्षज्ञानिनोऽपि स्वयोग्यपरमानन्दहेतुपरमकाष्ठाया अन्यभक्त्यभावेन तत्साध्यस्य मोचकस्येश्वरप्रसादस्य जीवे संबन्धाभावेन प्रारब्धकर्मणा संसारानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिः। भक्तेः सत्त्वे तु प्रसादस्यापि भावेन निःशेषदुःखादिनिवृत्तिविशिष्टा स्वतो नीचोच्चभावापन्नस्वरूपानन्दाविर्भावरूपा मुक्तिर्युक्तेति। परमते तु जीवन्मुक्तिर्न युक्ता। अज्ञाननिवृत्तौ तदुपादेयस्य देहादेरवस्थानासंभवात्। एतेन निवृत्तसर्पविभ्रमस्यापि संस्काराद्भयकम्पानुवृत्तिवत् दण्डसंयोगनाशेऽपि चक्रभ्रमणवच्च संस्कारानुवृत्तेरविद्यानिवृत्तावपि तत्कार्यानुवृत्तिसंभव इति निरस्तम्। उपादाननाशे उपादेयस्थितेः क्वाप्यदर्शनात्। न च विनश्यदवस्थस्य समवायिहेतुं विना स्थितिर्दृष्टा। समवायिहेतुनाशे क्षणं कार्यावस्थितिरिति मतस्याप्रामाणिकत्वात्। द्वितीयादिक्षणावस्थानस्य क्वाप्यदर्शनाच्च। न ह्यविद्यालेशानुवृत्तिः स्वीक्रियते। पूर्वज्ञानानिवृत्तस्यानधिकविषयकोत्तरज्ञानेन निवृत्त्यसंभवात्। ज्ञानानिवर्त्यस्य सत्यत्वापत्तेश्च। ज्ञानेन स्वप्रागभावनिवृत्ताविवाज्ञाननिवृत्तौ प्रतिबन्धकाभावादेः

सहकारिणोऽनपेक्षणाच्च । एतेनानेकशक्तिमदविद्यायाः प्रपञ्चे पारमार्थिकत्वादिभ्रमहेतुशक्तेः प्रपञ्चे अर्थक्रियासमर्थत्वसंपादकशक्तेश्च प्रारब्धकर्मसमकालीनेन तत्त्वसाक्षात्कारेण निवृत्तावप्यपरोक्षप्रतिभासयोग्यार्थावभासजनिकायाः शक्तेरनुवृत्तिः, तद्वत्यविद्यापि तिष्ठत्येवेत्यपि निरस्तम् । पूर्वज्ञानेनानिवृत्तस्यानधिकविषयकेणोत्तरज्ञानेन निवृत्तेरसंभवात् । अविद्यानिवृत्तावपि जीवन्मुक्तिस्वीकारे विदेहमुक्तावप्यविद्यानुवृत्तिप्रसङ्गाच्च । न च 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्रुतिस्तत्र मानम् । 'भूयः' इत्यस्य 'योजनात्' इत्यनेनान्वयात् । लेशानुवृत्तावस्याः श्रुतेरमानत्वात् । न च विशेषणान्वयापेक्षया विशेष्यान्वयोऽभ्यर्हितः । सकृन्निवृत्तस्य निवृत्त्ययोगेन तदन्वये बाधात् । न च 'अन्ते' इति व्यर्थम्, परमात्मनो ध्यानात्, भूय इन्द्रियवृत्तीनां योजनात्, ध्यानपरिपाकरूपत्वे सति तत्त्वसाक्षात्कारोत्थभगवत्प्रसादाद्विश्वमायानिवृत्तिरित्यर्थोपपत्तेः । लेशस्थितौ कर्मानुवृत्तिस्तदनुवृत्तौ च ज्ञानप्रतिबन्धेन लेशस्थितिरित्यन्योन्याश्रयात् । न चैककालीनत्वेन स्थित्यादौ नान्योन्याश्रयः । अपेक्षायामेवान्योन्याश्रयदोषात् । यत्तु 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुत्या अस्योत्पन्नात्मसाक्षात्कारस्य प्रारब्धकर्मक्षयमात्रमपेक्षणीयं वैकल्यसंपत्त्यर्थमिति प्रतिपादनेनेश्वरप्रसादो नापेक्ष्यत इति तन्न । 'बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः ।' 'मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ।' इत्यादिमानादीश्वरप्रसादादस्य मोचकत्वसिद्धेः । न च 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते' इत्यादिश्रुतिविरोधात्स्मृतिरन्यथा नेया । अयोग्यव्यवच्छेदपरत्वेन श्रुतेर्व्याख्यातत्वात् ।

इति परमते जीवन्मुक्तिभङ्गः ॥ २ ॥

३. परमतेऽविद्यानिवृत्तिभङ्गः ।

परमतेऽविद्यानिवृत्तिरूपा मुक्तिरनुपपन्ना । तथा हि । सा किमात्मरूपा तद्भिन्ना वा । नाद्यः । असाध्यत्वापत्तेः । द्वितीयेऽपि किं सती मृषा वा । आद्येऽद्वैतहानिः । द्वितीयेऽविद्यादेः सत्यत्वापत्तिः । न च चरमवृत्त्युपलक्षितात्मरूपाज्ञानहानिः, तथा चोपलक्षणसाध्यतयैव साध्यते इति वाच्यम् । काकाद्युपस्थाप्यात् तृणत्वादेरिव वृत्त्युपस्थाप्यधर्मस्य ब्रह्मणि त्वयानङ्गीकारेण तस्योपलक्षणत्वासंभवात् । वृत्त्युपलक्षितस्य पश्चादिव वृत्तेः प्रागपि सत्त्वेनाज्ञानकालेऽपि मोक्षापत्तेः । न च पूर्वमसिद्धोपलक्षणम् । एवं हि वृत्तावेव साध्यत्वं पर्यवसन्नम् । तच्चायुक्तमात्माश्रयापत्तेः । सिद्धस्यापि पाकादेरिच्छाकृतिविशेषो-

पलक्षितस्येष्टत्वकृतिसाध्यत्वापत्तेश्च । किं चोपलक्षणापाये उपलभ्यस्य मोक्षस्याप्यपायः स्यात् । न च पाकापायेऽपि पाचकत्वापायो न दृष्टः । पाचकत्वं हि यदि पाककर्तृत्वं तदा 'पचति' इत्येतत्प्रयोगो भूतपूर्वन्यायेनौपचारिकः । यदि तु पाककर्तृतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तत्कर्तृत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं वा तद्द्वयमपि पश्चादप्यस्ति । न चैवं मुक्तावात्मभिन्नयोग्यत्वादिकं तवास्ति । चिन्मात्रं तु प्रागप्यस्तीत्यसाध्यत्वमेव स्यात् । पाकोपलक्षितत्ववद्वृत्त्युपलक्षितत्वस्याधिक्ये सविशेषत्वापत्तिः । न चोपलक्षणस्यासाध्यत्वेऽप्युपलक्षणगतसाध्यत्वेनोपलक्षितसाध्यत्वोपपत्तिर्घटाकाशोत्पत्तिवदिति वाच्यम् । वृत्तेः सुखदुःखाभावान्यतरभिन्नायाः स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेन तदर्थं प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । यत्त्वविद्यानिवृत्तिस्तद्विरोधिवृत्तिरेव, यावत्कार्योत्पत्तिविरोधि कार्यमेव हि ध्वंस इति मन्मतमिति तन्न । वृत्तौ नष्टायां विरोधिकार्यान्तरानुदये द्वैतस्योज्जीवनापत्तेः । तदुदये हि तेनैवाद्वैतहानिः । न च चरमवृत्तिध्वंसोऽधिकरणात्मा प्रागुक्तदोषात्सापेक्षनिरपेक्षयोरागन्तुकानागन्तुकयोश्चाभेदासंभवाच्च । किं च वृत्त्युपलक्षित आत्मा जीवन्मुक्तावप्यस्तीति तदापि मोक्षापत्तिः । न च चरमवृत्त्युपलक्षित आत्मा मोक्षः । जीवन्मुक्तिप्रयोजकवृत्त्यपेक्षया परममुक्तिप्रयोजकवृत्तावानन्दाभिव्यक्तिगतविशेषाभावे चरमक्षणेन चरमश्वासेन वोपलक्षित आत्मा मुक्तिरित्यविनिगमनापत्तेः । न च प्रारब्धकर्मप्रयुक्तविक्षेपाविक्षेपाभ्यामभिव्यक्तिविशेषोऽङ्गीक्रियते । निर्विशेषे भाताभातविभागाभावेन तज्ज्ञाने विषयप्रयुक्तविशेषस्यालीकत्वात् । अविद्यानिवृत्तिर्मुक्तिरिति पक्षे मोक्षेऽनुभूयमानकृतिसाध्यत्वादेर्निरासात् । यत्तु पुरुषार्थस्यानन्दप्रकाशस्यासाध्यत्वेऽपि तत्तिरोधायकाज्ञाननिवर्तकवृत्तेः साध्यत्वमात्रेण साध्यत्वोपपत्तिः कण्ठगतमण्यादौ तथा दर्शनादिति तन्न । निर्विशेषस्य तिरोधाने जगदान्ध्यापत्तेः ।

इति परमतेऽविद्यानिवृत्तिभङ्गः ॥ ३ ॥

४. परमतेऽविद्यानिवर्तकत्वभङ्गः ।

परमतेऽविद्यानिवर्तकमप्यसंभवि । न च वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येन चित्प्रतिबिम्बधारिण्या वा तन्निवर्त्यते । ब्रह्मविषयिण्यां चरमवृत्तौ त्वया ब्रह्मविषयकचित्प्रतिबिम्बनानङ्गीकारात् । आपाततो वेदान्तजन्याया जीवन्मुक्तिप्रयोजिकायाश्च वृत्तेः परममुक्तिहेतुवृत्तौ विषयचित्प्रतिफलनाभ्यां विशेषाभावेनापातजन्यवृत्तित एव परममोक्षापत्तेश्च । चाक्षुषादिवृत्तेरपि तत्र ब्रह्मविषयकत्वचित्प्रतिबिम्बग्राहि-

त्वयोः सत्त्वेन ततोऽपि मोक्षापत्तेः । निवर्तकतायां नियमोपगृहीतवेदान्तश्रवणादिजन्यत्वनिवेशे तु द्वेषनिवर्त्येच्छावद्बन्धस्य सत्यत्वापत्तेः । अज्ञानोपादेयवृत्त्याज्ञाननिवृत्तेरसंभवाच्च । न हि तन्त्वादिनाशस्य पटादिनाशेन निवृत्तिर्दृष्टा युक्ता वा । किं च निवर्तकं ज्ञानं न शुद्धविषयकम्, तस्यादृश्यत्वात् । नापि विशिष्टविषयकम्, तस्याध्यस्तविषयकत्वेन भ्रमत्वात् । न चोपहितविषयत्वेऽप्युपाधेरविषयत्वादभ्रमत्वोपपत्तिः । उपाधिविषयतां विनोपहितविषयकत्वासंभवात् । अन्यज्ञानस्यापि नाशकत्वं न संभवति । न च तन्तुनाशस्य पटनाशप्रयोजकत्वदर्शनेन स्वोपादानाविद्यानाशस्यैव तन्नाशकत्वं तन्तुपटयोर्युगपदेवाग्निना नाशेन क्रमिकनाशदर्शनस्य त्वदीयस्य त्वादृशान्यस्य चाप्रामाणिकत्वात् । यत्त्वविद्यानिवृत्तेर्वृत्तिरूपतया न निवर्तकखण्डनावकाशः, वृत्तिनिवृत्तेरात्मरूपतया न तज्जनकखण्डनावकाश इति तन्न । अविद्यानिवृत्तेर्वृत्तिरूपाया वेदान्तजन्यत्वेनाविद्याया ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेन सत्यत्वापत्तेः । अनित्याया वृत्तेर्निवृत्तेर्नित्यात्मरूपत्वासंभवाच्च । अतः सत्यस्यैव बन्धस्यापरोक्षीकृतेशप्रसादादेव निवृत्तिः ।

इति परमतेऽविद्यानिवर्तकत्वभङ्गः ॥ ४ ॥

५. चिदभिन्नसुखरूपतायाः पुमर्थत्वभङ्गः ।

अहं सुखी स्यामितीच्छाभावेन सुखित्वमेव पुरुषार्थः, न तु सुखरूपत्वम् । पुरुषार्थस्येच्छानियम्यत्वात् । अन्यथा बौद्धमतसिद्धात्मनाशादिरपि पुमर्थः । न एच साक्षात्क्रियमाणसुखमेव पुमर्थः । संबन्धस्त्वनित्यत्वपारतन्त्र्यादिवदवर्जनीयसंनिधिः । ईश्वरादेरस्मदादिसुखं हि पुमर्थः स्यात् । न च हेयतया अज्ञातत्वमपि तत्र प्रयोजकमीश्वरादिनास्मदादिसुखस्य हेयतया ज्ञातत्वादिति वाच्यम् । सुखं हि स्वरूपत एव दुःखवन्न हेयम् । किं तु स्वाधिकसुखकारणविघट्टकत्वेन स्वाधिकदुःखप्रयोजकत्वेन वा ज्ञातम् । ईश्वरे जन्यस्य सुखस्य दुःखस्य चासंभावितत्वेन तस्य तद्धेयत्वज्ञाने मानाभावात् । स्वसंबन्धित्वादेव हेयत्वसंभवेन स्वसंबन्धितयैव साक्षात्क्रियमाणसुखस्य पुमर्थत्वोपपत्तेः । अत एव निषिद्धसुखं संबन्धितयाधिकदुःखादिप्रयोजकतया च ज्ञातमेव हेयम् । मोक्षे तव साक्षात्क्रियमाणसुखत्वाभावाच्च । न हि मोक्षे स्वरूपविषयिणी वृत्तिरस्ति, न वा स्वस्य स्वविषयता तवास्ति । किं चाहमर्थस्यैवाहं मुक्तः स्यामितीच्छानुभूयते । तस्य च तव मोक्षे नाशात्कथं मोक्षः पुमर्थः । न च विशेष्यांशो मोक्षेऽप्यस्ति । विशिष्टगतेच्छादेर्विशेष्यगत-

त्वाङ्गीकारे विशिष्टगतदृश्यत्वमिथ्यात्वादेर्विशेष्यगतत्वापत्तेः । किं च सुखस्य दुःखाभावमात्रत्वे वैशेषिकमोक्षवदपुमर्थत्वापत्तिः । भिन्नत्वे सद्वितीयतापत्तिः । आत्मनः सुखमात्रत्वे सुखप्रकाशाभावे न पुमर्थत्वं स्यादुभयात्मकत्वे चाखण्डार्थत्वहानिः । अर्थभेदाभावे सुखप्रकाशपदयोः पर्यायता च स्यात् । न चाविद्याकल्पितदुःखजडानात्मकत्वरूपव्यावर्त्यभेदेन तदुपपत्तिः । अविद्याकल्पितस्य वेदनाबोधनात् । तद्बोधितस्याविद्याकल्पितत्वासंभवाच्च ।

इति चिदभिन्नसुखरूपतायाः पुमर्थत्वभङ्गः ॥ ५ ॥

अल्पज्ञाज्जीवतो भिन्नो वस्तुतः सर्वविद्धरिः ।
विश्वोदयादिकर्ता हि स्वतन्त्रः सर्वनियामकः ॥ १ ॥
वाच्यः सर्वश्रुतीनां हि सत्यानन्तगुणालयः ।
गुणानन्त्येन हि ज्ञातो मुक्तिदो नान्यथा क्वचित् ॥ २ ॥
सत्यमशेषविश्वं स्यादक्षानुमानशब्दतः ।
अर्थक्रियादिकं न स्यात्ततोऽन्यथा भृशं क्वचित् ॥ ३ ॥
नेश्वरः सर्ववित्सिध्येदपरोक्षो भवेद्विभुः ।
अनादिवास्तवं बन्धं स भिनत्ति प्रसादतः ॥ ४ ॥
हरिप्रसादतो ध्वंसोऽविद्यालिङ्गशरीरयोः ।
आविर्भावो निजस्य स्यात् पूर्णानन्द (स्वरूपतः ?) ॥ ५ ॥
तारतम्यतया स स्यात् स्वरूपाणां तथात्वतः ।
स्वयोग्यत्वेन पूर्णत्वादीर्ष्यादिकं न युज्यते ॥ ६ ॥
-- — — ॅजतः श्रिया सुरगणान् मुक्ता ॅवृ स्वेच्छया ।
यो मुक्तिं स्मृतमात्र एव ददते (?) धर्मार्थकामांस्तथा ॥
वेदान्ते विहितैर्गुणैः सदमितैर्नित्यैः स्वतन्त्रोऽस्ति यः
स श्रीमद्धयकन्धरोऽवतु सदा भक्तप्रियो नो हरिः ॥ ७ ॥
वेदान्तैः प्रतिपादितं मुनिवरैर्ध्येयं हरेर्वैभवं
योऽकाण्डे प्रलपत्यतथ्यमिति यद्बौद्धाधमो माधवे ।
वैरं संदधदासुरोऽखिलसमे वक्तुं च तस्योत्तरं
विद्वान् कोऽर्हति रौति किं मृगपतिर्गोमायुशब्दानुगः ॥ ९ ॥
भुक्त्वा श्यामाकमुष्टिं विपदमदमयद्दीनबन्धुर्द्विजातेः
दत्वा भूतीः पराः स्वाः धृतकर इति मा देहि मां पमया यः ।

द्रौपद्याः शाकलेशात् त्रिभुवनमपुषद्यज्जनां दुष्प्रसाद्यः
सिद्धान्तानां प्रकाशाद्धि मम यदुवरः कारितात् प्रीयतां सः॥१०॥
भगवतोऽङ्घ्रिकञ्जस्य श्रीगोपालस्य रेणवः ।
क्रियासुर्वैभवं वाग्नामघराशेश्च शोधनम् ॥ ११ ॥
श्रीगोविन्दविहारभूषितभुवो वृन्दावनात् प्राग्दिशि
क्रोशानां त्रियुगे पुरे मुनिभरद्वाजान्वया ये द्विजाः ।
श्रीसन्नाहमुचो वसन्ति वनमाली तत्कुलेऽभूद्बुधः
ग्रन्थे हि श्रुतिसंग्रहे ननु परिच्छेदोऽन्तिमस्तत्कृते ॥ १२ ॥
सिद्धेः सहस्रधा ध्वंसो ध्वान्ताद्वैतस्य सर्वथा ।
सिद्धान्तानां प्रकाशेन सदा वयं तु सूरयः (संतोषं यन्तु सूरयः ?)
॥ १३ ॥
यदत्रास्ति समीचीनमस्ति वा— –– –– ।
ततो गुणादिकं मे नैवेशाधीनस्य सर्वदा ॥ १४ ॥

इति श्रीवनमालिविरचिते श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशे चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्रथमं परिशिष्टम्

श्रुतिसिद्धान्तदीपिका–श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशगतोद्धृतवाक्यानां सूची सूचीप्रयुक्तसंक्षेपाणां विवरणम् ।

मां. उ.–माण्डूक्योपनिषत्

गौ. का.–गौडपादीयकारिकाः

श्वे. उ.–श्वेताश्वतरोपनिषत्

क. उ.–कठोपनिषत्

ब्र. सू.–ब्रह्मसूत्राणि

बृ. उ.–बृहदारण्यकोपनिषत्

मुं. उ.–मुण्डकोपनिषत्

तै. उ.–तैत्तिरीयोपनिषत्

छां. उ.–छान्दोग्योपनिषत्

पा.–पाणिनिप्रणीता अष्टाध्यायी

भ. गी.–भगवद्गीता

श. ब्रा.–शतपथब्राह्मणम्

नृ. उ. उ.–नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्

मै. उ.–मैत्रायण्युपनिषत्

प्र. उ.–प्रश्नोपनिषत्

ऐ. उ.–ऐतरेयोपनिषत्

मै. सं.–मैत्रायणीसंहिता

आप. श्रौ. सू.–आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

महाना. उ.–महानारायणोपनिषत्

नृ. पू. उ.–नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्

तै. ब्रा.–तैत्तिरीयब्राह्मणम्

ऐ. आ.–ऐतरेयारण्यकम्

ब्र. सू. शां. भा.–ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्

के. उ.–केनोपनिषत्

ई. उ.–ईशावास्योपनिषत्

मी. सू.–जैमिनीयपूर्वमीमांसासूत्राणि

तै. सं.–तैत्तिरीयसंहिता

तै. आ.–तैत्तिरीयारण्यकम्

शत. ब्रा.–शतपथब्राह्मणम्

सुबालोप.–सुबालोपनिषत्

श्रुतिसिद्धान्तदीपिकाग्रन्थस्थोद्धृतवाक्यानामकारादिक्रमेण सूची

उद्धृतवाक्यम्	मूलग्रन्थः स्थलनिर्देशश्च	पृष्ठाङ्कः
अग्नेर्वायोरादित्यस्य	— —	५०
अजामेकाम्	श्वेताश्वतरोपनिषत् ४.५	३३
अणुर्ह्येष आत्मा	गौपवनश्रुतिः ५७७	२७
अणोरणीयान्	कठोपनिषत् २.२०	२२
अतिरात्रे षोडशिनम्	तै. सं. का. ७ प्र.४ अ.१०	४०
अथ कस्मादुच्यते	अथर्वशिरःश्रुतिः ५३३	२
अथ य इहात्मानम्	छांदोग्योपनिषत् ८.१.६	५०
अनाद्यविद्यया	माण्डूक्योपनिषत् (गौ.का.)१.१६	३१
अनाशी परमार्थः	विष्णुपुराणम् २.१४.२४	१८
अनिरुद्धो हि लोकेषु	महाभारतम् ?	३२
अनित्यत्वविकारित्व	— —	४१
अनेकमन्यपदार्थे	पा. २.२.२४	११
अन्यश्च परमो	भागवतम् ?	२१
अप पुनर्मृत्युं जयति	श. ब्रा. १०.६.१.४	५०
अविद्यमानं जीवस्य	स्कन्दपुराणम् ?	४१
अविद्यायां वर्तमानाः	मुण्डकोपनिषत् १.२.८	३०
असङ्गो ह्ययं पुरुषः	बृहदारण्यकोपनिषत् ४.३.१५-१६	२८
अस्माच्छरीरात्	छान्दोग्योपनिषत् ८.३.४	४७
अस्मान्मायी सृजते	श्वे. उ. ४.९	४
अहमात्मा गुडाकेश	भ. गी. १०.२०	३२
आत्मनि चैवं	ब्र. सू. २.१.२८	३३
आर्तं वाभिदीक्षन्ते	ताण्ड्यब्राह्मणम् १.३१९	१३
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी	भ. गी. ७.१६	१३
आश्रयत्वविषयत्वभागिनी	संक्षेपशारीरकम् १.३१९	१७
इति गुह्यतमम्	भ. गी. १५.२०	९
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	भ. गी. १४.२	३०,४७
इदं सर्वं यदयमात्मा	बृ. उ. २.४.६.४-५-७	१८
ईश्वरः सर्वभूतानाम्	भ. गी. १८.६१	२९
उत्पत्तिस्थितिसंहाराः	स्कन्दपुराणम् ?	६

उपदेक्ष्यन्ति ते	भ. गी. ४·३४	३१, ५१
उपमा सूर्यकादिवत्	ब्र. सू. ३·२·१८	२९
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	भ. गी. १५·१७	९
ऊर्ध्वमेकः स्थितः	मैत्रा. उ. ६·३०	४८
ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु	— —	४९
एकं समस्तं यदिहास्ति	भागवतम् ?	२०
एके मुख्यान्यकेवलाः	अमरकोशः	११
एकोऽहं बहु स्याम्	छान्दोग्योपनिषत् ६·२·३	२५
एवमेकमिदं विद्धि	भागवतम् ?	२०
एवं विज्ञातो भगवान्	,,	३
एष आदित्ये हिरण्मयः	छां· उ· १·६·६	२२
एष देवपथो	छां· उ· ४·१५·६	४९
एष नित्यो महिमा	बृ· उ· ४·४·२३	७
एषोऽणुरात्मा	मुण्ड. उ. ३·१·९	२६
करणे ल्युट्	पा. ३·३·११५–११७	१९
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	ब्र. सू. २·३·३३	६
कुतः कुत्र क्व गन्तासि	— —	२०
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि	मुण्ड. उ. २·२·८	४७, ५१
क्षेत्रज्ञं चापि माम्	भ. गी. १३·३	३२
क्षेत्रज्ञः करणी तत्र	— —	२१
खण्डो गौः मुण्डो गौः	पा. १.२,६४, वार्त्तिक ५०	३९
गौणश्चेन्नात्मशब्दात्	ब्र. सू. १·१·६	२३
ज्ञानस्वरूपमखिलम्	विष्णुपुराणम् १·१२·३९	१८
ज्ञानस्वरूपो भगवान्	,, ,,	१९
जक्षन् क्रीडन्	छां. उ. ८·१२·१३	२७, २९
जगद्व्यापारवर्जम्	ब्र. सू. ४.४·१७	२९
जीवः संकर्षणः प्रोक्तः	महाभारतम् ?	३१
जीवेशावाभासेन	नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ९·५	३३
ज्ञाज्ञौ	श्वे. उ. १·९	८
ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति	भ. गी. ५·२९	६

ज्योतींषि विष्णुः	विष्णुपुराणम् २. १२. ३८	३९
ततो मां तत्त्वतो	भ. गी. १८·५५	६
तत्र चान्द्रमसम्	भ. गी. ८·२५	२७
तत्र प्रयाता गच्छन्ति	भ. गी. ८·२४	२७, ४७
तत्र यः परमात्मा	— —	२१
तदात्मानमेवावेदहम्	बृ. उ. १·४·१०	३२
तदैक्षत	छां. उ. ६.२.३	१०
तद्यो यो देवानाम्	बृ. उ. १·४·१०	३०
तद्वदेव स्थितम्	कूर्मपुराणम् ?	४१
तद्विजिज्ञासस्व	तै. उ. ३·१	२
तद्भावभावनापन्नः	— —	२१
ततो हि शैलाब्धिधरादि	विष्णुपुराणम् ?	१९
तदनुप्रविश्य सच्च	तै. उ. २·६	२५
तम आसीत्	ऋ. १०·१२९·३	४
तमसः परस्तात्	श्वे. उ. ३·८	२२
तमुत्क्रामन्तं प्राणो	बृ. उ. ४·४·२	२३
तमेकमेवात्मानं जानथ	मुं. उ. २·२·५	२३
तमेव भान्तम्	कठोपनिषत् ५·१५	२,४४
तमेवं विद्वान्	तै. आ. ३·१·३	२१
तमेव विदित्वा	श्वे. उ. ३·८·६·१५	६,८
तरति शोकम्	छां. उ. ७·१·३	३५
तस्मादपि विनिर्मुक्ता	महाभारतम् ?	२७
तस्मिन् प्रसन्ने	भागवतम् ?	३
तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका	कठोपनिषत् ६·१६	४८
तेनेदं पूर्णम्	श्वे. उ. ३·९	१८
तेनैतन्नाभिनन्दन्ति	महाभारतम् ?	९
ते प्राप्नुवन्ति मामेव	भ. गी. १२·४	१०,३२
तेषामहं समुद्धर्ता	भ. गी. १२·७	३२
दिव्यं ददामि	भ. गी. ११·१८	५,२३
द्वितीयाद्वै भयम्	बृ. उ. १·४·२	१३

देवर्षिभूताप्तनृणाम्	भागवतम् ?	१८
दैवी ह्येषा गुणमयी	भ. गी. ७·१४	३३
दृष्ट्वैव तं मुच्यते	श्वे. उ. ?	३,३५
द्विपरार्धात्मकः कालः	— —	२५
द्व सत्त्वे समुपाश्रित्य	माध्यमिकशास्त्र-प्रसन्नपदा—२४	४०
ध्यानं चैवात्मनो भूप	भागवतम् ?	२०
न च मां तानि कर्माणि	भ. गी. ९·९	७
न जायते म्रियते	कठोपनिषत् २·१८	४८
न तत्र सूर्यो	,, ५·१५	४४
न तस्य प्राणा	बृ. उ. ४·४·६	४८
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः	भ. गी. ११·४३	११
न त्वहं तेषु	भ. गी. ७·१२	२८
न मां कर्माणि	भ. गी. ४·१४	२८,३३
न वेति विभाषा	पा. १·१·४४	१४
नाना विष्णुं मोक्षदो	अमरकोश-क्षीरस्वामीटीका	१०
नाभाव उपलब्धेः	ब्र. सू. २·२·२८	३९
नाभुक्तं क्षीयते कर्म	— —	५१
नाहं प्रकाशः	भ. गी. ७·२५	३३
नासत्पुरुषमाश्रयेत्	— —	४०
निमित्तमात्रमेवासौ	भागवतम् ?	२५
निरञ्जनः परमम्	मुं. उ. ३·१·३	२०,४७
नेह नाना	बृ. ४·४·१९, कठ. उ. ४,११	१०
नैवाहस्तस्य	— —	२५
परं ज्योतिरुपसंपद्य	छां. उ. ८·३·४	४७
परमात्मा च सर्वेषाम्	विष्णुपुराणम्	५
परमात्मात्मनोर्योगः	,,	२०
परमार्थस्त्वमेवैको	,, १·४·३८	१८
परिमुच्यन्ति सर्वे	मुं. उ. ३·२·६	३०
परीक्ष्य लोकान्	मुं. उ. १·२·१२	२
परो ज्ञानमयोऽसद्भिर्	— —	२०

पुमान्न देवो न नरो	— —	२०
पुरत्रये क्रीडति	कैवल्योपनिषत् १·१४	३१
पुरिशयं पुरुषमीक्षते	प्र. उ. ५५	२४
पुरुष एवेदं सर्वम्	श्वे. उ. ३·१५	१८
पुरुषं कृष्णदन्तं पश्यति	ऐ. आ. ३·२·४	४१
प्रकृतिर्या मया ख्याता	विष्णुपुराणम् ?	४
प्रद्युम्नाच्चापि	,,	२७
प्रधानं पुरुषं चापि	,,	२४
प्रयतपरिग्रहद्वितीयः	रघुवंशम् १·९५	११
प्रियो हि ज्ञानिनो	भ. गी. ७·१७	३,५
बहवो ज्ञानतपसा पूता	भ. गी. ४·१०	३०
बहूनामनुग्रहो	— —	४०
बालाग्रशतभागस्य	श्वे. उ. ५·९	२७
बृह बृहि वृद्धौ	धातुपाठः ७३५–७३६	२
बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाद्ब्रह्म	— —	२
ब्रह्मणा सह ते सर्वे	महाभारतम् ?	२१
ब्रह्म सत्यं तपः सत्यम्	महाभारतम् ?	३९
ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति	मुं. उ. ३·२·९	१८
ब्राह्मणो वै सर्वा देवता	— —	१८
ब्राह्मणोऽस्य मुखम्	ऋ. १०·९०·१२	१८
भगवद्विग्रहो न नित्यो	गौडाधमः (मधुसूदनः ?)	२२
भक्त्या त्वनन्यया	भ. गी. ११·५४	३२
मत्प्रसादादवाप्नोति	भ. गी. १८·५६	२
मत्स्थानि सर्वभूतानि	भ. गी. ९·४	३२
मत्तः परतरं नान्यत्	भ. गी. ७·७	१८, ३२
मन उदक्रामन्	ऐ. आ. २·१·४	२७
मन्मना भव	भ. गी. ९·३४,१८·६५	३२
मनसैवानुद्रष्टव्यम्	बृ. उ. ४·४·१९	५, ३७
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः	भ. गी. ९·१०	२५
मया प्रसन्नेन	भ. गी. ११·४७	५

मयि सर्वमिदं प्रोतम्	भ. गी. ७·१७	३२
महाभूतान्यहंकारः	भ. गी. १३·६	३२
मामेव ये प्रपद्यन्ते	भ. गी. ७·१४	३, ३२
मायां तु प्रकृतिम्	श्वे. उ. ४·१०	४१
मिथ्यैष व्यवसायस्ते	भ. गी. १८·५९	४१
मृत्तिकेत्येव सत्यम्	छां. उ. ६·१·४	१३
य आत्मनि तिष्ठन्	बृ. उ.	२९
यततामपि सिद्धानाम्	भ. गी. ७·३	४८
यतो वाचो निवर्तन्ते	तै. उ. २·४·२·९	२३
यत्तदद्रेश्यम्	मुं. उ. १·१·६	३६
यत्तु कालान्तरेणापि	विष्णुपुराणम् ?	४०
यत्र त्वस्य	बृ. उ. ४·५·१५	१२
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म	बृ. उ. ३·४·१	२
यथा नद्यः स्यन्दमानाः	मुं. उ. ३·२·८	१७
यदा तु मन्यते	— —	९
यदा तु शुद्धम्	विष्णुपुराणम् ?	१९
यदादित्यगतं तेजः	भ. गी. १५·१२	४४
यदा समस्तदेहेषु	— —	१९
यदि पितृलोककामो	छां. उ. ८·२·१	५०
यदुदरमन्तरं कुरुते	तै. उ. २·७	१३
यदेतद्दृश्यते	विष्णुपुराणम् ?	१८
यद्देवानां महिमानम्	महानारायणोपनिषत् २५·१	५०
यद्यन्योऽस्ति परः	महाभारतम् ?	१९
यन्मनसा न मनुते	के. उ. १·६·१	५
यमेवैष वृणुते	मुं. उ. १·२·३, क. उ. २·२८	३
यस्तिष्ठति आत्मा जीवो	बृ. उ. ३·७·२३	८
यस्मात्परं नापरमस्ति	श्वे. उ. ३·९	१८
यस्मिन् द्यौः	मुं. उ. २·२·५	१८
यस्य देवे परा भक्तिः	श्वे. उ. ६·२३	२
यावानर्थ उदपाने	भ. गी. २·४६	१४

ये च मुक्ता भवन्ति	भागवतम् !	३०,५०
ये तु ज्ञानविदः	,,	१९
येन मामुपयान्ति ते	भ. गी. १०·१०	३२
ये हि निष्कलुषा	— —	४९
यो मामेवमसंमूढो	भ. गी. १५·१९	९
योऽकामो निष्काम	बृ. उ. ४·४·६	४८
योऽन्यां देवतामुपास्ते	बृ. उ. १·४·१०	१८
यो मद्भक्तः स मे प्रियः	भ. गी. १२·१४,१६	१२
योगं मे परमम्	— —	४९
यो वेद निहितम्	तै. उ. २·१·१	२१
विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणः	— —	२३
विज्ञानसारथिर्यस्तु	कठोपनिषत् ३·९	४८
विज्ञानं प्रापके प्राप्ये	— —	२१
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म	बृ. उ. ३·९·३४	२६
विज्ञानमेकं निजकर्मभेद–	विष्णुपुराणम् २·१२·४३,४४	१९
विद्वान् पुण्यपापे	मुं. उ. ३·१·३	९
विभेदजनकेऽज्ञाने	विष्णुपुराण ६·७·९६	२१
विस्तारः सर्वभूतस्य	— —	१९
विहारोपदेशात्	ब्र. सू. २·३·३४	२७
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः	मुं. उ. ३·२·६	३०
वेदैश्च सर्वैरहमेव	भ. गी. १५·१५	२३,२४
वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्	ब्र. सू. २·२·२९	१९
व्रीहिभिर्यजेत	आप. श्रौ. ६·३१·१३	४
व्यक्ते च प्रकृतौ लीने	— —	२५
शान्तो दान्तस्तितिक्षुरुपरतः	बृ. उ. ४·४·२३	२
शारीरश्चोभयेऽपि हि	ब्र. सू. १·२·२०	९
स एनान् ब्रह्म	छां. उ. ४·१५·५	२७
स एवं विद्वान्	ऐ. उ. २·१·६	४८
स ऐक्षत	बृ. उ. १·२·५	१९
सच्छब्दः साधुवाचकः	विष्णुपुराणम् !	५०

सति संपद्य न विदुः	छां. उ. ६.९.२	३०
सत्त्वं तु द्विविधं प्रोक्तम्	बौद्धग्रन्थः	४०
सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुदिष्टम्	महाभारतम् ?	४०
सत्त्वादयो न सन्तीशे	महाभारतम् ?	७,२०
सदेव सोम्येदमग्रे	छां. उ. ६.२.१	१०
सदैकरूपरूपाय	भागवतम् ?	२०
सद्भावे साधुभावे च	भ. गी. १७.२६	४०
समोऽहं सर्वभूतेषु	भ. गी. ९.२९	४
स विशेषणे हि	— —	११
सर्गेऽपि नोपजायन्ते	भ. गी. १४.२	१०
सर्वधर्मान् परित्यज्य	भ. गी. १८.६६	३२
सर्वप्रत्ययवेद्ये परे	अद्वैतवेदान्तग्रन्थः	२
सर्वं समाप्नोषि	भ. गी. ११.४०	१८,१९,२१,२४
सलिल एको द्रष्टा	बृ. उ. ४.३.३२	१३
साक्षी चेता	श्वे. उ. ६.११	२३
साधनं चेदवश्यम्	श्लोकवार्तिकम् ?	४१
सितनीलादिभेदेन	भागवतम् ?	२०
सुपां सुलुक्	पा. ७.१.३९	१७
सेतुं दृष्ट्वा	— —	३५
सेयं देवतैक्षत	छां. उ. ६.३.२	१०
सैषानन्दस्य मीमांसा	तै. उ. २.८	४८
सोऽश्नुते सर्वान्	तै. उ. २.१.१	१९,५०
सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्य	ऐ. उ. ४.६ (?)	२७
स्वप्नान्तं सोम्य	छां. उ. ६.८.१	१४
स्वर्गकामो यजेत	— —	३१
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च	श्वे. उ. ६.८	७,२३
हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः	छां. उ. ६.३.२	३२

श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशग्रन्थस्थोद्धृतवाक्यानामकारादिक्रमेण सूची

उद्धृतवाक्यम्	मूलग्रन्थः स्थलनिर्देशश्च	पृष्ठाङ्कः
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः	ऋग्वेदसंहिता १०·७१·६	१३५
अग्नेर्वायोरादित्यस्य	....	१३४
अजक्षीरेण जुहोति	....	३३
अजायमानो बहुधा	मां. उ. (गौ. का.) ३. २४	४३
अजो ह्येको	श्वे. उ. ४·५	१५,१६
अणुर्ह्येष आत्मा	गौपवनश्रुतिः ५७७	३०
अणोरणीयान्	क. उ. २·२०	४०,७०
अत एवोपमा	ब्र. सू. ३·२·१८	२९
अतीतानागताश्चैव	....	१५
अत्र सर्व एकीभवन्ति	बृ. उ. १·४·७ ?	८२
अत्रायं पुरुषः	बृ. उ. ४·३·९	५४,५६
अथ कस्मादुच्यते	अथर्वशिरःश्रुतिः ५३३	५१
अथ परा	मुं. उ. १·१·४	१९
अथ मर्त्योऽमृतो	बृ. उ. ४·४·७	८२
अथ ये शतम्	तै. उ. २·८·१	१३५
अथ हैतत्पुरुषः	बृ· उ. २·१·१७	५७
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	ब्र. सू. १·१·१.	१३१
अथातोऽहंकारदेशः	छां. उ. ७·२५·१.	५७
अदितिर्द्यौः	....	७५
अदुःखमसुखं समम्	...	८४
अदृश्यत्वादिगुणको	ब्र. सू. १·२·२१	१९,३६
अधिकं तव विज्ञानम्	महाभारते मोक्षधर्मः	१३७
अनश्नन्नन्यः	श्वे. उ. ४·६	१९
अनादिमायया सुप्तो	मां. उ. (गौ. का.) १·१६	१३
अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च	...	३३
अनित्यत्वविकारित्व-	...	११०
अनिरुद्धो हि लोकेषु	...	५८
अनेकमन्यपदार्थे	पा. २·२·२४	९९

अनेन जीवेन	छां. उ. ६·३·२	२३
अनेन ह्येतत्सर्वम्	....	२०,२५
अन्तरं विदित्वा लीना	श्वे. उ. १·७	१३४
अन्तर्याम्यधिदैवादिषु	ब्र. सू. १·२·१८	३६
अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्	ब्र. सू. १·१·२०	३६
अन्यमीशम्	श्वे. उ. ४·७	१९
अन्ये चांशकला	....	२८
अन्ये त्वेवमजानन्तः	भ. गी. १३·२५	१३६
अपक्रमणाद्यधित्वे	कैयटः	४३
अप पुनर्मृत्युं जयति	श. ब्रा. १०·६·१·४	१३४
अपाणिपादो	श्वे. उ. ३·१९	३९
अप्राप्य मनसा सह	तै. उ. २·९·१	५३
अयमपि योगः	महाभाष्यम्	४२
अवचनेनैव प्रोवाच	नृ. उ. उ. ७	१२४
अवजानन्ति मां मूढाः	भ. गी. ९·११	१३७
अविद्यमानं जीवस्य	स्कन्दपुराणम्	११०
अविद्यायामन्तरे	क. उ. २·५	१३
अविनाभावो व्याप्तिः	तत्त्वचिन्तामणिः	१०१
अविनाशी वारेऽयमात्मा	बृ. उ. ४·५·१४	१०३
अव्यावृतानुगतम्	सुरेश्वरीयं वार्तिकम्	५१
अशरीरो वा तदा	....	१३५
असच्चेत्	....	११७
असति प्रकृतिग्रहणे	न्यासः	४२,११७
असद्वा	तै. उ. २·७·१	२०,३३,३४,८४
असन्नेव स भवति	तै. उ. २·६·१	३४,३६
असतश्च सतश्चैव	....	१०९
असत्यमप्रतिष्ठम्	भ. गी. १६·८	८२
असिद्वितीयोऽनुसार	महाभाष्यम्	९९
असिद्वितीयोऽसिसहायः	महाभाष्यम्	९९
अस्तमित आदित्ये	बृ. उ. ४·३·३	५५

अस्त्यन्यो भूतात्मा	मै. उ. ३·२ ?	१६
अस्थूलमनणु	बृ. उ. ३·८·८	११२
अस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः	बृ. उ. २·१·२०	७०
अस्माच्छरीरात्	छां. उ. ८·३·४	१६
अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यः	महाभाष्यम्	९९
अस्यां पृथिव्याम्	....	१०९
अहमात्मा गुडाकेश	भ. गी. १०.२०	५८,५९,१०१
अहमुत्क्रान्ते	प्र. उ. ६.३	५९
अहरहर्ब्रह्म गच्छन्ति	प्र. उ. ४.४ ?	५७
अहंकारश्चाहंकर्तव्यं च	प्र. उ. ४.८	५८
अहं हरिः	....	२५
अंशो नानात्वव्यपदेशात्	ब्र. सू. २.३.४३	२८
आकाश इति होवाच	....	७३
आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः	...	६९
आचार्यवान् पुरुषो	छां. उ. ६. १४.२	१४,१२७
आत्मन आकाशः	तै. उ. २.१.१	४४,६९
आत्मनि चैवम्	ब्र. सू. २·१·२८	४०
आत्मा वारे	बृ. उ. २.४·५	१२४
आत्मा वा इदमेक	ऐ. उ. १·१	९९
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो	क. उ. ३·४	६१
आत्मैवास्य ज्योतिः	बृ. उ. ४·३·६	५६
आदित्यवर्णम्	श्वे. उ. ३·८	३९
आदित्यो यूपः	...	७७,१०८
आनन्दरूपममृतम्	मुं. उ. २·२·७	३९
आनन्दं ब्रह्मणो	तै. उ.२·४·१	३५
आनीदवातम्	ऋग्वेदसंहिता १०·१२९·२	११९
आप्तकामस्य का स्पृहा	मां. उ. (गौ. का.) १·९	९६
आप्रणखात्	छां. उ. १·६·६ ?	३९
आर्तो जिज्ञासुः	भ. गी. ७·१६	२६
आर्तं वाभिदीक्षन्ते	ताण्ड्यब्राह्मणम् ५·९·५	२५

आश्रयत्वविषयत्व-	संक्षेपशारीरकम् १.३१९	९
इक्षुक्षीरगुडादीनाम्	सुरेश्वरः	९१
इतिहासपुराणाभ्याम्	...	१२६
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	भ. गी. १४·२	१३,१८,२८
इदंत्वसत्त्वयोः	टीका (?)	११९
इदं सर्वमसृजत	तै. उ. २·६·१	४३
इदं सर्वं यदयमात्मा	बृ. उ. २·४·६	१०८,१०९
इमाः सोम्य	छां. उ. ६·१०·१	२४
इवोपमायामल्पत्वे	कोशः (?)	१०३
ईक्षतेर्नाशब्दम्	ब्र. सू. १·१.५	९६
ईशानो भूतभव्यस्य	क.उ. ४.१२	१००
ईश्वरः सर्वभूतानाम्	भ. गी. १८.६१	२६,१०१
उतामृतत्वस्येशानः	ऋग्वेदसंहिता १०.९०.३	१०९
उत्तमः पुरुषः	भ. गी. १५·१७	९
उदरमन्तरं कुरुते	तै. उ. २.७.१	५०
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम्	भ. गी. ४·३४	१४
उपदेशभेदान्नेति	ब्र. सू. १·१·२७	३४
ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषाम्	मै. उ. ६.३०	१३३
ऋतं सत्यम्	महानारायणोपनिषत् १२·१	३९
एकधा बहुधा चैव	ब्रह्मबिन्दूपनिषत् १२	३०
एकधैवानुद्रष्टव्यम्	बृ. उ. ४·४·२०	५०
एकमेवाद्वितीयम्	छां. उ. ६·२·१	५०,९८
एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहाय-	कैयटः	९९
एकशब्दोऽयं बह्वर्थः	महाभाष्यम्	९९
एके मुख्यान्यकेवलाः	अमरः	९९
एको गोत्रे	पा. ४·१·९३	९९
एको देवः	श्वे. उ. ६·१०	२६
एको नारायण	महोपनिषत् १ ?	३९
एतदेव विदित्वा	बृ. उ. ४·४·२२	२८
एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते	--	५३

एतस्य वा अक्षरस्य	बृ. उ. ३.८.९	२६
एतस्यैवानन्दस्य	बृ. उ. ४.३.३२	१८,१३६
एतत्सर्वं मनः	— —	१०५
एवं ज्ञातो भगवान्	— —	९७
एष आत्मान्तर्यामी	बृ. उ. ३.७.३	२०
एष एवेदम्	— —	१९
एष त आत्मा	बृ. उ. ३.७.३	२०,२५
एष प्रजापतिः	ऐ. उ. ५.३	१०५
एष सर्वेश्वरः	बृ. उ. ४.४.२२	३५
ऐतदात्म्यमिदम्	छां. उ. ६.८.७	२३
ऐन्द्रवायवं गृह्णाति	मै. सं. ४.५.८, आप.श्रौ.सू.१२.१४.८	३४
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	ब्र. सू. २.३.३३	६०,६१
कस्मिन्नु भगवो	मुं. उ. १.१.३	१९
कामा येऽस्य	बृ. उ. ४.४.७	१०५
कामः संकल्प्य	बृ. उ. १.५.३	६१
किमात्मको भगवान्	— —	३९
कीदृक् तत् प्रत्यगिति चेत्	— —	९०
कूर्मं सर्पं तम्	— —	४०
को भवानिति	— —	१०७
क्व च प्रत्यक्षतः	— —	७३
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि	मुं. उ. २.२.८	१३३
क्षेत्रज्ञं चापि माम्	भ. गी. १३.२	१६,२६
क्षेत्राणि च शरीराणि	महाभारतम्	२६
गगनं गगनाकारम्	— —	१९
गच्छ गच्छसि चेत्	— —	५२
गुणवादस्तु	पूर्वमीमांसासूत्र १.२.१०	७५
गुणादविप्रतिषेधः	,, १.२.४७	७५
गौण्यसंभवात्	ब्र. सू. २.२.३,२.४.४	३४
घटोऽयमित्यसा उक्तिः	— —	९०
चतुर्थे द्रव्यार्जनोद्देशेन	— —	९६

चन्द्रमस्यस्तमिते	बृ. उ. ४.३.४	५६
चन्द्रे कलङ्कः	— —	४६
चितिमात्रेण तदात्मकत्वात्	ब्र. सू. ४.४.६	१३५
छागस्य वपायाः	आप. श्रौ. सू. ७.२१.१ ?	४३
जगद्व्यापारवर्जम्	ब्र. सू. ४.४.१७	१८,१३४,१३५
जनिकर्तुः प्रकृतिः	पा. १.४.३०	४२,४३
जन्माद्यस्य यतः	ब्र. सू. १.१.२	८७,९६
जर्तिलयवाग्वा	— —	३३
जीवो ब्रह्म विशुद्धा	— —	१११
जुष्टं यदा	श्वे. उ. ४.७	१८
ज्ञाज्ञौ	श्वे. उ. १.९	१६
ज्ञात्वा माम्	भ. गी. ५.२९	८२
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि	भ. गी. ४.३७	१३३
ज्यायान् पृथिव्या	छां. उ. ३.१४.३	१०९
ज्योतिरहं विरजा	महाना. उ. २०.१५	५९
तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य	बृ. उ. ३.७.१	२०
तज्जलान्	छां. उ. ३.१४.१	४४
ततस्तु तं पश्यते	मुं. उ. ३.१.८.	१३१
ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते	— —	८२
ततो मां तत्त्वतो	भ. गी. १८.५५	५९,८२
ततोऽवबोधाय	विष्णुपुराणम्	४०
तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः	जाबाल उ. ६	१०७
तत्त्वमसि	छां. उ. ६.८.७	२०,२३,१२९
तत्त्वं परात्मनि	— —	१०७
तत्र प्रयाता	भ. गी. ८.२४	३१
तत्र साधुः	पा. ४. ४.९८	१२९
तत्रैवं सति	भ. गी. १८.१६	६१
तत्सत्यम्	छां. उ. ६.८.७	८३,८४
तदभिध्यानाद्	श्वे. उ. १.१०	१२८
तदात्मानमेवावेत्	बृ. उ. १.४.९	५५,५९

तदात्मानं स्वयमकुरुत	तै. उ. २.७.१	४४
तदा विद्वान्	मुं. उ. ३.१.१	१८
तदेतदक्षरम्	बृ. उ. ३.८.८	५३
तदेवानुप्राविशत्	तै. उ. २.६.१	३९
तद्द्याद्यत्	— —	७६
तद्धास्य विजज्ञौ	छां. उ. ६.७.६	१२९
तद्भूतयोनिम्	मुं. उ. १.१.६	४४
तद्यथा नः सुसमाहित	बृ. उ. ४.३.३५	३१
तद्यथा पद्मपलाश	छां. उ. ४. १४.३	१३३
तद्यथा पेशस्करी	बृ. उ. ४.४.४	१३७
तद्यथा प्रियया स्त्रिया	बृ. उ. ४.३.२१	१०५
तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतम्	छां. उ. ५.२४.३	१३३
तद्योऽहम्	— —	३५
तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाम-	बृ. उ. ४.३.२१	१०४
तद्विजिज्ञासस्व	तै. उ. ३.१	४
तद्विज्ञानेन	मुं. उ. २.२.७	३५
तद्विप्रासो विपन्यवो	ऋग्वेदसंहिता १.२२.६	४०
तद्विष्णोः परमं पदम्	ऋग्वेदसंहिता १.२२.५	४०
तद्व्यपदेशात्	ब्र. सू. ४.१.१३	१३३
तन्मनोऽकुरुत	बृ. उ. १.२.१	६१
तम आसीत्	ऋग्वेदसंहिता १०.१२९.३	९९
तमसः पारं दर्शयति	छां. उ. ७.२६.२	१२९
तमेव भान्तम्	क. उ. ५.१५	४
तमेव विदित्वा	श्वे. उ. ३.८	१०९
तमेवैकमात्मानम्	मुं. उ. २.२.५	१२५
तमेवं विद्वान्	नृ. पू. उ. १.६	३९
तयोरन्यः	श्वे. उ. ४.६	१६,१९
तस्मात् पश्येत्	— —	१२८
तस्मादेकाकी न रमते	बृ. उ. १.४.३	२६
तस्मादेकाकी बिभेति	बृ. उ. १.४.२	२६

तस्माद्धूम एव		७५
तस्य तावदेव चिरम्	छां. उ. १.१४.२	८२,१३८
तस्य प्रयोगान्तरे	टुप्टीका	७६
तस्य महिमानमेति	श्वे. उ.४.७ ?	१९
तस्य सर्वेषु लोकेषु	छां. उ. ७.२५.२	१८
तस्य ह वा एतस्य	छां. उ. ८.३.४	११०
तस्याभिध्यानाद्योजनात्	श्वे. उ. १.१०	१३८
तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयम्	छां. उ. ८.३.३	१०४
तान्यहं वेद	भ. गी. ४.५	९,१४,९७
ता वा अस्यैता हिता नाम	ब. उ. २.१.१९	१०४
तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका	क. उ. ६.१६	१३३
तुरीयं सर्वदृक् सदा	मां. उ. (गौ. का.) १.१२	३६,११३
तेजोऽतस्तथा ह्याह	ब्र. सू. २.३.१०	९६
तेनेदं पूर्णम्	श्वे. उ. ३.९	१०९
तेन प्रद्योतेनैष	बृ. उ. ४.४.२	३१
ते प्राप्नुवन्ति	भ. गी. १२.४	५९
तेषां तमेतम्	बृ. उ. ४.४.२२	३५
तैस्सार्धं रमते च सः	महाभारतम्	१३६
तं त्वौपनिषदं पुरुषम्	बृ. उ. ३.९.२६	१२९
तं देवाः सर्वेऽर्पिताः	क. उ. ४.९	१००
त्रिविधा भवति श्रद्धा	भ. गी. १७.२	१३७
त्वमेव माता च	नारायणहृदयस्तोत्रम् १८	२८
त्वं स्त्री पुमानसि	श्वे. उ. ४.३	२८
दण्डी प्रैषानन्वाह	— —	८७
दम्भाहंकारः	भ. गी. १७.५ ?	५८
देवर्षिभूताप्तनृणाम्	भागवतम्	२५
दृश्यते त्वग्र्यया	क. उ. ३.१२	६७,१२५
दृष्ट्वैव तं मुच्यते	श्वे. उ.१.८ ?	९८,१३८
द्रष्टव्यः श्रोतव्यः	बृ. उ. २.४.५	१३१
द्वयोरेकस्य निर्धारणे	पा. ५.४.९२	५०

द्वा सुपर्णा	श्वे. उ. ४.६	१६,१९,१०१
द्वितीयाद्वै भयम्	बृ. उ. १.४.२	२६
द्वे ब्रह्मणी	मै. उ. ६.२२	२४,२५
द्वे विद्ये	मुं. उ. १.१.४	१९
द्वे सत्त्वे	माध्यमिकशास्त्र-प्रसन्नपदा २४	८४
धूमवति महानसादौ	दीधितिः	१०१
ध्यायतीव लेलायतीव	बृ. उ. ४.३.७	६१
ध्रुवमपाये	पा. १.४.२४	४२
ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी	ऋग्वेदसंहिता १०.१७३.४	११२
न ऋते त्वत् क्रियते	ऋग्वेदसंहिता १०.११२.९	१०८
न जायते म्रियते वा विपश्चित्	क. उ. २.१८	१३४,१३५
न तदस्ति विना	भ. गी. १०.३९	१०२
न तत्र माया	भागवतम् ?	१८
न तस्य प्राणा	बृ. उ. ४.४.६	१३३
न त्वेवाहम्	भ. गी. २.१२	१७
न तु द्वितीयमस्ति	बृ. उ. ४.३.२३	१०५
न देवा अपि	महाभारतम्	४०
न प्रतीयेत	— —	११७
न विजानात्ययमहमस्मि	— —	५७
न विधौ परःशब्दार्थः	— —	७६
न वेति विभाषा	पा. १.१.४४	१०६
न स पुनरावर्तते	छां. उ. ८.१५.१	१८
न सन्नासदुच्यते	भ. गी. १३.१२	११९
न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो	बृ. उ. ४.३.२३	१०५
न हिंस्यात् सर्वा भूतानि	— —	८३
नान्योऽतोऽस्ति	बृ. उ. ३.७.२३	२५
नाना विष्णुं मोक्षदो	— —	१००,१०२
नान्यः प्रतिबलो बली	— —	१०३
नाभाव उपलब्धेः	ब्र. सू. २.२.२८	८२,८४
नाभुक्तं क्षीयते कर्म	— —	१३३

नाभ्या आसीत्	ऋग्वेदसंहिता १०.९०.१४	३९
नाम ब्रह्मोपासीत	— —	३४
नामरूपे व्याकरवाणि	छां. उ. ६.३.२	४१
नायमात्मा	क. उ. २.२३	३
नारं स्पृष्ट्वा	— —	७३
नासदासीन्नो सदासीत्	ऋग्वेदसंहिता १०.१२९.१	११९
नासीद्रजो व्योम	ऋग्वेदसंहिता १०.१२९.१	११९
नास्य जरयैतज्जीर्यते	छां उ. ८.१.५	१०६
नास्याब्रह्मवित्	मुं. उ. ३.२.९	३६
नित्यो नित्यानाम्	क. उ. ५.१३	१५,१६
नित्यः सर्वगतः	भ. गी. २.२४	३०
निदिध्यासितव्यः	बृ. उ. २.४.५	१२७
निमित्तमात्रमेवासौ	— —	४१
निमित्तोपजननात् प्रागन्यथा	— —	७६
निरञ्जनः परमम्	मुं. उ. ३.१.३	१३५
निरनिष्टो निरवद्यः	— —	११३
निसर्गो ह्येष भवति	— —	१३७
नृपाद्या शतधृत्यन्ता	— —	१३५
नेह नानास्ति	बृ. उ. ४.४.१९	८३,८४,१००,१०५
न्यग्रोधफलम्	छां. उ. ६.१२.१	२४
पञ्चविंशति तत्त्वानि	— —	१०७
पत्न्यवेक्षितमाज्यम्	तै. ब्रा. ३.३.४.१ ?	१२७
पदं मिथ्याकारं यतः	काशिकावृत्तिः ?	११०
पदे जुहोति	— —	७३
परं ज्योतिरुपसंपद्य	छां. उ. ८.३.४	१८,३१,६१,१३६
परः पराणाम्	— —	३३
परमं ब्रह्म	मुं. उ. ३.२.९	२०
परमं साम्यमुपैति	मुं. उ. ३.१.३	१९
परामृतात् परिमुच्यन्ति	मुं. उ. ३.२.६	१३
परेऽव्यये	मुं. उ. ३.२.७	१९,२५

पवित्राणां पवित्रम्	विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् १०	११०
पशुना यजेत	— —	४३
पश्यन्नेतन्न पश्यति	बृ. उ. ४.३.२३	१०५
पश्य मे पार्थ	भ. गी. ११.५	३९
पादोऽस्य विश्वा	ऋग्वेदसंहिता १०.९०.३	२८,१०९
पितॄणामेव महिमानम्	महानारायणोपनिषत् २५.१	१३४
पुण्यपापे विधूय	मुं. उ. ३.१.३	१९
पुण्येन पुण्यलोकं नयति	प्रश्नोपनिषत् ३.७	९६
पुत्रात् प्रमोदो	काशिकावृत्तिः ?	४२
पुरा कल्पापाये	भागवतम् ?	३९
पुरुषं एवेदं सर्वं व्याप्तम्	श्वे. उ. ३.१५ ?	१०९
पुरुषं कृष्णं पिङ्गलम्	महानारायणोपनिषत् १२.१	३९
पुरुषं सोम्य	छां. उ. ६.१५.१	२४
पुरुषान्न परं किंचित्	क. उ. ३.११	१०९
पूर्वमेवाहमिहासम्	स्मृतिः ?	४०
पृथगात्मानम्	श्वे. उ. १.६	१६,१८,३६,८४,१३४
पृथगुपदेशात्	ब्र. सू. २.३.२८	१९
पृथग्विनान्तरेणर्ते	अमरः ?	१०१
पृथिव्यप्सु प्रलीयते	सुबालोप.२.२	९६
प्रकृतिं पुरुषम्	भ. गी. १३.१९	४०
प्रकृतेः क्रियमाणानि	भ. गी. ३.२७	६१
प्रतियोगिनि दृष्टे च	श्लोकवार्तिकम् ?	७८
प्रमामात्रे नानुगतो गुणः	मणिः ?	६८
प्रयतपरिग्रहद्वितीयः	रघुवंशम् १.९५	९९
प्राज्ञेनात्मना	बृ. उ. ४.३.३५	१०५
प्राणा वै सत्यम्	बृ. उ. २.१.२०	११०
प्राबल्यमागमस्यैव	— —	७२,७३
प्रियो हि ज्ञानिनो	भ. गी. ७.१७	३
फलवत्संनिधौ अफलं तदङ्गम्	शाबरभाष्यम् ४.४.१९	८४
बन्धको भवपाशेन	— —	१३८

बहवो ज्ञानतपसा	भ. गी. ४.१०	१३,१५
बहु स्याम्	छां. उ. ६.२.३	४४
बहूनां जातिपरिप्रश्ने	पा. ५.४.९३	५०
बालाग्रशतभागस्य	श्वे. उ. ५.९	३०
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन	श्वे. उ. ५.८	३३
बृहन्तो ह्यस्मिन्	— —	३३
ब्रह्म दाशा	आथर्वणिकब्रह्मसूक्तम्	२८
ब्रह्म वा इदमग्र	बृ. उ. १.४.१०	२०,२४
ब्रह्मविदाप्नोति	तै. उ. २.१	३९,५०,५१
ब्रह्म सत्यम्	महाभारतम् ?	८४
ब्रह्म हैव ते	— —	१०५
ब्रह्मेशानादिभिः	— —	३३
ब्रह्मैवेदं विश्वम्	मुं. उ. २.२.११	१९
ब्रह्मैवेदं सर्वम्	नृसिंहो. ७.५	१०९
ब्राह्मणो न हन्तव्यः	— —	६३
ब्राह्मणो वै सर्वा देवता	— —	१०८
ब्राह्मणोऽस्य मुखम्	ऋग्वेदसंहिता १०.९०.१२	२८,१०८
भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी	— —	१३६
भगवद्विग्रहो न नित्यो	गौडाधमः (मधुसूदनः ?)	४०
भगवन्नाहमात्मवित्	मै, उ. १.२	१०७
भिद्यते हृदयग्रन्थिः	मुं. उ. २.२.८	९७
भूतग्रामः स एवायम्	भ. गी. ८.१९	४४
भूमा नारायणाख्यः	— —	५८
भेदव्यपदेशात्	ब्र. सू. १.१.१७	१९
भेदव्यपदेशाच्चान्यः	ब्र. सू. १.१.२१	१६,३६
भेदाद्भिन्नतया	— —	५
भोक्तारं यज्ञतपसाम्	भ. गी. ५.२९	३६,५०,८४
भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च	ब्र. सू. ४.४.२१	१८
मतिर्यावदयुक्तता	स्मृतिः	१३१,१३२
मत्तः परतरम्	भ, गी. ७.७	३३,५९,१०९

मत्तः सर्वम्	भ. गी. १०.८	५९
मत्प्रसादादवाप्नोति	भ. गी. १८.५६	३,१३८
मध्य आत्मनि तिष्ठति	क. उ. ४.१२	१००
मन उदक्रामन्	ऐ. आ. २.१.४	३१,६१
मनसैवानुद्रष्टव्यम्	बृ. उ. ४.४.१९	६७,१२४,१२५,१२९
मनः षष्ठानीन्द्रियाणि	भ. गी. १५.७	१२९
मनो ब्रह्म	तै. उ. ३.४.१	१०७
मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः	— —	१३२
मम चन त्वा युवतिः	ऋग्वेदसंहिता	८३
ममैवांशो जीवलोके	भ. गी. १५.७	२८
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः	भ. गी. ९.१०	४१
मया प्रसन्नेन	भ. गी. ११.४७	४०,१२५
महद्गुणत्वाद्	— —	५१
महाभूतान्यहंकारः	भ. गी. १३.६	५८
महिर्षी ससस्वाम्	— —	१६
माममृतं कृधि	— —	५९
मामेकं शरणम्	भ. गी. १८.६६	५९
मामेव ये	भ. गी. ७.१४	५९
मायां तु	श्वे. उ. ४.१०	१०९,११३
मिथ्यैष व्यवसायस्ते	भ. गी. १८.५९	११०
मिथ्योपपदात्	पा. १.३.७१	११०
मुक्तानामपि सिद्धानाम्	— —	१३५
मुखं व्यादाय	वर्धमानः	४३
मृत्तिकेत्येव सत्यम्	छां उ. ६.१.४	१०७
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति	क. उ. ४.१०	१००
य आत्मनि तिष्ठन्	श. प. ५४.५.३०	१६,२८,१०१
य आत्मनोऽन्तरः	— —	२५
य आत्मा	— —	३५
य आत्मानमन्तरोपयमयति	बृ. उ. ३.७.११	२५
य एतस्मिन्	तै. उ.२.७	२६

य एवं विद्वान्	नृ. पू. उ. १.६ !	५०
य एषोऽन्तरादित्ये	छां. उ. १.६.६	३९
य एषोऽन्तर्हृदय	बृ. उ. २.१.१७	१००,११२
यश्चिकेत तन्न मोघम्	ऋग्वेदसंहिता	८२
यजमानः प्रस्तरः	— —	७,७५,७७,१०८
यतो वा	तै. उ. ३.१	४२,५३,८७,९६
यतो वाचो	तै. उ. २.९	५३,१२९
यत्तदद्रेश्यम्	मुं. उ. १.१.६	६६
यत्तु कालान्तरेणापि	— —	१०९
यत्र त्वस्य	बृ. उ. ४.५.१५	२०,८२,१०२
यत्र पूर्वे साध्याः	ऋग्वेदसंहिता१०.९०.१६	४०
यत्र हि द्वैतमिव भवति	बृ. उ. ४.५.१५	१०३
यत्राविचारपुरःसरमेव	विवरणम्	७८
यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्	बृ. उ. २.१.१६	११२
यत्साक्षादपरोक्षाद्	बृ. उ. ३.४.१	६७
यथाक्रतुरस्मिँल्लोके	छां. उ. ३.१४.१	१३४
यथा च द्वौ प्रतिषेधौ	महाभाष्यम्	१०२
यथाणुर्न चक्षुषः	— —	३३
यथाध्यानार्थेऽपि	ब्र. सू. शां भा. ३.३.३७	३५
यथा नद्यः स्यन्दमानाः	मुं. उ. ३.२.८	१०३
यथा शकुनिः	छां. उ. ६.८.२	२४
यथा सोम्य पुरुषम्	छां. उ. ६.१४.१	२४
यथा सोम्य मधुकृतः	छां. उ. ६.९.१	२४
यथा सोम्य महतो	छां. उ. ६.११.१	२४
यथास्मिन्नाकाशे	बृ. उ. ४.३.१९	१०५
यथैषा पुरुषे छाया	प्र. उ. ३.३	२९
यथोदकं दुर्गे वृष्टम्	क. उ. ४.१४	१०१
यथोदकं शुद्धे शुद्धम्	क. उ. ४.१५	१००,१०१
यथोर्णनाभिः	मुं. उ. १.१.७	३९,४४
यदक्षरं वेदविदो	भ. गी. ८.११	५३

यदन्यद्वायोः	— —	११९
यदात्मको भगवान्	— —	३९
यदा पश्यः पश्यते	मुं. उ. ३.१.३	१६,३६,३९
यदा पश्यत्यन्यमीशम्	श्वे. उ. ४.७	१६
यदाहवनीये जुहोति	तै. ब्रा. १.१.१२	७३
यदि पितृलोककामो	छां. उ. ८.२.१	१३४
यदेकमव्यक्तम्	महानारायणोपनिषत् १.५	४३
यदेव भगवान् वेद	बृ. उ. २.४.३	१४
यदेव विद्यया करोति	छां. उ. १.१.१०	१२८
यदेवेह तदमुत्र	क. उ. ४.१०	१००
यद्देवानामेव महिमानं गत्वा	महाना. उ. २५.१	१३४
यद्द्वैतं न पश्यति	बृ. उ. ४.३.२३	१०४,१०५
यद्यपि जीव एव ब्रह्म	भामती	३
यद्युद्गाता जघन्यः	— —	७६
यन्न पश्यति	— —	१०५
यन्मदन्यन्नास्ति	बृ. उ. १.४.२	२६
यन्मनसा न मनुते	के. उ. १.५	१२४,१२५,१२९
यमात्मा न वेद	— —	२५
यस्मात्परं नापरमस्ति	श्वे. उ. ३.९	१०९
यस्मिन् द्यौः पृथिवी	मुं. उ. २.२.५	१०८
यस्मिन् पञ्च पञ्चजना	बृ. उ. ४.४.१७	१००
यस्य ज्ञानमयं तपः	मुं. उ. १.१.९	३३
यस्य पृथिवी शरीरम्	बृ. उ. ३.७.३	२०
यस्य प्रसादात्	नारायणश्रुतिः	३
यस्य येनार्थसंबन्धो	वार्त्तिकम् ?	१०४
यस्यात्मा शरीरम्	— —	२५
यस्यामतं तस्य मतम्	के. उ. २.३	१२४
यः सर्वज्ञः	मुं. उ. १.१.९	३३,३४,३५
याथातथ्यतोऽर्थान्	ई. उ. ८	८२,८३,१०९
यावन्मोहम्	— —	२६

यावानर्थ उदपाने	भ. गी. २.४६	१०८
युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय	श्वे. उ. २.१	१०७
ये च मुक्ता	– –	१२,१३४
येनाश्रुतं श्रुतम्	छां. उ. ६.१.३	१०६,१०८
योऽकामो निष्काम	बृ. उ. ४.४.६	१३४
योनिष्ठ इन्द्र	– –	४४
योऽन्यत्रात्मनः सर्वम्	बृ. उ. २.४.६	१०३
योऽन्यां देवताम्	बृ. उ. १.४.१०	२५
यो मामशेष-	– –	३६
यो यद्रूपः	– –	१३७
योऽयं विज्ञानमयः	बृ. उ. ४.३.७	५०
यो यो देवानाम्	बृ. उ. १.४.१०	१५,२४
यो वा अनन्तस्य	– –	३३
यो विज्ञानघनः	– –	४५
यो वेद निहितम्	तै. उ. २.१.१	१८,५०,१३३
योषितमग्निम्	– –	३४
रजनीं घोरसत्त्वनिषेविताम्	– –	१६
रमणीयचरणाः	छां. उ. ५.१०.७	१३
राक्षसीमासुरीं चैव	भ. गी. ९.१२	१३७
राजा राष्ट्रम्		१०८
रुक्मवर्णं कर्तारमीशम्	मुं. उ. १.३	६१
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव	बृ. उ. २.५.१९	३०,१०९
लवणमेतदुदके	छां. उ. ६.१३.१	२४
लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्	ब्र. सू. २.१.३३	९६
लोहितोष्णीषा ऋत्विजः	षड्विंशब्राह्मणम् ३.८ ?	८७
वाचारम्भणम्	छां. उ. ६.१.४	१०५,१०७
वाचैवायं ज्योतिषास्ते	बृ. उ. ४.३.५	५६
वायोरग्निः	तै. उ. २.१	९६
वासुदेवात्परं नास्ति	– –	१०९
विकारशब्दान्नेति	ब्र. सू. १.१.१३	३४

विचित्रशक्तिः	— —	४०
विज्ञानघन	बृ. उ. २.४.१२	६
विज्ञानं ब्रह्म	बृ. उ. ३.९.३४ ?	६१
विज्ञानं यज्ञम्	तै. उ. २.५.१	६१
विज्ञाय प्रज्ञाय	— —	१२८
विदुषा कर्म कर्तव्यम्	— —	१२८
विद्वान् नामरूपाद्	मुं० उ० ३.२.८	३१
विधिना त्वेकवाक्यत्वात्	मी० सू० १.२.७	५२
विनञ्भ्यां नानाञौ न सह	पा० ५.२.२७	१०२
विपर्ययेण तु क्रमोऽतः	ब्र० सू० २.३.१४	९६
विप्रतिषेधाद्विकल्पः	— —	७६
विमुक्तश्च विमुच्यते	क० उ० ५.१	१११
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च	ब्र० सू. १.२.२	३६
विश्वतश्चक्षुः	श्वे. उ० ६.३	३९
विश्वं सत्यम्	ऋग्वेदसंहिता	८२, ११९
विषं भुङ्क्ष्व	— —	५२,५४
विहारोपदेशात्	ब्र० सू० २.३.३४	६२
वेत्थ नु त्वम्	बृ० उ० ३.७.१	२०
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः	मुं. उ. ३.२.६	१३,१२९
वेदे भूरिप्रयोगाच्च	गरुडपुराणम्	३९
वेदैश्च सर्वैरहमेव	भ. गी. १५.१५	३३
वैधर्म्याच्च न	ब्र. सू. २.२.२९	८२
वैषम्यनैर्घृण्ये	ब्र. सू. २.१.३४	९६
व्यतिहारः	ब्र. सू. ३.३.३७	३५
व्यभिचारादि—	— —	११
व्रीहीनवहन्ति	आप. श्रौ. सू. १.१९.११?	९५,१२५
शान्त उपासीत	छां. उ. ३.१४.१	४४
शारीरश्चोभयेऽपि	ब्र. सू. १.२.२०	१६,२०,३६
शास्त्रफलं प्रयोक्तरि	— —	६०
शुक्तौ ज्ञातायाम्	वाचस्पतिः	१०६

शृण्वन्तः श्रोत्रेण	छां. उ. ५.१.८	६१
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो	भ. गी. १७.३	१३७
श्रोतव्यः	बृ. उ. २.४.५	१२७
श्रोत्रियस्य च	तै. उ. २.८.१	१३६
श्लोकं वैकुण्ठनामानम्	पाञ्चरात्रम्	४०
ष्णान्ता षट्	पा. १.१.२४	९९
स एतान्	छां. उ. ४.१५.५	३१
स एवं विद्वान्	ऐ. उ. ४.६	१३३
स एवाधस्तात्	छां. उ. ७.२५.१	५७,११७
स एवेदं सर्वम्	छां. उ. ७.२५.१	५७
संकल्पादेव तच्छ्रुतेः	ब्र. सू. ४.४.८	१८,६२,१३४
संकल्पादेवास्य पितरः	छां.उ.८.२.१	६२
संगतिग्रहणाभावात्	बौद्धाधिकारः	११८
सच्च त्यच्च	तै. उ. २.६.१	४३
सज्जनः सज्जनो जातः	--	१११
स तत्र पर्येति	छां. उ.८.१२.३	१६,१८,३१,६१,६२
	--	१३३
स तपोऽतप्यत	बृ. उ. १.२.६	४३
सति संपद्य	छां. उ. ६.९.२	१३
सत्यकामः सत्यसंकल्पः	छां. उ. ८.१.५	३५
सत्यं ज्ञानम्	तै. उ. २.१.१	६,४५,७२,११०,११५
सत्यः सोऽस्य	--	३६
सत्याद्भूतानि जातानि	--	११९
सत्त्वादयो न सन्तीशे	विष्णुपुराणम्	३९
सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टम्	महाभारतम्	११०
सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः	छां. उ. ६.८.४	२३
सदेव सोम्य	छां. उ. ६.२.१	२३,३४, ९९
सद्भावे साधुभावे च	भ. गी. १७.२६	११०
सन्मूलाः सोम्य	छां. उ. ६.८.४	२३
स प्राणमसृजत	प्र. उ. ६.४	५९

स भूमिं विश्वतो	ऋग्वेदसंहिता १०.९०.१	१०९
समानकर्तृकयोः	पा. ३.४.२१	४३
समारोप्य स्वरूपेण	वाचस्पतिः	५८
समिधो यजति	तै. सं. २.६.१.१	७६
समुद्रजलस्थानीया मुक्ता		१०३
स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य	बृ. उ. २.४.७	१०३,१०४, १०९
स यथार्द्रैन्धनाग्नेः	बृ. उ. २.४.१०	१०३
स यथा सर्वासामपाम्	बृ. उ. २.४.११	१०२
स यथा सैन्धवखिल्य	बृ. उ. २.४.१२	१०२
स यो ह वै	मुं. उ. ३.२.९	१९, २५
सर्गेऽपि नोपजायन्ते	भ. गी. १४.२	९९
सर्वतः पाणिपादम्	भ. गी. १३.१३	३९
सर्वं कर्माखिलम्	भ. गी. ४.३३	९५
सर्वं खल्विदम्	छां. उ. ३.१४.१	८, ४४, १०९
सर्वं तं परादाद्यो	बृ. उ. २.४.६	१०३, १०९
सर्वभूतेषु चात्मानम्	ई. उ. ६	१०९
सर्वं समाप्नोषि	भ. गी. ११.४०	१९,४४,५७,१०९
सर्वं ह वा एतत्	——	१३५
सर्वाणि भूतान्यात्मैव	ई. उ. ७	१०९
सर्वाणि रूपाणि	तै. आ. ३.१२.७	२९
सर्वादीनि सर्वनामानि	पा. १.१.२७	८७
सर्वे वेदा	क. उ. २.१५	२९
सर्वेषु भूतेष्वेतम्	ऐत. २.३.४	१०८
सलिल एको द्रष्टा	बृ. उ. ४.३.३२	९८
स वा एष आत्मा	छां. उ. ८.३.३	१०५
स वा एष महानज	बृ. उ. ४.४.२२	३०
स वै ब्रह्मवित्	बृ. उ. ३.७.१	२०
सह शाखया	——	१६
सहस्रशीर्षा पुरुषः	ऋग्वेदसंहिता १०.९०.१	३९
सहस्रस्थूणे वितते	——	४०

स हि सर्वस्य कर्ता	बृ. उ. ४·४·१३	१०८
संहृत्य सर्वम्	— —	३९
साधनस्योत्तमत्वेन	ब्रह्मपुराणम्	१३७
सायं गोष्ठे गावः	— —	२०
सुदुर्दर्शमिदम्	भ. गी. ११·५२	४०
सुपां सुलुक्	पा. ७·१·३९	२३
सुप्त्वा व्यादत्त	प्रेत्यभावपरीक्षा	४३
सेतुं दृष्ट्वा	— —	९८
सैषानन्दस्य मीमांसा	तै. उ. २·८	१३५,१३६
सोऽकामयत	बृ. उ. १·२·४	४३
सोऽन्वेष्टव्यः	छां. उ. ८·७·१	२८,३५
सोमेन यजेत	तै. सं. ३·२·२.३ ?	७५
सोऽश्नुते सर्वान् कामान्	तै. उ. २·१·१	१६,५०,१३३,१३६
सोऽस्माच्छरीरात्	— —	३१
स्त्रियो वैश्यास्तथा	भ. गी.९·३२	१३६
स्वयंदासास्तपस्विनः	— —	५५
स्वर्गकामो यजेत	— —	१३
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः	शत. ब्रा. ११·५·७·२	५५
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया	श्वे. उ. ६·८	४०,६१
हलि सर्वेषाम्	पा. ८·३·२२	८७
ह्रीर्धीर्भीः सर्वं मन एव	बृ. उ. १·५.३	६१
हृदयं ब्रह्म	बृ. उ. ४·१·७ ?	१०४
हृदयस्य भवति	— —	१०४
हृदयमारुणय	— —	१०५

द्वितीयं परिशिष्टम्

श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशस्थविषयाणामकारादिक्रमेण सूची ।

(विषयनामनिर्देशानन्तरोऽङ्कः पृष्ठाङ्क इति बोद्धव्यम् ।)

अंशत्वेनैक्यभङ्गः	२८
अंशित्वहेतुभङ्गः	७०
अक्षस्य लिङ्गादिबाध्यत्वे बाधकम्	७७
अक्षस्यागमबाध्यत्वे बाधकम्	७५
अक्षस्यानुमानबाध्यत्वे बाधकम्	७१
अखण्डलक्षणभङ्गः	४५
अखण्डार्थभङ्गः	४६
अज्ञानाश्रयत्वभङ्गः	११३
अनिर्वाच्यत्वे प्रमाणभङ्गः	११५
अपच्छेदन्यायवैषम्यम्	७६
अवाच्यत्वभङ्गः	५३
असतः साधकत्वभङ्गः	८५
अहमर्थस्यात्मत्वम्	५६
आगमस्यैक्यपरत्वभङ्गः	२३
आविद्यके रूप्योत्पत्तिभङ्गः	१२०
‘ इदं सर्वं यदयमात्मा ’ इति श्रुत्यर्थः	१०८
ईश्वरस्य नित्यविग्रहोपपत्तिः	३९
‘ एकमेव ’ इति श्रुत्यर्थः	९८
ऐक्यप्रामाण्यभङ्गः	२१
ऐक्येऽनुमानभङ्गः	२६
कर्तृत्वाध्यासभङ्गः	५९
चिदभिन्नसुखरूपतायाः पुमर्थत्वभङ्गः	१४०
जगत्सत्यत्वानुमानानि	७९
जगदसत्त्वादिस्मृत्यर्थः	११०
जडत्वहेतुभङ्गः	६८
जिज्ञासासूत्रस्य मननविधिमूलत्वम्	१३०
जीवस्य प्रतिबिम्बत्वेनैक्यभङ्गः	२९
जीवाणुत्वोपपत्तिः	३०
जीवैक्यभङ्गः	१३
ज्ञाननिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिभङ्गः	९७
‘ तमेव ’ इत्यादिश्रुत्यर्थः	१०९
देहात्मैक्यारोपभङ्गः	६२
दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तिभङ्गः	८८
दृश्यत्वभङ्गः	६६
दृष्टिसृष्टिभङ्गः	१११
निमित्तोपादानत्वभङ्गः	४१
निर्विशेषे प्रमाणभङ्गः	३८
‘ नेह नाना ’ इति श्रुत्यर्थः	१००
परमते जीवन्मुक्तिभङ्गः	१३५
परमते निमित्तत्वभङ्गः	४२
परमतेऽविद्यानिवृत्तिभङ्गः	१३८
परमतेऽविद्यानिवर्तकत्वभङ्गः	१३९
परमतेऽविद्याविषयत्वभङ्गः	११४
परमते श्रवणादिविधिभङ्गः	१२६
पराभिमतैक्यभङ्गः	२०
परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्गः	६९

प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गः ९१
'प्राणा वै' इत्यादिश्रुत्यर्थः ११०
ब्रह्मणो विश्वोपादानत्वे प्रमाणभङ्गः ४२
भेदखण्डनोद्धारः ३
भेदेऽनुकूलतर्काः १०
भेदपञ्चके प्रत्यक्षम् ९
भेदश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः १६
भेदे षड्विधतात्पर्यलिङ्गम् १९
भ्रमस्य ब्यात्मकत्वभङ्गः १२१
मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गः ६४
मिथ्यात्वभङ्गः ६६
मिथ्यात्वानुमाने प्रतिकूलतर्काः ९३
मुक्तानां तारतम्यसिद्धिः १३३
'यत्र त्वस्य' इति श्रुत्यर्थः १०२
'यद्वैतं न पश्यति' इति श्रुत्यर्थः १०४
'वाचारम्भणम्' इति श्रुत्यर्थः १०५
विवरणोक्तनियमविधित्वभङ्गः १२४
शब्दापरोक्षत्वभङ्गः १२७
श्रुतेः पारमार्थिकभेदपरत्वम् १७
सत्तात्रैविध्यभङ्गः १२२
सत्त्वश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः ८२
सदनन्तगुणे ब्रह्मणि प्रमाणम् ३३
स्वाभिमतस्वप्रकाशत्वोपपत्तिः ५४

शुद्धिपत्रम्

श्रुतिसिद्धान्तदीपिका

पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिसंख्या	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१	कण्ठस्थमणिलाभे न	कण्ठस्थमणिलाभो न
३	२	प्राप्तिस्तत्रास्ति	प्राप्तिस्तन्नास्ति
५	४	पूर्णानन्तगुणाब्धेर्नान्यथा परोक्षता	पूर्णानन्तगुणाब्धेर्नान्यथापरोक्षता
६	२३	दीपस्तम्भ	दीपस्तम
१०	७	निरपेक्षचिदात्मना	निरपेक्षचिदात्मता
१२	१०	विश्वमिषत्त्वं नैव	विश्वं मिषत्त्वेनैव
१३	१२	यो व्याकरणनिष्पाद्यो	योऽव्याकरणनिष्पाद्यो
१३	२०	एव	इव
१४	९	लोहशुक्तित्वबोधेन	लोहः शुक्तित्वबोधेन
३०	१२	तेरपि	श्रुतेरपि

श्रुतिसिद्धान्तप्रकाशः

१८	११-१२	भूमाविद्यायाः	भूमविद्यायाः
२२	८	निर्विशेषणत्वम्	न विशेषणत्वम्
२२	२८	°मैक्यज्ञानप्रामाण्यं नापेक्षते	°मैक्यज्ञानप्रामाण्ये नापेक्ष्यते
२३	९	°तत्तद्यक्तितत्त्वादिना भेदोऽपि	°तत्तद्यक्तित्वादिना भेदेऽपि
२६	१३-१४	विभेदजनके ज्ञाने	विभेदजनकेऽज्ञाने
२६	१७	देवादिधीजनके ज्ञाने	देवादिधीजनकेऽज्ञाने
३१	४	गच्छति	गच्छन्ति
३६	२५	केवलान्वक्रेयिसत्त्वेन	केवलान्वयिसत्त्वेन
३९	३	आदित्यवर्णस्तमसः	आदित्यवर्णं तमसः
४२	२७	°संज्ञासिद्धेरि सूत्रमनादं-	°संज्ञासिद्धेरिदं सूत्रमना-
९०	२४	तयोरमिथ्यात्वप्रकृतेऽपि	तयोरमिथ्यात्ववत् प्रकृतेऽपि
११६	३१	नापाद्यापादकयो रद	नापाद्यापादकयोरभेद

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।